

volum coordonat de

Michel Vovelle

POLIROM

Omul Luminilor

Coperta: Manuela Oboroceanu
Redactor: Gabriela Scurtu Ilovan
Tehnoredactare: Irina Juravlea

L'Uomo dell'illuminismo / L'Homme des Lumières

© 1992 by Gius. Laterza & Figli Spa, Roma-Bari

© 1996 by Éditions du Seuil, pour l'édition française

The Romanian language edition arranged
through the mediation of Eulama Literary Agency

© 2000 by Editura POLIROM Iași, pentru prezenta traducere

Editura POLIROM

Iași, B-dul Copou nr. 4, P.O. Box 266, 6600

București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale:

Omul Luminilor / volum coordonat de Michel Vovelle;

trad. din lb. franceză de Ingrid Ilinca;

postf. de Radu Toma. – Iași: Polirom, 2000

336 p.; 23 cm – (Plural M)

Tit. orig. (fre.): *L'Homme des Lumières*

ISBN: 973-683-430-1

I. Vovelle, Michel (coord.)

II. Ilinca, Ingrid (trad.)

III. Toma, Radu (postf.)

14(4) Iluminismul

008"14/15"

Printed in ROMANIA

volum coordonat de
Michel Vovelle

Omul Luminilor

Traducere din limba franceză de Ingrid Ilinca
Postfață de Radu Toma

POLIROM
2000

INTRODUCERE

Omul Luminilor? Imaginea lui ni se impune cu putere în sensul literal al termenului. Pe el îl reprezintă William Blake în 1780 în compoziția *Glad Day*, într-o golicieune liniștită și îndrăzneată, cu brațele larg deschise, într-un nimb strălucitor, ce pare să se răspîndească din el, pe un fond întunecos. El este centrul universului: om de lumină, am înclina să spunem. Concepția de ansamblu este aproape identică atunci cînd Regnault, în miezul Revoluției franceze, își compune pînza *La Liberté ou la Mort*. Tot un bărbat gol, cu brațele deschise, plutind pe cer, Înger sau Icar, de vreme ce artistul l-a înzestrat cu aripi și, totodată, i-a împodobit fruntea cu o flacără cerească. Dar simbolistica este mai complexă, chiar dacă tinde să fie mai explicită. La dreapta lui, figură prietenoasă așezată pe un nor, Libertatea fluturînd cu o mîină tichia frigiană, ținînd cu cealaltă talgerul Egalității. Simultan, pe latura opusă, moartea, ieșită parcă dintr-un cenotaf din evul baroc, schelet descărnat înveșmîntat în negru, sprijinit în coasă. Om liber, cuceritor, adevăratul stăpîn al universului, pentru că a exorcizat forțele umbrei și ale trecutului.

Omul văzut de Epoca Luminilor

Așa cum ne apare aici, în racursiul impresionant îngăduit de imagine, omul Luminilor justifică, dacă mai era nevoie, subiectul prezentului eseu, ca și secvența aleasă. Secolul al XVIII-lea – vom pune problema limitelor pe care se cuvine să i le fixăm – a situat omul în centrul viziunii lui despre lume, al dispozitivului în jurul căruia își organizează întreaga reflecție. În aceasta se înscrie ruptura cu evul baroc, cu o sensibilitate dominantă mai mult de un secol în epoca post-tridentină și care se menține totuși disciplinată de ordinea clasică – dar pînă cînd? Pînă la mijlocul veacului, am fi tentați să spunem, dacă orice delimitare nu s-ar dovedi atît de iluzorie, după cum ne raportăm la anticipările savanților, activi de la sfîrșitul secolului precedent, descoperiți de „criza conștiinței europene”, sau la coeficienții de propagare atît de variabili și atît de contrastanți, de la un grup social la altul, de la o țară la alta într-o Europă unde, începînd din Franța și Anglia, apoi din Germania și Italia, Luminile par să strălucească din ce în ce mai slab, în unde concentrice. Sfîrșitul pare mai ușor de stabilit: amurgul Luminilor – metaforă comodă – este situat după toate aparențele la sfîrșitul secolului, în acea secvență în cadrul căreia Revoluția franceză nu este decît momentul paroxistic, cînd certitudinile se clatină. Totuși, schimbarea decisivă înregistrată în istoria omenirii nu este pusă în discuție, prin ceea ce are ea ireversibil.

Pe aceste baze, tema interogației noastre își asumă ambiguitatea. Să renunțăm la dezbaterea, fundamentală și totodată fără soluții – toți autorii acestei colecții i-au acordat importanță –, privind distincția necesară dintre „omul Luminilor”, ideal-tip, și „oamenii Luminilor” în masa lor anonimă

și plină de contraste. Evident, nu-i putem înfățișa pe toți, iar tabloul prezentat capătă inevitabil un aspect elitist: cu excepția prezentării făcute, firește, femeii sau soldatului – în unele privințe, marginali în acest univers –, vor fi evocați actorii direcți, părți interesate, într-un sens sau altul, în aventura colectivă: nobili, preoți, întreprinzători, oameni de litere, de știință, artiști și, în sfârșit, exploratori. Chiar dacă încercăm să-i includem într-o tabără sau cealaltă, ei rămân totuși marcați de spiritul vremii. Omul ogoarelor, omul din popor, lipsește din tablou, ceea ce nu ne împiedică să ne întrebăm ce poziție ocupă în raport cu noul model al așa-numitului *honnête homme* în curs de elaborare, ținând cont că el nu este subestimat într-un discurs ce înglobează întreaga omenire.

Căci tocmai de la noul discurs despre om în general trebuie să plecăm pentru a evalua în varietatea lor atitudinile și reprezentările diferitelor grupuri. Să răsfoim – referință obligatorie – paginile *Marii Enciclopedii* a lui Diderot și D'Alembert la articolul „Omul”. Ele nu sînt lipsite de surprize: 45 de coloane, dintre care 36 sînt consacrate anatomiei, 8 omului moral, o jumătate „omului politic”. O introducere dă tonul general.

Este o ființă simțitoare, cugetătoare, gînditoare: ea se preumblă liberă pe fața pămîntului, pare a fi în fruntea animalelor peste care stăpînește, trăiește în societate, a inventat științele, artele, are o bunătate și o răutate specifice, și-a pus stăpîni, și-a făcut legi etc.

O putem cerceta sub diferite aspecte, dintre care principalele vor alcătui articolele următoare:

Este compusă din două substanțe, una numită suflet (a se vedea articolul „Suflet”), cealaltă cunoscută sub numele de trup.

Trupul sau partea materială a fost îndelung studiat...

Și după un scurt pasaj unde este recunoscut faptul că ar putea fi înmulțite la nesfîrșit perspectivele din care s-ar putea cerceta omul, de vreme ce „i se poate atribui orice”, urmează o descriere exhaustivă a omului fizic, de la fœtus la pubertate și bătrînețe, o prezentare amănunțită a oaselor, a mușchilor și a organelor sale, precum și un tabel al mortalității.

Descrierea omului moral („articolul D-lui Le Roi”), mai scurtă, nu este mai puțin explicită, în analiza efectuată într-o optică vizibil inspirată din senzualismul lui Condillac. Recunoscînd poziția privilegiată a omului în cadrul naturii – „cînd privim lucrările uriașe ale omului, cînd îi examinăm îndeaproape artele și progresele în știință, cînd îl vedem cum străbate mările, măsoară cerul și se întrece cu tunetul în bubuituri și lumini...” –, nu putem decît să ne mirăm de „josnicia și cruzimea” cu care „se întinează adesea acest rege al naturii”.

Problema o dată pusă, sub formă de paradox, explicațiile metafizice care ar trimite la păcat sau la o fire rea sînt eliminate de la bun început, fără o agresivitate mai mare decît cea permisă.

Cîțiva moraliști fac apel la un amestec de bun și rău care el însuși are neapărat nevoie să fie explicat. Trufia, superstiția și teama au produs sisteme și au încurcat cunoașterea omului cu mii de prejudecăți pe care observația trebuie să le distrugă. Religia are sarcina de a ne călăuzi pe calea fericirii pe care ne-o pregătește dincolo de vremuri. Filosofia trebuie să studieze motivele naturale ale acțiunilor omului pentru a-l face mai bun în această viață trecătoare.

Ce spune filosofia? Acțiunile oamenilor sînt determinate de senzații și dorință. Omul este întotdeauna ceea ce îl fac să fie nevoile sale, chiar dacă

intră în societate „atacându-i pe ceilalți”. Eul nu este demn de ură : în măsura în care el este util, iau naștere prietenia, dragostea, pasiunea, ambiția, rod al dorinței de a se înălța. Împiedicate să se manifeste, asemenea înclinații pot duce la idei împotriva firii („a se vedea: «Fanatism»”). Tabloul pesimist, care vede cum îi pierde veselia individului pe măsură ce se maturizează, iar în cadrul societăților cum declinul ia locul echilibrului, poate fi totuși îmbunătățit: „Dar practicarea fizicii experimentale și prezentarea ansamblului naturii de către oameni cu un caracter puternic și rar vor putea da minții omenesci un spectacol care îi va lărgi perspectivele și va face să apară o nouă ordine a lucrurilor”.

Dacă este adevărat că „societatea umană ar fi, așadar, o confederație de răi pe care numai interesul i-ar ține împreună”, autorul recunoaște totuși că „omului nu-i putem trece cu vederea un sentiment mișcător datorită căruia se interesează de soarta semenilor o dată ce este sigur de a lui”.

Sensibilitatea oamenilor poate fi izvorul tuturor virtuților și, de ce nu, cel al unei „fericiri încrezătoare” („a se vedea: «Umanitate»”). În acest scop se cuvine a se recurge la o întreagă pedagogie, începând din copilărie : a dezvolta la tineri „sentimentul virtuos al patriei” (și aici este invocat exemplul spartan), a inspira prejudecăți favorabile binelui în general și societății în particular, a educa nu numai prin precepte, ci și prin pildă. Mașinăria umană, dominată de plăcere, oferă acestei acțiuni ajutoare naturale, de vreme ce egoismul este corectat de înclinația de a imita. „Între oameni există legături tainice” ce se exprimă prin faptul că trăiesc în societate ; „oamenii se transformă unii pe alții”, iar mișcarea browniană a intereselor lor particulare se unifică în masa generală a moravurilor din epoca lor. Nu este nelegitim să vorbim despre omul Luminilor, dintr-o perspectivă istorică, reflectînd spiritul unei epoci: „Se vorbește despre veacul cavaleresc, s-ar putea vorbi despre veacul artelor frumoase și al filosofiei și să dea Dumnezeu să vină unul pe care să-l putem numi veacul binefacerii și al omeniei”.

Pentru a atinge un astfel de ideal, se impune recurgerea la un demers voluntarist. „De vreme ce pilda și părerea personală determină dragostea de bunăstare, rezultă că oamenii se modelează (s.n.) și aproape că este posibil să li se dea forma dorită.” Condițiile politice în care se înscrie respectiva acțiune nu sînt ocolite. „Aceasta se poate întîmpla în special într-o monarhie, tronul fiind un pedestal pe care imitația își va căuta modelul. În cadrul republicilor, egalitatea nu permite ca un om să se înalțe îndeajuns pentru a se remarca fără încetare...” Dar în toate cazurile luate în considerare este necesar să fim atenți la condițiile generale, la „situații”. Un stat unde domnesc ordinele și bunul trai riscă să alunece în voluptate, triumf al intereselor individuale, iar un stat nesigur sau pradă războiului își găsește în ură un liant nociv...

Îngustă este calea formării unui om nou și ea întărește importanța unei pedagogii educative bine chibzuite, orientate spre copilărie, și aceasta și în privința femeilor.

Dacă în articolul despre omul moral se exprimă un filosof senzualist, în foarte scurta prezentare a omului politic vorbește un fiziocrat, care nu abordează decît în termeni tehnici tema definită peste puțin timp în termeni de cetățenie. „Nu există adevărate bogății în afară de om și pămînt.” Este nevoie de oameni „robuști” și „iscusiți”. Ei nu pot fi astfel decît în libertate: trebuie lăsat liber comerțul, trebuie diminuat numărul muncitorilor de lux și al slujitorilor, pentru a acorda atenție în schimb agricultorilor: la ce bun manufacturile, atîta timp cît terenurile vor rămîne în paragină?

Dacă oamenii și pământul constituie bogăția națiunilor, este necesar ca primii să fie numeroși; și regăsim preocuparea pentru o pedagogie orientată spre părinți... și doici. După cum se reiterează, dar mai puțin sistematic, argumentarea articolului precedent despre ceea ce îi face pe oameni să acționeze: „nu ajungem la o stare socială decât cu speranța unei vieți mai bune”. Așadar, nu trebuie să-l ducem la disperare pe muncitor, al cărui salariu trebuie să fie decent, cu grija de a evita o împărțire prea inegală a produsului net...

Text esențial în aventura Luminilor, ceea ce justifică importanța acordată acestui articol de referință, *Enciclopedia* nu și-a epuizat cituși de puțin bogățiile. Să adăugăm, deși cititorul va fi observat deja, că ea este departe de a reflecta un consens universal recunoscut în filosofia epocii. Nu putem ignora faptul că discursului senzualist aflat la originea considerațiilor despre omul moral s-ar cuveni să-i contrapunem lectura rousseauistă despre bunătatea originară a omului, pervertită de societate, și o altă argumentație care va căpăta în ultimele decenii ale secolului o însemnătate crescândă. Fără a se reduce la componenta intereselor egoiste bine înțelese și bine direcționate, tema virtuții civice se va impune cu forță, în același timp cu reflecția despre cetățenie și cu afirmarea drepturilor naturale, pentru a-și găsi în timpul Revoluției expresia teoretizată și practică deopotrivă. Marile fresce tematice care, de câteva decenii încoace, în cadrul unei noi istorii a ideilor, ne-au reîmprospătat cunoștințele despre gândirea Luminilor – Fericirea (R. Mauzi), Natura (J. Ehrard), Neliniștea (J. Deprun) – au stabilit termenii dezbaterii și nu avem intenția de a reveni aici asupra lor.

Dar, chiar fără a avea ambiția nepotrivită de a examina chestiunea distinctă a „omului Luminilor” în același fel în care Kant formula pe atunci întrebarea „*Was ist Aufklärung?*”, să recunoaștem că textul *Enciclopediei* ne permite să adunăm un anumit număr de teme generale; în ele recunoaștem, dincolo de controverse, elementele unui consens minim, iar prin ele se exprimă o nouă viziune asupra lumii, pornind de la o viziune asupra omului.

Chiar dacă spiritul *Enciclopediei* forțează nota, de la bun început frapează, fără îndoială, respingerea viziunii teocentrice care dominase pînă atunci ordinea Universului. Omul nu mai este văzut în concepția lui Dumnezeu, lumea cealaltă se estompează, pentru problema sufletului se face trimitere la un alt articol. Greșeala și păcatul intră în sfera speculațiilor metafizice, eventual nocive („a se vedea articolul: «Fanatism»”...).

Reintegrat în ordinea naturii, ca un animal înzestrat cu proprietăți particulare, omul este abordat din perspectiva alcătuirii lui fizice, a anatomiei și a fiziologiei, ca mijloace de a analiza ceea ce constituie unitatea și totodată diversitatea speciei umane. Ne gândim la piticul de pe Saturn, din *Micromégas* de Voltaire – și știm că Fontenelle este cel care, cercetînd micile făpturi de pe Globul nostru de pămînt și apă și crezînd că se ocupă cu reproducerea, exclamă: „Am prins natura asupra faptului”, nou Leeuwenhoek, descoperitor îndrăzneț și imprudent. Exemple de o curiozitate asemănătoare vom găsi în paginile consacrate omului de știință și, poate mai mult încă, exploratorului, dar în egală măsură în cele despre funcționar, chiar despre preot, menite să studieze comportamente, moravuri, multiple varietăți ale unei umanități pe care o descoperim, în pragul porții ca și peste mări. Teologul se ascunde, refuză orice concesie, fiind înlocuit de omul de știință.

Creatură naturală, individ minat de forța interesului personal, omul evocat de *Enciclopedia* pare a se sustrage ierarhiilor din societățile de ordine care și-au impus pînă atunci cadrul coercitiv.

Dacă există ierarhie – iar articolul despre „omul politic” o dovedește –, aceasta depinde de utilitatea socială, de locul ei în crearea bogățiilor. Desigur, omul trăiește în societate, dar contractul social, redus aici la „o confederație de răi uniți întru interesul comun”, expresie minimală a unei teme căreia Rousseau îi dă o cu totul altă amploare, se bazează pe postulatul esențial al unei libertăți de drept natural comune tuturor oamenilor.

Stăpîn pe propriul destin, o dată înlăturate piedicile prejudecății, ale religiei și ale condiționărilor inerente propriei sale firi, omul se deosebește de celelalte animale, ca ființa rațională: a creat artele, științele, activitatea producătoare de bogății, într-un cuvînt civilizația. Este maleabil și perfectibil, istoria oamenilor fiind cea a progresului, așa cum se încadrează el între limitele vieții de aici, de pe Pămînt, în măsura în care scopul lui ultim îl constituie fericirea terestră. „Este bun, este rău?”, pentru a-l cita pe Diderot. Dezbaterea rămîne deschisă, fapt dovedit în cele ce urmează: unii se pronunță pentru bunăitatea originară a omului, eventual perversită, alții – pentru o structură combinatorie bine stabilită a intereselor egoiste individuale, moderată poate de o propensiune legată de „sensibilitatea prețioasă care este izvorul tuturor virtuților”. Sensibilitate *versus* rațiune: altă dezbateră fundamentală pe care nu ne putem angaja s-o aprofundăm... Este adevărat că perfectibilitatea omului, ridicînd problema constant și minuțios cercetată a felului în care îi facem pe oameni mai fericiți și mai folositori, duce inevitabil la o politică voluntaristă: este necesar să fie armonizat fluxul intereselor în cadrul unei cetăți raționale, să se extindă limitele civilizației prin propagarea Luminilor. Ceea ce explică rolul de primă însemnătate al pedagogiei în acest dispozitiv, căci ființa umană trebuie stăpînită din copilărie, în scopul de a o pregăti pentru rolul ei de om, dezvoltîndu-i înclinațiile bune și cunoștințele printr-o educație adecvată. Dînd dovadă de un spirit deschis, cu totul neobișnuit, autorul extinde această preocupare și la femei.

Deși problema statului în această construcție nu poate fi ocolită, ea este parțial eludată aici, fără să putem considera că acesta ar fi rezultatul unei prudențe impuse. Sistemul republican face obiectul unei singure aluzii, sistemul monarhic apare ca fiind referința firească și cea mai eficace. Se știe că, în epoca despotismului luminat, a existat înțelegere deplină și în această privință între cei mai mulți reprezentanți ai partidei filosofice. De aceea, vom constata fără surprindere că nu este pus în discuție sistemul social al ierarhiilor din societatea ordinilor, altfel decît pe calea ocolită a argumentației fiziocratice. Fără îndoială, faptul nu este lipsit de importanță, de vreme ce el determină implicit înlocuirea sistemului de valori al ordinii vechi, bazat pe avalanșa de favoruri și onoruri, cu cel al utilității și al producției de averi în cetatea viitorului.

Cu toate că nu am putut aborda tema în toată amploarea ei, așa se prezintă, plecînd de la exemplul ales spre analiză, omul Luminilor în formularea lui ideală. Rămîne de văzut – lucru destul de greu – în ce măsură acest discurs a fost purtat, transmis și primit. A pune față în față omul ideal, definit astfel în linii generale, și omul concret, omul oarecare, înainte chiar de a-i prezenta, în preambul la autorii noștri, pe actorii majori, presupune găsirea unui răspuns la o întrebare inevitabilă: în ce măsură visul Luminilor corespunde realității? Într-un cuvînt, omul secolului al XVIII-lea – în măsura în care această expresie poate avea un sens – este la înălțimea acestui program voluntarist?

Omul de rînd

Să recitim acum Voltaire, pentru a descoperi aici diversitatea aprecierilor succesiv formulate, de la poemul „Le Mondain” („Ah, frumoasele vremuri ale acestui veac de fier”) la povești: *Le Monde comme il va*, încheiată cu un verdict fără drept de apel: „Scapă cine poate”; sau, mai bine, la *Aventures de la Raison*, care evocă voiajul Rațiunii, o dată ieșită din fîntîna unde se închisese cu fiica ei *Vérité* (Adevărul), pentru a străbate așa-numita lume a Luminilor. Bilanțul este mai mult decît nuanțat: speranțe certe acolo unde domnesc prinți luminați, dar uneori cîte războaie, cîtă barbarie, cîte regrese! La sfîrșit, mama și fiica se întorc în fîntînă, așteptînd vremuri mai bune. Și Candide ne propune, în contrapunct cu marile călătorii de explorare despre care vom vorbi în curînd, un alt stil de descoperire, în voia rătăcirii dezordonate și febrile de-a lungul Europei și al lumii, de la războaiele crîncene la rugurile Inchiziției. Nimic nu se va fi schimbat de la universul picaresc al lui Simplicius Simplicissimus, în afară de conștientizarea unei absurdități tragice?

Este cazul să ne referim aici la istoricii din zilele noastre, nu pentru a întocmi pe cîteva pagini un imposibil bilanț – în ce măsură și pînă la ce punct oamenii din evul Luminilor s-au schimbat în ceea ce privește condiția lor materială și în reprezentările lor colective –, ci pentru a aminti cîteva constatări, naive în aparență. Aparență înșelătoare la urma urmelor, căci acordul este departe de a fi unanim. În sinteza provocatoare consacrată secolului Luminilor, Pierre Chaunu înlocuiește vulgata „gloriosului secol al XVIII-lea”, a unei lumi în efervescență și progres colectiv, cu lectura rezervată a unui istoric pentru care marele secol – cel al revoluțiilor din gîndire – rămîne evul clasic; secolul al XVIII-lea nu este decît o prelungire a acestuia, cu unele deviații.

Totuși, cîteva puncte de vedere comune se impun în mod indiscutabil. În spațiul european există mai mulți oameni, are loc o explozie demografică, punînd capăt îndelungatei stagnări din veacurile precedente. Ernest Labrousse a făcut bilanțul perioadei și s-a întrebat cu ce s-a ales masa celor neînsemnați, orașeni și mai ales țărani; verdictul lui rămîne inatacabil: „Și-au cîștigat cel puțin viața”. Evoluția demografică, evidentă în Anglia ca și în Franța, trecînd probabil de la 20 la 28 de milioane de locuitori, capătă o amploare deosebită cînd ne referim la Europa Centrală și Orientală – vezi Ungaria, unde populația sporește spectaculos. Nu ne vom opri la o periodizare ce privilegiază în mod incontestabil a doua jumătate a secolului, cu ritmuri diferite, în funcție de zone. Însă analiza cauzelor, astăzi bine pusă la punct pentru țările Europei Occidentale, este cunoscută: mai mult decît revoluția în mijloacele de a învinge boala și moartea cu ajutorul medicinei și al științei (în ciuda vaccinului), trebuie să avem în vedere regresul fenomenului foametei și al cortegiului ei de epidemii de-a lungul veacului, în urma căruia mortalitatea nu a mai atins niveluri atît de ridicate încît să dispară excedentul de natalitate acumulat în anii anteriori... Firește, astfel este relativizat meritul – real, la urma urmei – a ceea ce putem atribui politicii voluntariste promovate de reprezentanții Luminilor.

Dar în partea cea mai evoluată a Europei atitudinile colective față de viață, naștere, dragoste, căsătorie, sexualitate, moarte încep să se schimbe. Printre cei dintîi, Philippe Ariès a subliniat noua preocupare față de copil,

prezență mai ocrotită, dar uneori și mai rară. Contracepția, considerată unul dintre „funestele secrete” denunțate de confesori, este detectabilă cu certitudine în siturile franceze, mai ales începînd cu anii 1770. Nelegitimitatea își găsește la Paris, ca și în orașele mai mari, un teren de predilecție. Bărbații s-au schimbat în atitudinile lor cele mai intime; la fel și femeile – vom vedea imediat între ce limite.

Mai numeroși, bărbații sînt oare și mai fericiți? Altă întrebare fals naivă, dar care se înscrie perfect în preocupările elitei din veacul Luminilor. Războiul-masacru înregistrează un regres. Afirmație brutală, contestabilă și, poate, suspectă de un oarecare galocentrism – Franța fiind ferită în ansamblu, de la 1715 pînă la Revoluție, de flagelurile invaziei... Dar se dau numeroase lupte din Flandra pînă în Europa Centrală și Orientală, adică acolo unde Voltaire găsește prilej de triste exemplificări.

Condiția materială, așa cum se exprimă în plan cotidian, trebuie abordată luînd ca punct de plecare o lume rurală ce regroupează încă în Franța 85% din populație în 1789 – și mai mult chiar, dacă ne aventurăm într-o Europă Centrală și Orientală slab urbanizată. Cum era țărănimă: săracă sau prosperă? Cîte cazuri care se abat de la regulă și cîte discursuri contradictorii... Desigur, nu trebuie nici să ne lăsăm pradă lamentațiilor, așa cum a făcut Michelet în secolul al XIX-lea – „Uitați-l cum stă culcat în gunoi, biet Iov” –, nici să avem o viziune idilică, pusă în circulație de pastorală și pe care o regăsim în scenele campestre pictate de Goya pentru El Escorial, ca și în imaginea idealizată a societății sătosești, evocată de Restif de La Bretonne în *La Vie de mon père*. Rezumînd la limită, cu riscul de a ne apropia de caricatură, să constatăm doar că producția crește, că în vechea Europă cu o populare densă suprafața cultivată, spîrită prin defrișări, atinge cele mai mari proporții. Dar și că, în anumite arii, se pun bazele a ceea ce vom numi revoluția agricolă: din Anglia în Flandra, în anumite regiuni ale Franței și în valea râului Pô. Intră în joc și Europa Orientală, care comercializează prin Marea Baltică și Marea Neagră grînele de pe marile domenii.

Cu toate acestea, condiția de țaran nu cunoaște progrese spectaculoase. În Franța din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, salariul zilierului stagnează în comparație cu dezvoltarea fenomenului rentei și al profitului, într-o societate în care diferențele se adîncesc. În special cadrele tradiționale ale dărilor senioriale rămîn neschimbate, devin poate chiar mai apăsătoare în perioada a ceea ce s-a numit reacția seniorială din ultimele decenii. Concept discutabil, generator de dispute asupra cărora nu este cazul să ne pronunțăm aici. Dar, dacă Europa Occidentală reacționează împotriva rămășițelor unui sistem feudal muribund, de care Anglia a scăpat deja, Europa Orientală cunoaște în epoca „cele de-a doua șerbii” întărirea legăturilor de dependență în cadrul sistemului latifundiar.

Revoluția industrială deja în desfășurare în Insulele Britanice și formele proto-industrializării apărute în Europa Occidentală introduc, din perspectiva pe care o vizăm, mai multe noutăți la țară decît la oraș; dar intrarea într-o modernitate încă limitată se înscrie în viața oamenilor atît în termeni de noi dependențe, de destabilizare și de criză a vechilor asociații corporative, cît și de progres indiscutabil. În opinia lui Pierre Chaunu, pentru marea majoritate a muncitorilor, la oraș și la sat deopotrivă, încă nu a avut loc o revoluție.

Apogeu al unelei – după cum celebrează planșele din *Encyclopédie* –, al unei unele perfecționate prin care mașina își face intrarea în industria textilă și metalurgie, secolul Luminilor aparține încă în mare măsură unei

civilizații „de stil vechi”, după expresia lui Ernest Labrousse. Va fi contestat spectacolul lumilor urbane, al capitalelor Londra sau Paris, al marilor porturi de negoț și comerț transoceanic. Fără îndoială, acolo poate apărea un om nou, pînă în rîndurile claselor populare. Imaginea lui este confuză din punctul de vedere al contemporanilor. Prevalează o viziune negativă, și aceasta nu numai în critica rousseauistă: de la Restif de La Bretonne la *Tableau de Paris* al lui Louis Sébastien Mercier, se impune imaginea orașului de pierzanie, oraș al luxului și al mizeriei, al desfrîului și al corupției, încununat de aburii infecți pe care îi degajă, putrezit în adîncuri. Nu este mai puțin adevărat că orașul – unde locuiesc elitele aristocratice și burgheze, burghezia medie și mică ce se străduiește să se afirme de îndată ce părăsim Europa Occidentală, și mai ales unde se găsește vasta lume compozită „a dughenelor și prăvăliilor” ținute de producătorii independenți – este într-adevăr locul de filtrare și de schimburi pe unde își croiește drum noutatea. Apar noi obiceiuri, noi moduri de a fi și de a părea, așa cum au fost recent puse în valoare (Daniel Roche, Arlette Farge). Modernitatea pătrunde în structuri neschimbate în ansamblu, așa cum le perpetuează gildele și corporațiile.

Dar cine este conștient de ea? În aceasta constă problema culturii Luminilor, a răspîndirii și a limitelor ei. Nu este suficientă notația unui călător care a văzut cum un vizitiu citește pe capra trăsुरii, așteptînd un client pentru a avea cu cine comenta. Ar fi facil să-i opunem impresiile contradictorii ale celor care, în epoca Marelui Tur, francezi ca președintele De Brosses sau englezi ca Arthur Young detaliază în aventurile lor provinciale etapele unei cufundări, dacă nu în sălbăticie, cel puțin în exotism, de îndată ce ies din rețeaua încifrată a contactelor stabilite și a saloanelor unde sînt așteptați... Totuși, ei nu sînt întotdeauna îngăduitori față de elitele provinciale care îi primesc. Deocamdată, să lăsăm la o parte elitele, pentru a le studia pe larg mai tîrziu: despre problema graniței dintre poporul Luminilor și cel ce nu cunoaște răspîndirea lor ne informează cîteva teste rudimentare, la drept vorbind. Criteriul alfabetizării sau măcar al capacității de a se semna permite deja o evaluare globală și un început de spațializare.

El opune o Europă de Nord-Est alfabetizată în cea mai mare parte, extinsă pînă în Franța septentrională, delimitată de linia Saint-Malo – Geneva, unei Europe meridionale, în vreme ce pe continent nivelul alfabetizării scade treptat dinspre vest spre est... Graniță fixată pentru multă vreme, dar în curs de remaniere: alfabetizarea face progrese de-a lungul secolului și, oricît de imprecis ar fi indicele, el reprezintă totuși ceva. Dacă nu o răspîndire a Luminilor (cine și-ar permite o asemenea imprudență?), cel puțin o condiție minimală pentru a avea cît de cît acces la cultura scrisului. Ceea ce nu înseamnă cîtuși de puțin, cum cred unii, că cealaltă lume ar fi cea a inculturii.

Și aceasta se transformă: în Sudul francez, într-o Provence înzestrată de multă vreme cu o rețea de sociabilitate masculină, căreia confreriile religioase de penitenți i-au fost baza, structurile se schimbă (M. Agulhon). Se operează o democratizare a recrutării, printre altele și prin retragerea elitelor care își găsesc în lojele masonice un cadru de sociabilitate mai adecvat cu sensibilitatea lor. Dar, prin intermediul denunțurilor, se remarcă și o evoluție internă: mai degrabă secularizare, evoluție profană decît „decreștinizare”? La drept vorbind, termenul coatează prea puțin, pe cînd tendința rămîne.

Atingem aici domeniul religiei, aspect controversat și cîmp de luptă pentru oamenii Luminilor. Oare am putea spune că acest secol marchează începutul unei detașări față de religiile instituite, ba chiar al unei „decreștinizări”?

Este greu să facem investigații amănunțite atîta timp cît lipsesc instrumentele statistice ale unei sociologii religioase, așa cum le cunoaște epoca noastră. Trebuie să folosim șiretlicuri dacă vrem să ieșim din cadrul mărturiilor elitei pentru a ajunge la mase. Este ceea ce am încercat să fac examinînd, în cazul regiunii Provence, documentația masivă din secolul al XVIII-lea, alcătuită din mii de testamente, din punctul de vedere al clauzelor religioase – alegerea mormintelor, dispoziții testamentare pioase, cereri de slujbe religioase.

Alte studii au avut în vedere Parisul (Pierre Chaunu), provincia franceză, Italia sau Peninsula Iberică. Bilanțul este semnificativ, cu rezultate convergente, cel puțin în majoritatea regiunilor Franței, dar mult mai nuanțat în alte părți. La sfîrșitul secolului al XVII-lea, cînd în Provence se investea masiv în multitudinea de gesturi specifice ceremoniilor funerare baroce, din susul în josul scării sociale, se produce o schimbare esențială, în general între 1750 și 1770, uneori mai devreme, către 1730 sau chiar la începutul secolului, dacă ne referim la Paris. Procentajul de dispoziții testamentare religioase scade de foarte multe ori la jumătate. Scăderea îi afectează mai mult pe bărbați decît pe femei, orașele mai mult decît satele. La extremitățile ierarhiei condițiilor sociale, ea îi ocolește pe nobili și oamenii de rînd, în special de la țară, dar atinge burghezia și profesiunile liberale și, deopotrivă, prin contaminare, am putea spune, lumea dughenei și a prăvăliei. O geografie mai amplă ne permite să relativizăm datele modelului francez: din Spania în Portugalia și în cea mai mare parte a Italiei, transformarea încă nu are loc și nici nu va avea decît la mijlocul veacului următor și doar cîteva indicii atestă primele mișcări. Putem trage oare concluzia că, de la declinul cuceririi de tip baroc, s-a trecut la decreștinizare sau doar la o întoarcere în forul interior, la o religie interiorizată, mai sensibilă și totodată mai rezonabilă, după cum credea Philippe Ariès? Ne vom abține de la a da un răspuns, conștienți că am surprins, dincolo de aspectele divergente, o modificare esențială a sensibilității colective, prin atitudinile față de moarte – lucru și mai important poate.

Discontinue și reductoare în mod inevitabil, cele cîteva trăsături de la care am pornit pentru a schița profilul omului Luminilor, la nivelul masei anonime, duc la un bilanț contrastant: stabilitate a trăsăturilor profunde, relativă rigiditate a cadrelor existenței. Dar într-o lume mai populată, unde modernitatea își croiește drum printre noile moduri de a produce, de a fi și de a părea, se reflectă o anumită mobilitate în atitudinile și reprezentările colective. Acest univers este fragmentat (nu așa era și înainte?) în funcție de contrastele determinate de poziția socială, de raportul oraș – sat, de situarea geografică. În domeniul cultural, ca și în cel al economiei și societății, se conturează poli de difuzare a elementelor de noutate și zone de umbră. Noua cetate trebuie creată, unificată potrivit unor norme inedite, supusă inițiativei voluntariste a noilor actori ai transformării – sub Revoluția „regenerării”, am putea spune – a omului în spiritul Luminilor.

Pentru a trece la o definiție restrictivă a omului Luminilor, este necesar ca de acum încolo să ne concentrăm atenția asupra acestor *happy few*, sprijinindu-ne pe tipologia propusă de autorii noștri.

Actori și protagoniști

Pe baza redefinirii omului Luminilor ca participant la o nouă viziune asupra lumii, câmpul operator al studiului se restrânge în mod spectaculos. Departe de tripartitia ordinilor așa cum a fost transmisă de perioada medievală și care se menține în structurile oficiale ale societății, se schițează o polarizare binară, opunând elite și masă, actori activi sau pasivi ai recomunerii lumii. Evul clasic modelase idealul de *honnête homme*; el mai este încă o referință și, din acest punct de vedere, se observă o reală continuitate, așa cum o ilustrează „filosoful englez”, purtător de cuvânt al abatelui Prévost. El nu a întâlnit în Franța decât „un amestec de persoane grosolane; acestea nu vorbesc deloc o limbă anume și nu au nici gusturi, nici caracteristici comune în felul de a se îmbrăca și de a se prezenta în societate [...], astfel încât francezi nu sînt, practic, decât cei cîțiva aflați în fruntea celorlalți și care sînt deosebiți de ceea ce se numește popor”. Dar imaginea acestui *honnête homme* și-a schimbat conținutul, chiar dacă uneori ne încapăținăm să vorbim despre el în termeni de „bună creștere”: avantajul elitei. După cum se știe, conceptul a făcut obiectul unor discuții, chiar cînd s-a aplicat la societatea secolului al XVIII-lea.

Elita contestă clivajele istorice ale societății de ordine și se înscrie, independent de clivajele de clase, chiar în această societate în care o nouă burghezie capătă forță și consistență, fiind întemeiată pe un sistem de valori împărțite, al căror liant este spiritul Luminilor. Realitate sau iluzie – există oare această elită? Portretul nobilului, așa cum ne este prezentat, ne va arăta pregnanța atitudinilor de castă și totodată de clasă adînc înrădăcinate, de conștiință a diferenței, chiar atunci cînd pare să existe o viziune comună. Iar de la un capăt la celălalt al Europei, diversitatea căderilor sociale de referință desfide aparent elaborarea unui model comun.

Totuși, limitîndu-ne la grupul mic al promotorilor noului discurs, secolul al XVIII-lea ne apare ca fiind cel al cosmopolitismului, al schimburilor și al unei circulații intense de oameni și idei. Amestecul de oameni a fost prea adesea descris pentru a insista asupra lui, indiferent că este vorba de oameni de litere sau de savanți, de administratori și militari, trecînd cu ușurință de la un serviciu la altul în Europa prinților luminați, fără a mai discuta despre acei nonconformiști, aventurieri de tot felul, dintre care Casanova este exemplul cel mai cunoscut, dacă nu cel mai reprezentativ.

Amestecul neîncetat contribuie la ideea unei unificări culturale, facilitată neîndoienic de hegemonia francezei în „Europa franceză” a secolului Luminilor, chiar dacă preeminența începe să-i fie pusă în discuție de progresele unei anglomani ce constituie mai mult decât o modă sau de contestarea inițiată în universul germanic. Rețelele de sociabilitate nou create sau consolidate – de la academii (este veacul lor) la fenomenul masonic, apărut în Insulele Britanice și care, trecînd prin Franța, țese o tramă de complicitate universală pînă în Europa Centrală –, toate par să susțină elaborarea unei viziuni comune în cadrul Republicii literelor. Circulația ideilor înlesnită de multiplicarea corespondențelor mondene sau savante, răspîndirea cărții, de la mijloacele literaturii oficiale la cele ale literaturii clandestine, difuzarea ziarelor și a revistelor care se înmulțesc rapid într-o Germanie erudită – acestea sînt bazele majore ce contribuie la unificarea elitelor.

Ca urmare, de-a lungul secolului, se modifică și contururile grupului lărgit al celor implicați în acest proces. De obicei, s-a insistat asupra mobilității sociale, mai degrabă spectaculoasă decât reală, a unei epoci în care barierele dintre stările sociale par a fi abolite. În fața autorității talentului sau a meritului, ierarhia favorurilor pare zdruncinată, se deschid porțile înaintea anumitor oameni de rînd, indiferent că obțin de la academii sau curți o recompensă ca semn al considerației oficiale sau că, independenți și aventurieri, se strecoară pe nesimțite (chiar prin efracție scandalosă) în prim-planul scenei, ca Mesmer sau Cagliostro. Cu tot regretul, nu am rezervat un spațiu special categoriei, parțial noi, a marginalilor din veacul Luminilor, întrucît am fi riscat poate să fim superficiali.

Căci, în spatele fațadei de mare dezordine care alimentează cronicile epocii și contribuie la a-i fixa imaginea, se schițează o nouă împărțire a rolurilor, o recompunere a spațiului social și este necesar să vedem la ce parte de realitate și de ficțiune, chiar de iluzie trimite ea. În secolul al XVIII-lea, cînd pictura ne confruntă cu moda portretului, ce respinge genul istoric pentru a se arăta direct, spontan și preocupat de adevărul ființelor, o „galerie de portrete” devine mai mult decât un exercițiu academic.

Ca orice întreprindere de acest gen, tabloul pe care îl prezentăm nu poate să nu lase loc unor regrete, nemulțumiri chiar la cei ce l-au conceput: el este în mod inevitabil incomplet. În catalogul absențelor, o vom regreta pe cea a prințului, care rămîne în epoca despotismului luminat în inima dispozițivului de ansamblu. Ni se va reproșa că nu am rezervat filosofului un spațiu aparte? De fapt, vom întîlni imaginea lui răsfrîntă în galeria de portrete: al omului de litere, al omului de știință, al artistului, chiar al exploratorului. Profilului abstract al burghezului i-am preferat evocarea precisă a întreprinzătorului, prin intermediul căruia se afirmă trăsăturile unei noi burghezii purtătoare de modernitate. Cît despre cei ce aparțin marginilor, aventurierii – în sensul cel mai larg al termenului – pe care îi evocam mai sus vor fi întîlniți pretutindeni, sub aproape toate rubricile, în interiorul unui sistem la a cărui contestare contribuie.

Astfel încît tabloul se organizează, fără prea multe subterfugii, în jurul citorva rubrici mari: actorii, piese fundamentale ale societății de stil vechi, nobilul, războinicul; sau nou-veniții pe scena socială, ca omul de afaceri. Urmează purtătorii de cuvînt, cărora le-a venit momentul de glorie, ca purtătorii noului discurs al Luminilor, chiar dacă țin încă de vechea lume prin atîtea legături de dependență: omul de litere, de știință sau artistul, în sfîrșit, exploratorul care extinde granițele lumii cunoscute. Demersului voluntarist de remodelare a societății îi sînt necesari agenți de transmitere, acești intermediari culturali cărora li se acordă atenție în zilele noastre: preotul va juca oare noul rol? În orice caz, funcționarul, element esențial în cadrul monarhiilor absolutiste luminate care visează la o raționalizare a statului, își face o apariție remarcabilă. În acest dispozitiv general, femeia deține poziția ambiguă pe care i-o rezervă acest veac: firește, ea cunoaște o promovare care o transformă în regina saloanelor filosofice, în obiectul unei atenții sporite și totodată pline de îngrijorare, dar care o menține în condiția sa generală într-o situație de dependență de care va reuși să scape după foarte multă vreme.

Să nu regretăm galeria de portrete princiară din evul Luminilor: a fost atît de frecvent vizitată... Desigur, se cuvine să amintim în cîteva cuvinte mai degrabă imaginea nouă pe care prințul vrea să și-o construiască decât

noul lui statut (s-a schimbat oare în mod fundamental?). Evocînd personajul creat puţin mai tîrziu al lui Ranuce-Ernest în *La Chartreuse de Parme*, Jean Pomeau, în lucrarea sa *Europe des Lumières*, reia de la Stendhal expresia „un prieten vorbind unor prieteni”. Clişeu frecvent pe care l-ar confirma atîtea exemple, de la Frederic al II-lea reunind la Saint-Souci elita filosofică a vremii, Voltaire, Maupertuis, La Mettrie sau marchizul d'Argens, la Ecaterina a II-a, Semiramidă a Nordului, protectoarea lui Diderot, şi la prinţii călători, preocupaţi să se instruiască, ca Iosif al II-lea sau Gustav al III-lea. Este mai mult decît o aparenţă, se ştie: devenit slujitor al binelui public şi artizanul unei restructurări profunde a statului, prinţul, aşa cum se întrupează, printre altele, în personajele atît de contrastante ale lui Frederic al II-lea şi Iosif al II-lea, se simte investit cu o misiune nouă, pe care o îndeplineşte direct sau prin intermediul unor miniştri erudiţi – Tanucci, Pombal – prin care se face legătura cu opinia publică instruită. Limitele acestei relecturi a prinţului, care îşi propune să facă din el un anti-Machiavelli, pentru a relua titlul lucrării lui Frederic al II-lea, sînt şi ele evidente: formula celebră folosită de Ecaterina a II-a faţă de Diderot, opunînd facilităţilor filosofului, care munceşte pe hîrtie, constrîngerile suveranului, ce operează pe pielea omului, readuce la realitatea lucrurilor. *Realpolitik*-a monarhilor luminaţi care dezmembrează Polonia în timp ce îşi întreţin contactele cu filosofia le dă portretului lor idealizat o alură de prefăcătorie, nedreaptă, desigur, pentru unii.

Constrîngerea majoră care apasă asupra prinţului nu este oare aceea că rămîne, într-o lume mişcătoare, piesa de bază a unui sistem social căruia îi este stăpîn şi slujitor în acelaşi timp, caracterizat prin întîietatea unei aristocraţii nobiliare care deţine pretutindeni o poziţie avantajoasă, în ierarhia onorurilor şi a puterilor? Nobilimi domesticite – absolut inegal dacă ne situăm într-o perspectivă europeană –, civilizate de viaţa la curte, care străluceşte în acea perioadă cu toată puterea. Dar ideea – în cazul de faţă rezumată perfect – a fost formulată de Ludovic al XVI-lea, ratatul monarh luminat, cînd declară, în pragul Revoluţiei: „Nu mă voi despărţi niciodată de clerul şi de nobilimea mea” – mărturisind astfel legătura lui fundamentală cu vechea lume.

Aşadar, nobilimea constituie forţa de rezistenţă majoră la spiritul Luminilor, întruparea trecutului? Este discursul ţinut de Revoluţia franceză, în cadrul unei lupte nemiloase împotriva ordinii aristocratice, luptă care nu îngăduia nici jumătăţile de măsură, nici judecăţile nuanţate. Înfăţişată în lenevia, în privilegiile uzurpate, în decadenţa sa morală, nobilimea a devenit, pentru o întreagă tradiţie istorică, încarnarea anti-Luminilor. Studiul lui Pierre Serna aminteşte cu folos originile dezbaterii, aşa cum a fost inaugurată de abatele Coyer şi de alţii chiar înainte de Revoluţie. Clişeu acceptat – nu toate clişeele sînt false – a cunoscut în ultimele decenii revizuii serioase, ale căror argumente sînt menţionate de autor. Dezbaterea nu-i cîtuşi de puţin recentă; paradoxul unei nobilimi cultivate, deschise la toate curentele gîndirii moderne, a fost subliniat cu mult timp în urmă. În bibliotecile, saloanele, chiar curţile sale, această aristocraţie nu este nici pe departe refractară la spiritul Luminilor. Studiile recente despre academiile de provincie şi despre societăţile de intelectuali fac dovada locului încă important, chiar preponderent, ocupat de ea în structurile în care se manifestă cultura.

Apoi, nobilimea a fost reconsiderată în însăşi baza puterii ei sociale: a fost evocată (G. Taylor, G. Chaussinand-Nogaret) în dinamismul său, practicînd agronomia pe vremea fiziocraţiei, fabricantă în sectoarele de vîrf ale metalurgiei,

făcînd comerț în porturi și speculații în domeniul imobiliar urban – într-un cuvînt, progresistă, aptă prin energia sa, ca și prin deschiderea la ideile noi, să ocupe un loc mai mult decît onorabil în noile elite în curs de formare. Referința principală rămîne cea care vizează nobilimea engleză, *gentry*, reînnoită și integrată în procesele de producție ale unei economii în plină expansiune. Să fie Anglia excepția care confirmă regula? În Franța, în palmaresul revendicărilor exprimate în discursul colectiv al caietelor de doleanțe din 1789, cele ale ordinului nobilimii vin pe primul loc în privința revendicării de libertăți – dar în coada listei în ceea ce privește abolirea regimului seniorial... Ciudat?

Pe fondul unei contradicții determinate de însăși poziția lui, nobilul Luminilor are în față mai multe opțiuni: o luptă în retragere pentru a apăra vechile valori sau dreptul singelui, sprijinită pe liste de argumente elaborate adesea la sfîrșitul secolului precedent (ne gîndim la posteritatea lui Boulainvilliers...), generatoare a reacțiunilor nobiliare amintite mai sus, sau o integrare fără echivoc ori neînțelegeri în noile elite.

Unii nu se limitează la compromisul burghez; declasarea nobiliară capătă o formă explozivă la unii purtători de cuvînt – de pildă, unii provensali de la sfîrșitul secolului, Sade, Mirabeau, Boyer d'Argens, Antonelle sau Barras, își repudiază cu violență (fiecare în felul lui) casta de origine, ba chiar ordinea lumii care le-a dat naștere. Degradarea nobiliară, așa cum se manifestă în Spania sub forma „mahalagismului” din Madrid, este expresia unei patologii de grup care face dovada unei tulburări colective. De la Don Juan al lui Molière la cel al lui Mozart, ca să nu mai vorbim de cel al lui Tirso de Molina, imaginea emblematică a marelui senior libertin s-a schimbat. Ce poate fi mai revelator decît scena măștilor din *Don Giovanni*? Don Juan își cheamă invitații la o sărbătoare aristocratică, unde se afirmă dorința de plăcere a unui privilegiat sustras prin condiția lui de la constrîngerile comune: dar pasajul se încheie cu accentele cvasi-revoluționare ale ariei *Viva la Libertà*. Îndărătul măștii, care este și cea a sărbătorii venețiene, nobilul rostește cuvinte purtătoare, în germene, ale morții lui.

În acest context, ne dăm seama că portretul în picioare al militarului, ce părea să se înscrie în mod firesc în continuitatea studiilor precedente – de la omul medieval la cel din evul baroc –, iese afectat din confruntarea cu idealul Luminilor. La început putem fi surprinși, fiindcă el își are locul lui în acest veac prin intermediul unor figuri emblematică, cum ar fi cea a lui Frederic al II-lea, războinic și filosof, și poate mai mult chiar cea a mareșalului de Saxa, al cărui mormînt din Strasburg oferă una dintre expresiile cele mai nobile, în spiritul secolului, ale intrării eroului în nemurirea pe care i-au adus-o meritele și gloria. Și Anglia se înclină respectuos cînd este evocată moartea generalului Wolfe, pe înălțimile din Montréal, în timp ce Franța îl plînge pe Montcalm. Însă valorile războinice nu mai sînt situate în inima dispozitivului Luminilor. Ele aparțin vechii lumi, cea a unei aristocrații care se raportează la Codul onoarei, dar care, într-o mare parte a Europei, a încetat să mai facă din meseria armelor vocația ei esențială, luptîndu-se totodată cu fermitate – ca în Franța de la sfîrșitul Vechiului Regim – pentru a-și întări privilegiile. Este semnificativ că, în eseu lui Jean-Paul Bertaud despre militarul din secolul al XVIII-lea, centrul de interes se deplasează de la eroul magnific la omul de trupă, la soldatul pe care armata prusacă îl dă ca exemplu de referință, inegal imitat pe teritoriul Europei, din ce în ce mai profesionist în funcție de exigențele unei instrucții

avansate, adesea mercenar, pretutindeni brutalizat, disprețuit în plan social. Modelul va avea o viață grea și se va regăsi, în primele decenii ale secolului următor, în imaginea tragică a lui Woyzeck, la Büchner; dar avem date și despre cum Revoluția franceză, creînd armata voluntarilor naționali, l-a făcut să explodeze, substituindu-i un alt ideal de referință, cel al soldatului cetățean luptînd pentru libertate.

Totul se tulbură la vîrful aristocrației cosmopolite a Luminilor pe care pare s-o unifice un mod comun de a gîndi și de a se comporta. Reprezentativ pentru grupul format din nobilii de rang înalt care au trecut de la un rol la altul, slujind rînd pe rînd mai mulți stăpîni, prințul de Ligne, al cărui *Jurnal* nu încetăm să-l redescoperim, este un general, un diplomat, un om deosebit de spirit, un monden obișnuit al curților? El este toate acestea la un loc, lăudîndu-se că are „șase sau șapte patrii: Imperiul, Flandra, Franța, Austria, Polonia, Rusia și aproape că și Ungaria”, credincios împăratului, primit de țarină. Se mîndrește cu apartenența lui la ultimul careu de *honnêtes gens*. Este cu certitudine un om al Luminilor, dar este el un luminist în sensul dat sintagmei de către filosofi? Sigur nu. Înțelepților le preferă femeile cu moravuri ușoare.

În rîndul protagoniștilor majori, era așteptat burghezul, în contrapunct cu reprezentanții vechii lumi. El se eschivează însă. Burghezul este oare o invenție tardivă, o creatură imaginară, plăsmuită de secolul al XIX-lea? Jaurès visa atunci cînd opunea ficțiunii mizerabiliste a lui Michelet, iritat de sărăcia țăranilor, gloriosul secol al XVIII-lea, caracterizat prin ascensiunea, apoi afirmarea burgheziei? Și rîdem pe seama acestei burghezii care nu mai termină cu progresele din comunele Evului Mediu pînă la Renaștere... Rîdem și apoi contestăm: istoricilor economiei și ai societății, ca Ernest Labrousse, care în tradiție jaurèsiană puseseră accentul pe avîntul secular al profitului burghez (în concurență cu cel al rentei), în ultimele decenii li s-a contrapus dificultatea de a caracteriza burghezul de atunci în termenii fixați de Marx. După cum s-a văzut, atacul trece la unii (Taylor, Chaussinand-Nogaret) printr-o reevaluare a rolului aristocrației. El este dublat de o contestare a noului personaj aflat în contrast cu nobilul. Cei ce se „autodefinesc” burghezi, așa cum îi întîlnim în orașele mari și mici, imită întocmai modelul de lenevie nobiliară, trăiesc din venituri funciare, aspiră să intre în cercul privilegiatilor prin cumpărarea unei funcții înnobilitoare de consilier secretar al regelui. Ei formează o burghezie rentieră, de stil vechi. În Franța, este denunțată trădarea marilor negustori sau oameni de afaceri care nu-și doresc decît să cumpere pentru fiul lor o funcție de consilier în Parlament. Dacă ne îndreptăm atenția spre clasa de mijloc alcătuită din avocați, procurori, reprezentanți ai profesiunilor liberale, este oare vorba despre o burghezie în sensul modern al termenului? Burghezul nu există, vor spune unii; există o burghezie „mixtă”, „de tranziție”, vor răspunde alții (R. Robin).

Burghezul există; dar nu se arată încă și în aceasta constă situația lui paradoxală. Plecînd de la sursele literare, Jean Ehrard observă modul în care burghezul, omul folositor, oferă atunci modelul noului erou pozitiv, al virtuților domestice, la Sedaine și alți cîțiva autori. Domnul Vanderk, eroul din *Philosophe sans le savoir*, este, desigur, un fost nobil devenit negustor, ceea ce nu înseamnă că el nu reprezintă idealul unei transformări dorite, nu doar în activitățile, ci și în cultura lui.

Afirmarea lui nou model nu este întotdeauna prezentată de înșiși protagoniștii lui; studiile lui Daniel Roche despre academiile de provincie ne-au demonstrat cît de discretă și, în definitiv, modestă este participarea comercianților

și a oamenilor de afaceri la aceste structuri. Ea se consolidează semnificativ în lojele masonice, la Bordeaux sau la Marsilia, unde comercianții, dar și burghezia înzestrată își găsesc locul, adesea important. În dihotomia care se conturează între reprezentanții lumii vechi și ai celei noi, căreia din cele două îi aparține burghezia? Poate că ambiguitatea este la fel de mare ca în cazul nobilimii: integrați în vechiul sistem de producție, reprezentanții capitalismului comercial, negustori, bancheri, oameni de afaceri, constituie una dintre componentele de bază ale acestuia; desigur, granițele sînt atît de nesigure, încît ar fi forțat să le opunem grupul întreprinzătorilor și al producătorilor ca pe un înlocuitor virtual, gata să propună alternativa profitului industrial și a întreprinderii manufacturiere a căror imagine va prevala în secolul următor.

Îi sîntem cu atît mai recunoscători lui Louis Bergeron pentru că a focalizat atenția asupra grupului de comercianți, dar și a celui de întreprinzători. Îi prezintă de-a lungul etapelor de ascensiune socială, uneori ca moștenitori de familie negustorești, alteori ca făuritori ai succesului individual, cu origini modeste. Se conturează aici o altă cultură, care nu trece prin filiera studiilor umaniste clasice, ci prin ucenicia pe teren, prin călătorii de formare, prin curiozitatea autodidactă a unora. Ea precedă apariția noilor dinastii, păstrînd, cîteodată prin intermediul unui paternalism bine stabilit, contactul cu salariatul sau lumea micilor producători. Franceze, germane sau elvețiene, aceste exemple și-ar găsi în Anglia ecouri și mai semnificative. Li se va contesta reprezentanților unei noi lumi în gestație calitatea de oameni ai Luminilor? Ei posedă trei caracteristici: deschidere spre exterior, curiozitate, pragmatism – voință de utilitate socială, chiar dacă trăsăturile de conservatorism îi recomandă încă drept reprezentanții discreți ai lumii în curs de schimbare. Ei lasă altora rolul de purtători de cuvînt.

Purtătorii de cuvînt

Aceștia dețin întîietatea, chiar dacă acuzația de simplificare abuzivă ar fi justificată atunci cînd am asocia personajul omului de litere cu al omului de știință și cu cel al artistului: întrucît, într-un cîmp al cunoașterii și al exprimării în plină expansiune, rolurile se precizează, iar Roger Chartier analizează pe bună dreptate – plecînd de la definițiile omului de litere așa cum sînt date de dicționare și comentarii – principiile care guvernează redistribuirea acestor roluri. Toți acești actori sociali au totuși în comun faptul că beneficiază de promovarea intelectualului în secolul Luminilor. Nu era ceva nou și putem dovedi că, între umanism și evul clasic, o evoluție continuă contribuise la aceasta. Dar evoluția cunoștințelor, ca și a lumii spiritului le conferă o autoritate a opiniei, în vreme ce discursul religios, multă vreme dominant, scade în importanță relativă și se retrage în apărare, iar o liberalizare limitată, dar reală participă la eliberarea cuvîntului în cadrul monarhiilor absolutiste.

Cadrele rămîn precise și coercitive: patronajul regal care, în secolul precedent, fusese esențial în crearea structurilor rămîne regula, în cea mai mare parte a Europei conduse de prinți luminați, chiar dacă prezintă o nouă trăsătură – s-ar spune că este mai suplu –, în vreme ce partida filosofică pare a deveni autonomă în calitate de contra-putere de opinie, deschizînd calea unei critici tolerate cînd nu atacă fățiș puterea instituită.

Sub egida apropiată sau îndepărtată a prințului, lumea rămîne ierarhizată, reflectînd structurile societății existente: chiar dacă există diferențe notabile – model englezesc, model francez, model german în curînd –, academia rămîne referința, asociind un grup de personaje importante care îi formează comitetul de onoare, cum s-ar spune astăzi, grupul membrilor efectivi, încă restrîns, cu membrii asociați și corespondenți. S-ar fi putut ajunge la o amortîre, ceea ce s-a și întîmplat uneori – și ne gîndim la fraza nemiloasă a lui Voltaire privind academia din Marsilia, „o fată cumsecade care n-a făcut niciodată rău nimănui”.

În interiorul constrîngerilor, sub presiunea cererii colective și prin chiar dinamismul cunoașterii, cadrele se sparg. Fenomenul academic se răspîndește în întreaga Europă: în Franța, ca și în Italia, academiile, împreună cu societățile savante, constituie o rețea densă și activă. Prin procedeul concursurilor și al corespondențelor, ele participă la elaborarea pieței comune a cunoștințelor și la schimbul de idei.

Personajul omului de litere, ca și cel al savantului se modifică: în sociologia lui mai întîi – importanța clericilor și a nobililor tinde să scadă, chiar dacă nu poate fi trecută cu vederea. Plebeii nu mai sînt, ca înainte, niște oameni de nimic. Puțini trăiesc din meseria lor, conținînd mai mult averea, deținerea unei funcții sau primirea unor pensii. Personajul autorului rămîne încă o noutate la sfîrșitul secolului. Chiar dacă rămîne caracteristic pentru acest secol, personajul amatorului erudit, diletant, cultivat, care strînge curiozități în cabinetul său, nu poate masca o profesionalizare crescîndă, mai ales în activitățile științifice, impusă de progresul cunoștințelor. Într-o gravură din acea epocă, doamna du Châtelet degeaba îi întinde lui Voltaire ochelarii ca să-l citească pe Newton, fiindcă fizician nu va fi niciodată. Itinerarul savantului devine din ce în ce mai precis – a se vedea cel al lui Lagrange în eseul lui Vincenzo Ferrone. Laboratoarele, observatoarele, locurile de experimentare se înmulțesc, reflectă noile demersuri, chiar dacă într-un veac filosofic pentru mulți este bine „să se intereseze cîte un pic despre toate”.

Ceea ce este valabil în vîrfurile piramidei, pentru grupul restrîns al intelectualilor recunoscuți, este valabil *a fortiori* în cadrul unei opinii instruite a cărei largire este, fără îndoială, una dintre trăsăturile marcante ale secolului. Parisol are saloanele, spații feminine în aparență de vreme ce doamnele le prezidează – doamna Geoffrin, doamna du Deffand, domnișoara de Lespinasse... –, dar populate de bărbați, spații unde se operează schimbul de idei într-un climat de libertate ce presupune totuși respectarea unui anumit ritual. Însă în reuniunile masculine – ca la baronul d'Holbach unde se adună „coteria holbachică”, constrîngerile sînt înlăturate. Nu este decît un element în plus – cel mai elitist – al rețelei de contacte noi, prea cunoscută ca să ne mai oprim asupra ei, bazată pe difuzarea cărții, presa savantă, reviste, și al legăturilor mai informale, dar multiple, realizate prin corespondență și călătorii.

Tabloul general ar putea fi mult nuanțat, pentru a pune în valoare contrastele locale, accentuînd însemnătatea societăților savante și a celor filosofice din Anglia și Italia, roade ale unor moșteniri diferite, apoi însemnătatea universităților din Imperiu, a lojelor masonice din teritoriile habsburgice; însă nu ne-am propus așa ceva. Se cuvine totuși să amintim pe scurt rezultatele activității multiforme: preocuparea pedagogică, indisociabilă de preocuparea pentru cunoaștere, interesul utilitar al unui demers care, respingînd orice metafizică, se dorește a fi în legătură directă cu

realitățile lumii spre a o descoperi și transforma. La începutul secolului, în această perspectivă se înscrie rolul nou al exploratorului, apropiat încă de spionul trimis în recunoaștere, devenit la sfârșit cercetașul de elită al civilizației, agentul unei curiozități dezinteresate, chiar dacă aceasta contribuie la stăpânirea unei lumi care își dezvăluie secretele. Aici îi regăsim pe îndrăzneții descoperitori la care se referea Fontenelle, cei ce „surprinseseră natura asupra faptului”.

În raportul din 18 florar, anul II, Robespierre i-a judecat cu cea mai mare severitate pe filosofi Luminilor, pe care îi evoca prin intermediul enciclopediștilor, iar judecata lui nu era izolată, ci împărtășită și de alții, ca Marat. El îi descrie pe campionii Libertății ploconindu-se în anticamerele prinților, în definitiv, ca pe niște valeți ai Vechiului Regim, pe care îl subminează și totodată îl slujesc. Putem înțelege o asemenea apreciere retrospectivă în circumstanțele în care a fost formulată. Ea ar trimite la fabula lui La Fontaine, *Cîinele și lupul*: „pe drum, văzu gîtul cîinelui jupuit...”. Dar purtătorii de cuvînt ai Luminilor, oricît de integrați ar fi în sistem, pînă într-acolo încît îi devin agenți recunoscuți, nu sînt totuși ciinii lui de pază. Vremea lupilor va veni mai tîrziu.

Intermediari culturali

Abordînd sub tema generală a intermediarilor culturali cele două exemple ilustrative prezentate în cuprinsul volumului de față – funcționarul și preotul –, nu am avut pretenția de a le epuiza bogăția. Dintr-un interes reînnoit pentru problemele comunicării și ale difuzării ideilor, ne-am ocupat recent de acești actori, uneori modești, dar esențiali prin rolul pe care îl joacă. Politica voluntară a prinților luminați, pe de o parte, dar și răspîndirea spontană a ideilor noi nu pot fi imaginate fără a recurge la acești propagatori, întrucît, pornind de la ei, poate fi abordată problema propagării populare a Luminilor. Se schițează un teatru cu personaje multiple, un teatru unde își au locul avocatul, notarul, învățătorul și, de ce nu, circiumarul...

Să ne limităm la cele două exemple propuse. Funcționarul este oare un personaj nou? După cum menționează Carlo Capra, termenul apare în Franța la sfârșitul Vechiului Regim; așadar, el pare legat de noile necesități ale statului modern, interesat de o administrare mai rațională și mai bine pusă la punct. Dar, mai ales de la începuturile evului modern, monarhiile tradiționale și-au delegat puterile în materie de administrație, finanțe și justiție în diverse modalități. În Franța, sistemul cumpărării slujbelor dăduse naștere unui corp de slujbași regali, proprietari ai funcției lor transmisibile, eventual aducătoare de titluri nobiliare. Dar sistemul nu era exclusiv; de pildă, perceperea impozitelor se realiza printr-un personal specific, aflat în subordinea directă a regelui, iar sistemul „comisionului” revocabil tinsese să se dezvolte de la sfârșitul veacului precedent. În alte țări, demersul fusese diferit: în Anglia, *civil servant* apare mai întîi în serviciul Companiei Indiilor; în Rusia, pentru a nu lua decît cîteva exemple, așa-numitul *cin*, tabelul gradelor și al demnităților civile și militare în serviciul statului, fusese creat de Petru cel Mare ca o structură rigidă și ierarhizată. Pe baze atît de variate, ceea ce ne interesează aici este evoluția generală care afecta pe atunci întreaga Europă: cantitativ, o creștere generală a efectivelor, la fel de importantă peste tot –

chiar dacă evidența lor este încă nesigură —, corespunzătoare noilor nevoi ale statului; calitativ, supradimensionarea birourilor la nivelul central al administrației de stat, creșterea numărului slujbașilor pe toate treptele ierarhice, specializarea sarcinilor. De exemplu, Franța se dotează cu personalul de la Drumuri și Poduri sau cu inspectorii manufacturilor, tehnicieni cu o competență recunoscută; statele germane, mari și mici, dau naștere unei birocrății metodic implantate. În acest nou mediu, Luminile vor întâlni parteneri deseori motivați, promotori ai unui spirit nu numai de raționalizare și control, ci și de inovație în serviciul monarhiei și al binelui public.

Un personaj ca Roland de La Platière, viitorul ministru girondin, care a făcut carieră ca inspector al manufacturilor sub Vechiul Regim, este exemplar în această privință. Pe aceeași linie, Revoluția va marca în Franța o schimbare decisivă, aducând înnoiri prin instalarea unor responsabili aleși de concetățenii lor și a unei noi birocrății dezvoltate sub regimul imperial; dar să nu ne grăbim să atribuim Luminilor realizări pe care n-au făcut decât să le pregătească și al căror avânt caracterizează secolul următor, după cum vedem la birocrății evocați de Balzac, Gogol și mulți alții... Tipul social este în curs de constituire, încă nu a căpătat trăsăturile definitive: nepotismul mergînd pînă la spirit dinastic atît în cazul funcțiilor înalte, cît și al celor mărunte, pe lîngă absenteism, dovedește existența unui spirit de castă ce poate fi interpretat în termeni de arhaism și de anticipare deopotrivă. Meritocrația este departe de a avea cîștig de cauză.

Fără îndoială, ar fi întrucîva abuziv să punem în slujba statului Luminilor batalioanele negre ale clerului parohial: Biserica post-tridentină constituie o putere în ea însăși și nu mai face parte din aceeași tabără. În secolul al XVIII-lea, universul clerical reprezintă unul dintre cele mai omogene și totodată unul dintre cele mai contrastante cu puțință: într-o analiză precisă, Dominique Julia amintește cum se constituie el de-a lungul Europei, în funcție de diversitatea de statute, și ce multiplicitate de stări sociale rezultă de aici. Totuși, reforma post-tridentină pare a-și atinge în acest veac o parte din scopurile fixate. În Franța, dispar neregulile privitoare la moravuri sau serviciu divin și, în general, se ajunge la un nivel cel puțin modest de formare doctrinară, dacă nu spirituală. Departe de a prezenta o densitate uniformă a rețelei, seminariile s-au înmulțit și și-au îndeplinit obiectivele. Nu am putea spune că instruirea pe care o asigură îi pregătește pe clerici să intre într-o lume în mișcare, întrucît predominant rămîne discursul Contra-Reformei, călit în focul bătăliei antiijanseniste. Însă preotul francez din veacul al XVIII-lea evoluează o dată cu vremurile: imaginea „preotului cumsecade”, apropiat de enoriașii pe care îi ajută la nevoie, persoană însemnată printre ai săi, bucurîndu-se mai des decît s-a spus de o avere modestă, nu este o ficțiune, așa cum este ea prezentată de Restif de La Bretonne în *La Vie de mon père*, în legătură cu fratele său. Nu toți se conformează idealului Vicarului din Savoie și foarte puțini, doar cîțiva poate, rumegă în prezbiteriu ideile sulfuroase exprimate, la începutul secolului, de preotul Meslier în celebrul său testament, această profesiune de credință atee dată publicității de Voltaire, cu titlu postum. Însă ei dețin cărți, în general de pietate, uneori de deschidere spre o altă cultură. Să nu-i transformăm numai pentru atît în agenți de propagare a Luminilor! Aspectul ar fi discutabil pentru pastorii din Germania luterană, direct dependenți de stat. Dar într-o măsură importantă, clericii sînt deja pregătiți pentru rolul de profesori de morală și educație civică pe care, în ambiția ei, Revoluția va dori într-o zi

să-l încredințeze lor. Desigur, un asemenea tablou se cuvine a fi nuanțat, chiar în spațiul francez, în funcție de mediu, urban sau rural, în funcție de regiune; există un contrast puternic între ariile cu legături foarte slabe între preoți și credincioși, unde numărul celor dintâi scade (de exemplu, în Bazinul parizian), și ariile unde se produc o simbioză reușită și o aculturație reală, datorită vitalității clerului, cum este cazul în vest. Ce s-ar întâmpla dacă am îndrăzni să abordăm fizionomiile contrastante din Italia, de la nord la sud, sau aparentul monolitism al clerului iberic?

În organizarea metodică a acestor investigații referitoare la societatea Luminilor, am lăsat la o parte femeile, iar excluderea lor nepremeditată nu este mai puțin semnificativă. Unde să situăm „jumătatea mai frumoasă” a omenirii, cum va fi numită în timpul Revoluției? Pretutindeni sau nicăieri? În nici un caz pretutindeni: neacceptate în instituțiile puterii, participante la cele mai modeste niveluri ale producției, ele sînt departe de a fi învins străvechiul blestem. Femeia ispititoare și păcătoasă, spunea vechiul discurs religios; „*tota mulier in utero*”, afirmă categoric medicul Luminilor. Ceea ce se poate transforma cu eleganță, ba chiar în mod măgulitor în elogiarea calităților feminine și a mamei, în care acest veac nu a fost zgîrcit. Putem descoperi un progres evident? Este părerea unora care au văzut în secolul al XVIII-lea „veacul femeii”, animatoare a saloanelor, cucerind în clase înalte dreptul la cultură și cîteodată chiar la cuvînt. Misoginismul adesea brutal al lui Jean-Jacques Rousseau dispăre în fața imaginii femeii puternice, Julie din *La Nouvelle Héloïse*. Dar acestea nu sînt decît etapele unui drum lung ce trebuie parcurs. Deși le va da femeilor drepturi civile, Revoluția franceză le va refuza accesul la drepturi civice.

Secolul Luminilor își asumă aici limitele și ceea ce avem încă dreptul să numim contradicțiile sau excesele lui.

Cînd totul se tulbură

Am dat o imagine prea uniformă a omului Luminilor. Ca și cum nimic nu s-ar fi transformat în condițiile de viață ale oamenilor, în mentalitățile și sentimentele lor. Ca și cum cadrele instituite ale monarhiilor, fie ele și luminate, și ale societății bazate pe reguli puteau rămîne neatinse de chemarea la a schimba lumea prin intermediul omului lansată de acest discurs. În aproape toate capitolele următoare vine un moment în care autorul înlocuiește descrierea cu conștientizarea tensiunilor și a mișcării.

Edificiul se prăbușește la sfîrșitul secolului. Dincolo de măștile sărbătorii aristocratice transpare chipul desfigurat al vechii nobilimi. Chiar și instituțiile cel mai bine puse la punct încetează să funcționeze, academiile sînt contestate, apărînd ca un refugiu al unei ordini care nu mai este de dorit.

Apare o nouă generație, atît în Republica literelor, cît și în domeniul științelor și al creației artistice. Ea se străduiește să-și croiască drum în lumea așa cum este ea. Vine vremea unor „*Rousseau des ruisseaux*”, după expresia reluată de Robert Darnton, vremea unei gloate de autori care contestă *establishment*-ul satisfăcut. Prin intermediul literaturii clandestine de contestare politică, dar și prin intermediul pornografiei, ei răstoarnă compromisurile stabilite. În lumea științifică, sensul descoperirilor în lanț este readus în discuție și prin intruziunea unor savanți noi – adevărați sau

falși: Cagliostro, Mesmer, ...Marat? – care contestă universul ordonat al newtonismului abia ieșit învingător din bătăliile secolului. Se poate ca lumea să fie mai puțin rațională decât s-a crezut?

Pe toate fronturile unei sensibilități pe cale de a se trezi, vine vremea contestărilor. După cum scrie Jean Starobinski, „rațiunea, conștiință de puterile ei, sigură pe prerogativele sale, acceptă puterile sentimentului și ale pasiunii cărora le cere un plus de energie”. Dar transformarea a cărei expresie o constituie rousseauismul de la sfârșitul secolului prezintă riscuri: deschizând această ușa, sîntem confrunțați cu forțele umbrei și ale visului.

Fapt semnificativ, contribuția consacrată artistului Luminilor începe cu Füssli și se termină cu universul lui Goya, trecînd, e drept, prin David. La Füssli, contemporanii au contemplat *Coșmarul*, evocare a puterilor umbrei și ale nopții. *Capriciile*, apoi *Dezastrele războiului* de Goya le-au dezvăluit universul fantasmelor și al cruzimii. Iar aceștia sînt tocmai artiști ai Luminilor, iar Goya își explică proiectul pedagogic, operația de exorcizare căreia i se dedică. Tenebrele, cărora evul Luminilor dorise să le distrugă aparența, înconjoară omul; ele fac parte chiar din firea lui. În teatrul cruzimii, Sade arată ființei umane a Luminilor un alt om în care se recunoaște. Într-o vreme în care poezia redescoperă cimitirele, în care romanul venit din Anglia își găsește peste tot un public fidel, moartea, neignorată, dar despre care se credea că fusese stăpînită, își face din nou apariția.

Apoteoza din *Flautul fermecat*, unde razele soarelui inundă universul, este expresia ultimă, dar incantatorie a visului Luminilor. În curînd, Goethe, prin vocea lui Mefistofel, va aduce argumente pentru pozitivitatea umbrei, în absența căreia luminile n-ar exista. Revoluția franceză, violență și, simultan, eliberare prometeică, va confrunta omul cu exigențele unei libertăți ce se cucerește. O nouă omenire își cercetează adevărata personalitate, o omenire mai avizată, dar și mai neliniștită.

Capitolul I

NOBILUL

Pierre Serna

„Dar un lucru m-a surprins, ordinea în dezordine.”

Abatele Coyer, Voyages d'Italie et de Hollande

Jacques Fatalistul: „...Nu întotdeauna
un paradox este o falsitate”.

Denis Diderot, Jacques le Fataliste

Reflecția abatelui Coyer se pretează la o dublă lectură: ori există o dezordine organizată în chip rațional, ori există o ordine care a pierdut orice înlanțuire logică. Aplicată la nobilime – abatele Coyer i-a consacrat o parte a operei –, remarca lui capătă un cu totul alt relief. Ea ar indica, în mod subtil și sugestiv, diferențele de situație, diversitatea extremă, poate confuzia în sînul celui de-al doilea ordin; sau o unitate reală într-un amestec social nu mai puțin autentic. Depinde. Așa apare la prima vedere nobilimea din timpul Luminilor, bogată și săracă, celebrată sau nerecunoscută, conservatoare sau luministă, nouă sau veche. Dar Jacques Fatalistul, mare călător și observator al contemporanilor săi, îi mărturisește stăpînului său: „Nu întotdeauna un paradox este o falsitate”.

Ar trebui totuși să lămurim termenii paradoxului și să ne ocupăm de personajul nobilului, în așa fel încît să-i sesizăm mai bine costumul de arlechin.

Modalitatea portretului implică reprezentarea cuiva, corect identificat și clar definit. Or, în această cercetare, se pune o problemă semantică, în măsura în care bogăția de termeni sinonimi ai „nobilului” sfîrșește prin a-l arunca în umbră pe cel ce este fără diferență gentilom, de viță nobilă, cavalier, aristocrat, atunci cînd nu este, parafrazînd, membru al elitei. Desigur, toate calificativele de mai sus trimit la realitatea nobiliară. Totuși, fiecare dintre ele, purtător al propriului sens, aduce nuanțe diferite la portretul nobilului și trebuie folosit cu precizie.

Bruiajul provocat de confuzia lexicală ne pune în fața altei dificultăți: aceea de a elabora portretul nobilului din secolul al XVIII-lea.

Într-adevăr, istoria raportului dintre nobilime și mișcarea intelectuală a Luminilor s-a scris de cele mai multe ori prin prisma deformatoare a evenimentelor revoluționare care încep în 1789. Punct culminant al secolului, ele induc deja primele trăsături ale nobilului cu pretenții. Pentru contemporanii de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, decadența ordinului este unul dintre factorii care ar fi provocat căderea Vechiului Regim.

De altfel, concepția despre nobilul decăzut a fost împărtășită atît de revoluționarii, cît și de susținătorii Restaurației, de vreme ce și-au imaginat nobilimea regenerată și înălțată în vremuri de restriște. La începutul secolului XX, perspectivele sînt identice. H. Carré și P. de Vayssières au făcut portretul unui nobil ori în decădere morală, ori, respectiv, în sărăcia asumată cu demnitate, amîndoi lăsînd o impresie negativă despre grupare. Mai tîrziu, în anii '30, Lucien Febvre a pus în valoare un personaj aflat în contratimp cu epoca sa, luptînd pentru păstrarea unor drepturi ancestrale. Prins într-o logică de clasă, nobilul refuza ideile noi vehiculate de mișcarea ideologică a Luminilor și revendica privilegiu înțepenite și vechi de mai multe sute de ani.

Pînă atunci, portretele nu prezentau un personaj nemîijlocit simpatic sau triumfător și nu dădeau imaginea unui grup cu un loc anume în elita Luminilor, cînd noi perspective de abordare au venit de peste Atlantic. La sfîrșitul

anilor '50, lucrările lui Robert Forster au reabilitat parțial rolul nobilului în societatea Vechiului Regim. Numeroși istorici au urmat această cale, transformând uneori nobilimea în avangarda instruită, tolerantă, filantropică a veacului Luminilor. Răsturnarea de perspectivă este completă... „Așadar, totul ar merge spre mai bine în cea mai bună dintre lumile posibile. Dar cum să explicăm concomitent marea întoarcere a nobilimii împotriva Revoluției în ultimii zece ani ai secolului al XVIII-lea și, invers, ura nemărginită a sanculoților față de nobili?”¹, se întreabă Emmanuel Le Roy Ladurie. Într-adevăr, rezultă că nu ar putea exista o descriere laconică, neutră, chiar obiectivă a nobilului în cadrul unei dezbatere politice care nu-i scapă nici unui istoric. Înseamnă, poate, să recunoaștem că el este un personaj/personajul-cheie pentru a surprinde spiritul Luminilor, cu încărcătura lui de noutăți teoretice, cu aspectele lui conservatoare, dar și cu ambiguitățile, speranțele, impasurile, însemnătatea și limitele sale.

Creionarea portretului nobilului din epoca Luminilor se limitează deci la stabilirea raportului dialectic pe care l-a putut întreține un grup la vârful piramidei sociale cu o gândire modernă și seducătoare în abstractizările ei, totuși riscantă și literalmente primejdioasă în expresia ei practică.

În ceea ce-l privește, nobilul are un statut juridic înalt, „dovedit” de atribute intangibile. Întrădăcinat în istoria cu care se mîndrește (*nobilitas*), el ocupă în societate o funcție de prestigiu, militară la origine, legată de valorile lui morale (*virtus*); în sfîrșit, el este deținătorul bunurilor funciare (*certa habitatio*). „Lumea lui este cea a statorniciei (*constantia*), a atașamentului față de elementele durabile, a tradiției, a disprețului față de schimbări și inovații, cu o insistență obișnuită asupra eredității”². Avem aici o abordare teoretică; în realitate, ea trimite, în funcție de țară, la un al doilea ordin în interiorul căruia ierarhiile, preeminențele sînt foarte puternic marcate.

În Franța, de pildă, ducii și pairii aliați cu cele mai vechi familii ocupă locurile cele mai prestigioase și trăiesc la curte. Urmează apoi marile familii de magistrați, de miniștri și secretari de stat. Dedesubt, trei grupuri paralele își afirmă originalitatea: nobilimea de robă, consacrată funcțiilor din justiție, nobilimea militară și nobilimea de origine financiară. La bază, gentilomii de la țară care, „fără să vină la oraș, viețuiesc doar pe domeniile lor, iubesc viața campestră, evită reuniunile mondene. Cu venituri limitate, ei duc la țară o viață îmbelșugată, bucurîndu-se de o considerație imposibil de găsit în altă parte”³. Aceasta ar fi o primă clasificare; apoi, „în cadrul fiecărui grup, se face o ierarhizare internă în funcție de vechime și celebritate”⁴. Totuși, în secolul al XVIII-lea, un al treilea factor de organizare, averea, va căpăta o importanță hotărîtoare în această stratificare savantă. Observația este valabilă pentru ansamblul Europei, deopotrivă pentru Spania și Polonia.

În Peninsula Iberică, în 1780, există 119 granzi de Spania, 559 de nobili de Castilia și mai mult de 500 000 de gentilomi împărțiți în cavaleri (*caballeros*), nobili cu hrisov (*hidalgos de carta*), numiți de rege (*de privilegio*), nobili cu un venit de cinci sute de monede care i-au slujit pe vechii regi ai Castiliei („*de devengar quinientos sueldos*”), nobili locali (*de goteras*), ale căror privilegii sînt recunoscute numai în satul lor, și în sfîrșit nobilii *de bragueta*, tați a șapte băieți născuți unul după altul, fără alternanță cu fete⁵. Aici, indiferent de subtilitățile distincțiilor juridice, averea și în special renta funciară constituie criteriile de clasificare strictă.

Aceeași constatare trebuie făcută cu privire la nobilimea poloneză cu aristocrația ei puternică, juridic egală cu „nobilimile populare” (foarte apropiate de masele țărănești⁶), dar în realitate foarte departe de ele prin bogăția, proprietățile și modul său de viață.

Așadar, nobilul evoluează în interiorul unui grup legitim, ierarhizat în funcție de două principii efective: vechimea – marcată prin unele denumiri simbolice: nobilime străveche, înalta nobilime, nobilime cu patru trepte de noblețe – și capacitatea de a-și păstra rangul datorită bogăției. Conștiințizarea identității nobiliare este însoțită de voința de a descrie *originea*, începutul, și de a cerceta valorile care susțin condiția nobiliară. De fapt, în aceasta constă o primă influență a spiritului nou, dornic de cunoaștere și de raționament logic, afirmat la începutul veacului. Dorința de identificare se îmbină cu voința de a-și justifica preeminența. Foarte repede, recunoașterea ca nobil și înregistrarea devin, prin urmare, esențiale.

Totuși, trebuie să ne punem de acord pentru a defini ce este și ce nu este nobil, cine este trecut în registrele nobiliare și cine este exclus din ele. Acesta era obiectul reformării nobilimii între 1668 și 1672. Pornind de la exemplul breton, Jean Meyer remarcă: „Orice raționalizare a structurilor sociale nu putea decît să trezească o nemulțumire cu atît mai mare, cu cît, în fond, reformarea nobilimii marchează trecerea, desigur incompletă, dar reală, de la condiția de nobil prin notorietate publică și prin recunoaștere tacită a grupurilor sociale dintr-o regiune determinată la condiția de nobil garantată prin dovezi...”⁷. Firește, nu întotdeauna experiența a fost dusă pînă la capăt; totuși, ea a permis să se dea seamă de o condiție a nobilimii adesea diferită de la o regiune la alta: de exemplu, în Bretagne, „numai 17% dintre nobili își au obîrșia într-o perioadă ulterioară anului 1550. La Lille, în Franche-Comté, la Lyon, în Maine, cea mai mare parte a nobilimii [...] are origini mai recente”⁸. Se cuvine să subliniem totuși că aceste operații (căutarea de scrisori, de hrsoave doveditoare ale vechimii ascendenței nobile) se efectuau cu cheltuieli însemnate. Astfel, pentru a face dovada nobleței sale pe lingă Cherin, familia tînărului conte de Tilly trebuie să-l trimită în grabă pe abatele Guérin la Turnul Londrei, în Danemarca, la Vaneville în Normandia, de unde să recupereze actele respective⁹. Este un fapt confirmat că numai o avere importantă putea susține vechimea și, în consecință, legitimitatea nobiliară.

Totuși, acțiunea de înregistrare nu a fost nici pe departe exhaustivă, iar Jean Meyer face într-o altă lucrare inventarul variațiilor de apreciere: în 1755, abatele Coyer estimează numărul nobililor în Franța la 360 000, intentul Moheau, în *Considérations sur la population de la France*, la 80 000 și, în sfîrșit, abatele Sieyès, în *Qu'est-ce que le tiers état?*, între 100 și 110 000 de persoane¹⁰.

Asemenea diferențe dezvăluie limitele instrumentelor statistice din epocă; ele scot în evidență deopotrivă o utilizare clară a cifrelor, atît pentru abatele Coyer care denunță mulțimea de nobili săraci, cît și pentru abatele Sieyès care critică minoritatea privilegiaților. Ele mai indică și o incertitudine manifestă de-a lungul întregului secol al XVIII-lea cu privire la statutul anumitor nobili: înnobilații și decasații. Primii erau cu adevărat nobili? Trebuiau numărați? Care era numărul lor? Cum trebuia judecat faptul de a-și fi însușit un titlu? Se răspîndea o neliniște și mai mocnită: cine nu mai era nobil? Nobilii își puteau pierde noblețea? În ce fel? Pe ce criterii avea să se bazeze noua codificare? Ce legitimitate nobiliară avea să se nască din această clasificare?

Cincizeci de mii de persoane au fost cu certitudine înnobilate între 1710 și 1790 în Franța. Este o cifră considerabilă. Cîte mii au trecut, în umbră, discret, de la cel de-al doilea ordin la starea a treia? Mutațiile sociale explică în mare parte variațiile atît de mari din estimări și subtilitatea studierii originilor primare ale nobleței. Căutarea identității, recensămîntul sînt deja primele formulări ale unei neliniști legate de natura ordinului al doilea. Reinnoirea dezbaterii istorice din secolul al XVIII-lea despre originea nobleței reprezintă a doua manifestare a ei¹¹.

De unde vine nobleța? Cum a apărut în Franța? De unde îi vine legitimitatea? Contele de Montlosier rezumă astfel chestiunea:

După cum le-a plăcut mai mult un spirit sau altul, seria istoricilor de diverse culori au scris istoria noastră fie în spiritul legilor romane, fie în sensul legilor france, fie în spiritul clerului, aducînd o nouă confuzie pe un teren deja plin de confuzii. Contele de Boulainvilliers și abatele Duclos, unul într-un sens nobiliar, celălalt într-un sens popular, au început astfel o scenă de scandal pe care istoriograful Moreau a accentuat-o ulterior într-un sens de putere absolută¹².

E drept că miza este foarte importantă și se regăsește adesea în memorii și corespondențe: „Feudalitatea și, alături de ea, prima nobilime erau instituții barbare? Justiția seniorilor, o uzurpare a autorității regale? Pămînturile supuse unui cens anual, o uzurpare a drepturilor poporului?”¹³, se întreabă Montlosier, continuînd: „Era o opinie recunoscută că popoarele germanice, intrînd în Galii, au pus mîna pe toate proprietățile și i-au transformat în șerbi pe toți locuitorii [...], de aceea nu mă îndoiesc că seniorii de la Castel au fost cîndva adevărați tîlhari”. Asemenea „descoperiri” istorice îi încurcau pe unii nobili care și-au imaginat că au găsit o legitimitate în originea lor autentică.

Rămîneau pentru ei valorile nobiliare, profane și sacre, ce constituiau un cod moral din care își puteau alege referințe exemplare. Astfel, onoarea, „prețuirea glorioasă acordată virtuții și curajului”, era ceea ce gentilomul european putea dobîndi mai bun, în meseria armelor înainte de toate. Din onoare rezulta sentimentul de apartenență la nobilime, manifestat printr-o dublă ostentație: a se simți nobil implica o atitudine, o ținută, un limbaj, un mod de a fi speciale; a fi perceput ca nobil ducea la un sistem de reprezentare reperabil și acceptat de toată lumea, ceea ce permitea identificarea imediată a individului de viță nobilă. În această căutare a identității, spectacolul ordinului, surprins în coerența lui, se oferea ca o distincție socială, ca un principiu de legitimitate afirmat în practicile cotidiene.

Îmbrăcămîntea, de exemplu, asumă rolul distinctiv ce permite unitatea ordinului, într-un stil de viață împărtășit, comun... „În societatea inegalitară, ierarhia reprezentărilor trebuie să coincidă cu ierarhia socială: aceeași reprezentare o structurează [...]. Dacă nobilul este înainte de toate ceea ce reprezintă, iar burghezul ceea ce produce, primul trebuie înainte de toate să pară (*paraître*), iar al doilea prin excelență să fie (*être*)”¹⁴. De fapt, Daniel Roche poate descrie „luxul vestimentar al nobililor [...] și întinderea cîtorva averi foarte mari care sugerează, chiar amplifică rolul fastului și al luxului, accelerarea cheltuielii ostentative din mediile curtenesti”¹⁵. În jocul percepțiilor sociale, este deci la fel de important să te simți nobil și să fii perceput ca atare. Totuși, îmbrăcămîntea nu este decît paradigma unui ansamblu mai vast, rezumat în arta nobiliară de a trăi.

Remarcabilă la Paris, ea este esențială în provincie. Studiind orașul Aix-en-Provence al secolului al XVIII-lea, Monique Cubells insistă pe traiul bun al slujitorilor, bogăția mobilierului, valoarea colecțiilor, importanța bibliotecilor, în orice caz indicatori ai cadrului de viață și ai traiului casnic luxos dus de domnii din Parlament. Această artă de a trăi, care se impune ca o distincție în aparența imediată, a putut fi percepută ca un semn de putere, dar și ca un abuz de putere. Astfel, chiar dacă faptele o contrazic uneori, dîndu-se în spectacol, nobilimea oferea posibilitatea de a i se realiza un portret, desigur caricatural, totuși autentic în ceea ce privește diferitele elemente raportate. De altminteri, Daniel Roche evită să cadă în „exagerările obișnuite pe care excesele celor aleși le dictează predicatorilor, moralistilor, istoricilor prea atenți la ele”¹⁶. Este impresia lăsată de relatarea lui Henri Carré despre felul în care își petrecea ziua un nobil. Înainte de prînz, nimic, se pare, sau mai degrabă preparativele vestimentare; apoi prînzul, urmat de conversații în salon, lecturi, muzică, vizite la bibliotecă, plimbări, partide de vînațoare, jocuri (cu diverse tipuri de mingi, oină, biliard, table, șah, domino); seara, după supeu, petreceri mondene, reprezentații teatrale, baluri încheie ziua. Un astfel de program, pe drept dezmințit de studii recente, lasă o impresie de ușurătate, de lenevie și mai ales de superficialitate. Totuși, este de netăgăduit faptul că elementele reținute de Henri Carré sînt tot atîtea momente necesare la elaborarea unui stil de viață aristocratic și a unei sociabilități nobiliare. În acest sens, viziunea contemporanilor, apoi a istoricilor asupra nobilimii a putut fi eronată. Lipsa de perspectivă nu trimitea mai puțin la interiorizarea, pentru imensa majoritate a oamenilor de rînd, a unui sentiment de distanță socială și de inferioritate, dorit, cultivat de nobilime și trăit de nenobili la modul obiectiv al excluderii din grupul privilegiaților.

Rămîne de văzut în ce fel semnele distinctive, valorizatoare la origine, au sfîrșit prin a-i închide pe nobili la sfîrșitul secolului în sisteme de reprezentări cu din ce în ce mai multe conotații negative. Este important aici să percepem nobilimea nu ca o sumă de individualități, în cele din urmă mai virtuozose decît ne-am imaginat vreme îndelungată, ci ca un grup unit, solidar, elaborînd un cod de viață și supunîndu-se acestuia și care, în fața unei noi concepții despre ființa și devenirea socială, s-a văzut contestat.

Logica de grup impune în mod explicit o unitate a nobilimii, ceea ce ridică destule probleme la mijlocul secolului al XVIII-lea. Reprezentant al unui neam a cărui expresie vie este, receptacul al valorilor grupului, nobilul este teoretic egal cu semenii săi, iar emergența sentimentului de unitate ar trebui să-i lege pe membrii celui de-al doilea ordin. Or, se dovedește că nu se poate realiza portretul nobilului, cel mult o schiță caleidoscopică dezvăluind nu atît nuanțe, cît mai ales clivaje ce se prezintă uneori ca niște prăpăstii de netrecut între toți nobilii.

Nobilul devine dintr-o dată de negăsit sau mai curînd apare peste tot cu un chip diferit. Contrastele sînt în egală măsură geografice și istorice. Ce au în comun „nobilii spanioli, *hidalgos*, care vor considera întotdeauna lenevia la țară inseparabilă de noblețe și orice ocupație incompatibilă cu mărirea titlurilor lor”¹⁷ și membrii așa-numitei *gentry* engleze, a cărei „principală trăsătură este facultatea de a se adapta la realitatea economică și de a primi noi membri”? Nobilimea engleză „compusă din oameni de afaceri, comercianți nu se încurcă deci cu o mică aristocrație săracă; este adevărat că reușita și privilegiile *de facto* ale acestei *gentry* sînt explicabile prin inexistența pericolului

de a le pierde prin exercitarea unei profesii incompatibile cu statutul ei"¹⁸. Deosebiri de situații sînt importante și nu se datorează numai îndepărtării geografice.

În Franța se pune problema unității și, prin urmare, a coeziunii nobilimii. Pe parcursul discuțiilor apar multiple opoziții. Polemicile duc la ideea de confuzie și lasă impresia unei explozii a ordinului. În interiorul unei ierarhizări foarte stricte, trebuie să deosebim nobilimea de curte și nobilimea pariziană, nobilii care au o reședință la Paris și nobilii de provincie. Modul de viață este incontestabil mai fastuos la Paris, unde participarea la viața mondenă impune un anumit nivel al averii și contrastează neîndoiește cu modestia, chiar austeritatea condițiilor de viață ale unei mari părți a nobililor. În vreme ce la Versailles tînărul conte de Tilly observă cît e de dificil să fii prezentat, să obții un rang de început, să-ți dovedești talentele în materie de calești, în provincia Maine, la unchiul lui, preocupările sînt total diferite. Acolo femeile sînt cuminți, toată lumea se culcă devreme. Stăpînul, ocupat tot timpul cu agricultura, „murea de frică să nu mă vadă pe mine, minunatul Tilly, pierind plictisit de viața la castel și de monotonia de la țară”¹⁹.

Mai important este clivajul cultural. Într-un secol de mare mutație intelectuală, el pare să divizeze cu adevărat nobilimea, pentru că dezvăluie ori o capacitate de a se adapta la o gîndire originală, ori, dacă nu ostilitate, cel puțin o necunoaștere a noilor mize filosofice și politice, printre altele.

Avem aici un element însemnat de cezură a ordinului nobiliar în măsura în care accesul la cultură, dobîndirea, adoptarea unei noi concepții, în special despre ierarhiile sociale, descopereau – dar nu exclusiv – niveluri de bogăție diferite și, pe termen mai lung sau mai scurt, un divorț ideologic în sinul nobilimii.

În copilărie, contele de Montlosier-fiul citește deja Pluche și *Entretiens sur la pluralité des mondes* de Fontenelle..., apoi *Gil Blas*, *Don Quijote*, *Gulliver*, *Robinson Crusoe*... La tinerețe, cu sabia la cingătoare (avea o slujbă în corpul de armată auxiliar) și cu scalpelul în mînă, el urmează un curs de anatomie și apoi unul de chimie. „Încă nu-mi este de ajuns, mărturisește el; un capucin irlandez de treabă, confesorul familiei mele, îmi propuse să merg la el și să urmez un curs de drept public; mă dusei la capucin. Pe de o parte, cu Burlamaqui, Grotius și Puffendorf; pe de altă parte, cu *Elementele de chimie* de Macquer și Beaumé, cu *Disecțiile anatomice*, *Principiile de chirurgie* de La Faye și *Anatomia* lui Winslow”²⁰. Interogațiile lui se referă la religie. Îi citește pe Voltaire, Rousseau, Diderot... „Așa devenii ceea ce se chema pe atunci filosof. În opinia mea, independența era primul drept al naturii, iar egalitatea dreptul natural al societăților...”²¹. „Dacă Revoluția m-ar fi surprins în această perioadă a vieții mele, mărturisește el ironic, cred că aș fi spus și aș fi făcut lucruri frumoase.”²² Avem aici cuvinte lămuritoare cu privire și la cultura întinsă a tînărului conte din Auvergne, și la influența acesteia asupra opiniilor lui politice din tinerețe.

Cu totul alții sînt discipolii lui Vaublanc la colegiul de La Flèche. „Unde ajunsesem după șapte ani de educație claustrală, punînd la socoteală și cei doi ani de pensiune la Paris? Două cînturi din *Eneida*, *Catilinarele*, primul discurs împotriva lui Verres, citeva pasaje din *Comentariile* lui Cezar, iată tot bietul meu capital; totuși, nu puteam pricepe cu ușurință decît fragmentele frumoase, versurile de dragoste. Căci acelea sînt atît de simple încît le înțelegi ca pe propria-ți limbă.”²³ Trecerea lui la Școala militară din Paris nu este rodnică. Totuși, el se deschide spre lumea scrisului, a culturii într-un

sens larg, fapt dovedit de actul autobiografic; dar cîți alții nu s-au dus să populeze orașele de garnizoană, doar cu o brumă de instrucție, abia știind să scrie, fără a citi vreodată, mîndri de prejudecățile lor, de certitudinile lor politice, refractari la orice idee de reformă adusă de spiritul veacului?

Diferență de cunoștințe, diferență de concepție politică: filosofia Luminilor inegal răspîndită pare a avea rolul unui factor de dezordine; și aceasta, cu siguranță, pentru că se suprapune unui alt germen de diviziune, preexistent secolului al XVIII-lea: cel al funcției nobilimii.

Cunoașterea, cultura induc această problemă în măsura în care secolul al XVIII-lea oferă multiple posibilități de a le practica și de obține prestigiu de pe urma lor.

G. Huppert a arătat în ce fel, la sfîrșitul secolului al XVI-lea, s-a constituit în Franța o *gentry*, sigură pe cunoștințele ei, pe calitățile condeului ei și totuși „ruptă de burghezia din care provenea; negăsind sprijin în națiune, ea a fost obligată să capituleze în fața «purtătorilor de sabie»”. Istoricul american conchide:

În definitiv, virtuțile acestei a patra stări efemere, așa cum le enumera Montaigne – pace, cîștig, știință, dreptate, rațiune –, nu erau destinate să întreacă, în opinia publică, virtuțile nobilimii: război, onoare, faptă, vitejie, forță. Pentru a atinge culmea onorurilor, devenea necesar să adopți valorile dușmanului. Nu exista o altă soluție decît aceea de a te da altceva decît ești în realitate, de a te transforma în „omul amfibie”, de a purta roba de om al legii dimineața și costumul de gentilom seara²⁴.

După un veac și jumătate, conflictul pare să fi dispărut. F. Bluche, J. Meyer, M. Cubells au arătat, prin intermediul studierii a diferite parlamente (Paris, Rennes, Aix), că nu mai există inegalitate între nobili, nici idei preconcepțive negative despre nobilimea de robă, de-acum încolo asumată cu mîndrie. „Să reținem pentru o clipă, sugerează M. Cubells, că, printre familiile parlamentare provenșali din secolul al XVIII-lea, puțini părăsesc în mod voluntar domeniul justiției și încă și mai puțini în favoarea carierei militare [...]. Milităria nu poate fi clasată în bloc în raport cu justiția: nici deasupra, nici dedesubt al acesteia, ci mai curînd paralel.”²⁵ Impresia de coeziune este întărită prin alianțele matrimoniale încheiate între familii din cele două feluri de nobilime, militară și din justiție, printr-o sociabilitate în care semnele de întîietate nu sînt marcate de la un tip la altul. Lojele masonice sînt un exemplu în acest sens.

Prezența în aceste societăți privilegiate a celor mai ilustre case ale nobilimii de curte, a elitei magistraturii și a unei părți din marile finanțe trebuie interpretată ca o dominație socială. Dacă apare egalitatea, ea nu se manifestă între un pair al regatului și un negustor de tricotaje, între un percepător de la finanțe și un oțetar, între un prim-președinte și un muzician din gardă, ci între cele trei categorii de nobili a căror reunire însăși conferă citorva loje un asemenea prestigiu²⁶.

Totuși, reflex arhaic sau semn de urgență a unei noi diviziuni de identificat, prin mijlocirea corespondențelor și a memoriilor, disprețul față de magistrați este demn de reținut. Tînărul marchiz d'Argens se revoltă împotriva viitorului său de parlamentar: „Condiția care îmi era rezervată mi se părea înspăimîntătoare; o priveam ca pe un mormînt al dorințelor. Viața voluptuoasă a unui ofițer avea pentru mine mult mai multe farmece decît grija chinuitoare de a face instrucția și de a judeca procesele altora”²⁷. După

cîțiva ani, criticile altor doi nobili provensali vor fi mai usturătoare. Mirabeau tună și fulgeră împotriva „celor 100 000 de familii din sînul națiunii care își împart drepturile noastre” și descrie „delirul și insolența plebei, care se străduiește să iasă din mulțime și crede că devine nobilă pe baza unor scrisori date de prinț și plătite cu bani grei”²⁸.

Din Bastilia, unde este închis, Sade își imaginează cuvintele pe care trebuie să le fi rostit acuzatorul său: „Avortonul ăsta de nimic, fără a fi nici președinte, nici șef la Conturi, a vrut să aibă drepturile unui consilier din Marea Cameră! [...] Un gentilom prăpădit, de la țară, a vrut să intre în rîndurile noastre, de ai fi zis că i-a dat cineva voie să ne semene; cum așa, fără hermină și tocă de magistrat?”²⁹. Însăși subiectivitatea mărturiilor unor oameni întemnițați este interesantă, fiindcă exprimă cu claritate cei doi factori ai dezbinării din sînul nobilimii: importanța înnobilărilor în carierele administrative și juridice, ca și puterea tot mai pregnantă a banului în ierarhii din ce în ce mai selective. O coeziune totală, perfectă, proclamată a nobilimii se dovedește a fi imposibilă.

Că există o unitate a celei mai bogate nobilimi, un dinamism economic din partea a numeroși întreprinzători de viță nobilă, deschiși la minte, participanți la elaborarea unei noi concepții despre stat și raporturi sociale, este un fapt incontestabil și deja perceput de contemporani. Din această perspectivă, Sade prezintă, nu fără cinism, protagoniștii din *120 Journées*:

Ar fi greșit să ne imaginăm că numai plebea se ocupa cu perceperea impozitelor suplimentare; în fruntea ei se aflau seniori foarte mari. Ducele de Blangis și fratele lui, episcopul de ***, au făcut amîndoi averi uriașe (pe vremea Regenței), fiind o dovadă de necontestat că nobilimea nu neglija mijloacele de îmbogățire pe această cale. Cele două ilustre personaje aveau strînse legături personale și de afaceri cu celebrul Durcet și președintele de Curval³⁰.

Că fracțiunea nobilimii dinamice a acceptat un nou cod de valori și că a recunoscut „eminenta demnitate a meritului, capacitatea lui de a defini ființa de excepție, de a o situa în afara oamenilor de rînd, de a justifica înobilarea”³¹, că ea sfîrșește prin a forma o „elită” cu cei mai bogați din starea a treia pare întru totul logic. Fuziunea poate fi cel mai bine reperată în Anglia. De pildă, „un negustor cumpără o proprietate funciară importantă, se instalează pe pămînturile lui, își ia un aer de gentleman, strălucește prin calitățile lui în materie de conversație și primire a oaspeților. Își întîmpină vecinii cu o artă desăvîrșită și le dă de înțeles că are strămoși cu un nivel foarte onorabil [...]; persoane de familie bună și burghezi se pot întîlni în mare măsură”³² și definesc o nouă aristocrație.

Conștient sau inconștient, marea aristocrație europeană – în deplin acord, de data aceasta, cu administrațiile monarhice – se solidarizează cu puterile financiare și tinde din ce în ce mai mult să confunde fenomenul nobiliar cu bogăția. Quesnay explică: „O nobilime cu origine obscură și de o condiție incertă pune mai puțin preț pe considerație, în vreme ce bogăția și renumele caracterizează înalta nobilime, marii noștri proprietari, magnații noștri”³³. Consecința politică a acestei stări de fapt a fost tentativa de excludere a tuturor nobililor incapabili să-și susțină rangul din punct de vedere economic.

Și aceasta fără a conta pe capacitatea de rezistență dovedită de nobilimea considerată săracă, exclusă de la funcțiile de prestigiu și de conducere, marginalizată și adesea umilită. Deși rămasă fără bani, o plebe nobiliară „cu sentimentul singularității și al distanței și care nu își amestecă niciodată

sîngele cu cel al nobilimii înstărite³⁴ continuă să existe. G. Chaussinand-Nogaret apreciază că o mie de familii (cel puțin) aveau venituri mai mici de o mie de livre. „Cei mai fericiți sînt țărani, cei mai de plîns își ascund sărăcia.”³⁵

Firește, J. Meyer a nuanțat sensul dat termenului „sărăcie”. „În afară de o nobilime realmente mizerabilă, în sensul cel mai exact al cuvîntului, există o nobilime care se simte săracă, în funcție de nevoile ei particulare, fără ca din acest motiv starea a treia și mai ales oamenii de la țară să resimtă respectivul nivel de «bogăție» ca fiind tipic pentru sărăcie. Mizerie reală și mizerie relativă...”³⁶ Nu este mai puțin adevărat că nobilimea nu atât de săracă pe cît se credea a perceput amenințarea la adresa statutului său și a dezvoltat un discurs împotriva celor mai avuți, dar cu o origine nobilă îndoielnică sau recentă. Nu este exclus ca, treptat, această percepție să fi fost astfel împărtășită de cei ce trăiau zilnic alături de asemenea nobili în orașele mici, burguri și sate.

Două sisteme de gîndire au trebuit să coabiteze în același ordin, unul instruit, aristocratic, celălalt formulat de nobilimea sărăcită în care identitatea socială se baza pe trecut, demnitate, reputație. În ce măsură acest discurs nu era împărtășit de marea majoritate a populației? Sătenii din Montlosier „recunoșteau între ei un fel de nobilime – caracterizată, ca pretutindeni, prin vechime, probitate și merit; cînd astfel de calități erau de multă vreme transmise din tată în fiu, ele păreau ereditare în familie. Averele figura în plan secundar; mă refer la noua avere; era mai rău cînd se credea că a fost dobîndită pe căi necinstite”³⁷.

Luptă între nobilimi... terminată cu implozia celui de-al doilea ordin, dezmembrat în certurile lui. Care putea fi partea de iluzie, de ideal, de speranță împărtășită de cele 6 500 de familii intrate în rîndul nobilimii în cursul secolului al XVIII-lea prin cumpărarea de funcții înnobilitoare, prin scrisori de înnobilare, într-o mai mică măsură prin uzurpare³⁸, cu nobilii săraci care nu mai aveau decît amintirea a ceea ce fusese faima lor de altădată?

Prea multă vreme neglijată, prea multă vreme descrisă prin prisma celor citeva exemple scandaloase sau mizerabiliste, nobilimea sărăcită constituie un grup important în funcție de regiuni, grup ce trebuie să fi influențat percepția globală a ordinului. „Înmulțirea rapidă a nobilimii bretone se explică în parte prin abundența nobilimii sărace care formează o adevărată plebe nobiliară. O treime din nobilimea din Saint-Brieuc se află la nivelul cerșetoriei.” La Plouha, numai două familii plătesc 30 de livre capitație, una 22 de livre, alta 15 livre, unsprezece în schimb 9 livre, patru plătesc patru livre și zece soli, iar douăzeci și patru de familii din patruzeci și șase sînt în imposibilitatea de a plăti. La prima treime se adaugă cei care plătesc sub 10 livre: 40% din totalul diocesei. Astfel, incluzînd și cei 7% plătitori între 10 și 20 de livre, nobilimea săracă, pe care de multe ori nimic nu o deosebește de restul populației țărănești – după cum constată proverbele din zonă: „*Noblaz plouha, noblaz netia*” –, atinge totalul neobișnuit de 77%³⁹. Avem de-a face cu un fenomen extrem, încă atenuat de posibila „adormire” a nobilimii bretone care permite activitățile de obicei interzise ordinului atunci cînd dificultățile economice sînt prea mari.

În alte regiuni, spectacolul sărăcirii nobilimii are consecințe politice mai importante. În Provence, dezordinea economică a cîtorva seniori din Lubéron eliberează comunitățile sătești de orice idee de respect exagerat sau deferență

față de stăpînul lor aflat în derivă economică. Cazul marchizului de Sade, studiat de M. Vovelle, este elocvent. „Dacă Lacoste nu l-a renegat pe marchiz, aceasta poate pentru că, fără zarvă, profitînd de absența seniorului, satul și-a făcut pur și simplu pre-revoluția.”⁴⁰ Înmulțirea proceselor între săteni și seniori, numeroasele plîngerî împotriva oficiilor de justiție seniorială atestă ruptura, provocată de falimentul nobiliar, în sînul structurilor tradiționale. Desigur, contra-exemple de prosperitate economică, de simbioză reușită între ordinele seniorial și sătesc ar putea fi invocate din belșug.

Nu ne propunem aici să evaluăm, să numărăm nobilii săraci, să-i comparăm cu cei bogați, iar după aceea să tragem concluzii sistematice; și nici să descoperim individualități declasate pentru a susține ideea decadenței celui de-al doilea ordin. În acest plan, pare la fel de zadarnic să schițăm „declinul nobilimii” sau o „ascensiune a ordinului” de-a lungul secolului Luminilor. Verificarea unei teze sau a celeilalte prin exemple interpușe nu este neapărat edificatoare...; dar, de fapt, este; ea dezvăluie că nobilimea nu mai funcționează ca un grup social omogen și că secolul, cu noutățile lui, a dezbînat ordinul al doilea în tot atîtea destine individuale uneori opuse.

A știut oare nobilimea să se adapteze la noua concepție care face din individ, din funcția lui economică, din valoarea sa monetară, din știința lui bazele unui clasament social original? S-a recunoscut ea în suma diferențelor extreme? A existat o adevărată conștiință de apartenență la același grup între cei ale căror „carriere oscilante traduc instabilitatea situației materiale, sociale și politice a nobilimilor europene”⁴¹ și cei ce au fost susținătorii unei noi forme de putere, călăuziți de o filosofie mai filantropică?

Nobili ai luminii, nobili ai întunericului... – ar putea fi stabilită dihotomia între o parte a aristocrației luminate și o minoritate a nobilimii mediocre, a cărei dificultate de a fi exprimă o reală declasare. Două grupuri care traduc diferențele sociale în cadrul aceleiași ordin.

Printre nobilii dinamici, se detașează trei portrete: industriașul, proprietarul funciar și militarul. Datorită lucrărilor lui G. Richard, au putut fi studiate aproape o mie de familii nobile: ele sînt implicate în mutația economică din secolul al XVIII-lea, care trece prin dominația asupra comerțului colonial, inovațiile în sectoarele industriale total reînnoite, cum ar fi metalurgia, textilele, chimia sau minele.

Crearea unui aparat legal pe parcursul aproape al unui secol, cu scopul de a înlătura obstacolul interdicțiilor de a practica unele meserii, permite nobililor să se ocupe de comerț maritim din 1669, să devină armatori și constructori navali din 1681, să încheie asigurări maritime din 1686, să intre în comerțul en gros din 1701 și, în sfîrșit, în domeniile manufacturier și bancar din 1767⁴². De-a lungul secolului al XVIII-lea, se formează o adevărată nobilime de afaceri, burgheză prin preocupări, feudală prin motivații. „Convertindu-se la capitalismul industrial, aristocrația proprietară de pămînturi își asigură perenitatea și își păstra în societatea în devenire primul loc deținut și în cadrul Vechiului Regim.”⁴³

Familia Dietrich din Alsacia oferă exemplul cel mai potrivit. Jean al III-lea Dietrich (1715-1795) a primit moștenire forjeriile și minele din Jaergerthal. Asociat cu bancherul Herman, a putut aduna 1 100 000 de livre necesare pentru cumpărarea de pămînturi, finanțarea inovațiilor, realizarea construcțiilor. Consacrarea socială se produce în 1761, o dată cu obținerea scrisorilor de înnobilare. Atunci Jean al III-lea rupe orice legătură cu ceea ce îi amintește de originile burgheze, pîntru a se dedica exclusiv domeniului său funciar și

industrial. Nu după mult timp, cel denumit „regele fierului” posedă cinci furnale înregistrate în toată circumscripția financiară, comandă 1 500 de muncitori și 300 de mineri. Fiul lui, Philippe Frédéric, inspector al minelor, forgeriilor și uzinelor din Franța, era gata să preia succesiunea⁴⁴.

La cealaltă extremitate a Franței, în administrarea domeniului funciar, de data aceasta, nobilimea prezintă unul dintre cele mai valorizatoare aspecte. La sud-est de Toulouse, la Vieilleville, un sat de câteva sute de locuitori, marchizul d'Escouloubres iese în evidență cu o avere considerabilă. În afară de domeniu, marchizul posedă șapte ferme, dintre care trei arendate, iar acestea îi aduc anual șase mii de livre. Trebuie să le adăugăm toate drepturile senioriale, censul, taxa pe moară și cuptor, răscumpărarea feudală, impozitul perceput de moștenirile scoase la vânzare, zeciuiala pe recoltă, corvoada și dreptul de vinătoare⁴⁵. S-ar părea că acesta nu este un caz unic în mediul rural din regiunea Toulouse. În jurul orașului Bordeaux, în Rennes, R. Forster a regăsit urmele aceleiași vitalități. Pentru istoricul american

reacția seniorială este în realitate o savantă adaptare la piața agrară în plină expansiune [...]. Adaptarea implică aplicarea unui anumit număr de metode la domeniul apropiat, în special întărirea titlurilor senioriale, urmărirea țăranilor îndatorați, înlăturarea drepturilor comunale, împrejmuirea pajiștilor. Proprietarul feudal înțelege, pe deasupra, să-și exercite influența în parlamentul local; în comerțul urban, el este susținătorul teoriilor fiziocratice cu privire la „prețul bun al grânelor”. O asemenea activitate nu dă impresia de clasă absenteistă pe pământurile sale sau fosilizată în arhaismele ei⁴⁶.

Totuși – și R. Forster evidențiază singur ambiguitatea –, este posibilă sugestia că acest dinamism s-a născut și dintr-o formă de mimetism al modului de viață burghez care, de-a lungul veacului, i s-a impus celui de-al doilea ordin, cu valorile de disciplină, administrare riguroasă, cumpătare. De fapt, nobilimea și-ar fi adaptat noile instrumente de putere (pământul, dreptul feudal) la o nouă etică. Mai mult chiar, ea ar fi sacrificat un prestigiu simbolic bazat în mare parte pe stabilitate, pe echilibrul raporturilor întreținute cu comunitățile sătești, în favoarea constituirii unui capital economic ce o apropia de burghezia căreia îi devenea rivală în afaceri.

Întrevedem consecințele politice, iar problema merită să fie pusă în măsura în care sugerează că dinamismul și vigoarea nobilimii au putut fi o recunoaștere tacită a superiorității economice și sociale a unui alt model. Cum putea nobilimea să negocieze îmburghezirea *de facto*? Pe termen lung, nu exista riscul pentru nobili de a evoca legitimitatea puterii lor făcând trimitere la o gândire elaborată în afara prejudecăților feudale sau a prerogativelor nobiliare? Nu în aceasta constă, de asemenea, ambiguitatea reformei militare din 1781?

Dacă nobilul este uneori angajat în mod fericit în aventura economică sau agronomică, cariera militară este în principiu ceea ce trebuie să-l rețină, pentru că prin ea își justifică toate privilegiile și adevărata valoare. „Noblețea adevărată de la arme vine și prin ele trebuie să se mențină. A duce războiul este în același timp condiția esențială a existenței și a duratei sale.”⁴⁷

În ciuda acestei observații de principiu, realitatea carierei militare nu a fost întotdeauna atât de strălucită. Memoriile scot la iveală dezamăgiri frecvente, cariere abandonate prea repede. Contele de Tilly prezintă astfel viața de garnizoană:

Ajunsei la Falaise, entuziasmat de minunata mea aventură, extrem de mulțumit de mine și convins că mă voi ocupa de lucruri importante [...]. Viața pe care o duceau acolo era foarte diferită de ceea ce văzusem până atunci [...]. Dragoni

hărțuiți tot timpul, ofițeri nu tocmai amabili cu nou-veniții, foști soldați în Legiunea străină îmbătrâniți în funcții subalterne [...], aspecte militare de învățat pînă în cele mai mici detalii, un orașel cam prăpădit, cîteva femei drăguțe destul de bine păstrate, celelalte care nu aveau nevoie să se păstreze, bărbați cărora parizienii se întreceau în a le considera chipurile ca fiind de pe lumea cealaltă⁴⁸.

Criticile împotriva oamenilor în uniformă sînt severe. Este adevărat că armata nobililor de țară nu este întotdeauna exemplară. „În Eu, în 1756, locotenenților și căpitanilor li se părea o dovadă de deșteptăciune să arunce cu un fel de artificii pe ferestrele deschise ale caselor burgheze.” În alte părți, ni se spune, în 1761, tînărul nobil în uniformă „se laudă că nu a ținut cont de ordinele domnului Intendent; nu crede că are obligația de a fi la fel de supus ca un nenobil”⁴⁹.

O carieră mediocră, rare acte de bravură, o situație pecuniară adesea degradată, nici măcar compensați după întoarcerea lor la viața civilă: „Provinciile sînt înțesate de Crucea Sfîntului Ludovic, de oameni cu pensii, care nu au mai mult de patruzeci de ani și sînt în puterea vîrstei și care pot încă sluji mult și bine. Sînt oameni nefolositori statului, fiindcă îl ruinează și îl necinstesc, ei nefiind nici cetățeni, nici în situația de a profita de favorurile dobîndite”⁵⁰.

Dacă există un impas, el se datorează și faptului că nobilii sînt din ce în ce mai îndepărtați de la exercițiul militar din cauza sărăciei lor, pentru a fi înlocuiți de nenobili înstăriți. Or, „trebuie căutat un expedient pentru a da nobilimii sărace mijloacele de trai, întrucît ea nici nu-și dorește altceva decît să slujească” și apoi, dacă nici o resursă nu le este rezervată nobililor, „prin asigurarea unei educații și a posibilității de a lupta în acest serviciu, ei devin oameni pierduți pentru cauza regelui. Iar numărul lor nu-i decît prea mare...”⁵¹.

Meseria armelor revine de drept nobilimii, nici o introducere a unui nou parametru – nici chiar puterea banului – nu ar putea fi acceptată fără a slăbi întregul ordin. Ceea ce era de înțeles și acceptabil în conducerea afacerilor și administrarea domeniului funciar este aici de neconceput.

Nobilimea este înjosită cînd se vede spoliată de locurile pe care strămoșii săi le-au ocupat și asimilat în sîngele lor. Averile care corup totul și dărîmă toate barierele înălțate între cetățeni de către onoare și glorie au devenit astăzi un motiv suficient pentru a avea pretenții la toate posturile. Nu degeaba prezic urmarea funestă a acestei confuzii în ranguri; ea determină eforturile nobilimii de a-și menține distincția care ar trebui s-o despartă pe vecie de plebe; reclamațiile, intriga și mijloacele lăturalnice sînt puse în joc pentru a se ridica și a părăsi locul onorant cîndva, dar demn de dispreț de cînd alți oameni au dreptul de a-l ocupa⁵².

Reacția împotriva acestei confuzii culminează în 1781. În acel an, noul regulament militar stipulează că obținerea gradului de ofițer nu este posibilă decît pentru gentilomii capabili să aducă dovezi că au patru ascendenți nobili pe linie paternă. David Bien a arătat că reforma nu era îndreptată împotriva nenobililor: „comitetul armatei care a discutat și adoptat regulamentul de la Ségur știa foarte bine că, de mulți ani, corpul ofițerilor se recruta aproape în întregime din rîndurile nobilimii”⁵³. În realitate, voința de a îmbunătăți soarta ofițerilor dîndu-le un statut indiscutabil trecea prin constituirea unui grup omogen, motivat, calificat din punct de vedere profesional, recrutat în funcție de cele patru grade de noblețe. Așadar, cine sînt vizați? Noii nobili, innobiliați...

Ceea ce vedea armata era un grup de civili uniform în sine și egal ca avere: toți membrii și-au putut cumpăra posturi costisitoare și toți sau aproape toți aveau fii care își permiteau să acopere cheltuielile pentru serviciul militar al unui ofițer. Unele familii abia își părșeau prăvălia, alții erau fixați acolo prin practicarea dreptului și a meseriilor judiciare [...]. Dacă armata a dorit să elimine din corpul ofițerilor nu pe nenobili, ci pe nobilii bogați și cu o formație nemilitară, atunci regulamentul de la Ségur era eficace⁵⁴.

Astfel, obiectivul reformei, exprimat în 1781 și impus nobilimii, se dovedea pozitiv în sine pentru că relua în calcul unul dintre aspectele filosofiei Luminilor: calitatea educației, a formației, a mediului pentru ameliorarea meseriei armelor, din ce în ce mai mult considerată o profesiune. Totuși – ca în cazul nobililor seniori din Toulouse –, nobilimea militară se lăsa influențată de spiritul secolului în afirmarea unui model în mod inevitabil și logic perceput ca retrograd: cerința de a face dovada a patru ascendenți nobili pentru a putea deveni ofițer.

Trei posibili nobili, trei aristocrați exemplari: industriașul, gentilomul de la țară și ofițerul nou, reflectare a unei elite instruite. Ei nu epuizează în nici un caz galeria de portrete.

La cealaltă extremitate a ordinului, în umbra marginalității, o imagine de dezordine nu mai puțin reală, de contestare și răzvrătire surdă, se impune ca un fapt nobiliar la fel de autentic ca reușitele precedente. Dacă termenii „decădere” și „decadență” trebuie evitați pentru că trimit la concepții morale, cel de „declasare” pare potrivit pentru a descrie o realitate socială care s-a impus în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Pentru cei mai săraci, declasarea este trăită ca o fatalitate, „nobilimea se dizolvă continuu în masa comună, de rînd”. Totuși, numeroși sînt cei ce se agață de titluri, ultimul suport al demnității lor, ultim recurs înaintea stării de mizerie totală.

În 1765, patru frați Parigny participă la războaiele din Germania; unul singur scapă cu viață și se întoarce pe domeniul său de la Sainte-Maure din Touraine. Acolo îl așteaptă greutățile: terenurile cultivabile lăsate în paragină vreme de douăzeci și cinci de ani, „casa cu totul ruinată și deschisă tuturor, cu lemnăria furată în mai multe locuri, la fel ca ușile, ferestrele, obloanele, încuietorile, pînă și învelitorile de pe acoperiș, hambarul și grajdul în întregime distruse, iar toți pomii fructiferi tăiați”, scrie fostul militar, în 1766, către funcționarul superior de la Controlul General. Reparațiile, defrișările, însămințările îl obligă să facă datorii.

În 1771, situația s-a înrăutățit. Cămătarul a câștigat un proces împotriva lui și îl persecută. Între timp, grajdul și jumătate din hambar s-au prăbușit. Ce puteau crede lucrătorii, sătenii, fermierii despre acest spectacol al sărăciei care, deși asumat cu demnitate, dezvăluia o declasare de necontestat? Pe ce legitimitate se putea baza această noblete? Între mila lucrătorului și înverșunarea cămătarului, cît loc mai este pentru respect sau pur și simplu pentru recunoașterea socială asociată statutului nobiliar? Măcar Parigny a știu să-și păstreze onoarea: niciodată nu i-a lipsit onestitatea. Și atunci, ce să crezi despre toți cei care, comportîndu-se ca niște oameni în afara legii, vor schița imaginea unei delincvențe tipic nobiliare?

Reprezentările lor sînt numeroase. Uneori au fost exagerate. Totuși, ele există și constituie un fascicul de indicii, reflecții a ceea ce J. Meyer a numit „dificultatea de a fi a nobilimii din secolul al XVIII-lea”. Că asemenea delictelor aparțin unei minorități este evident; că ele dovedesc, din partea celor ce le comit, o separare de cel de-al doilea ordin sau incapacitatea lor de a-și

ține rangul este la fel de clar. În aceste condiții, este aproape normal ca faptele scandaloase să fie amplificate, uneori deformate, pentru că ele sînt opera celor a căror funcție consta în reproducerea virtuoasă a unui model social pe care au refuzat să și-l asume. Atitudinea lor concretiza posibila cădere a nobilimii.

Cazul duelului este revelator. Ar fi cu putință să considerăm că practica lor a fost în mare măsură abandonată de la sfîrșitul secolului al XVII-lea. Or, rare sînt memoriile în care să nu fie vorba de duel. „Oamenii se bat în săbii cu sau fără rost, pînă și avocații trag spada din teacă, uneori cu folos împotriva militarilor.”⁵⁵ Contele de Montlosier, care nu are nimic dintr-un duelist, este obligat să se bată în două rînduri. Fratele lui, omorînd într-o încăierare un tînăr de familie bună, a pricinuit multe necazuri alor săi. Tilly confirmă impresia: „Franța este patria duelurilor [...]. Nicăieri în altă parte nu am întîlnit funesta susceptibilitate, trista dispoziție de a te crede insultat și de a dori să ștergi o ofensă [...]. Nu spun că această clasă (dueliștii) era numeroasă, dar exista și era o dovadă în plus a maniei duelurilor în națiune și a prejudecății care aproape că legiferase tacit că nimic nu era mai nobil și mai grandios decît acest fel de bravură”. Alți observatori au descris bine încărcătura simbolică de răzvrătire conținută în duel și periculoasă pentru un grup deja puternic minoritar⁵⁶.

Alte comportamente, mai primejdioase, descalifică în mod păgubitor ansamblul ordinului. În 1737, are răsunset afacerea Beaulieu de Montigny. Tînărul ofițer omoară un soț care nu acceptă să fie înșelat... În ciuda intervențiilor familiei, curtea îl condamnă la moarte prin tăierea capului. În 1768, în plină stradă Saint-Honoré, tînărul duce de Fronsac, fiul mareșalului de Richelieu, răpește o tînără; poliția o găsește în apartamentul unui proxenet. Presiunile pentru a înăbuși afacerea au fost destul de mari, fiindcă „lumea cîrtește neîncetat, relatează librarul Hardy, cînd rămîne nepedepsită o crimă îngrozitoare comisă de o persoană importantă, care i-ar fi atras cele mai aspre pedepse oricui altcuiva”. În escaladarea violenței, cazul lui Victor Ysoré, marchiz de Pleumartin, este unul dintre cele mai semnificative.

Îi plăceau poantele cam crude [...]. Una dintre distracțiile lui preferate consta în a agăța un țaran de virful unui turn, amenințîndu-l că îi dă drumul în gol. Totuși, ruptura cu morala, cu ordinea publică se produce la 9 martie 1753, cînd patru portărei au fost torturați de marchiz. Pe 10 iunie 1754, ofițerul de poliție din Châtellerault vine să pună mîna pe delincvent; acesta din urmă ucide doi oameni și îl rănește grav pe un al treilea; arestat în cele din urmă în ianuarie 1755, moare în celulă înainte de a fi executat⁵⁷.

Două cazuri de declasare nobiliară, foarte spectaculoase, rezumă impasul unei anumite nobilimi. Marchizul de Sade și contele de Mirabeau oferă o mărturie instructivă în atitudinea lor exagerată: ori adoptă comportamente reacționare, agățîndu-se de privilegiile lor și negîndu-și astfel marginalizarea, ori, asumîndu-și căderea socială, ei doresc și prevăd căderea unui regim care nu le mai garantează un statut privilegiat.

Cînd marchizul îi scrie soției: „Credeți-mă, am dat destule spectacole în Dauphiné și Provence. Valence m-a păstrat în arhivele ei alături de Mandrin”⁵⁸, dezonorarea unei întregi familii este perceptibilă; declasarea se manifestă public, ca un scandal social: în orice caz, ea este trăită ca o tîlhărie.

Traectoria acestor coborîri sociale oferă paralele bine puse în evidență de M. Vovelle. Pentru cei doi nobili, instabilitatea stării lor începe cu o „catastrofă economică”. Sade este incapabil să-și administreze corect pămînturile:

dacă în 1769 venitul lui este de 13 329 de livre, peste douăzeci de ani nu este decît de 14 425. „Stagnarea într-o vreme cînd renta progresează pretutindeni este deja indiciul declinului.”⁵⁹ Pentru Mirabeau, falimentul este și mai evident. Cînd venitul anual se ridică la 27 000 de livre, între 1772 și 1774, contele acumulează 161 116 livre datorii⁶⁰. Dezordinea în domeniul funciar este edificatoare: delictele forestiere se înmulțesc, ca și procesele între comunitatea satească și senior. „Nobilimea cheltuitoare, spoliatoare, frivolă lasă una dintre cele mai josnice imagini despre clasa sa, sacrificîndu-și bunurile pentru petrecerea mondenă. *Dolce vita* obligă...”⁶¹

Închisoarea este un alt stigmat al declasării. Cei doi rebeli suportă umilința închiderii la Bastilia, la Vincennes, la Pontarlier, la castelul d'If, ca și excluderea din grupul lor. Aici s-ar putea opri descrierea alungării instigatorilor la dezordine. Totuși, noțiunea „declasare” se îmbogățește prin faptul că cei doi libertini au elaborat un sistem de gîndire care transforma excluderea lor în instrument de critică socială. „Libertinul nu numai că se exclude, dar are și posibilitatea să se excludă.”⁶²

Prin urmare, pozițiile lui Sade față de religie sau cele ale lui Mirabeau față de arbitrarul monarhiei pot fi înțelese ca tot atîtea manifestări ținînd să le transforme „decăderea” în destabilizare a ordinii aflate la putere.

Dezordinea sexuală devine, în realitate, un comportament politic. Pentru cei doi nobili, budoarul constituie un cîmp experimental unde pulsunile sexuale mimează situațiile rezultate dintr-un conflict cu puterea: rolurile amoroase sînt distribuite în funcție de o inegalitate socială clar exprimată (stăpîn/sclav; opresor/oprimat; călău/victimă). Sadicul simte plăcerea în căderea, umilința, pierderea demnității victimei sale; „masochistul” se bucură de durere, în supunere și acceptare a propriei pierzării. Mirabeau și Sade au simțit fizic, dar și în literatura lor logica puterii. Perversiunile imaginat și descrise de cei doi nobili sînt manifestările acelei sexualități zbuciumate, exuberante, „periferice”, după expresia lui Foucault; ele sînt reflexul unei declasări umilitoare ce dezvăluie adevărul relației lor cu lumea: dificultatea raporturilor familiale (Mirabeau este urmărit de mînia tatălui, înarmat cu mai multe ordine de arestare semnate de rege și refuzînd să-l ajute în eșecurile lui financiare; Sade – neîncetat persecutat de familia de magistrați a nevastei) este expresia unei durtăți a raporturilor sociale în astfel de grupuri restrînse. „De exemplu, este limpede că reluarea obsedantă a incestului în *Les Prospérités du vice* de Sade și în *Le Rideau levé* de Mirabeau nu are alte semnificații, alte funcții decît de a reprezenta imposibilitatea unei integrări fericite.”⁶³

Descriind cruzimea și severitatea libertinului, marchizul le sugerează pe cele ale tuturor deținătorilor unei puteri, *a fortiori* politică. Izolat, declasat, libertinul (în mai multe rînduri, justiția a trebuit să intervină din cauza unor violențe comise asupra unor femei sau fete în 1768, 1774, 1775) poate descrie după plac motivațiile călăului⁶⁴. „Boala socială” nu atinge oare apogeul în acea dimineață de 27 iunie 1772 cînd, biciuit de prostituate și sodomizat de valetul său, Sade, în ridicolul travestirii, îi spune lui Latour – servitorul lui – „domnule Marchiz”⁶⁵?

În acest sens, literatura lui Sade este un negativ: descriind mecanismele puterii, ea dă posibilitatea de a le răsturna. Pentru Mirabeau, declasarea, apoi despărțirea de nobilime, asumate în răzvrătirea împotriva ordinii, capătă un aspect mai curînd politic, dar nu mai puțin violent. Din 1776, atacă regimul monarhiei absolute și îl compară cu „despotismul care nu este o

formă de guvernământ [...]; dacă lucrurile ar sta așa, ar fi o hoție criminală împotriva căreia toți oamenii ar trebui să se unească”⁶⁶.

Din portretele de mai sus reiese impresia de explozie trăită și suferită de nobilime. Totuși, toți sînt nobili, fapt pe care îl revendică și, tocmai prin aceasta, împiedică realizarea unui tablou exact: portretul nobilului nu poate fi făcut. Or, în realitatea de necuprins, toți se recunosc ca fiind de viță nobilă întrucît sînt și produsul unui discurs ideologic care îi unește, îi identifică, le asigură o superioritate socială, îi justifică în trecut, prezent și timpurile viitoare.

Dar, de îndată ce se întîmplă ca producătorii discursului să se schimbe sau adevărurile considerate intangibile și necontestate să fie puse în discuție, o dată demascat, caracterul eterogen al celui de-al doilea ordin revelează imediat clivajele profunde ale clasei și luminează dintr-o nouă perspectivă destinele frînte ale nobilimii.

Este posibil să susținem că această fărîmîtare nu datează neapărat din secolul al XVIII-lea. Multitudinea condițiilor nobiliare este deja atestată în secolul al XVI-lea, apoi în al XVII-lea. O criză de identitate și de legitimitate a nobilimii nu este, desigur, un fenomen nou. Între 1560 și 1650

nobilimea se îndoiește de ea însăși, se caută, se definește spre a se liniști, se închide într-o puritate iluzorie, se agață de simboluri învechite [...]; în vreme ce este incapabilă să-și asigure o doctrină și o organizare politică, competența administrativă îi scapă; însă prestigiul ei rămîne la fel de mare în restul societății, deține întotdeauna și pretutindeni mari fragmente ale puterii, forța economică se menține solidă și uneori se întărește⁶⁷.

În mare parte, după terminarea războaielor civile și a Frondei, aceasta se explică prin concentrarea la curte a nobilimii. Înlăturată de la putere, ea devine grupul cel mai răsfățat, protejat în statutele lui; îndepărtată din afaceri, ea se apropie de persoana regelui; ținută la distanță de luarea deciziilor, ea impune un stil de viață care strălucește deasupra ansamblului regatului. Destinele multiple ale nobililor erau sublimite prin referința comună, curtea, de unde proveneau modele ce puteau fi urmate, comportamentele care puteau fi adoptate, copiate, imitate⁶⁸. Totuși, nobilimea suferea de o lipsă de reprezentare politică. Curtea nu putea fi locul de elaborare a unui discurs ideologic, unind nobilimea într-un sistem de revendicări coerente. De fapt, nici o instituție a regalității nu exprimă oficial programul politic al celui de-al doilea ordin. Chiar dacă parlamentele sînt compuse cu precădere din nobili, ei nu se exprimă în numele întregului grup. În Franța, nu există Camera Lorzilor, ca în Anglia, nici o aristocrație organizată, ca în Veneția, capabilă să exprime interesele grupului în ansamblu.

Or, în secolul al XVIII-lea, cînd viața de curte își pierde superbia, raportul dintre stat și nobilime nu poate deveni decît tensionat. Din ce în ce mai criticați și contestați, cei de viță nobilă nu dispun de mijloacele oficiale pentru a-și formula apărarea și a-și manifesta coeziunea, puterea în calitate de grup solidar și unit și trebuie să se mulțumească doar cu o binevoitoare protecție regală care nu poate oculta diferențele din interiorul nobilimii. Tocqueville remarcă împărțirea din ce în ce mai pregnantă între „innobiilați și nobili străvechi, aristocrați bogați și cei de viță nobilă, tot mai numeroși, care sărăceau pretutindeni exact în măsura în care își pierdeau puterea”⁶⁹, fără ca o instituție să poată revendica posibilitatea de a structura nobilimea, propunîndu-i o coerență politică în fața criticilor din ce în ce mai vehemente începînd cu 1720.

Este cu putință să deslușim o unitate a ordinului în personajele cu temperamente opuse, în destinele atât de diverse, în situațiile sociale și îndeosebi economice atât de diferite?

De fapt, nobilul poate fi perceput și înțeles dacă îl resituăm într-o rețea de relații interactive între real și imaginar, discurs și practică. De exemplu, dacă există un stil de viață nobiliar, unificator, recunoscut, în schimb, parcursurile biografice sînt în mare măsură eterogene. La fel, dacă există o gîndire al cărei scop este de a conferi omogenitate ordinului, nobilii sînt departe de se pune de acord asupra valorilor pe care trebuie să le împărtășească. În definitiv, nu ar putea exista o descriere obiectivă a practicilor, opusă realității subiective a unui discurs ideologic. Dimpotrivă, nobilul poate fi înțeles într-o interacțiune constantă între modurile de viață codificate, integrate într-un sistem de valori și de idei pe care îl aplică, adoptă sau folosește. Perioada de intensă reflecție care începe în jurul anului 1720 se afirmă, așadar, pentru cei de viță nobilă ca fiind marcată de o profundă mutație intelectuală și, cu certitudine, de însemnate schimbări de percepții culturale ale fenomenelor sociale, ducînd la o transformare radicală a valorilor de recunoaștere și distincție la vîrfurile societății și la conturarea unei concepții noi despre faptul nobiliar.

Este deci important să ne gîndim la forma și fondul discursului ce vizează să descrie, să numească, să definească, să recunoască nobilul. Contează, deopotrivă, să știm cine scrie despre nobil – el însuși sau nenobili? –; cine are interesul să omogenizeze al doilea ordin într-un discurs care edifică un sistem de valori comune; cine are interesul să formuleze o serie de critici, prezentîndu-l pe nobil drept un personaj ale cărui caracteristici (psihologice, fizice, morale și culturale) sînt conotate negativ.

Mai precis, se cuvine să cercetăm scopurile celor ce dețin producția criteriilor calificatoare, din punctul de vedere al rangului ocupat în societate, exprimate prin intermediul literaturii, al teatrului, al presei, al saloanelor și al scrierilor politice și filosofice dintre 1720 și 1770.

În timpul celor cincizeci de ani, nobilul se găsește în miezul unei vaste reflecții ce reînnoiește, în parte, gîndirea politică și fundamentele sociale în Europa. Acest curent de reformă intelectuală care bîntuie pe continent contestă, în numele noilor valori, rolul și funcția tradițională ale aristocrației.

Oamenii Luminilor nu-i mai recunosc nobilului facultatea de a fi biologic superior, privilegiat prin naștere din punct de vedere social, protejat public prin simpla apartenență la un neam cu ascendenți mai mult sau mai puțin prestigioși. De la Lisabona la Moscova, se elaborează un nou discurs politic care încearcă să redefiniească și să reordoneze o ierarhie socială bazată pe alte valori decît cele ale sistemului nobiliar.

Originii îi este preferat meritul, facultatea dobîndită în modestia unei îndelungate ucenicii, simbolizată printr-o ascensiune profesională, răsplătită prin cîștigarea unei oarecare averi. Curajul, bravura, isprăvile militare sînt înlocuite de virtutea așa-numitului *honnête homme*, amestec de cunoaștere cuprinzătoare, de înțelepciune moderată, utilizate cu bună știință în activitățile spiritului. Respectului față de tradiție și față de ordinea instituită îi iau locul dorința de reformă și afirmarea unei egalități naturale între toți oamenii.

Definindu-se astfel, omul Luminilor opunea un contra-model portretului tipic al nobilului. Ceea ce, evident, nu-i împiedica pe nobili să participe individual la dinamica Luminilor, să se afle uneori chiar la originea edificării intelectuale a noului om.

Daniel Roche a întâlnit diverse niveluri de participare la elaborarea acestui spirit original. Există cei ce pot fi considerați consumatori: cititorii nobili, fără a împărtăși neapărat idealurile filosofilor, le cunosc și le primesc din ce în ce mai mult în bibliotecă prin intermediul istoriei și al literaturii. Pe de o parte, „o întreagă reflecție nouă despre societate și guvernare este vehiculată de reforma insidioasă a gândirii istorice a Luminilor, ambiguă în finalitățile ei sociale și speranțele ei de reformă”; pe de altă parte, „lectura narațiunilor lui Voltaire și a romanelor lui Rousseau, în mare parte fideli unui ideal de comportament aristocratic, trădează triumful unor gusturi noi și al unor gusturi sociale transformate”⁷⁰.

Mult mai angajați și discreditați în ansamblul contestării sistemului sînt cei ce scriu clandestin sau nu, vorbesc într-un mod mai mult sau mai puțin provocator în saloane. În acest sens, coteria lui d'Holbach este arhetipul. „Marele baron” este un exemplu de integrare nobiliară. Fiind bogat, face din fiul său mai mare un consilier în Parlament, își mărită fata cu un aristocrat, căpitan de dragoni, și cumpără o companie pentru mezin în regimentul din Schönberg. În plan social, își asumă poziția în sinul celei mai înalte societăți din vremea sa. În plan intelectual, decalajul este flagrant: „Operele maestrului conțin din belșug afirmații care denunță autoritatea regală, tirania, supremația aristocrației, fanatismul Bisericii [...]. Contrastul dintre practici și ideologie permite să examinăm semnificația socială a ideilor radicale și atitudinea intelectualilor față de schimbare”⁷¹. Același contrast ne îngăduie deopotrivă să înțelegem mai bine subtilitatea unei construcții intelectuale care consta, pe de o parte, în a elabora portretul omului luminat, un om nou, personaj referențial, născut din modelele existente, nobili sau nenobili, exemple vii ale unui spirit nou; și, pe de altă parte, în a schița un antiportret, cel al nobilului înglodat în datorii, împovărat de toate cusururile, referent negativ, figură defăimată a unei realități sociale ce trebuie înlocuită, contrariul perfect al celui dintîi. Se constituie atunci, în discursul critic al Luminilor, imaginea nobilului leneș, inutil în economia țării, libertin în moravuri, disprețuitor și trufaș dacă este bogat; este un parazit pentru toată lumea dacă este prea sărac, incult pentru că refuză îndrăzneala filosofilor, laș fiindcă Războiul de Șapte Ani a scos la iveală o nobilime adesea nepregătită pentru luptă. Firește, acest nobil, prea bogat sau prea sărac, incult sau cufundat în desfrîu, nu există... Totuși, descrierea lui funcționează ca una dintre rotițele mecanismului ideologic manevrat de oamenii Luminilor cu scopul de a descalifica ansamblul unui sistem social. Iar mecanismul respectiv este cu atît mai eficace, cu cît el trimite, pentru toată lumea, la o realitate socială în care excesele, defectele, abaterile, sărăcia sau delincvența unei părți din nobilime sînt nu numai reale și numeroase, și încă în toate provinciile, ci și povestite, exagerate, chiar imaginate de literatura critică și sfîrșesc prin a fi generalizate în opinia publică drept fapt nobiliar.

Cît despre nobilii care au calitățile laudate de noul curent filosofic, destinul lor personal este confirmarea că noile valori îi atrag pe cei mai capabili din toate clasele, fie ei și de viță nobilă; în nici un caz destinul lor nu este o ilustrare a faptului că nobilimea și sistemul ei de valori și-au permis propria reușită ce are toate atributele prudenței oneste și ale respectabilității virtuuoase specifice burgheziei instalate.

Astfel, nobilul se vede pus în fața unei provocări ideologice a cărei miză apare cu claritate: ori constituie, ca răspuns la acest antiportret, o altă imagine de sine, căutînd valori străvechi cărora să le dea o nouă strălucire

și să le opună cu pricepere pasiunii pentru noutate, riscului propriu schimbării, ori elaborează un sistem de valori radical noi. În ambele cazuri, oriunde s-ar situa, de partea sau împotriva discursului Luminilor, el acceptă și suportă un discurs politic original care definește legitimarea unui nou grup social, bazat pe valori ca virtutea, rațiunea, meritul și drepturile naturale și care se opune legitimității faptului nobiliar întemeiat pe sînge, rasă, ordine monarhică, neam, aparență. Provocarea culturală este una dintre tensiunile ce dezvăluie lupta pentru posedarea mijloacelor de legitimare socială și pentru stăpînirea bunurilor de producție simbolice, destinate să facă incontestabile și comune semnele de distincție din Europa secolului al XVIII-lea. În ansamblu, lupta dintre elite nu este mai puțin puternică decît bătălia dusă în paralel, pe plan economic, pentru obținerea mijloacelor de producție, a mijloacelor materiale.

Acaparînd noi valori înălțate la rangul de sistem pozitiv și de semne simbolice de dominare socială, mișcarea Luminilor obliga nobilimea să se redefiniească, să se rejustifice și, în cele din urmă, provoca o luptă de clasare în care nobilul era virtual dominat, în parte descalificat. Neștiind sau neputînd împiedica apariția unui portret-tip, subiectiv, desigur, în privința defectelor – uneori cu atît mai nemilos, cu cît era executat de un nobil –, nefiind în stare să impună imaginea unui aristocrat nou, sigur și puternic prin legitimitatea lui, confirmată sau regîndită, nobilimea se clătina din temelii.

Rămîne de explicat cum și de ce nobilimea a fost dominată cultural și, prin urmare, discreditată ideologic. Rămîne de regăsit discursul de legitimare pe care nobilimea, niciodată pasivă în ceea ce privește criticile aduse ei, l-a constituit cu spiritul Luminilor și împotriva lui, de foarte multe ori cu iluzia că adaptarea la forma unui discurs nou putea masca păstrarea valorilor ancestrale. Polemica izbucnită în plină perioadă a Luminilor între abatele Coyer și cavalerul d'Arc ilustrează lupta de clasare.

Amintind cele două lucrări care, între 1756 și 1760, alimentează una dintre cele mai celebre controverse ale veacului, și anume *La Noblesse commerçante* și *La Noblesse militaire*, trebuie să precizăm că destinul abatelui Coyer și cel al cavalerului d'Arc, ca și operele lor integrale au fost pierdute din vedere. Totuși, ele pun într-o lumină nouă dezbaterea despre rolul nobilului în gîndirea Luminilor.

În spatele rivalității intelectuale se profilează două biografii care explică bine decalajele, contradicțiile, surprizele oferite de epocă. Primul este nenobil, preceptorul prințului de Turenne căruia îi datorează starea materială foarte bună de-a lungul întregii vieți. Capelan general al cavaleriei din 1743, este primit la Academia Regală din Londra în 1768, la Academia Arcadelor din Roma, apoi la Academia din Nancy. Răsfățat, protejat al bogaților, opera lui multă vreme subestimată dezvăluie cu o forță rară critica acerbă împotriva celui de-al doilea ordin... Celălalt este nobil, fiul natural al contelui de Toulouse, protejat al ducese de Orléans. Obține o companie de cavalerie, are un comportament strălucit la război, unde cîștigă crucea Sfîntului Ludovic. Totuși, în 1748, trebuie să abandoneze cariera militară și debutează în cea a literelor. Se căsătorește cu o „fată”, dar, foarte cheltuitor, se amestecă în afaceri murdare. O scrisoare a regelui îl exilează la Tulle. O decizie din 6 mai 1785 îi interzice chiar să poarte numele d'Arc. O nouă scrisoare îi desemnează ca reședință localitatea Montauban, unde se cumințește deocamdată... Susținătorul cauzei nobiliare, avocatul onoarei și al virtuții aristocratice a fost toată viața un coate-goale, exilat, declasat, cu o căsătorie nepotrivită, fără a avea măcar dreptul de a-și purta titlurile.

Cunoașterea operelor celor două personaje este bogată și în învățăminte.

Citind *La Noblesse commerçante*, înclinăm să credem că abatele Coyer se mulțumește să-și exprime rezervele numai în ceea ce privește nobilimea trîndavă și săracă. De fapt, cuvintele și expresiile nu par suficient de aspre pentru a descrie clasa vrednică de plîns care „răspîndește sărăcia și sterilitatea asupra a tot ce o înconjoară”⁷². Sînt discreditați toți cei „incomodați de prețurile mari ale alimentelor de la oraș, rentierii limitați care nu muncesc nici pentru ei, nici pentru stat, gentilomii care taie frunză la cîini, oamenii leneși care vor să trăiască fără a munci”⁷³. Abatele conchide: „Vă temeți de dispreț și rămîneți în sărăcie! Vă place respectul și nu sînteți buni de nimic! Victime pe vecie ale prejudecății ucigătoare!”⁷⁴. Critica este subtilă și constă în a denunța, prin intermediul sărăciei unei nobilimi, ansamblul codului moral și politic al celui de-al doilea ordin, singurul răspunzător de sărăcirea lui. De altfel, frontispiciul operei lui Coyer prezintă un gentilom cu un pergament alături, conținînd toate titlurile de pe urma cărora nu a tras nici un folos.

În Italia, abatele Coyer înfierează o situație în care „peste tot mișună baroni, conți, marchizi și prinți [...]”. Există atît de mulți, încît aproape că este un semn de distincție să nu ai nici un titlu”⁷⁵. Metodic, abatele Coyer denunță și demontează sistemul nobiliar cu însemnele, prejudecățile, blocajele, arhaismele lui care, cu timpul, paralizează dinamismul societății. În batjocură, el evocă „privilegiile, moștenirea de la strămoși, prima silabă inutilă ce le lungeste numele, uimitoarea scutire de impozite [...], umilințele și jignirile îndurate de burghezi și de oamenii cumsecade, posibilitatea de a dobîndi mai multă știință în mai puțin timp în universități”⁷⁶.

Abatele Coyer inventează istoria lui Chinki, țaran înțelept; el asistă la crearea de către suveran a nobililor care „începură să-și imagineze că sîngele lor era mai curat, mai apropiat de marile virtuți decît cel al celorlalți oameni [...] și că își transmit privilegiul de la o generație la alta”. Mergînd la oraș să caute de lucru pentru doi dintre copiii lui, constată că băiatul lui nu putea fi brutar, croitor, cizmar, oțetar, lăcătuș, doar pentru că Chinki este agricultor, iar omul nu este judecat în funcție de cum lucrează, ci de origine. „Fiul maestrului moștenește priceperea tatălui?”, se întreabă Chinki. Prejudecata originii, tipic nobilă, insinuîndu-se în modul de funcționare a breslelor, blochează, potrivit abatelui Coyer, dinamismul meseriilor și reînnoirea rodnică a meșteșugarilor. Denunțarea acestui sistem de recrutare în interiorul profesiunilor îi îngăduie abatelui Coyer să denunțe influența modelului aristocratic asupra lumii muncii, imitația socială a unor practici sterile răspîndite în mod primejdios în alte clase decît nobilimea.

Nu este suficientă criticarea nobilimii; în societate, trebuie îndreptat tot ceea ce a fost contaminat cu prejudecățile și obiceiurile sale. Ansamblul breslelor, viciate de prejudecata originii și blocate de regula privilegiilor, trebuie reformat în numele unei filosofii noi, în numele unor valori noi. În *Bagatelles morales*, abatele Coyer își continuă, în numele virtuții, al talentelor, al naturii, acțiunea de contestare a sistemului nobiliar: „Adolescentul a vegetat vreme de douăzeci de ani; jocul, spectacolele, veșmintele, cîinii, amanta i-au umplut timpul. Tatăl moare, își dă demisia: puștanul este judecător...”⁷⁷. Nu întîmplător, la capătul aventurilor lui Chinki, înlăturarea nobilimii de la țară și reîmpărțirea pămînturilor la cultivatori sînt însoțite de dispariția breslelor și a autorităților lor.

Criticile sînt cu atît mai semnificative, cu cît abatele propune o soluție coerentă: înlocuirea nobilimii cu noul grup al comercianților. Dacă există o

nobilime, fără îndoială că se află în negoț. „Voi mărturisi ceva: atîta timp cît jocurile, plăcerile, cheltuielile nebunești, fastul, inutilitatea își vor păstra un aer de noblețe, negustorimea nu le va da atenție. Se joacă, dar după muncă; se dedă plăcerilor, dar după trudă; cheltuiește, dar cu moderație; dă, însă după ce și-a plătit datoriile.”⁷⁸ La lectura ansamblului operei, se impune ideea că vocația negustorului este singurul titlu de noblețe care poate fi recunoscut și că vechea nobilime se află într-o situație periculoasă și trebuie să adopte cît mai repede cu putință o nouă deontologie dacă nu vrea să fie înlocuită.

Altfel spus, „negustorimea se poate lipsi de nobilime, dar nobilimea are mare nevoie de cea dintîi”.

Nu e de mirare că, în căutarea unui model social, abatele Coyer s-a dus să studieze în Anglia. Descoperă la Londra valoarea „burgheziei cinstite, acel segment atît de prețios al națiunilor ce trebuie examinat”⁷⁹. Nobilimea este la fel de vrednică de laudă întrucît rezistă din punct de vedere financiar: valoarea îi este determinată de bogăție și de integrarea în activitățile economice... „Nobilimea engleză are mijloacele atît de a spori și de a se perpetua, cît și de a se feri de sărăcie ori de a scăpa de ea. Comerțul îi este accesibil oricînd, în toate branșele și nici una nu-i prejudiciază statutul. În vreme ce un lord administrează afacerile publice ale Camerei Lorzilor, fratele lui efectuează o operație comercială, fără a se speria de regula ce interzice practicarea anumitor meserii de către nobilime, pentru simplul motiv că ea nu există.” În acest sens, nobilimea engleză este percepută de abatele Coyer ca fiind punctul final al unei ascensiuni sociale pe care o crede posibilă pentru toți „oamenii de merit, oricare ar fi ei”, medici, jurisconșulți, profesori universitari, toți capabili să capete ranguri și averi grație talentelor lor invariabil recunoscute de rege. Ceea ce imaginează abatele Coyer este în realitate înlocuirea ca atare a vechii nobilimi printr-o nouă aristocrație a talentului, a meritului. „Domnia lui Ludovic cel Mare a fost secolul geniului și al cuceririlor. Fie ca domnia lui Ludovic cel Iubit să fie cea a filosofiei, a negoțului și a fericirii.”⁸⁰ Vechea nobilime ori renunță la himere și adoptă valorile nenobile ale grupului negustorilor, ori, fiind marginalizată, pe cale de a sărăci, periculoasă în privința moravurilor, încetează să mai existe.

La ceea ce pe drept am putea numi un ultimatum, ce putea răspunde cavalerul d'Arc? Argumentația lui în apărarea nobilului este articulată în jurul unei reflecții care dezvăluie neliniștea unui nobil în legătură cu statutul lui și voința de a și-l justifica, de a-i da o reprezentare coerentă, pozitivă. Nici limitat, nici agățat în chip ridicol de un trecut mai mult sau mai puțin glorios, cavalerul d'Arc își dă seama de justetea unor anumite critici ale abatelui Coyer, pe care le transformă totuși în tot atîtea calități nobiliare; în același timp, el cade într-o capcană: referindu-se la valoarea unei nobilimi sărace, la pericolul confundării ordinelor și la abuzurile spiritului filosofic, el verifică, mai mult, dă consistență întregului discurs al abatelui Coyer, căruia nu-i contestă veracitatea observațiilor, ci doar îi critică remediile la bolile nobilimii.

Într-adevăr, departe de a-l contrazice pe abatele Coyer în ceea ce privește sărăcia celui de-al doilea ordin, cavalerul d'Arc vede în ea un titlu de glorie.

O consider cu atît mai onorabilă [mărturisește eroul din *Roman du jour*], cu cît, într-un astfel de caz, cel ce ajunge la ea nu are de ce să roșească. [...] Avere procurată prin negoț nu pare a-i scoate din întuneric pe cei ce îi favorizează decît pentru a-i cufunda într-un adevărat neant. Între cele două

partide, nu-i mai bine să te consacrî celei ce duce la glorie, la adevăr, fără belșug, dar și fără pericol pentru probitate, să alegi calea unei libertăți cinstite și firești decît cea care te lipsește de această libertate nevinovată prin ea însăși și îți aduce rareori bogăția fără a-ți afecta finețea? În plus, nu întotdeauna te bucuri de avere fără să ai necazuri și amărăciune. Între a-și sluji patria și a o înșela, un om cu judecată alege pe loc⁸¹.

Se cuvine, așadar, ca „nobil” și „militar” să fie sinonime. Cavalerul d'Arc apără sărăcia nobilimii pentru că, după el, ea este garanția unui angajament militar dezinteresat, singurul și adevăratul destin al oricărui nobil. „Este nevoie de un dispreț constant față de avere, ca și față de viață și să nu păstrezi decît dorința de glorie. Alături de multe virtuți războinice, trebuie ca modestia, blîndețea, omenia, candoarea, cumpătarea să fie de nedespărțit.”⁸²

Cavalerul d'Arc percepe corect justetea atacului din partea abatelui Coyer: ceea ce introduce filosofia Luminilor în dezbaterile politice este importanța meseriei, și nu a ordinului în clasarea socială. Or, activitatea profesională luată drept criteriu de distincție lasă nobilimea fără prestigiu. „Atunci vom vedea, așadar, Nobilimea militară, Nobilimea negustoare, Nobilimea cultivatoare, nu va mai rămîne de format decît o Nobilime industrială și totul va fi Nobilime; adică nu va mai exista deloc...” Cavalerul surprinde perfect miza criticii aduse de abatele Coyer și forța destabilizatoare pe care o reprezintă. Dacă „nobil” și „militar” sînt unul și același lucru, se pune deci problema de a lupta împotriva tuturor celor ce tind să producă o confuzie socială. Păstrarea statutelor onorifice, a funcțiilor simbolice și a semnelor privilegiului constituie mijloacele de înarmare împotriva noului spirit ce afectează veacul. S-a impus ca principiu ideea că nobilul este superior celorlalte stări; inegalitatea îl protejează și îl pune în valoare: „Statul începe să se clatine atunci cînd rangurile încetează să se mai deosebească unele de altele, cînd se amestecă, se confundă, cînd se contopesc”.

Mobilitatea socială, evidențiată prin intermediul meseriei practicate și al averii adunate sau al sărăciei ineluctabile, reprezintă un alt pericol denunțat de cavaler. Nu este suficientă păstrarea inegalității de naștere; „la fel de primejdios este [...] să se înalțe cetățenii inferiori în clasa superioară [...] sau să se degradeze clasa superioară pînă la a coborî în cea inferioară” întrucît „rangurile se vor confunda, iar statul se va găsi pe marginea prăpastiei”⁸³.

Chiar dacă le condamnă, cavalerul d'Arc percepe cu finețe transformările sociale pe cale de a opera o reclasare generală a tuturor elitelor prin introducerea unui nou cod al respectabilității, întemeiat nu pe naștere, ci pe reușita profesională.

La sfîrșit, învins parcă de argumentele abatelui, el nu atacă nici fondul, nici forma, ci pe cei care emit remarcele antinobiliare. Filosofii sînt prezențați deja ca niște frustrați sociali, ca și cum contestarea unui ordin instituit ar aparține obligatoriu celor care nu participă la împărțirea privilegiilor: „Un asemenea om, cu origine obscură, cu o ambiție secretă și un caracter întunecat, [...] ridică deodată glasul plin de trufie și strigă în gura mare că este filosof. Atunci își atribuie dreptul de a disprețui marea, de a-i insulta pe aristocrați, [...] își imaginează că își poate ascunde inutilitatea reală sub un aer preocupat de reformator...”⁸⁴. În realitate, „adevăratul spirit filosofic nu pretinde nici să reducă toate condițiile la un fel de sclavie sub despotismul unuia singur, nici să le egaleze așa cum și-ar dori unii imprudenți, ceea ce ar însemna nenorocirea tuturor; el nu vrea decît să întărească ordinea printr-o înțeleaptă subordonare”.

Prin trei argumente, mai întâi apărarea onoarei bietului nobil, apoi denunțarea confuziei între ordin și meserie, funcție socială și avere și, în sfârșit, descalificarea tuturor filosofilor sceptici în ceea ce privește rolul nobilimii în acest secol, cavalerul d'Arc încearcă să-i redea nobilului o identitate culturală și politică. Îi schițează un portret ideal: nobilii „nu vor cîtuși de puțin averi cu prețul pierderii onoarei; nu vor bunuri, dacă ele nu sînt asociate gloriei”⁸⁵, acestea sînt ultimele cuvinte din *La Noblesse militaire*. Totuși, întreaga lui atitudine indică mai curînd o apărare decît o dorință de respingere constructivă a viziunii abatelui Coyer, apărare a unei dezordini economice în cele din urmă jalnică, doar în numele principiului moștenit din trecut, neschimbat și criticat, evident, numai de frustrați și de excluși de la împărțirea privilegiilor. Avem aici un posibil sistem de argumentație, dar care nu poate contesta rigoarea gîndirii abatelui.

În același timp, poate că satira, caricatura literară a nobilului vor discredita și mai mult cel de-al doilea ordin, incapabil o vreme să riposteze și să întorcă satira ideologică, sfidarea împotriva unui detractor care a hotărît să transfere lupta pe scena publică a literaturii, teatrului sau presei. Și aici, portretele făcute nobilului într-un anumit ziar, o anumită lucrare sau o anumită piesă nu trimit la o realitate palpabilă, ci vor sfîrși prin a întări imaginea nobilului parazit.

În schimb, dacă personajul nobilului ridiculizat nu este în întregime „adevărat”, rămîne întrebarea: de ce nobilimea nu reușește să denunțe atacurile uneori grosolane? Ea deține, la urma urmelor, mijloacele financiare de a produce și de a dezvălui o contra-imagine în literatura sa, în teatrul său. De ce nu vrea sau nu poate s-o facă? Doar nu este hipnotizată de noul spirit care bîntuie în întreaga Europă pînă într-atît încît să renege tot ceea ce face din ea o clasă privilegiată... Poate nu a perceput pericolul? Poate nu a perceput totul ca pe un pericol?

Spania oferă un laborator de observații puțin studiate și totuși bogate în învățăminte. Mișcarea Luminilor în Peninsulă, ca și în restul Europei, dovedește și exprimă nevoia de reformă, de reînnouire a nobilimii. Dezbaterile filosofică se referă în curînd la condițiile schimbării. În paralel cu reflecțiile de înaltă ținută, apare un discurs satiric, răspîndit prin literatură și presă, încercînd să discrediteze în totalitate prin ridicol și critică sarcastică pe aristocrația spanioli.

În concepția anumitor gînditori, nobilimea este bolnavă. Libertinajul excesiv, necredința și ateismul, cheltuielile exagerate, degradarea sînt simptomele multiple care nu înșală asupra caracterului incurabil al bolii. Mai rău, virusul este contagios și se răspîndește din susul în josul scării sociale, de-a lungul întregului veac, cangrenînd, paralizînd societatea spaniolă. Numai reprezentanții Spaniei luminate, uneori nobili, sînt imunizați împotriva bolii naționale și nu încetează să-i pună în gardă pe contemporani în privința acestei afecțiuni.

Jovellanos, magistrat la Sevilla, apropiat al lui Olavide, întemeietor al Institutului asturian din Gijón, apoi ministru al Justiției sub Carol al IV-lea, a contribuit și el cu o satiră:

Ce viață frumoasă!

Demnă de un nobil! Vrei să ți-o rezum?

A umblat după fuste, a jucat, și-a pierdut sănătatea și averea

Și fără să fi ajuns la patruzeci de primăveri

Căutarea plăcerii l-a dus în mormînt⁸⁶.

Satira atacă un grup social care mai întâi își asumă un anumit mod de a părea în practica vestimentară sau în atitudinea corporală. Scriitori, esești, filosofi, cronicari și pictori se întrec în a scoate la iveală instabilitatea socială a anumitor nobili prin intermediul spectacolului ridicol oferit de ei, prin intermediul modei lor derizorii sau a trupului lor diform.

Dincolo de exagerare, de înverșunarea satirei, de afabulație, se face simțită critica metodică ce demonstrează toate cusururile denunțate.

Mai întâi, sînt puși în opoziție cu subtilitate nobilii actuali și înaintașii lor. Este o temă recurentă, pe care o regăsim pînă la sfîrșitul veacului.

Vechii spanioli de tradiție și chiar cei din glorioasele noastre vremuri, care au mai putut fi văzuți în timpul plimbărilor, al seratelor, al campaniilor, al bătăliilor și al altor întreprinderi chinuitoare, erau bărbați obișnuiți, în putere [...]. Dar, în zilele noastre, tinerii domni cu mustață subțire sau Currutacos, mici dansatori, sînt delicați, tandri, lingușitori, dușmani ai oricărei ocupații serioase⁸⁷.

Comparația făcută puțin în avantajul nobilimii din secolul al XVIII-lea pune în relief o altă înțepătură a satirei: rafinamentul, narcisismul, delicatețea acestor dichisiți îi devirilizează. Degenerescența începe cu pierderea identității de sex: „Nu-i mai recunoaștem pe bărbați pentru că se confundă cu femeile, făcînd din veșmînt un idol, din coafură o ocupație serioasă, din oglindă un sfetnic, din imitație un studiu, din invenție un merit, din ciudățenie o podoabă, iar din blazonul de «Scivisit» un titlu de noblețe”⁸⁸.

De aici pînă la a spune că noblețea este travestită, că însăși legitimitatea ei este o mascaradă nu este decît un pas pe care unii autori nu au ezitat să-l facă. Clavijo y Fajardo își dă seama de pericol și înfierează acea parte a nobilimii pe care opinia publică o va fi identificat după puțin timp cu ordinul în ansamblu. Într-o societate a preocupării de a părea (*paraître*), toți „trebuie să-și potrivească veșmîntul cu calitatea persoanei sau caracterul funcției, astfel încît să existe deosebire între subiecți și să fie evitată confuzia”⁸⁹.

Deosebire sau confuzie... Cele două limite ale provocării culturale, sociale adresate nobilimii de mișcarea Luminilor în lupta ei de clasare cu alte grupuri sociale sînt, din 1762, clar enunțate de Clavijo, neobosit om de presă și redactor al unui mare jurnal satiric spaniol, *El Pensador*.

Însă, dacă îmbrăcămintea începe procesul de declasare, goliciunea continuă și accentuează chiar ideea unei degenerescențe a nobilimii. Îmbrăcămintea nu mai ascunde trupul travestindu-l, nu mai este decît exemplificarea unui trup lovit de „amasculinitate”. A descalifica trupul nobilului, a-l face asexuat nu înseamnă tot a-i refuza principiul aflat la baza celui de-al doilea ordin: transmiterea valorii, a rangului prin ereditate? Într-un roman satiric, Ramírez y Góngora ne prezintă la nobil decît periferia corpului..., piciorul, urechea, trunchiul, mîna, inima. Tot atîtea atribute corporale care, în alte circumstanțe, s-ar potrivi mai bine cu descrierea farmecului feminin. Ridiculizat, împins la „extreme”, trupul nobilului nu mai permite compararea cu cel al spaniolului sănătos, robust, puternic, neatins de această decădere. Satira dă curs inversării valorilor politice: natura regenerează trupurile dîndu-le vigoare și virilitate, singurele semne de noblețe adevărate; singele aristocratic vlăguit golește de orice substanță vitală trupurile descărnate, viciate ale nobililor degenerați.

Atunci, pentru verva critică, se impune în mod logic o altă temă recurentă, omniprezentă chiar la reformatorii secolului al XVIII-lea: boala, transmiterea ei, molipsirea. Pentru satiricii spanioli, nobilul nu este doar efeminat

și contrafăcut, ci și corupătorul care subminează corpul social. Viciile lor sînt molipsitoare și iradiază în mod periculos asupra celorlalți spanioli. Chiar femeile participă la această contagiune. Moratín, în *El Arte de las Putas*, nu descrie oare doamnele cu nume ilustru, „cu slăbiciuni atît de neîndemînic ascunse”, ocupîndu-se cu dragostea pe bani? Toți cei ce s-au aflat în contact cu această nobilime sînt loviți de simptomele bolii care îi cufundă în desfrîu, inerție, indecență și ruină. Într-o asemenea percepție imaginată, aproape că este normal ca molima să capete aspectul „bolii rușinoase”. Șancrul sifilitic îndeplinește rolul simbolic de nucleu al contagiunii care, prin iradiere, corupe tot ce atinge.

Libertinajul, gustul pentru cheltuieli inutile, boli inoculate spaniolilor de către nobilime, sînt favorizate de frecventarea intensă a mahalalei madrilene, frecventare căreia i se dedau unii indivizi de viță nobilă în dorința lor fascinată de a imita limbajul, atitudinile, obiceiurile, îmbrăcămîntea oamenilor de rînd. Oamenii Luminilor ponegrec la nobilul „Majo” întinarea originii ilustre prin vulgaritatea unei vieți de jafuri, de dueluri sordide, la limita delincvenței. Arena este locul ultimei decăderi, a promiscuității odioase pentru satirici, pentru susținătorii discursului luminist din Spania. Un pamflet din 1791 denunță, cu ironie și violență, *plaza de toros*... „Cine nu va avea grija de a concepe idei sublime despre nobilii noștri, ocupați să ofere spectacole barbare, să-i cinstească pe *toreros*, să răsplătească disperarea și nebunia și să ocrotească pe întrecute pe oamenii cei mai josnici din Republică?”⁹⁰

Exemplul Spaniei nu este singurul. În Franța și Italia, o literatură, o presă, un teatru satirice fixează, cataloghează, biciuiesc, ridiculizează nobilul și sfîrșesc prin a impune imaginea unei ființe nefolositoare, dăunătoare spiritului Luminilor, obstacol în calea reformelor necesare.

Nobilii aveau să rămînă pasivi, fără să reacționeze, nu știau să ducă bătălia simbolurilor și să modeleze la rîndul lor arhetipul unui aristocrat garant al calităților proprii ordinului în ansamblu? Nu puteau dispune, într-un cîmp de difuziune culturală, de rețele suficient de puternice pentru a restabili echilibrul și a oferi publicului din secolul al XVIII-lea o imagine mai favorabilă despre specificul lor? Nu aveau destulă inventivitate, creativitate, pentru a ocupa, prin elaborarea unui Nobil-tip, vîrfurile unei ierarhii sociale recompuse și viitoare? Chiar au simțit ei că, încetul cu încetul, erau împinși la periferia spațiului ideologic unde se creează modelele sociale, unde factorii de legitimare – construiți în chip obiectiv sau subiectiv – au fost arme politice ațintite împotriva nobililor la sfîrșitul secolului al XVIII-lea?

În fața unor astfel de critici, trei modele de reacție puteau fi imaginate.

Mai întîi, sînt cei ce aderă la sistemul de atacuri împotriva nobilimii. Deși minoritari, unii nobili nu numai că au participat la discreditarea ordinului lor, dar uneori, mai mult, au provocat-o, au gîndit-o și au declarat-o⁹¹. Merită să reflectăm la demersul lor și la separarea de grup pe care acesta o implică. Nu toți sînt neapărat, ca Sade și Mirabeau, pe cale de a fi excluși sau marginalizați. Unii își abandonează vechile moduri de gîndire în deplină cunoștință de cauză, în vreme ce se bucură de o considerație și de venituri care, în ambele cazuri, le asigură o poziție de invidiat. Ei nu practică obligatoriu jocul dublu al îndrăzneii culturale și al respectului față de convențiile sociale. În număr mic, ei nu ezită totuși să-și exercite influența cînd este cazul.

Cavalerul d'Antonnelle se numără printre ei. Bogat proprietar funciar din Arles, ofițer în rezervă, el nu încetează să redacteze proiecte de reformă, tunînd și fulgerînd împotriva nobilimii pe care o consideră vinovată de

brigandaj medieval. Meditează, citește, scrie. Din 1789, își asumă în întregime consecințele schimbărilor politice și sociale, devenind unul dintre instigatorii la Revoluție din Provence⁹².

Mai numeroși sînt cei ce, recunoscînd justetea discursului teoretic al Luminilor, rîzînd alături de filosofi și de oamenii de litere de cusururile ordinului lor, ar fi favorabili unui compromis social permițînd constituirea unui grup în care nenobilii cei mai înstăriți și erudiți ar fi egali cu nobilii cei mai străluciți, mai angajați în procesul de modernizare economică a țării. Este vorba aici de o dorință manifestată și uneori realizată în plan local. Își face apariția o anume elită în saloane, în academii, în jurul unor valori ca virtutea, talentul, meritul. Asocierea dă imaginea unei „Franțe posibile”, cea a elitelor influențate, inspirate de modelul englez. S-a putut ajunge la o înțelegere în privința practicilor sociale împărtășite, în jurul unui discurs luminist comun. Totuși, anumite indicii revelează elemente de divergență, chiar de diviziune. De pildă, practicile religioase, variabile de la un grup la altul, par a indica existența unor concepții despre lume uneori opuse, în orice caz diferite⁹³. În plus, faptele vor demonstra fragilitatea compromisului sau, mai curînd, vor pune în lumină o neînțelegere: nobilii acceptau o gîndire nouă, dar nu păreau dispuși numai pentru atît să abandoneze un sistem ierarhic ce le garanta privilegiile. A primi în grupul lor pe nenobilii cei mai meritorii, a transforma nobilimea în aristocrație cu prețul sacrificării nobilului decăzut economic, fie! Dar de aici și pînă la a accepta o societate nouă în care privilegiile din naștere nu ar mai fi recunoscute, asta este cu totul altceva. Violența antirevoluționară a unor nobili luminiști, înainte chiar de sfîrșitul anului 1789, atestă pe larg faptul că, în Franța, amestecul elitelor nu însemna neapărat împărtășirea aceluiași ideal politic.

Totuși, cei mai mulți dintre ei au încercat să regîndească, să-și redefiniească legitimitatea, desigur, pentru că, în marea lor majoritate, erau departe de a se recunoaște într-o critică pe care o apreciau drept grosolană, pentru că se simțeau departe de a dori o lărgire a ordinului în numele unei noi distribuții economice și filosofice.

Pentru aceștia din urmă, este vorba de a pune în valoare, chiar cu argumentele epocii, nobilimea ca ordin omogen, realizîndu-i un portret ce ar risipi toate sarcasmele și ar dovedi în mod hotărîtor necesitatea privilegiilor și a poziției sale indiscutabile în vîrfurile ierarhiei.

Nici pasivă, nici imobilă, nici învechită, nobilimea produce la rîndul ei un discurs ce îi poleiește din nou blazonul într-un veac de amplă reflecție asupra statutului ei.

Pe parcursul secolului al XVIII-lea, o gîndire nobiliară se va strădui să păstreze ceea ce consideră a fi fundamentul unei moșteniri ancestrale, adaptîndu-l la o retorică modernă. Astfel, elaborarea unei grile conceptuale – cu siguranță, mai eficace decît s-a crezut în secolul al XIX-lea și o parte din secolul XX – a permis cvasi-totalității nobililor să imagineze o regenerare a ordinului și le-a oferit repere solide și străvechi, reactivate într-o limbă novatoare.

André Devyver arată că, între 1560 și 1720, nobilimea și-a închipuit și „a sfîrșit prin a crede că ea constituia un grup aparte, privilegiat pe plan istoric, superior din punct de vedere biologic”⁹⁴. Ordinul al doilea a acordat o importanță exagerată eredității și transmiterii genetice a caracterelor din care rezultau diferențele fizice și psihologice, dovedind superioritatea „rasei nobile” cu sînge purificat, ceea ce a dus la întreținerea și cultivarea unui fel

de rasism. Pretenția de superioritate era cu atât mai înrădăcinată, cu cât convenea celor mai respectați nobili și era reluată, în majoritatea cazurilor, de cei al căror statut social era amenințat. „Credința în perfecțiunea singelui vechilor neamuri a permis într-adevăr unei mase de personaje sărăcite, defazate în raport cu evoluția economică din vremea lor, să păstreze un prestigiu nesperat.”⁹⁵

Boulainvilliers a fost în mod sigur teoreticianul cel mai împlinit al acestei forme de rasism. Sărăcia și mezalianțele a numeroși gentilomi au fost, fără îndoială, rațiunile pentru care el a încercat să dea ordinului al doilea o „ideologie a luptei”, capabilă să explice prin astfel de căsătorii decăderea anumitor neamuri, gata să indice mijloacele politice potrivite pentru reabilitarea vechilor familii aflate în dificultate. Convingerea referitoare la superioritatea singelui nobil se baza pe certitudinea că nobilimea, rasă virilă și războinică, era alcătuită din urmași direcți ai francilor care îi supuseseră pe galo-romani în cursul cuceririi germanice. Totuși, când lucrarea lui Boulainvilliers, *Essai sur la noblesse de France, contenant une dissertation sur son origine et son abaissement*, apare în 1732, este prea târziu... După Devyver, apogeul teoriei rasiste se situează la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, în perioada numeroaselor reeditări ale *Traité de noblesse* [Tratat despre nobilime] al lui La Rocque. Secolul al XVIII-lea va fi dus cu sine șubrezenia argumentelor „genetice”. „Rasismul nobiliar [...] a căzut repede, dacă nu în uitare, cel puțin în derizoriu: combătut eficace de ideologia meritului, el nu mai are, chiar la numeroși nobili, decât o valoare mai curînd desuetă.”⁹⁶ Mai rău, ideologia se întoarce împotriva celor pe care voia să-i protejeze; pamfletarii și jurnaliștii patrioți de la sfârșitul secolului „au surprins toată forța ironică a atacurilor ce puteau fi desfășurate împotriva «tocurilor roșii», adică a ultimilor adepți ai discursului rasist nobiliar, și nu au ezitat să atribuie nobililor inventați de ei discursul uzat al părintelui Menestrier al lui La Rocque sau cel al lui Boulainvilliers”⁹⁷.

Firește, ulterior, nobilii au integrat discursul despre merit, l-au acceptat și s-au adaptat la el, dar se pare că apărarea singelui nu a dispărut cu totul. În schimb, a luat alte forme, mult mai subtile și mai ales mai eufemizate, ceea ce explică, în cele din urmă, faptul că nobilii și-au imaginat că au cele mai mari merite în virtutea singelui lor, pentru că acesta era darul lor natural. Întoarcerea la observarea fenomenelor naturale, acceptarea regulilor științifice, dezbateră despre genul uman și speciile lui erau la ordinea zilei în 1749, o dată cu apariția cărții *Histoire naturelle* [Istoria naturală] a lui Buffon. Controversa continua, referindu-se la existența genului, a speciei, a familiei, a rasei.

Deși Buffon a afirmat clar existența unei rase umane unificate, reînviată, regenerate prin amestecul oamenilor între ei, nobilii, firește, au trebuit să fie sensibili la teoria „speciilor” animale. Prin ipoteza reproducerii, Buffon susține că principalele trăsături și calități ale fiecărui grup se transmit din generație în generație în funcție de o serie de indivizi situați în familii fixe, unele apropiate de un model original – „tulpinele principale”, „specia dominantă” –, celelalte, „speciile subordonate” fiind „ramurile accesorii care au suferit o adevărată degenerare”. Ne imaginăm cu ușurință utilizarea pe care nobilii o puteau da ipotezei de mai sus. Era o lectură subiectivă, ce subaprecia profunzimea novatoare a textului lui Buffon și evoluția gândirii savantului, după cum le-a scos în evidență J. Roger; cel puțin, era o lectură abilă în dorința ei de recuperare a unei gândiri luminate. Discursul științific promovat de Linné, Buffon, Maupertuis se baza pe căutarea unei clasări a speciilor vii, a oamenilor, pe o ierarhie a lor – de la sălbatic la omul cel mai

civilizat..., aristocratul, evident, în mintea celor de viță nobilă. De acum încolo, pentru cei din urmă, Știința, Știința naturală, le putea justifica privilegiul. La articolul „Calul” din *Istoria naturală* a lui Buffon, de pildă, nu am acorda prea multă atenție descrierii utilitare a calului, instrument de muncă al societății rurale, dar am fi mult mai interesați de strălucita imagine a animalului aristocratic...

Tocmai anglomania și pasiunea pentru cursele de cai nu sînt oare alte semne ale acestei credințe în sînge în acord cu principiile moderne ale veacului? Pentru Nicole de Blomac, tinerii „anglomani” francezi sînt nobili, bogați și proprietari de domenii; toți sînt amatori de cai pe care urcă la război, la vînătoare, în slujba regelui. „Este posibil să afirmăm că ei [nobili] au găsit în această pasiune o concretizare, ba chiar o glorificare a cîtorva idei călăuzitoare din secolul lor: libertatea fecundă, meritul individual; dar și o uimitoare justificare a sîngelui nobil și a întîietății sîngelui pur.”⁹⁸ „Pedigriul a fost suportul meritului individual.” Această admirație fără limite – pentru cei mai pasionați, chiar identificarea cu noblețea animalului – implică un mod de viață aristocratic; mai mult, atașamentul față de curse duce în chip firesc la acceptarea unei ierarhizări a animalelor nobile în funcție de calitatea și de performanțele lor. Mai ales din 1770, nobilii se lasă prinși de noua modă, ca și cum ar fi avut nevoie de un anumit timp pentru a imagina un mod de a fi corespunzător unui nou sistem de legitimare a superiorității lor biologice. Această apărare este cu atît mai subtilă, cu cît se bazează pe ambiguitatea cuvîntului „rasă”, subliniată de contele de Lauragais în 1778, în al său *Mémoire inutile sur un sujet important*: cuvîntul are două semnificații diferite în engleză și franceză și aceeași aplicație la curse. „El dă cheia unui comportament a cărui perenitate dă de gîndit: *race horse* este calul de curse și calul pur-sînge, calul de rasă...”⁹⁹ Noua etică nobiliară este paradoxală: ea presupune acceptarea criticilor Luminilor împotriva „ideologiei sîngelui”, judecată răsîndită pînă la începutul secolului al XVIII-lea, și revenirea la discursul rațional, natural, filosofic prin afirmarea selecției unei elite cu sînge pur și puternic datorită nobleței sale.

Repetăm ipoteza noastră: nobilimea nu este dominată, nici reacționară, paseistă sau degenerată; dimpotrivă, întretine un dialog cu Luminile, înțelege noul discurs și criticile lui severe. Mai mult, ea transformă argumentele Luminilor în sistem, dar nu plecînd de la sîngele străvechi, ci de la pedigriul nobiliar, ceea ce înseamnă afirmarea unui sînge nou, de calitate, „în avans” față de celelalte întrucît este garantat prin valoarea elementelor ce constituie arborii genealogici.

La fel de greșit ar fi să credem că atașamentul față de dovezile de noblețe, păstrarea arborilor genealogici, neliniștea legată de valoarea sîngelui sînt atitudini ce țin de trecut. Ele sînt cu atît mai actuale, pentru Ellery Schalk, cu cît sîngele este de-acum încolo singurul element care te poate face nobil. În secolul al XVI-lea, noblețea era gîndită mai curînd ca o meserie sau o funcție militară decît ca o valoare transmisă ereditar. Noblețea era meseria armelor. După două veacuri, la mijlocul secolului al XVIII-lea, percepția s-a schimbat cu totul. Nobilimea nu mai are o meserie fixă. Fără a-și încălca statutul, ea poate să-și aleagă meseria, să-și asume activități foarte diverse. Numai nașterea definește o diferență „pe care nimeni nu se gîndește s-o conteste, în sînul nobilimii, atîta timp cît toleranța față de participarea la activitățile economice nu este negată cu prea mare vehemență printre nenobili, atîta timp cît nobilii nu-i împiedică pe nenobili să exercite anumite profesii”¹⁰⁰.

Pentru toți, singele constituie noblețea. Ea și-a pierdut funcția militară strictă. Nu este un răspuns ideologic reușit la atacurile înregistrate de-a lungul întregului secol? Desigur, vivacitatea reacției nobiliare nu poate ascunde că ea a funcționat ca un „trompe-l'oeil” care i-a putut amăgi pe nobilii înșiși în ceea ce privește apariția a ceea ce considerau drept un nou discurs și care nu era în realitate decât cosmetizarea, firește, foarte fină, a unor credințe vechi. Numai o pace socială solidă putea garanta acest paradox ce permitea nobililor să accepte cu atât mai ușor o filosofie îndrăznească, cu cât ea părea să confirme în chip evident strălucirea vechilor neamuri.

Și, dacă pentru unele persoane de condiție obscură sfârșitul Luminilor a coincis cu posibilitatea de a descoperi puterea iraționalului și dacă vom regăsi viitori revoluționari printre adepții mesmerismului, pentru alții – nobili –, ultimele scilipiri ale epocii corespund entuziasmului față de fiziognomonie – a cărei istorie politică nu s-a scris încă – și înrădăcinării preceptelor conservatoare. Discursul lui Lavater venea, într-adevăr, la momentul potrivit pentru a liniști un grup aflat în căutarea nu a identității sale, ci a confirmării pedigriului său.

La sfârșit de secol, Lavater împacă societatea preocupării de a părea (*paraître*) cu cea de a fi (*être*): „Fiziognomonie ar fi știința care ne învață să cunoaștem legătura dintre interior și exterior, dintre suprafața vizibilă și ceea ce conține ea invizibil, dintre materia însuflețită și perceptibilă și principiul neperceptibil care îi imprimă caracterul viu, dintre efectul manifestat și forța ascunsă care îl produce”¹⁰¹.

Astfel, specificul fiecăruia i se citește pe față, în ținuta trupului și alura generală. Lavater merge mai departe: toate trăsăturile, care trimit invariabil la calități sau defecte morale, sînt moștenite de la părinți. O ființă umană nu ar putea fi altceva decât reflexul a două eredități, adevărata personalitate înclinînd mai degrabă de partea părintelui de același sex. În așa fel încît „în fiu regăsim întocmai caracterul, temperamentul și majoritatea calităților morale ale tatălui”¹⁰².

Nu acesta era răspunsul așteptat de nobili, ce le oferea un sprijin și motive pentru noi speranțe? Nu numai că Lavater le permite să-și asume superioritatea – chiar și atunci cînd sînt decăzuți: „acest fapt explică de ce ați oameni înzestrați de natură cu o figură plăcută, dar perversi, nu sînt totuși la fel de urîți ca alții”¹⁰³ –, ci, pe deasupra, îi întărește în certitudinea că sînt cei mai buni, criticînd violent ideea că inteligența poate fi rezultatul unei coincidențe naturale, a unui hazard orb. În același timp, el își bate joc de Helvétius și de „binevoitorul lui entuziasm”, întrucît filosoful presupune că reformarea genului uman trece printr-o transformare a educației și a culturii...

Acest fapt echivala cu negarea a două cuceriri fundamentale ale Luminilor: afirmarea unei inteligențe distribuite tuturor în mod mai mult sau mai puțin evident, din motive încă inexplicabile, dar care nu implică în nici un caz apartenența la o anumită clasă de genitori; credința în virtutea educației, singura aptă să dezvolte inteligența în sensul meritului, și a manifestării talentelor individuale, nu neapărat moștenite.

Negarea discursului luminist se bazează și pe un sistem dihotomic ce rînduiește calitățile fizice și psihologice în funcție de „noblețea” sau „josnicia” lor. Înclinațiile morale sînt „nobile dacă sînt grațioase, blînde, frumoase, deci perfecte; sînt grosolane dacă exprimă dorință, senzualitate sau neliniște...”. Fiziognomonie presupune detectarea științifică a acestor trăsături de caracter. Ea duce în mod necesar la „dragostea față de ceea ce este nobil și frumos și

stirnește o silă de neînvins față de tot ce este josnic și infam¹⁰⁴. Lavater impune în limbaj și în extensia laudativă a cuvîntului „nobil” același determinism pe care îl situa în moștenirea singelui: frumosul, bunul și binele sînt astfel pentru că sînt nobile și invers. Cei de viță nobilă puteau sta liniștiți, fiindcă pastorul elvețian le oferea „rațiuni științifice” ale diferențierii lor.

Găsim în toate acestea – sînge, pedigriu, fiziognomonie – structura, miezul însuși al unei neînțelegeri între cea mai mare parte a nobilimii și spiritul Luminilor; neînțelegere gravă, fiindcă datorită „pedigriului” imensa majoritate a nobililor s-a putut regîdi cu demnitate, fără nici o stînjeneală, ca un grup unit, coerent, solidar în fața criticilor. Toți, bogați sau săraci, celebri sau necunoscuți, erau uniți prin sînge, transmis din generație în generație. Unii erau convinși că reușita lor era dovada purității singelui lor, ceilalți considerau că numai sîngele lor le îngăduia să-și asume greutățile cu sentimentul onoarei.

Nobilimea regăsea în și prin Lumini o unitate ideologică, o coerență de gîndire ce o reconcilia cu ea însăși, cu epoca și cu filosofia sa. Cel puțin așa a vrut să creadă sau chiar a sfîrșit prin a crede așa. Astfel că, în realitate, nu criticile au slăbit nobilimea, ci integrarea limbajului luminist într-o logică tipic nobiliară și, prin urmare, transformarea unor concepte periculoase și îndrăznețe în adevăruri evidente și liniștitoare. Refuzînd să pornească dezbateră pe criteriul ierarhic al singelui, convingîndu-se că discursul Luminilor putea fi citit ca o nouă nevoie de selecție naturală, nobilimea refuza, ocolea curentul de gîndire ce ducea în mod logic la abolirea privilegiilor, oculta mișcarea intelectuală care exprima dorința de recunoaștere a egalității tuturor oamenilor în ceea ce privește sîngele.

Diferența dintre felul cum a perceput nobilimea discursul Luminilor și ceea ce implica el cu adevărat în privința ei nu indică neapărat un fel de orbire colectivă, de inconștiență de grup sau de preluare necontrolată a acestuia. Ar fi prea simplu. Nu ar trebui mai curînd să vedem aici o strategie ce ar fi constat în a dezarma critica luministă recunoscînd meritul și valoarea drept semne de distincție a celor mai buni? În plan social, nobilii puteau fi liniștiți: cei mai buni reprezentanți ai burgheziei nu încercau și ei să acceadă la noblețe? Aceasta din urmă nu era dovada ascensiunii sociale reușite pentru foarte numeroși nenobili înstăriți? Totuși, strategia, la urma urmei plină de riscuri însemnate, se baza pe un echilibru subtil: de o parte, un cadru instituțional stabil, întruchipat de o regalitate recunoscută de toată lumea și ocrotitoare a privilegiilor fiecăruia; de cealaltă, un „ring” ideologic definit în mod clar, cu regulile lui, cu un cod al onoarei, cu oamenii lui de litere, cu polemici organizate, cu rivalități ordonate, cu luptători identificați, nobili sau nenobili luminiști. Este suficient ca unul dintre elemente să dispară și nobilimea se clatină... Or, „pedigriul”, valoare și merit al nobilimii, avea să proiecteze lupta în afara cadrelor clasice, recunoscute, admise între 1740 și 1770.

Într-adevăr, nobilimea provoca o reacție la două niveluri: mai întîi radicalizarea unui discurs antinobiliar, caricatural, dar influent, referitor la pretinsa valoare a singelui¹⁰⁵; apoi aprofundarea, urmată de afirmarea concepției despre egalitatea oamenilor și necesara distrugere a privilegiilor din naștere.

Din 1772, cînd a apărut *Le Contrat social*, dezbateră Luminilor își schimbă domeniul: expresia politică a acestui discurs nu mai era căutarea unui compromis în sînul unui grup de nenobili și nobili, ci voința de a gîndi

un grup, capabil să conducă, în sînul căruia nu ar mai interveni prejudecăți legate de naștere. Nobilii neglijează asemenea discursuri, le condamnă, le disprețuiesc, poate că nu se tem de ele sau doar nu-și imaginează că pot avea cu adevărat o însemnătate politică și imediată. Firește, pentru că, siguri pe ei înșiși, au intrat în altă luptă.

Dacă nobilii sînt mai buni, ei pot și trebuie să-și facă auzită vocea în fața regalității care i-a insultat prea multă vreme. Parlamentele, cu nobilii lor mîndri de privilegii și instruiți în spiritul Luminilor aceluia veac, devin vectorii acestei recuceriri a puterii efective. Conflictul cvasi-permanent începînd cu 1715 dintre rege și parlamente este provocarea politică asumată de o nobilime cu adevărat cuceritoare, sigură în privința calității ei, coerentă în lupta împotriva unei puteri care a îndepărtat-o prea mult de luarea efectivă a deciziilor¹⁰⁶. Căci nobilii din parlamente acționează în numele Luminilor, al Luminilor lor. Riscul era real: atacînd regalitatea cu vehemență și negînd radicalizarea propunerilor politice ale stării a treia, aristocrații luminiști distrugneau fragilul echilibru care le îngăduise să se considere cei mai buni.

Dacă nobilimea reacționează cu violența manifestată în 1789, aceasta se întîmplă nu pentru că este slabă sau reacționară, ci fiindcă s-a crezut suficient de puternică înainte de Revoluție pentru a se impune în fața absolutismului, ca fiind forța cea mai vie a societății, regenerată de gîndirea Luminilor. Or, criza economică, apoi convocarea sub forma veche a stărilor generale, atitudinea celui de-al doilea ordin în dezbateri și primele zile revoluționare aveau să reveleze imposibilul pariu politic al nobilimii: înlocuirea arbitrarului regal cu un guvern de aristocrați. Între timp, starea a treia devenise o forță politică reprezentînd națiunea francezilor egali între ei și avea să se impună. Între cele două ideologii politice, inspirate, născute pentru sau împotriva discursului Luminilor, divorțul se produsese deja.

Așadar, ce este nobilul în 1789? Cum să definim nobilimea? Un grup foarte eterogen, foarte diversificat, străbătut de opoziții interne, dar care găsește în dezbaterile Luminilor o rațiune de a se defini într-un mod nou, regroupîndu-se în spatele unui discurs ce are ca origine o „ideologie a pedigriului” și permite fiecăruia să scoată în evidență calitatea și, în consecință, valoarea înaintașilor săi? Un grup care s-a crezut destul de puternic pentru a asedia din nou cîmpul politic și a spera să-l recucerească începînd cu 1775? Un grup care, la urma urmelor, și-a ascuns contradicțiile interne în favoarea unei neînțelegeri întreținute cu pricepere și ținînd locul discursului politic? Un grup care nu a surprins transformarea radicală a dezbaterii politice după 1780 și care avea să fie măturat de ultimul deceniu?

Cîte ceva din toate acestea: toți nobilii își resimt „Diferența” față de nenobili și diferențele foarte mari chiar între ei. Toți înțeleg evoluția secolului. Nici unul nu-și abandonează un trecut care îl definește.

În legătură cu aceste chestiuni, Revoluția va aduce, în mod paradoxal, cîteva certitudini pentru cel de-al doilea ordin¹⁰⁷. În relația de adversitate, în exil, în dușmănie, nobilii vor redescoperi o coeziune pe care monarhia nu a fost în stare să le-o ofere. Regenerată de greutate, înălțată prin suferință, demnă în încercările de toate felurile, nobilimea regăsește la începutul secolului al XIX-lea un rang social care îi fusese reproșat fără încetare în veacul precedent. În cursul acestui secol, ea reocupă masiv în finanțe, armată, diplomatie locuri care, în opinia ei, i se cuveneau (în anumite cazuri, nu întotdeauna părăsite în timpul Revoluției și al Imperiului). Își recapătă patrimoniul funciar.

Așadar, nobilimea va fi „învins” Luminile, prorii săi membri și expresia ei ultimă – Revoluția?

Rămîne de văzut. Dacă nobilul revine pe domeniile lui, el trebuie să se adapteze la un joc politic ce se afirmă de-a lungul noului veac și face din el o persoană importantă, apoi un ales. Nobil în forul lui interior poate, încă în fruntea comunității sale rurale, dar gentilom burghez, patron, primar în viața publică, el este încetul cu încetul socializat, integrat într-un nou cadru politic care îi consacră valoarea sau reflectă influența unei tradiții asupra unei Franțe în mare măsură rurale. În orice caz, el este pe cale de a fi republicanizat la sfîrșitul secolului al XIX-lea.

Dar gîndirea Luminilor a realizat mai mult decît atît. A acordat o importanță esențială luptei pentru rang, luptei pentru dobîndirea de bunuri de producție culturale și intelectuale; a dezvoltat sistematic reflecția critică; a definit percepția imaginară de sine a unui grup sau percepția ce poate fi formată asupra lui, pornind de la un discurs unificat și omogenizat; a demonstrat însemnătatea politică și consecințele sociale foarte concrete ale producerii acestui discurs; a dus cu fermitate lupta într-o arenă unde manifestările psihologice aveau aceeași pondere ca și realitatea materială a faptelor; astfel, mișcarea Luminilor și-a găsit mijlocul de a discredita în mod durabil gîndirea nobiliară.

Inevitabil, tematicile Luminilor – vechi/nou, libertate/opresiune, natură/istorie, rațiune/despotism, virtute/libertinaj, merit/lenevie – aruncă nobilul în cîmpul negativ al unui portret-tip; acesta îl transformă într-un personaj respingător căruia i se atribuie toate defectele, ilustrînd „pe dos” calitățile preamărite de filosofi. Oamenii Luminilor au sfîrșit prin a-și lua eboșa drept realitate; dar, paradoxal – și în aceasta constă forța luptei de „simboluri” –, și nobilimea a acceptat în cele din urmă imaginea prea puțin măgulitoare, ceea ce a „marginalizat-o” poate pentru multă vreme și a împiedicat-o să găsească, să instaleze un regim politic stabil, deși controla efectiv mediul rural, principalele posturi ale statului și ale instituțiilor sale și deținea rolurile principale în finanțe din 1815.

Altminteri, cum să explicăm imaginea recurentă a nobilului degenerat, debil, înjosit, neputincios, steril, vicios, deklasat care bîntuie literatura franceză din secolul al XIX-lea, de la Balzac la Huysmans, fără a-i uita pe Maupassant și Zola, imagine răspîndită în egală măsură de susținătorii și detractorii săi? Fără îndoială, domnul de Morsauf, ros de boala care îl cufundă treptat în nebulie, des Esseintes, un dandy de sfîrșit de veac, de sfîrșit de rasă, d'Hubières, cuplul steril obligat să cumpere un copil de la țărani săraci, dar fecunzi, contele Muffat și marchizul de Chouard, înjosiți în fața Nanei, sînt în felul lor fiii Luminilor, în sensul că sînt concretizarea literară, dar trăită de toți la modul realității, a descalficării nobilimii în calitate de forță capabilă să regenereze, să-și asume modernitatea unei Franțe noi, imaginate de filosofi, întrevăzute în timpul Revoluției și construite de-a lungul secolului al XIX-lea¹⁰⁸.

Note

1. E. Le Roy Ladurie, prefață la *La Noblesse au XVIIIe siècle. De la féodalité aux Lumières*, Bruxelles, Complexe, 1984, p. V.
2. J.-P. Labatut, *Les Noblesses européennes de la fin du XVe siècle à la fin du XVIIIe siècle*, Paris, PUF, 1978, p. 7.
3. H. Carré, *La Noblesse de France et l'Opinion publique au XVIIIe siècle*, Genève, Slatkine reprints, 1977, p. 107.

4. J.-P. Labatut, *Les Noblesses européennes...*, op.cit., p. 66.
5. După G. Desdevises du Désert, „La Société espagnole au XVIIIe siècle”, extras din *Revue historique*, vol. LXIV, New York – Paris, 1925, pp. 192-195.
6. J. Meyer, *Noblesses et Pouvoirs dans l'Europe d'Ancien Régime*, Paris, Hachette Littérature, 1973, p. 154.
7. J. Meyer, *La Noblesse bretonne*, Paris, Sciences Flammarion, 1972, p. 53.
8. *Ibidem*, p. 58.
9. Alexandre de Tilly, *Mémoires*, Le Normand Fils, 1828, p. 320.
10. J. Meyer, „La noblesse française au XVIIIe siècle: aperçu des problèmes”, in *Acta Polonia Historica* (Varşovia), vol. XXXVI, 1977, pp. 9-45.
11. Cf. François Furet și Mona Ozouf, „Deux définitions historiques de la société française au XVIIIe siècle. Mably et Boulainvilliers”, in *L'Histoire au XVIIIe siècle*, Aix-en-Provence, EDISUD, 1980, pp. 233-249.
12. Comte de Montlosier, *Mémoires*, Paris, Dufey, 1830, vol. VI, p. 126.
13. *Ibidem*, p. 80.
14. D. Roche, *La Culture des apparences*, Paris, Fayard, 1989, p. 92.
15. *Ibidem*, p. 98.
16. *Ibidem*, p. 99.
17. Campomanes, „Cartas politico-economicas”, citat de G. Desdevises du Désert, *La Société espagnole au XVIIIe siècle*, op.cit., p. 194.
18. J. Meyer, *Noblesses et Pouvoirs...*, op.cit., pp. 221-235.
19. Tilly, *Mémoires*, op.cit., p. 155, 214-215.
20. Montlosier, *Mémoires*, op.cit., p. 35.
21. *Ibidem*, p. 36.
22. *Ibidem*, p. 80.
23. Comte de Vaublanc, *Mémoires*, Paris, Firmin Didot, 1857, p. 20.
24. G. Huppert, *Bourgeois et Gentilshommes. La réussite sociale en France au XVIe siècle*, Paris, Flammarion, 1983, p. 274.
25. M. Cubells, *La Provence des Lumières. Les parlementaires d'Aix au XVIIIe siècle*, Paris, Maloine, 1984, pp. 58-59.
26. F. Bluche, *La Vie quotidienne de la noblesse française au XVIIIe siècle*, Paris, Hachette, 1973, p. 73.
27. D'Argens, *Mémoires*, Paris, Frédéric Buisson, 1807, p. 133.
28. Mirabeau, *Des lettres de cachet et des prisonniers d'État*, Paris, Lecomte et Pougin, 1835, p. 277.
29. Sade, „Correspondance”, in *Œuvres complètes du marquis de Sade*, vol. XII, Paris, Cercle du livre précieux, 1964, p. 268.
30. Sade, „Les 120 Journées de Sodome”, in *Œuvres complètes du marquis de Sade*, vol. I, Paris, Pauvert, 1986, p. 19.
31. G. Chaussinand-Nogaret, *La Noblesse au XVIIIe siècle. De la féodalité aux Lumières*, Bruxelles, Complexe, 1981, p. 59.
32. J.-P. Labatut, *Les Noblesses européennes...*, op.cit., p. 149.
33. J. Meyer, *Noblesses et Pouvoirs...*, op.cit., p. 162.
34. G. Chaussinand-Nogaret, *La Noblesse au XVIIIe siècle...*, op.cit., p. 65.
35. *Ibidem*, p. 88.
36. J. Meyer, „Un problème mal posé: la noblesse pauvre. L'exemple breton au XVIIIe siècle”, in *RHMC*, aprilie-iunie 1971, pp. 161-188.
37. Montlosier, *Mémoires*, op.cit., p. 68.
38. Cf. Cubells, „A propos des usurpations des nobles en Provence sous l'Ancien Régime”, in *Provence historique* (Aix-en-Provence), iulie-septembrie 1970, vol. XX, fasc. 81, pp. 239-300.
39. J. Meyer, *La Noblesse bretonne*, op.cit., pp. 35-36.
40. M. Vovelle, „Sade, seigneur de village”, in *Sade, colloque organisé par la faculté d'Aix*, 1966, Paris, A. Colin, 1968, pp. 23-40.
41. J. Meyer, *Noblesses et Pouvoirs...*, op.cit., p. 21.
42. G. Richard, *Noblesse d'affaires au XVIIIe siècle*, Paris, A. Colin, 1974, p. 18.

43. *Ibidem*, pp. 18-19.
44. Apud G. Richard, „Les Dietrich en Alsace (1684-1789)”, in *ibidem*, pp. 154-162.
45. Apud R. Forster, *The Nobility of Toulouse in the Eighteenth Century; a Social and Economical Study*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1960, pp. 31-35.
46. Apud R. Forster, „The provincial noble: a reappraisal”, in *The American Historical Review*, vol. LXVIII, 3, aprilie 1963, pp. 681-691.
47. P. de Vayssières, *Gentilshommes campagnards de l'Ancienne France*, Étrepilly-terroir de France-Christian de Bertillat, 1986 (ed. I, 1906), p. 247.
48. Tilly, *Mémoires*, *op.cit.*, p.151.
49. F. Bluche, *La Vie quotidienne de la noblesse française au XVIIIe siècle*, *op.cit.*, p. 45.
50. Scrisoarea lui Torcy către ministru, datată din 17 martie 1758, citată de L. Tuetey, *Les Officiers sous l'Ancien Régime. Nobles et roturiers*, Paris, Plon, 1908, p. 132.
51. „Projet d'école militaire ou d'augmentation de paye aux sous-lieutenants” (memoriu nesemnat, redactat pe la 1742), citat de L. Tuetey, *ibidem*, p. 34.
52. De Bohan, *Examen critique du militaire français*.
53. D. Bien, „La réaction aristocrate avant 1789: l'exemple de l'armée”, in *AESS*, 1974, 1, pp. 23-49; 2, pp. 505-534.
54. *Ibidem*, p. 515.
55. F. Bluche, *La Vie quotidienne de la noblesse française au XVIIIe siècle*, *op.cit.*, p. 27.
56. Cf. François Billacois, *Le Duel dans la société française des XVIe-XVIIe siècles*, Paris, Éditions de l'EHESS, 1986. Tema duelului și a violenței nobiliare este subiectul nostru actual de studiu.
57. Cazuri raportate de H. Carré, *La Noblesse de France et l'Opinion publique au XVIIIe siècle*, *op.cit.*, pp. 170-171 și 298-308.
58. Sade, „Correspondance”, in *op.cit.*, pp. 84-85.
59. M. Vovelle, „Sade, seigneur de village”, *op.cit.*, p. 36.
60. *Mémoire à consulter et consultation pour Madame la Comtesse de Mirabeau*, Aix, Éd. J.-B. Monnet, 1783.
61. M. Vovelle, „Sade, seigneur de village”, in *op.cit.*, p. 36.
62. M. Delon, „De Thérèse philosophe à la philosophie dans le boudoir: la place de la philosophie”, in *Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte, Cahiers d'histoire des littératures romanes*, 1, 2, 1983, pp. 76-88.
63. J. Rustin, *Le Vice à la mode. Étude sur le roman français dans la première moitié du XVIIIe siècle*, Paris, Ophrys, 1979, pp. 239-240.
64. Cf. G. Lely, *Vie du marquis de Sade*, Paris, J.-J. Pauvert aux Éd. Garnier, pp. 170-175.
65. Cf. G. Lely, *ibidem*.
66. Mirabeau, *Essai sur le despotisme*, reed., Paris, Lecomte et Pougin, 1935, p. 72.
67. F. Billacois, „La crise de la noblesse européenne, 1560-1650. Une mise au point”, in *RHMC*, vol. XXIII, aprilie-iunie 1976, pp. 258-277.
68. Cf. Norbert Elias, *La Société de cour*, Paris, Flammarion, 1985.
69. A. de Tocqueville, *L'Ancien Régime et la Révolution*, Paris, Gallimard, col. „Idées”, 1967, p. 155.
70. D. Roche, *Les Républicains des lettres. Gens de culture au XVIIIe siècle*, Paris, Fayard, 1988, p. 99.
71. *Ibidem*, p. 130.
72. Abatele Coyer, *La Noblesse commerçante*, Londra, 1756, p. 82.
73. Abatele Coyer, *Trois Pièces sur cette question, les nobles doivent-ils commercer?*, Paris, 1758, p. 18.
74. Abatele Coyer, *La Noblesse commerçante*, *op.cit.*, p. 214.
75. Abatele Coyer, *Voyage d'Italie et de Hollande*, Paris, 1755, p. 253.
76. Abatele Coyer, *Chinki. Histoire cochinchinoise*, Londra, 1768, p. 19.
77. Abatele Coyer, *Bagatelles morales*, Londra, 1756, p. 82.

78. Abatele Coyer, *La Noblesse commerçante*, op.cit., pp. 119-120.
79. Abatele Coyer, *Observations sur l'Angleterre par un voyageur*, Paris, 1779, p. 17.
80. Abatele Coyer, *La Noblesse commerçante*, op.cit., p. 214.
81. Cavalerul d'Arc, *Le Roman du jour, pour servir à l'histoire du siècle*, Londra, 1754, pp. 63-65.
82. *Ibidem*, p. 98.
83. Cavalerul d'Arc, *La Noblesse militaire ou le Patriote français*, pp. 35-36.
84. Cavalerul d'Arc, *Mes loisirs*, Paris, 1756, pp. 286-287.
85. Cavalerul d'Arc, *La Noblesse militaire*, op.cit., p. 210.
86. Jovellanos, *Satira sobre la mala educación de la nobleza*, publicată și adnotată de A. Morel Fatio, Paris, Bibliothèques des Universités du Midi, 1899.
87. Don Preciso, *Elementos de la Ciencia contradanzaria, para que los currutacos, pirracas, y Madamitas del Nuevo Cuno puedan aprender por principios a bailar las contradanzas por sí solos o con la sillas de su casa*, 1796.
88. Don José Gabriel Clavijo y Fajardo, *Pragmática del Zelo y desagravio de las Damas*, Madrid, la tipografia moștenitorilor lui D. Augustin de Jodevela, 1755.
89. *Ibidem*, pp. 26-27.
90. *Pan y toros, y otros papeles sediciosos de fines del siglo XVIII*, texte reunite și prezentate de Antonio Elorza, Madrid, Editorial Ayuso, 1971, p. 27.
91. G. Chaussinand-Nogaret, „Un aspect de la pensée nobiliaire au XVIIIe siècle: l'anti-nobilisme”, in *RHMC*, 1982, pp. 442-452.
92. Pierre Serna, „Aux origines culturelles d'un engagement politique: les notes de lecture d'Antonelle”, in *AHRF*, 292, aprilie-iunie 1993, pp. 169-202.
93. M. Vovelle, „L'élite ou le mensonge des mots”, in *Annales ESC*, ianuarie-februarie 1974, p. 49.
94. A. Devyver, *Le Sang épuré. La naissance du sentiment et de l'idée de race dans la noblesse française, 1560-1720*, teză dactilografată, Bruxelles, 1973, p. 2.
95. *Ibidem*.
96. A. de Baecque, „Le discours anti-noble, 1787-1792. Aux origines d'un slogan: «Le peuple contre les gros»”, in *RHMC*, vol. XXXVI, ianuarie-martie 1989, pp. 3-28.
97. *Ibidem*, p. 19.
98. Nicole de Blomac, „Élites et généalogies au XVIIIe siècle: le cheval de course, cheval de sang, la naissance d'un nouveau concept en France”, in *RHMC*, vol. XXXVI, iulie-septembrie 1989, pp. 497-507.
99. *Ibidem*, p. 506.
100. E. Schalk, *From Valor to Pedigree. Ideas of Nobility in France in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1986, pp. 219-220.
101. J.K. Lavater, *Essai sur la Physiognomonie, destiné à faire connaître l'homme et à le faire aimer*, tipărit la Haga, f.d., p. 22.
102. *Ibidem*, pp. 144-145.
103. *Ibidem*, p. 147.
104. *Ibidem*, p. 77.
105. Cf. A. de Baecque, „Le discours anti-noble...”, art.cit.
106. W. Doyle, „The Parlements”, in *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture*, vol. 1: *The Political Culture of the Old Regime*, edited by K.M. Baker, Pergamon Press, 1987, p. 57-67.
107. Cf. lucrarea foarte importantă a lui Patrice Higonnet, *Class, Ideology and the Rights of Nobles during the French Revolution*, Oxford, Clarendon Press, 1981.
108. „Aventura” românească și teatrală a secolului al XIX-lea nu s-a înșelat când a inventat eroi nobili ieșiți exact din... secolul al XVII-lea! Mușchetarii, baronul de Sigognac sînt declasați la rîndul lor (primii se ascund sub identități false, al doilea se limitează la a se preface). Cel puțin au de partea lor onoarea și curajul. Nu este ultima valoare pe care o revendică un alt nobil faimos, cu spada și condeiul la fel de sprintene, căzînd din lună la sfîrșitul secolului al XIX-lea; panașul lui?...

Capitolul II

RĂZBOINICUL

Jean-Paul Bertaud

Filosoful care, în secolul al XVIII-lea, elaborează o cetate nouă bazată pe rațiune manifestă o repulsie profundă față de violență și război. În lumea închipuită de el, spiritul păcii domină. Abatele de Saint-Pierre afirmă că pacea perpetuă este posibilă. Și atunci la ce bun oamenii înarmați? Războiul și războinicul – se afirmă – poartă în ei dezordinea lucrurilor, imoralitatea oamenilor. Războiul, scrie Jaucourt în *Enciclopedia*, înăbușă vocea naturii, a justiției, a religiei și a omeniei: tîlhăria, devastarea, spaima, pustiirea alcătuiesc cortegiul acestei boli convulsive a corpului politic. Toți oamenii sfîrșesc prin a fi pervertiți de el.

Se fac auzite voci discordante, denunțînd pacea perpetuă ca pe un vis. Respingînd opiniile lui Hobbes potrivit cărora războiul este în natura omului, Montesquieu susține că este produsul societății. Războiul este o boală a societăților greu de vindecat. De altfel, este el întotdeauna un lucru rău? Războaiele sînt nedrepte cînd urmăresc cucerirea, sînt drepte cînd sînt destinate apărării, ajutorării unui aliat atacat, îndreptării unui tratat neechitabil, prevenirii unui eventual atac.

Pentru Vauvenargues, „contemplatorul care, alene culcat într-o încăpere tapisată, rostește invective la adresa războiului” este un prost. Războiul constituie una dintre legile universului. El nu este în mod obligatoriu școala viciului, iar războinicul – purtător al tuturor mîrșăviilor. Pacea „face să se stingă toate marile talente și moleșește popoarele. Virtutea luptă, iar dragostea de glorie, pasiune puternică și nobilă, este izvorul fecund al calităților umane care a scos omenirea din barbarie”.

Rousseau îmbrățișează vederile lui Montesquieu privind cauzele războiului și diferențierea războaielor drepte și nedrepte. El îndeamnă popoarele și adunările ce le reprezintă să reziste, să-și apere patria. Rousseau protestează împotriva cosmopoliților ca Voltaire care afirmă că nu mai există francezi, germani, spanioli sau englezi, oamenii avînd cu toții aceleași moravuri. Potrivit lui Rousseau, acesta este un internaționalism înjositor pentru popoare. „Dragostea față de patrie dă substanță existenței omului, el nu trăiește decît prin patrie, nu trăiește decît pentru ea și, de îndată ce este singur, nu mai înseamnă nimic.” Dar cît valorează patria dacă nu este un pămînt al libertății, dacă nu cuprinde o națiune de cetățeni egali și suverani prin pactul social? Soldatul cetățean nu este un apărător al patriei mai bun decît mercenarul sau soldatul despoților? Oare nu fiecare cetățean trebuie să fie soldat și fiecare soldat – cetățean, după cum scrie Diderot?

O dată cu Revoluția, Franța adoptă acest principiu, iar Saint-Just afirmă că victoria nu va fi obținută decît pe măsura progreselor înregistrate de spiritul republican în armată. Dar entuziasmul patriotic poate avea cîștig de cauză într-o vreme în care războiul a devenit o artă complexă, care cere profesioniști? Cîțiva ani mai tîrziu, Napoleon recunoaște că, dacă dragostea de patrie și gloria națională pot însufleți trupele tinere, totuși un general bun, cadre energice, o organizare eficientă, o instrucție drastică, o bună disciplină contribuie la constituirea unor trupe eficiente indiferent de cauza pentru care luptă.

Armată națională sau armată profesionistă? Războinici milițieni sau războinici profesioniști? Războinici misionari practicînd un război ce subminează ordinea politică instituită la adversar sau războinic tradițional mînuind numai spada și pușca? Alături de ideile dezvoltate despre războinic, în ce constă realitatea existenței lui, a uceniciei lui, a moravurilor și mentalității lui? Pe parcursul epocii moderne, din secolul al XVIII-lea pînă la Revoluție și Imperiu, nu s-a format în toate țările o societate militară inexistentă înainte și care, menită să dureze, alimentează cu valorile ei societatea civilă?

De la mercenar la soldat

Războinicul, obiect de comerț

Thomas este spaniol și își caută un stăpîn. La ieșirea din Malaga, îl întîlnește un gentilom. Fiind căpitan, el recrutează oameni pentru compania lui. Față de Thomas, care îi pune întrebări, își laudă oamenii ce se pregătesc să plece în Italia. Frumusețea peisajului, splendoarea Lombardiei, hrană din belșug, aur zornăitor în pungă, nimic nu lipsește dintr-un discurs destinat să-l atragă pe Thomas. Căpitanul trece sub tăcere frigul, primejdia atacului, spaima bătăliilor și foamea, însoțitoarea obișnuită a războinicului în campanie. Thomas nu se lasă ispitit de un angajament care, seducînd pe mulți alții, creează mercenarul¹.

În secolele al XVI-lea și al XVII-lea, războinicul este ca o marfă, de vînzare sau de închiriat în interiorul unei țări sau între orașele și principatele Europei. Acest comerț are Bursa lui, fluctuantă în funcție de anotimp și de starea de pace sau război. În secolul al XVII-lea, cînd armatele europene trec de la 100 000 la un milion de oameni, creșterea este mai frecventă decît scăderea. Războinicul are un preț dependent de calitățile lui fizice, de experiență și de moravuri: francezul este căutat pentru impetuozitatea din timpul luptei, dar este considerat drept o fire nestatornică, greu de comandat, întotdeauna gata de revoltă. Austriacul este mai puțin prețuit decît italianul sau spaniolul.

În statele slabe, cum ar fi cele din Imperiu sau Italia, contractul este încheiat între războinic și un căpitan, iar acesta, posesor al propriei unități, o tocmește la un colonel, el însuși legat de un antreprenor de război. Cel din urmă este un om de afaceri, înconjurat de o mulțime de oameni de finanțe, de la modestul funcționar de gestiune pînă la bancher, cum este Witte pentru Wallenstein. Antreprenorii generali de război au pămînturi și seniorii și colectează contribuții din țările ocupate de armatele lor. Închiriînd orașelor sau prinților instrumente de război gata de a fi folosite, ei devin repede rivali ai autorităților: Colleoni își delimitează un principat, familia Sforza pune mîna pe putere. Intervențiile străine în Italia încurcă socotelile. În secolul al XVII-lea, antreprenorii de război găsesc un cîmp de activitate în Germania. Ei duc acolo distrugerea, jaful și violul.

În statele puternice ca Franța și Anglia, antreprenorul de război este rege. El cumpără direct serviciile căpitanilor și ale coloneilor deținători de trupe. Războinicul se închiriază și aici pe o perioadă mai lungă sau mai scurtă. La fel ca mercenarul, bărbatul se angajează în armată din gust

pentru aventură sau ca să scape de mînia unui tată căruia i-a sedus fiica sau, mai frecvent, de urmărirea jandarmeriei pentru comiterea unui furt. Armata regelui este, ca și biserica, loc de refugiu. La începutul secolului al XVIII-lea apar motive mai nobile: angajatul este mai adesea decît altădată un supus al regelui, pe care îl slujește în apărarea unei țări amenințate. Obligația serviciului militar este în curînd edictată, dacă nu acceptată de toți. Unii sînt sensibili la această îndatorire. Ceea ce deosebește cel mai mult soldatul de mercenar este faptul că el aparține unei armate regulate, din ce în ce mai bine disciplinate și căreia cu greu îi scapă o dată ce i-a prins gustul. Mercenarul se răzvrătea de îndată ce considera că antreprenorul de război nu-și respectă contractul încheiat: între 1598 și 1607, în armata spaniolă din Țările de Jos au avut loc douăzeci și una de răzmerițe. Soldatul regelui prins în lațurile unei armate regulate nu se răzvrătește, ci mai degrabă dezertează: fugă rareori încununată de succes într-un stat civilizat.

Crearea armatelor regulate

În secolul al XVIII-lea, armata regulată cel mai bine organizată este cea a Prusiei. Țară de rang secund prin suprafață și număr de locuitori, Prusia are una dintre cele mai puternice armate din Europa. *Kantonsystem* face din regat un stat militar sub autoritatea lui Frederic al II-lea. *Kanton*-ul este celula fundamentală a statului, iar populația este legată de el. Locuitorul este înscris într-un *Kanton* comandat de un căpitan. Fără autorizația acestuia, deplasarea în interiorul țării este imposibilă. Băieții înrolați la vîrsta de zece ani, numiți *Obligats*, poartă o cravată roșie ca semn distinctiv. Ei merg periodic la adunări militare. Căpitanul alege dintre acești *Obligats* ieșiți din adolescență bărbații cei mai solizi. *Kantonist*-ul trece atunci printr-o instrucție completă de soldat, cu durată cuprinsă între un an și jumătate și doi ani. *Kantonist*-ul este apoi obligat să participe la exerciții anuale de două-trei luni. Constrîns să poarte în permanență asupra lui o piesă din echipament, asistînd la slujba de duminică în haină militară, el participă la paradele anuale. Adaptat la o minuțioasă ucenicie a armelor și la o disciplină riguroasă marcată de aspre pedepse corporale, *Kantonist*-ul nu scapă nici în viața particulară de ofițerul său, care intervine în căsătorii și succesiuni.

Administrația țării este în mare parte încredințată unor foști militari. Pretutindeni, militarul are prioritate, iar *Kantonist*-ul este conștient de importanța unui rol care îi aduce scutiri de regimul seniorial.

În Franța, armata regulată se constituie prin angajament voluntar. Căpitanul posesor al unei companii are parte de un concediu în timpul căruia merge în provincia natală pentru „recrutări”. Dacă nu o poate face el însuși, trimite un sergent însoțit de soldați. În orașe și sate, oferă un spectacol obișnuit militarilor urcați pe estradă, adunîndu-i în jurul lor pe toți gură-cască și fluturîndu-le pe sub nas, o dată cu prima de angajare, iluzia unei vieți ușoare. Uneori, angajamentul este obligatoriu: recrutorul îl duce pe om la cabaret, îl îmbată zdravăn și apoi îl răpește, alteori îl ține prizonier, ca să scape de căutările familiei. Din ce în ce mai frecvent, căpitanul recrutează oameni care muncesc pe domeniile lui, membri ai familiilor acestora sau rude. Ieri țăran al unui senior, astăzi soldat, recrutul rămîne, sub haina militară, „clientul” aceluiași individ sau al rudelor lui. Chiar dacă regele Franței desființează progresiv vînzarea funcțiilor de căpitan sau colonel, obiceiul unei astfel de recrutări rămîne. Exemple pot fi găsite pînă în 1791.

La această dată, colonelul Tourville, din regimentul 18 infanterie, își trimite unul dintre ofițeri, Poncet, în Franche-Comté, regiunea de baștină, recomandându-i să găsească pentru rege oameni de cel puțin cinci picioare și, pe cât posibil, de cinci picioare și șase degete (1,78 m). Pentru examinarea recrutului, Poncet aduce un medic capabil să detecteze defectele fizice: dentiția stricată ce împiedică ruperea cartușului, mâinile răsucite care stînjenesc manevrarea armelor, umerii prea curbați, afectînd ținuta soldatului și alinierile.

Ajuns la corpul de armată, recrutul este măsurat, identitatea, trăsăturile fizice și semnele particulare sînt înscrise în registrul regimentului. Administrația trecută sub controlul militarilor poate astfel să cunoască mai bine starea trupelor, să-i alunge pe „vagabonzi”, cei ce trec de la un regiment la altul, pe soldații de umplutură, cei împrumutați de căpitan de la o altă unitate pentru a dovedi, în momentul controlului, că efectivele sînt complete, și, în sfîrșit, pe dezertori.

La începutul secolului, armata este alcătuită din nobili „de rasă”, membri ai celor mai vechi familii de gentilomi, din înnobilați de dată recentă, fii de negustori care au cumpărat o companie sau un regiment, în sfîrșit, din ofițeri improvizați, nenobili care au primit un grad datorită meritelor sau talentelor lor. Din a doua jumătate a secolului, ofițerii din vechile familii nobile reacționează împotriva înnobilaților, deseori nepotrivii pentru funcțiile de conducere. Pe lîngă plătirea funcțiilor, regele a creat grade intermediare și o ordine în avansare. Nobilii de rasă nu se mulțumesc doar cu atît: ei cer și obțin renunțarea progresivă la vînzarea funcțiilor. Concomitent, cer ca recrutarea ofițerilor să nu se mai facă doar după criteriul nașterii. A fi „de familie bună” conferă vocație pentru comandă; totuși, sînt necesare o educație militară și dovedirea talentelor. Monarhul deschide școli militare unde ofițerii nobili – este cazul lui Bonaparte – se instruiesc și se perfecționează. Nenobilii nu sînt complet îndepărtați din gradele de ofițeri, dar numai o minoritate poate spera să obțină epoleții în infanterie sau cavalerie. Cariera este mai deschisă la armele considerate savante, ca artileria și geniul. Dar și acolo, nenobilul, asemenea lui Carnot, știe că gradele superioare rămîn apanajul nobililor.

În afară de voluntarii din armata regulată, regele Franței își mobilizează supușii care, prin miliție, se obișnuiesc cu îndatorirea de a sluji. Din 1688, Ludovic al XIV-lea și Louvois înființează miliția regală. Celibatarii și bărbații căsătoriți fără copii sînt obligați să participe la o tragere la sorți. Cei ce trag un număr „rău” sînt milițieni. Antrenați militărește pe timp de pace, la locul lor de origine, pe timp de război ei sînt chemați să se încorporeze în trupele regulate. Spre deosebire de *Kantonssystem*, milițianul francez nu este un soldat din armata regulată aflat permanent la ordinele unui ofițer. Miliția sfîrșește prin a se baza aproape exclusiv pe oamenii de la țară. Caietele de doleanțe din pragul Revoluției cer eliminarea lor, în vreme ce miliția joacă mai puțin decît altădată rolul de întărire pentru o armată regulată cu mai bine de 150 000 de oameni.

Miliția există și în Anglia. Ea folosește la asigurarea ordinii interne și la apărarea țării. În timpul Revoluției engleze, miliția a servit ca trupă de bază la Parlament. Reorganizată în 1757, miliția engleză are efective limitate ai căror membri sînt, ca și în Franța, trași la sorți. Această *new militia* devenită permanentă își va aduce serviciile în apărarea țării pînă în secolul al XIX-lea.

Din secolul al XVII-lea, sînt organizate miliții în colonii. Există deja în Antilele franceze, unde joacă un rol politic în secolul al XVIII-lea, și în

Canada franceză, unde preiau modelul de organizare din metropolă. În coloniile engleze din America de Nord, o primă miliție apare în 1611 în Virginia, copiind modelul englez. În 1755, milițiile americane adună 500 000 de înscriși și participă după puțin timp la Războiul de Independență.

Dacă armatele regulate ale suveranilor europeni tind să se naționalizeze, chemarea la regimentele străine continuă în secolul al XVIII-lea. Pe vremea lui Ludovic al XV-lea, la opta parte din efectivul pe timp de pace este străin: elvețieni, unguri, germani, irlandezi și scoțieni. Pe timp de război, proporția urcă la un sfert. Înaintea Revoluției, alături de șaptezeci și nouă de regimente franceze, mai există unsprezece regimente elvețiene, opt germane, trei irlandeze și unul din Liège. Totuși, trebuie să ținem cont de faptul că în unele regimente străine a apărut obiceiul de a recruta supuși ai regelui: astfel, în regimentele germane se găsesc alsacieni și lorenii.

Printre trupele străine aflate în solda statelor, cel mai des întâlnite sînt regimentele elvețiene. Din secolul al XVI-lea, sărăcia populației a determinat autoritățile să organizeze recrutarea și instrucția unor soldați, oferiți apoi prinților Europei. Cedarea este însoțită de o convenție sau un tratat care prevede, în afară de banii depuși, respectarea unui cod și a unei justiții militare speciale. Recrutarea operată prin cantoane – deci legală – va continua pînă la începutul secolului al XIX-lea în statele italiene, în Prusia, Saxa și Anglia.

Tehnicitatea lor și respectarea cuvîntului dat fac din elvețieni soldați foarte apreciați. O condiție totuși pentru a le menține disciplina: să nu fie puși să lupte împotriva compatrioților. Loialitatea elvețienilor față de rege este ireproșabilă pînă în 1790. În luna august a acestui an, un regiment, cel de la Châteaueux, participă la revolta soldaților francezi în garnizoana de la Nancy. Alți elvețieni mor în apărarea familiei regale la 10 august 1792, cînd este asaltat palatul Tuileries.

Ucenicia armelor

În secolul al XVIII-lea, cînd armele și lupta se complică, recrutul ajuns în tabără este „cioplit” vreme de cîteva luni. Trupul lui trebuie transformat, simțurile lui, dresate. În Europa, mulți ofițeri și subofițeri urmează modelul prusac de instrucție și de antrenament: ei se străduiesc să transforme soldatul într-un mecanism, care să reacționeze din reflex la ordine. Pentru a fabrica un astfel de automat, instrucția soldatului este intensivă, continuă, cele mai mici greșeli fiind sancționate cu pedepse și bătai. În Franța, ofițerii consideră o asemenea metodă contrară „firii” francezului. Instructorul trebuie să recurgă la intelectul recrutului, la rațiunea lui, cu o doză de sensibilitate, pentru a-i da încredere și a obține ce este mai bun în *furia franceză*. Însă nu toți șefii au această mentalitate. Pînă în 1790, soldații vinovați de abateri trec, goi pînă la brîu, printre rîndurile formate din camarazii lor care le aplică lovituri cu vergeaua de la pușcă.

Recrutul, adesea țaran la origine, are umerii înainte și spinarea încovoată. Instructorul îl învață să stea drept. Regimentul în luptă este ca un corp de balet ce lărgeste rîndurile sau le strînge, se întoarce la dreapta sau la stînga, merge înainte, apoi se întoarce. Ca un dansator, recrutul învață cum să pășească, să întindă genunchii fără a-i încorda, să lase greutatea corpului pe piciorul pus primul în pămînt. Marșul este de cel puțin două tipuri de bază: cel obișnuit, cînd lungimea unui pas este de 67 de cm, iar viteza de 76 de pași pe minut, și cel forțat, de 120 de pași pe minut.

Începe apoi mînuirea puştii. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, aceasta a înlocuit muscheta, armă de foc de 2 m și 7 kg. Pușca franceză pusă la punct în 1777 este o armă de 1,52 m și cîntărind mai mult de 4 kg. A-i învăța pe soldați cu o statură medie mai mică decît în zilele noastre cum să se folosească de pușcă fără a-i răni pe camarazi nu este deloc ușor. Încărcarea armei este complexă: cu pușca ținută orizontal, soldatul pune „cocoșul în repaus”. Rupe cu dinții cartușul din hîrtie, umple magazia cu o parte din praful conținut de cartuș. Ținîndu-l pe acesta între degetul mare și arătător, închide bateria cu celelalte degete și pune arma în poziție verticală. Introduce în țeava de calibru 17 (aproximativ) restul de praf, proiectilul de 16 mm și hîrtia de la cartuș pe care o împinge pînă la capăt cu ajutorul unei vergele din fier, scoasă dintr-un toc situat sub țeavă. Cu vergeaua dată la o parte și cocoșul ridicat, soldatul ocşește și trage. Un soldat cu mult exercițiu trage două lovituri pe minut, dacă silexul dă scînteia care aprinde praful. O dată din cincisprezece, silexul nu funcționează. În tir orizontal, încărcată la maximum, pușca are o bătaie de 200 m, iar proiectilul se pierde la 400 m. Focurile de salvă nu sînt eficace decît la mai puțin de 100 m. Arma nu comportă înălțător, iar soldatul, trăgînd după o apreciere rapidă, corectează cu aproape un deget. Totuși, trage prea sus, iar subofiterul trebuie să fie întotdeauna gata să rectifice poziția țevii, coborînd-o cu un baston sau o spadă.

Ucenicia este îndelungată, fiindcă dresajul corpului nu este suficient. Recrutul trebuie să-și stăpînească nervii. Ofițerii știu bine că, primind botezul focului, recrutul face o adevărată risipă de împușcături pentru a-și înăbuși frica.

De la inventarea baionetei care se fixează la țeava puştii fără a împiedica tirul, atacul la baionetă este mai frecvent și impune o pregătire pentru a face din soldat un duelist de calitate.

Pușca este ca un prieten al soldatului. Cere îngrijiri multiple: spălarea țevii și frecarea ei pînă ce apa iese curată; ștergerea țevii și ungerea cu o substanță grasă – pulberea de gresie amestecată cu ulei de măsline apără de rugină; în sfîrșit, acoperirea patului puştii cu o cîrpă care îl pune la adăpost de intemperii.

Mînuirea tunului de către artilerist este și mai grea. În Franța, tunurile lui Gribeauval sînt de o calitate neîntrecută pînă la Imperiu. Tunurile sînt din bronz, afeturile din lemn întărit cu metal, axurile roților din fier. Avantrenul este un ansamblu prevăzut cu două roți pe care este plasată extremitatea afetului. Gura de foc și chesonul formează un fel de vehicul bine echilibrat. Munca tunarului pentru a desprinde și a reasambla tunul și avantrenul este chinuitoare. Inventarea anexei de 8 m ușurează mînuirea. Cu toate acestea, tunarii trebuie să îmbine forța cu priceperea pentru a pune în baterie piese cîntărind mai mult de o tonă, să le încarce cu obuze sau proiectile cu mitralii, să țintească folosind un înălțător și să tragă. Cadența tirului este, în funcție de servanți, de două pînă la șapte lovituri pe minut cînd focul este dirijat.

Bătaia tunurilor de 12 și de 8 este 900 m. Tirul este eficace la 400 m. O ghiulea de 12 livre face o gaură de 2 m în pămînt, doboară 0,40 m dintr-un perete de cărămidă, 0,50 m dintr-o construcție din lemn, pentru o distanță de 400 m. Bine fixată pe o coloană de atac, ghiuleaua poate ucide zeci de oameni, prin ricoșarea și proiectarea pietrelor.

Arma nobilă prin excelență rămîne cavaleria. Ea cere calități care nu pot fi dobîndite decît după luni și chiar ani de practică. Pentru asalt, calul trebuie ținut mai întîi la pas, apoi cu vecinii se formează o linie perfectă,

i se dau pînteni calului ca să alerge în galop în apropierea liniilor dușmane și, în sfîrșit, trebuie găsită o ridicătură de pămînt pentru a opri animalul sau a-l întoarce în timp ce sînt mînuite sabia, pistolul sau pușca.

Lupta

În 1715, generalii își aranjează infanteria pe cîmpul de bătălie în lungi linii paralele în fața dușmanului pentru a crea, prin focul în salvă, o grindină de gloanțe care oprește inamicul și permite înaintarea. Oamenii sînt așezați la o distanță de 4-5 pași unul de altul și pe șase rînduri în adîncime. Armata se așază în linie de luptă, departe de inamic, cu o extremă încetineală, mărșăluiește fără prea mare viteză pentru a nu dezorganiza rîndurile, efectuează manevre greu și lent în prezența adversarului, cel puțin dacă acesta stă în așteptare. Armata prusacă a lui Frederic-Wilhelm I, regele-sergent (1713-1740), modifică dispunerea clasică. El adoptă ordinea îngustă și ordinea strînsă. Soldații sînt dispuși pe trei rînduri, primul în genunchi, al doilea în picioare și încovoiat, al treilea drept, trăgînd succesiv. Cu mai puțini oameni, frontul rămîne suficient de extins pentru a evita încercuirile. Infanteria ajunge pe cîmpul de luptă în coloane în care fiecare companie este formată dinainte în linie. La oprirea coloanei, printr-o întoarcere a frontului (adică o aripă își schimbă direcția pe cînd cealaltă extremitate rămîne imobilă), fiecare companie se găsește în fața inamicului. Linia de luptă o dată constituită, fiecare colonel își îndreaptă trupa spre un punct dinainte fixat. Înaintînd, soldatul deschide focul în salve, apoi duce pușca la coapsă. La douăzeci de pași de adversar, trupa mai trage o salvă, apoi dă un atac la baionetă în frontul inamic. Salvele de pușcă sînt susținute de cele ale tunurilor ușoare trase cu brațele și puse în intervalele dintre batalioane. Luptele se cîștigă, după cum va spune Frederic al II-lea, „prin superioritatea focului”. Regele Prusiei inventează ordinea oblică în locul precedentei ordini paralele. Regimentele lui mărșăluiesc sub formă de „sertar”². Dacă dorește să atace flancul stîng al adversarului dispus în linie, plasează primul regiment în marș pe flancul stîng inamic puțin în avans față de cel de-al doilea regiment, al doilea față de al treilea și așa mai departe. De la distanță, inamicul nu poate aprecia diferențele de adîncime ale liniei prusace pe care se așteaptă să o vadă paralelă cu a sa. Brusc, armata prusacă se oprește, se aliniază oblic față de adversar. După ce și-a pus toate rezervele în spatele aripii celei mai avansate, Frederic încercuiește flancul stîng al inamicului și îl cucerește.

În această epocă, tacticienii francezi cred că le va fi întotdeauna foarte greu să adopte ordinea îngustă, rîndurile strînse și focurile în salvă ucigătoare. Soldatul francez, spun ei, nu poate să accepte o disciplină de automat și să atingă perfecțiunea tirului.

Înmulțindu-și observațiile pe parcursul Războiului de Succesiune din Austria (1740-1748) și al Războiului de Șapte Ani (1756-1763), tacticienii francezi ca mareșalul de Saxa, învingătorul de la Fontenoy, mareșalul de Broglie și contele de Guibert trag învățăminte de pe urma lor. Ei își aplică teoriile efectuînd manevre cu trupele în tabăra de la Vaussieux (1778) pentru infanterie, la Strasbourg (1764) și la Maubeuge (1766) pentru artilerie, la Metz (1788) pentru cavalerie.

În *Nouvelles Découvertes sur l'art de la guerre* (1724), cavalerul Folard recomanda înlocuirea ordinii înguste cu ordinea adîncă. Trupele dispuse pe coloane, în care oamenii strînși erau repartizați pe 30 sau 180 de șiruri,

atacau pentru a-l doborî pe dușman prin șocul sporit de viteză. În 1755, apoi în 1777, Mesnil-Durand relua ideile lui Folard fără a-și da seama că dispunerea pe coloane dădea tunurilor și puștilor inamice posibilitatea de a le distruge mai ușor prin foc. În *Essai général de tactique* (1772), una dintre cărțile de căpătîi ale tînărului Bonaparte, Guibert critica atacul în coloană.

Atunci coloana se transformă și nu mai este alcătuită decît din trei-patru oameni de front mai puțin expuși focului advers, companiile păstrează între ele o distanță de cîțiva pași care împiedică busculadele și lasă libertatea de manevră. Coloana de atac este folosită în special pentru obiective de front limitat. Întîlnind cu repeziciune, ea este precedată de tiraliori, aceștia tatonează dispozitivul inamic, îl hărțuiesc, îl dezorganizează înainte de șocul coloanei. Focul liber, mai ucigător decît focul în salvă întrucît permite fiecărui soldat să ochească mai bine, este utilizat în timpul mișcării trupei. În sfîrșit, coloana se desfășoară în linie înfruntînd inamicul printr-un simplu „la dreapta” sau „la stînga” al fiecărui om. Trecerea de la coloană la linie și de la linie la coloană se face cu repeziciune. Tactica aceasta este folosită în timpul Războiului de Șapte Ani de către de Broglie și Guibert. Procedul este îmbunătățit și prin crearea diviziei. Ea regrupează infanteria, artileria și cavaleria, astfel că fiecare divizie este o fracțiune dintr-o armată completă. Creată la început pentru a ușura desfășurările, divizia va fi utilizată sub Revoluție și Imperiu pentru manevre noi pe flancuri sau în spatele inamicului. În felul acesta, infanteria a devenit „regina bătăliilor”.

Războaie duse după toate regulile curtoaziei (*guerres en dentelles*), în care geniul strategului constă doar în a pune inamicul într-o poziție atît de dificilă încît trebuie să se retragă spre locurile fortificate, pentru a-și găsi acolo refugiu și a se preda apoi? În realitate, războiul a devenit deja foarte ucigător.

Ucigător prin focul tunurilor, al puștilor și prin baionete. Ucigător, dar nu atît prin numărul celor uciși pe cîmpul de luptă, cît cel al răniților care pier în spitale, anticamerele morții.

Sînt făcute eforturi pentru a „umaniza” războiul și, în primul rînd, pentru a evita masacrarea prizonierilor. Instruirea războinicului costă scump; a face prizonieri înseamnă a da posibilitatea de a schimba combatanți între părțile adverse. Dușmanii încheie tratate care permit schimburile sau asigură măcar condiții de viață suportabile pentru prizonier. Cît despre populație, există generali preocupați să evite jafurile, violurile și „arderea pămîntului”. Războiul, scrie mareșalul de Belle-Isle, trebuie dus în mod „cinstit”. Dorință rămasă prea des fără urmări. Ne amintim încă distrugerile care, deși mai puțin crude față de cele ale trupelor franceze din 1689, din Palatinat, lasă mari teritorii fără resurse.

Războinic și civil

Soldatul este o povară pentru populația regatului pe care îl slujește. Absența cazarmelor obligă regimentele să se deplaseze de-a lungul și de-a latul regatului Franței. Astfel, circulă și își caută adăpost cca 150 000-200 000 de oameni, uneori 300 000. Supusul regelui furnizează „ustensilele” prevăzute de lege: oală, foc, luminare, pat ori saltea de paie, dar soldatul cere tot mai multă hrană și băutură. Gazda își poate pierde proviziile, așternuturile... și cîntea fiicelor. Prin intermediul „privilegiilor”, mulți supuși scapă de obligația de a găzdui militari, iar povara cade din nou în seama oamenilor de rînd.

Cînd sosește un regiment în căutare de adăpost, unele sate rămîn pustii, locuitorii preferînd să elibereze terenul și să ia cu ei ce pot pentru a se retrage în pădure, peșteri sau la mănăstire. Degeaba soldatul a fost recrutat, mai mult ca niciodată, dintre locuitorii regatului, el tot se crede aproape ca în țară dușmană. Limba, uzanțele, obiceiurile și practicile diferă de la o provincie la alta și, deseori, soldatul aflat departe de locurile de baștină nu înțelege modul de viață al celorlalți francezi care îl primesc la ei.

Nomazi, obișnuți cu violența mai mult decît civilii, care o practică totuși pe scară largă, „libertini”, adică deprinși să ducă un trai ce îi exclude în mare parte de la legile comune, deseori bețivi și cîteodată proxeneți ai fetelor care mișună pe la periferiile taberelor, soldații stîrnesc multă vreme frica.

O dată cu încazarmarea, staționarea mai îndelungată în anumite zone cum sînt cele de frontieră, o dată cu instaurarea unei discipline mai bune în trupe, teama nu mai este la fel de vie. Orașele de garnizoană trăiesc cu și prin armată. Viața cotidiană este ritmată de clopotul bisericii, dar și de bătaia tobelor, schimbarea gărzilor, de exerciții și parade. Soldatul cumpără, dar și vinde forța sa de muncă, în pofida regulamentelor. Este grădinar, coșar, secerător, meșteșugar de ocazie. Tot frecventîndu-se, soldatul și locuitorul învață să se cunoască, uneori să se respecte reciproc. Orașeanul consideră chiar milităria o meserie onorabilă, putînd permite o anumită ascensiune socială, iar burghezul ezită mai puțin în a accepta înrolarea fiului. Civilul știe deopotrivă că regele organizează un sistem de pensii care le dă unor militari posibilitatea de a scăpa, atunci cînd părăsesc armata, de sărăcie și cerșetorie. Pentru veteranul infirm, azilul invalizilor constituie uneori un refugiu și, pe cît ne putem da seama, reintegrarea soldatului în viața civilă se efectuează din ce în ce mai bine de-a lungul secolului. Totuși, să nu generalizăm la ansamblul regatului această apropiere a civilului și militarului. În regiuni prin care trupele nu trec decît în mod episodic, vechea aversiune subzistă și mișcarea trupelor stîrnește panica. În 1789, în timpul Marii Terori din iulie și august, țăranii francezi sînt convinși că regimentele aflate în drum spre Versailles anunță sosirea iminentă a tîlharilor, poate chiar a armatelor străine venite în sprijinul unui complot aristocratic ce trebuie să ingenuncheze poporul.

Formarea unei societăți militare

În 1755, Jean-Charles Calais este soldat. Obosit de meseria armelor, îmbracă haina de meșteșugar și dezertează. La poarta orașului, un locotenent de jandarmerie îl arestează, fiindcă a recunoscut sub îmbrăcămintea calfei corpul unui soldat. Ca toți camarazii săi, Calais poartă pecetea de neșters a armatei. Are o anumită ținută, un fel de a-și ține capul și de a merge și un limbaj care îl trădează. El aparține societății militare și, chiar atunci cînd fuge de aici, continuă să-i împărtășească mentalitatea, cultura.

Războinicii, cărora civilii le-au reproșat prea multă vreme și prea des că nu trăiesc în rînd cu lumea, că au moravuri necioplite și vicii încrustate în inimă, revendică apartenența la un grup social diferit de celelalte. Cînd burghezii din secolul al XVIII-lea își proclamă „utilitatea socială”, războinicul îi opune spiritul de sacrificiu și acceptarea morții. Cei mai capabili de a-și înălța condiția susțin că forța lor este în slujba și sub egida regelui, a întregii comunități, a patriei, pămînt strămoșesc și adăpost al tradițiilor. Și aceasta se numește onoare.

Pentru cei mai puțin cuprinși de spiritul cavaleresc, onoarea înseamnă a te confunda cu o comunitate pe care o îndrăgești și care te protejează. Comunitatea este constituită mai întâi din batalionul sau regimentul unde slujești, deosebit de celelalte prin uniformă, tipică pentru fiecare unitate, și mai ales prin drapel. Acesta este un instrument de luptă, le permite soldaților să păstreze liniile și coloanele, să se regăsească atunci când lupta corp la corp rupe rîndurile. Drapelul este mai ales un simbol sau, după cum va spune mai târziu un soldat din garda lui Napoleon, „clopotul din satul militarului”. A părăsi drapelul este cea mai gravă trădare; a-l lăsa în mîinile dușmanului înseamnă a dezbină, a distruge comunitatea. Fiecare regiment are strigătul lui de luptă lansat în fața inamicului, el este vocea morților ce mai răsună încă și le vorbește celor vii despre victoriile trecute. Onoarea le impune soldaților să-și păstreze stăpînirea de sine pe cîmpul de luptă, îi îndeamnă la fapta eroică, la devotament față de ceilalți, la păstrarea intactă în memorie a vechii epopei, amintirea unei familii militare în sînul căreia împărtășesc bucuriile și suferințele. Fiecare regiment este ca o „mică națiune” cu felul ei de a trăi, cu riturile ei de inițiere și cu obiceiuri specifice.

Onoarea hrănește corpul unui regiment, îi creează coeziunea în fața dușmanului, dar și față de celelalte regimente. Au loc încăierări, dueluri între unități. Dar, în definitiv, există mîndria de a aparține unei armate, înălțată prin grele încercări.

Totuși, societatea militară nu este niciodată în întregime închisă asupra ei înseși. În pragul Revoluției, regimentele se îmbogățesc cu noi recruți veniți din orașe și sate aflate în criză. Criza societății civile răzbate și în societatea militară: plîngerii ale ofițerilor împotriva ofițerilor de curte, aroganți și niciodată prezenți în unități, plîngerii ale subofițerilor cărora li se refuză promovarea, plîngerii ale soldaților în privința condițiilor de viață.

De la soldat la soldatul cetățean

Armata națională

Ce e de făcut cînd se întîmplă ca forța baionetelor să lipsească puterii? Aceasta este dilema puterii regale în 1789. Pe 27 aprilie, cînd are loc prima zi insurecțională la Paris, armata – gărzile franceze – trage asupra mulțimii. A doua zi, încep dezertările. Populația a întreținut prea multe legături cu trupa pentru ca aceasta să rămînă insensibilă la soarta celei de-a treia stări. Cu puțin înainte de 14 iulie, curtea aduce regimente din orașele de garnizoană. Soldații stau la porțile cantonamentelor, chinuiți de foame, de oboseală, fără adăpost și fără hrană corepunzătoare; patrioții se adună și îi întrebă pe militari: „Nu sînteți ca noi, din starea a treia? V-ați împușca «frații»?”. Soldații fug din unități, în timp ce trupele din Royal-Allemand îi masacrează pe răsculați. În cursul nopții, uniforme se amestecă printre parizienii porniți în căutarea armelor. În dimineața de 14 iulie, la cîțiva pași de trupele aduse pe Champ-de-Mars, patrioții înaintează pentru a forța porțile de la Hôtel des Invalides. Printre ei, soldați. Veteranii din Hôtel predau fără luptă tunuri și puști. La ora trei, cade Bastilia. Printre învingătorii fortăreței, militari de un real folos la instalarea tunurilor și fixarea țintei. Din iulie

pînă în octombrie, ofițerii scriu că, dacă jumătate din regimentele de infanterie și cavaleria sînt sigure, restul armatei se agită și va refuza să tragă în popor.

În august 1790, izbucnește revolta în garnizoana din Nancy. Soldații protestează împotriva condițiilor materiale precare, îi acuză pe ofițerii nobili că deturnează fonduri, constituie adunări democratice care disprețuiesc disciplina și ierarhia. Revolta este înăbușită în sînge de trupele rămase loiale șefilor lor. Între 1790 și 1792, violențe, încăierări, răzmerițe se produc în mai bine de jumătate din regimente: sub îndrumarea unor subofițeri nenobili sau ofițeri nobili „patrioți” ca Davout, unii soldați îmbrățișează cauza revoluționară a orașelor, obligîndu-și superiorii să se retragă sau să emigreze.

Adunarea Națională Constituantă se teme ca revoltele să nu se întoarcă împotriva ei și ca nu cumva să apară un Cezar care să le ia puterea. Pentru a evita această situație, ea caută să apropie condiția militarului de cea a cetățeanului. Adunarea a proclamat îndatorirea de a sluji, menține voluntariatul, controlîndu-l însă îndeaproape. Apoi aplică la armată principiile Declarației Drepturilor Omului: recrutarea cadrelor se face în conformitate cu principiul egalității șanselor, în funcție de talent și merit. Disciplina este îmblinzită. Militarul care dispune de mijloacele necesare pentru a fi „cetățean activ” votează, cel ce va fi slujit bine va primi dreptul de cetățenie în momentul pensionării. Pentru a înfrînge spiritul de trupă, drapelele diferite ale fiecărui regiment poartă tricolorul. Numele regimentelor sînt abandonate și înlocuite cu simple numere. Înseși companiile nu mai sînt desemnate cu numele șefului lor, ci prin cifre. În sfîrșit, după fuga regelui (20 iunie 1791), comisari ai Adunării sînt trimiși în armată pentru a primi jurămintul de credință al trupelor.

Alături de armata regală, apare o nouă armată: garda națională, miliție burgheză compusă din cetățeni „activi” plătitori de impozit. Îmbrăcată cu albastru și roșu după modelul gărzilor franceze, garda națională cu pantaloni albi este tricoloră și se opune prin uniforme sale celor ale soldaților regali, în care domină albul. O dată cu fuga regelui și după întoarcerea suveranului de la Varennes, voluntarii naționali se retrag din garda națională a departamentelor. Mai mult de 100 000 de oameni se angajează să apere patria în caz de conflict și se duc la frontiere. Au o soldă, o disciplină diferite de cele ale trupelor regale. Voluntarii își aleg șefii, în general dintre persoanele importante, fii de burghezi și de nobili liberali.

Noua armată de oameni care consideră că rămîn cetățeni și sub haina militară se întărește în vara lui 1792 cu noi voluntari, cînd patria se află din nou în pericol după declararea războiului în aprilie. Voluntarii din 1792 formează batalioane disperate. De cele mai multe ori, este vorba de săraci înrolați, de oameni modești și fără experiență militară. Unii se înrolează din spirit democratic, alții, de nevoie. Unii dintre ei sînt încorporați în regimentele regulate cărora le schimbă fizionomia și le accentuează uneori patriotismul. Sînt soldați amestecați care, înainte de căderea regalității, înfruntă ore în șir salvele de tun ale armatei austro-prusace. În strigătele de „Trăiască națiunea!” ei obțin o victorie (20 septembrie 1792) care permite întemeierea Republicii proclamate de Convenție.

După triumf, voluntarii se întorc acasă: promiseseră să dea o mîină de ajutor trupelor de linie; misiunea o dată îndeplinită, ei pleacă, în ciuda ordinelor date de generali și de trimișii puterii. Aceasta ordonă o nouă înrolare în februarie 1793, cînd sînt adunați 300 000 de oameni. Populația de la țară privește decizia cu ostilitate, se plînge că impozitul de sînge se

strânge mereu de la aceiași: săracii care nu pot cumpăra înlocuitori ca bogații. Egalitate! Ori participă toată lumea, ori toți vor refuza să slujească. În vest, această înrolare dă frîu liber ranchiunilor acumulate împotriva Revoluției, stîrnește revolta și nu după mult timp duce la formarea unei armate catolice și regale, formată mai întîi din nenobili, apoi din nobili. Începe războiul civil, război atroce de ambele părți; nu se va termina cu adevărat decît sub Consulat.

În iunie, iacobinii ajunși la putere prin insurecția sanculoților înfruntă prima coaliție ce reunește austrieci, prusaci, englezi, spanioli, portughezi, sarzi și napolitani. Trebuie „să învingă ori să moară”. Sanculoții cer teroarea în armată: excluderea comandanților aristocrați, înlocuirea lor cu patrioți, înrolarea în masă a tuturor cetățenilor, război de masă și război patriotic ce trebuie să ia locul războiului savant dus de susținătorii fanatici ai regilor: o zi și o noapte de luptă în care toți francezii vor fi implicați îi vor mătura pe toți mercenarii prinților. Realisti, iacobinii transformă înrolarea cerută în rechiziție (decretul din 23 august 1793): toți tinerii celibatari sau văduvi fără copii, cuprinși între optsprezece și douăzeci și cinci de ani, sînt chemați pentru serviciul militar pînă la încheierea păcii. Mobilizare a soldaților, mobilizare a tuturor cetățenilor: cei ce nu vor pleca, vor munci la aprovizionarea și înarmarea trupelor, femeile, copiii sînt chemați la efortul de război, bătrînii trebuie să predice ura față de regi. Nu mai există nici front, nici spate al frontului, ci un popor unit împotriva tiranilor! Este cuvîntul de ordine al iacobinilor, înscris pe drapele, de-acum toate în culorile naționale.

Unitate a națiunii, unitate a armatei: legea amalgamului votată în februarie 1793 prevede că toți soldații vor avea aceeași uniformă, cea a voluntarilor. Acest fapt trebuie să elimine particularismele regimentelor regale dinainte și să pună capăt încăierărilor dintre „fundurile albe” – soldații regulați – și „porțelanul albastru”, termen folosit cu dispreț de foștii soldați ai regelui pentru a-i desemna pe voluntari. Aceeași uniformă, soldă și disciplină identice, recrutare asemănătoare a șefilor: o treime numită în funcție de vechimea în serviciu, două treimi prin alegerea subordonaților imediați și prin cooptarea cadrelor posesoare ale gradului pentru care se face alegerea. Legea preconizează în plus formarea de regimente reunind un batalion din vechea armată cu două batalioane de voluntari: patriotismul celor din urmă trebuie transmis celor dintîi, în vreme ce soldații cu experiență îi instruiesc în arta războiului pe voluntari. Amalgamul se realizează progresiv doar din vara anului 1793 și se încheie abia la sfîrșitul lui 1794 și începutul lui 1795.

De acum încolo, militarii proveniți din armata Vechiului Regim, voluntarii din 1791, 1792 sau 1793 și 1794 trăiesc împreună, împart aceleași corturi, mănîncă din gamelă în jurul aceluiași cazan. Louis Glence, născut în 1756 în Bretagne într-o familie de peruchieri, subofițer în armata lui Ludovic al XVI-lea, stă alături de Henri Grimal, de cincizeci și șase de ani, originar din Lorena, voluntar din 1791, Jean Tardif, de douăzeci și trei de ani, născut în Burgundia, agricultor, voluntar din 1792, Pierre Lassia, profesor de matematică, sau Bessa, negustor, amîndoi parizieni mobilizați. Creuzet militar, armata este și creuzetul noii națiuni: toate profesiunile și toate condițiile sociale se regăsesc în ea: de la fiul de cultivator la cel de negustor sau de membru al profesiunilor liberale. Alsacianul învață să trăiască alături de provensal, unul descoperă limba cu accent aspru din nord-estul Franței, celălalt dialectul cu inflexiuni melodioase din regiunile sudice, unul gătitul

pe bază de unt, altul gătitul pe bază de ulei. În viața de zi cu zi, fac schimb de obiceiuri, de cîntece din ținutul de baștină. Se recunosc francezi dincolo de diferențele culturale.

Toți francezi? Alături de ei, mai există patrioți străini – belgieni, batavi, germani, italieni sau polonezi – care au alcătuit legiuni străine pentru a contribui și în țările lor la căderea domniei prinților și a aristocraților. De exemplu, Sulkowski este un polonez care va deveni aghiotantul lui Bonaparte în Italia.

O armată republicană

Iacobinul din anul II veghează la educația civică a noii armate. Prin mijlocirea reprezentantului în misiune, deputat al Convenției prevăzut cu puteri depline, prin intermediul funcționarilor multipli din guvern, de la comisarii de război pînă la judecătorii militari, magistrați iacobini, montagnarzii îi învață pe soldați motivele luptei lor: distrugerea totală a „feudalității”, libertatea pămînturilor și a oamenilor, egalitatea și unitatea unei națiuni în război împotriva aristocrației franceze și europene. Discursurile reprezentanților în misiune, sărbătorile civice la care soldații și cetățenii se amestecă, societățile populare și cluburile unde se întîlnesc, cîntecele patriotice ca *La Marseillaise* sau cupletele compuse pe acest imn, piesele de teatru sînt tot atîtea mijloace utilizate de pedagogii Republicii.

În armată există militanți revoluționari de toate orientările: ultra-revoluționari modelați de Hébert care trimite trupelor ziarul *Le Père Duchesne*, iacobini cititori ai publicațiilor *L'Antifédéraliste* sau *Bulletin des lois*, citra-revoluționari apropiați de Danton sau de Camille Desmoulins. Așa cum montagnarzii reduc „facțiunile” în corpul civil, ei luptă împotriva acestor facțiuni în armată și o supun la o disciplină strictă. Cetățeni doar în parte? Soldații votează, dar practica propriu-zisă a acestui act civic este subminată de conformism. În schimb, ei păstrează un drept, desigur limitat, de a-și alege șefii și consiliile de administrație, un fel de mici municipalități ale regimentelor care își guvernează viața, în sfîrșit, juriile judecăților militare.

Iacobinul vrea să-i transforme pe soldați în modele de cetățeni. Le preamărește meritul, spiritul de sacrificiu pentru cauza națională, solidaritatea între ei și cu civilii. În *Recueil des actions héroïques* compus de Convenție, faptele de vitejie ale războinicilor națiunii sînt subliniate, iar culegerea respectivă este distribuită municipalităților și școlarilor. Războinicul mort nu dispare: iacobinul luptă în armată, ca în societate, împotriva decreștinizării – unii soldați au fost vectorii luptei împotriva catolicismului. Creînd cultul Ființei supreme și recunoscînd nemurirea sufletului, Convenția montagnardă transferă cultul în armată. Asociat cultului patriei căreia soldații îi sînt înflăcărați apărători, cultul Ființei supreme spune că manii soldatului veghează asupra tovarășilor de luptă. Convenția îi glorifică pe soldații adolescenți care s-au sacrificat, ca Viala și Bara, ea înalță primele monumente în cinstea celor morți în războiul revoluționar.

Astfel, soldatul este îndemnat să înlocuiască vechea onoare a războinicului cu virtutea civică. Ea înseamnă uitare de sine pentru salvarea întregii comunități. Această virtute își găsește aplicația în supunerea față de legile și reprezentanții națiunii suverane, în respectarea proprietăților, mai ales pe teritoriu străin: „Război castelelor, pace colibelor!” este cuvîntul de ordine dat trupei republicane.

Consecințele iacobinismului în armată sînt diverse: alături de militari convinși – moderați sau indiferenți; alături de decreștinizator – catolicul care continuă să-și afirme credința (mai există încă preoți militari ascunși în unele batalioane pînă în anul II); alături de soldatul „virtuos” împărțind „pîinea neagră a libertății” cu locuitorii ținuturilor ocupate, jefuitorul nesocotitor al unei justiții ce prevede moartea pentru el. Soldatul cu respect față de prizonierul de război este tovarășul celui care își masacrează adversarul. Nu Convenția însăși a recomandat această faptă ca răspuns la atrocitățile comise de anumite trupe inamice? De fapt, între lege și practică întotdeauna există o prăpastie, iar guvernul revoluționar își dă seama, ca sub Vechiul Regim, de necesitatea de a păstra combatanți în vederea schimbului.

Toți soldații luați drept misionari ai libertății sfîrșesc, în diverse grade, prin a participa la ridicarea în slăvi a unei Mari Națiuni nivelatoare și cuceritoare și prin a cădea în „șovinizm”. Alături de soldatul care încă se vrea cetățean, există vechiul sau noul profesionist al războiului și, înainte de 9 thermidor, lui îi adresează Carnot jurnalul său *La Soirée des camps*, ce tinde, contrar spiritului iacobin, să facă din cetățeanul sub arme înainte de orice un militar, membru al unei societăți particulare. În domeniul social de exemplu, iacobinul aplică o politică de ajutorare, de binefacere atît pentru militar, cît și pentru civil. Pentru Carnot, militarul are dreptul mai mult decît civilul la această asistență, fiindcă el este cel mai folositor tehnician pentru întregul corp social.

De la soldatul patriot la tehnicianul războiului

În 1794, armata franceză devine una de masă. Ea numără un contingent nicicînd întîlnit pînă atunci: aproape 800 000 de oameni; milionul de combatanți anunțat la tribuna Convenției este un mit destinat să trezească frica adversarului și să întărească națiunea. Armata Revoluției nu poate fi comparată cu armata regilor. În timpul Războiului de Șapte Ani (1756-1762), regele Franței recrutează 270 000 de oameni dintre care 70 000 străini. În șaiszeci și doi de ani, între 1701 și 1763, regalitatea înrolează 460 000 de oameni și instruește 1 545 000 pentru o armată pe picior de război de 160 000 de oameni; în total, 2 030 000 de soldați dintre care 360 000 străini. În ceva mai mult de un an, Republica organizează o armată echivalentă cu aproape jumătate din „naționalii” înrolați de regalitate în peste cincizeci de ani.

Masă considerabilă, dar care în mare parte are totul de învățat despre meseria armelor. La început, soldatul învață războiul din mers. Războiul de poziție devine un război de mișcare, iar acesta, după formula iacobină, este la fel de rapid ca „scînteia electrică”. Mai mult ca înainte, soldatul este un „picior colbăit”. Cu ranița pe umăr, cu pușca în bandulieră, el trebuie să ignore foamea, sub soarele arzător al verii sau pe drumurile înzăpezite ori înghețate ale iernii. Nu mai există un anotimp anume pentru război. Carnetele de drum ale soldaților ne vorbesc despre scurtarea timpului de parcurgere a unei distanțe, despre alerta constantă, despre înfulecarea rapidă a mîncării din gamelă, despre cazanul răsturnat pentru a stinge focul bivuacului, despre marșul reluat fără încetare. Aymez, voluntar parizian din 1792, traversează în șapte ani de război regiunea pariziană, nordul Franței, Belgia, partea occidentală a Germaniei, Elveția și Italia de Nord. În 1796, străbate în șase luni 1 432 km. Etapele variază de la o zi la alta: pe 7 septembrie, doar 8 km, pe 25, 48 km, și aceasta pe timp de război.

Aymează mărturisește că, uneori, el și camarazii săi mășăluiesc dormind. Efectul consumului fizic este dezvăluit în registrele de control ale trupelor sau în cele ale invalizilor. Unii au surzit din cauza bubuiturilor salvelor de tun, altora li s-au dislocat organele interne în urma eforturilor violente care, de-a lungul timpului, produc hernii voluminoase. Condițiile proaste de viață, împreună cu eforturile excesive și neregulate creează cohorte de reumatici și de soldați atinși de boli cronice de rinichi. Alimentația precară, viața sub cerul liber în regiuni reci și insalubre, însoțită și acolo de eforturile marșului, duc la insuficiențe respiratorii sau afecțiuni pulmonare. Maladiile deja constatate în armatele secolului al XVIII-lea se amplifică o dată cu războaiele Revoluției și ale Imperiului. Lor li se adaugă altele. Etapa este de prea multe ori închinată lui Bachus sau Venus. Alcoolismul este o țară a armatei; bolile venerice, contractate de la miile de prostituate care se țin de armată în ciuda ordinelor date de conducere, devin împreună cu rîia un adevărat flagel. În câțiva ani, condițiile de viață transformă un soldat de douăzeci de ani într-un moșneag. Când Jacquin se întoarce de la război, apropiatii și însăși mama lui refuză să creadă că este ruda lor.

Marșul, lupta și, în acest scop, ucenicia armelor. Pe drum sau în tabără, tînărul recrut deprinde rudimentele meseriei de la camaradul cu experiență. Ceea ce înseamnă că, la început, bătăliile sînt duse de ucenici nepricepuți care, fiindcă focul le trezește frica, se împrăstie în dezordine. În pofida efortului de război susținut de guvernul revoluționar, armele lipsesc pretutindeni sau sînt de proastă calitate. Se folosesc armele moștenite de la Vechiul Regim, se fabrică altele ori se rechiziționează de la locuitori. Uneori, puștile prezintă un real pericol pentru utilizatorii lor. Ele explodează în fața combatanților, iar aceștia nu le întrețin corespunzător.

Pentru unii revoluționari, focul este mai puțin important decît arma albă: baioneta, sabia sau, cîteodată, sulița. Există la patriot un fel de mit al armei albe; arma prin excelență a insurecțiilor este considerată cea mai efecace în atac, tipul de luptă specific soldaților cetățeni. Mijlocul cel mai simplu de a înlocui arta războiului tradițional constă în utilizarea masei. Este necesar să se adune cît mai multe trupe cu puțință în punctul de atac ales și, cu ajutorul acestei mulțimi, să se pornească asaltul cu baioneta ridicată, cu cîntecul patriotic pe buze; dușmanul trebuie izbit, răsturnat și distrus. S-a terminat cu vechea tactică, strigă sanculotul, ea ținea de mercenarii regilor; se cuvine ca războiul revoluționar să aibă un stil nou. „Atacați, atacați întruna, în coloane compacte, cu baioneta”, recomandă reprezentantul în misiune. Războiul de masă este însoțit la început de un „război psihologic”, de un război subversiv. Reluînd sfatul lui Rousseau: „distrugeți înțelegerea publică a statului dușman”, revoluționarii trimit foi volante soldaților inamici, îndemnîndu-i să abandoneze cauza regilor și să se alăture celei a poporului.

După eșecuri, rezultatul acestui război îl constituie victoriile cu prețul a numeroase vieți omenești. Pierderea de unități este atît de mare încît, deși ele stăpînesc peste cîmpul de luptă, nu mai pot urmări și nimici inamicul, după cum dictează Convenția. Houchard, învingătorul de la Hondschoote (8 septembrie 1793), va fi ghilotinat pentru că nu a urmărit și anihilat armata inamică.

Guvernul revoluționar trage învățăminte din masacre. Suspendă epurările din rîndurile cadrelor nobile, aproape o mie sînt păstrate și vin să-l ajute pe Carnot în birourile Ministerului de Război, unde reiau planuri sau proiecte elaborate pe vremea monarhiei. Ofițerul de stat-major Barthélemy grupează

unitățile combatante în divizii puternice, de 5 000 sau 10 000 de oameni, asociind două regimente de infanterie, grea sau ușoară, cavaleria și artileria. „Masele” devin operaționale, „active”, dar și cadrele sînt instruite mai bine. Guvernul din anul II pornește în marea căutare de talente. Unitățile sînt trecute în revistă pentru a-i descoperi pe oamenii care știu să citească, să scrie, să socotească, să facă și să înțeleagă planurile. Promovați, ei sînt uneori trimiși în tabere fixate în spatele trupelor; cu soldați și subofițeri, ei învață acolo, în perioade scurte, esențialul despre tactică. Întorși la batalioanele lor, se transformă la rîndul lor în pedagogi.

Tinerii generali urmează școala adversarilor lor, trag învățăminte din lupte, se obișnuiesc încetul cu încetul cu atacul simultan al mai multor arme, încurajează instruirea oamenilor, recurg în egală măsură la atacul în coloane sau în careuri de apărare. Instrumentul de război lăsat moștenire de Republică lui Bonaparte este mult mai bun decît au afirmat unii istorici. Să redăm, de exemplu, sub condeiul lui Vigo-Roussillon, combatant în campania din Egipt, un episod din bătălia de la Piramide:

Generalul Bon a ordonat unei jumătăți din prima față a careului să înainteze și să atace tabăra inamicilor. Toate plutoanele pare ale acestei fețe, susținute de carabinierii din a patra ușoară, s-au dus spre fortificațiile inamice. Eram la vreo două sute de pași de acestea cînd am fost atacați, cu cea mai mare îndrăzneală, de o mulțime de călăreți. Plutoanele noastre mergeau separat, în urma greșelii comise de generalul Bon de a despărți doar plutoanele pare, în loc să dispună înaintarea lor grupată. Din fericire, plutoanele erau pe șase rînduri și, deși înconjurate și separate unele de altele, formau mici mulțimi, un fel de careuri pline, ultimele trei rînduri organizîndu-se singure ca ariergardă [...]. Am deschis focul la zece pași, lăsînd pămîntul acoperit de oameni și cai. Totuși, continuam să înaintăm în fortificațiile tot încercuite. Deodată, comandantul batalionului Duranteau ne ordonă să ne îndreptăm în fugă spre satul Embabeth, care folosea drept sprijin pentru flancul stîng al taberei. L-am luat dintr-o lovitură și ne-am trezit astfel stăpîni pe singura ieșire a taberei inamice. Mamelucii au încercat să iasă de acolo, dar într-o clipă intrarea în sat a fost blocată de corpurile oamenilor, ale cailor, ale cămilelor, toți căzuți sub focul nostru; formau o baricadă înaltă. Măcelul era îngrozitor.

Furie a luptelor care vor costa mai mult de 480 000 de vieți omenești în armatele Revoluției. Morții de pe cîmpul de luptă sînt mai puțin numeroși decît cei ce pier la spital, ca urmare a epidemiilor. Chirurгии suprasolicitați ciopîrțesc trupurile, taie oasele dintr-o lovitură rapidă, în vreme ce soldatul își strînge pipa între dinți; dacă pipa cade și se sparge, soldatul este mort.

Violență a războiului exercitată asupra populației: în zadar generalii, ca Bonaparte, interzic furturile de alimente, soldații flămînzi se împrăstie în sate, jefuiesc și violează. La sfîrșitul Revoluției, ofițerii își regăsesc vechile obiceiuri de mercenari. Pun să contribuie orașele care au ridicat asediul, storc bani de la locuitori, își umflă prada de război. Cînd vine retragerea, armata în derută nu mai cruță pe nimeni. În 1796, căpitanul Humblot descrie retragerea armatei de la Sambre-et-Meuse:

I-am văzut pe locuitori sărăciți de-a binelea după ce le-au fost furate animalele, alimentele, proviziile de orice fel; abia le mai rămînea o bucată de pîine pe care o stropeau cu lacrimile lor, dar și pe aceea le-o smulgea cîte un soldat barbar. Ca și cum n-ar fi fost atinsă culmea neomeniei, ei mai cereau cu un comportament dintre cele mai crude ca victimele miniei lor să le dea bani, deși nu mai aveau nici o para, după ce cu ultimele sacrificii și-au plătit înzecit existența.

Întoarcerea profesionistului de la război

Armata este istovită. În 1798, amenințată de o a doua coaliție, Franța se dotează cu legea Jourdan cu privire la conscripția care înlocuiește rechiziția. De acum, tinerii celibatari sau văduvi de douăzeci de ani fără copii sînt înscrși anual în registre ce menționează identitatea și constituția lor fizică. Cei ce au douăzeci și unu pînă la douăzeci și cinci de ani formează alte patru clase. Dintre aceste clase de vîrstă, este tras la sorți un contingent pentru armată. Conscripția ce instituie serviciul militar obligatoriu în mod regulat se va menține pînă în secolul al XIX-lea. Legea este foarte repede viciată de posibilitatea oferită celor recrutați de a-și cumpăra un înlocuitor. Apare un comerț al oamenilor, îngăduind celor bogați să scape de serviciu. Napoleon Bonaparte va relua sistemul. Conscripția nu este văzută cu ochi buni, mulți nesupuși se ascund și, din sutele de mii de oameni prevăzuți la sfîrșitul Directoratului, nu rezultă decît un contingent, numeros, desigur, dar incapabil să schimbe structura armatei. Prin urmare, este vorba de o armată unde predomină bărbații care uneori luptă de șapte ani.

Soldați cetățeni, militarii devin profesioniști ai războiului. Plecați de ani întregi din ținutul lor, ei scapă în mare parte de autoritatea civilă, pentru a cădea sub dominația generalilor lor. Aceștia le dau mînă liberă să-și ia ce vor din țările cucerite, organizează recrutarea cadrelor din armata lor, ca și justiția militară. Ei transferă cultul patriei asupra propriei persoane, reînvie un spirit de trupă readucînd drapelele pe care sînt înscrise numele bățăliilor la care a participat fiecare unitate, împărțind săbiile de onoare, prima decorație militară existentă sub Republică. Înainte de a fi soldat al Republicii, ești soldat al regimentului în care servești; înainte de a fi în slujba patriei, ești „din armata lui Bonaparte” sau „din armata lui Bernadotte”. Primii, modelați încă de un anumit spirit iacobin, îi consideră pe cei din urmă „aristocrați”, îi numesc „domnii” și îi înfruntă în dueluri individuale sau colective. Astfel, fiecare general are „clientela” lui care îi permite să facă și să desfacă guvernele țărilor ocupate, să treacă peste autoritățile civile pentru a semna tratate de pace. În acest joc despotice, șefii prind gustul puterii civile și intenționează să intervină în luptele politice interne ale Franței. Clasa politică amenințată în 1797 de regaliști îi îndeamnă la așa ceva. Bonaparte, ca Hoche, trimite în Franța ofițeri și soldați care participă la o lovitură de stat. În același timp, Bonaparte, de exemplu, își îndoctrinează soldații, reconstruiește un cult al morților numai în direcția societății militare, preamărește eroismul luptătorilor și le compară cu moravurile oamenilor politici, pe care le prezintă ca fiind depravate. Îi pune pe soldați să redacteze comunicate amenințătoare pentru puterile constituite : „Ori mențineți Republica, ori intervine armata !”.

În ajunul loviturii de stat din 18 brumar (1799), înainte chiar ca Bonaparte să se întoarcă din Egipt, generalii se amestecă în politică. Unii de partea neo-iacobinilor, alții de partea revizioniştilor dornici, ca abatele Sieyès, să schimbe instituțiile. La întoarcere, Napoleon știe să-i seducă și pe unii, și pe ceilalți, să manipuleze adunările prin mijlocirea fratelui său Lucien, să dea curs unei propagande în favoarea sa prin intermediul presei. Este ales de revizionişti și de notabili înfricoșați de a doua coaliție și de resurgența iacobinilor. Planul pus la cale pentru a determina adunările politice să transforme Constituția se derulează fără poticneli pe 18 brumar, cînd deputații acceptă să se transfere la Saint-Cloud. A doua zi, situația devine dramatică. Unii deputați afirmă că Napoleon este un dictator și îl amenință cu închisoarea.

Bonaparte se zăpăcește și doar spiritul de inițiativă al fratelui său Lucien îl salvează. Armata adunată pentru a-i păzi pe deputați se transformă în armată pentru lovitură de stat. Murat ocupă sala de ședințe și le ordonă soldaților „să-i dea pe toți afară”. Consulatul se instalează în umbra baionetelor. Se îndreaptă Franța spre o dictatură militară? Unii soldați își doresc acest lucru, aducând ca motiv faptul că o națiune în război trebuie să fie militarizată. Burghezii se tem să cadă „sub biciul unei dictaturi” a soldățimii disprețuitoare față de ei. Bonaparte este suficient de înțelept cât să se prezinte mai degrabă ca un șef de stat civil decât ca un general. El împacă „partidele”, îl apropie pe notabilul republican de nobilul întors din exil, restabilește pacea și în interior, și în exterior. În 1802, pentru mulți francezi el este „Salvatorul”. Totuși, primul consul trebuie să țină cont de armată și de clientelele generalilor care completează împotriva lui. Va avea nevoie de timp pentru ca, în 1804, să devină stăpînul absolut al armatei.

Războinicul napoleonian

Armată națională sau armată profesionistă?

Recrutarea armatei sub Imperiu se realizează prin voluntariat și mai ales prin conscripție. Conscripția nu este egalitară, ci în funcție de clase sociale, regiuni, orașe și sate. De foarte multe ori, armata este formată din țărani săraci. Contribuția în oameni cerută Franței este relativ ușoară în timpul Consulatului și al Imperiului, dar efectivele înrolărilor nu încetează să crească, trecînd de la 113 000 de oameni în 1805 la 165 000 în 1806 și la mai mult de un milion în 1812 și 1813. În total, două milioane de oameni sînt încorporați, adică 37% din cei mobilizabili și 7% din populația totală. Mulți recrutați nu se supun sau dezertează. În 1810, autoritățile reușesc să oprească hemoragia. La această dată, numărul refractarilor trece de la 68 000 la 9 000.

Armata națională păstrează un nucleu puternic de veterani ai războaielor revoluționare: în 1803, 174 000 de oameni din clasele cuprinse între 1792 și 1799 sînt menținuți sub drapele. Conscrișii care li se alătură nu scapă de condiția militară decât la spital sau prin moarte. Astfel, sub acoperirea unei armate naționale, se perpetuează o armată profesionistă care le transmite celor noi regulile și obiceiurile societății militare.

Armată națională sau armată a națiunilor?

La fel ca în timpul Revoluției, armata națională este un creuzet al națiunii. De bine, de rău, francezii iau drumul taberelor și se alătură celor de acolo. Conscripția, va spune Napoleon la Sfînta Elena, era o instituție intrată în moravuri și doar mamele își întorceau fiii de la datoria de a servi sub arme. Ceea ce înseamnă să uităm că, pînă în 1815, vor exista întotdeauna refractari și că, după campania din Rusia, numărul lor sporește considerabil, ajungînd chiar să formeze bande puternice.

Armată națională? O dată cu trecerea timpului, Marea Armată napoleoniană devine cea a națiunilor subjugate sau satelite. Pînă în 1814, Cisalpina

devenită regat al Italiei furnizează 218 000 de oameni, regatul de Neapole 60 000, Spania 15 000, Confederația Rinului 120 000, Elveția 10 000, Olanda 36 000. Acestor contingente li se adaugă cele portugheze și poloneze.

În armata națiunilor, Bonaparte extinde principiul de egalitate a șanselor la conscrișii din țările anexate. Toți pot fi promovați ofițeri. Este cazul tânărului Traversa, italian născut la Alexandria, reședință a departamentului Marengo. Se înrolează la douăzeci de ani. Curajul și talentul militar îi aduc gradul de sublocotenent într-un regiment de infanterie ușoară în 1813. Napoleon le deschide și fiilor de notabili străini poarta școlilor militare. Astfel, locuitori din Provinciile Ilirice primesc burse pentru a se instrui la Saint-Cyr sau la Școala Politehnică. În viziunea împăratului, armata trebuie să fie și un creuzet în care se creează unitatea populațiilor diverse ale imperiului său.

Războinicul și civilul

Napoleon se străduiește să reînnoade legăturile dintre societatea militară și societatea civilă, dar nu reușește decît pe jumătate. Întotdeauna vor subzista o doză de neîncredere a burghezului față de militar și o aroganță a celui din urmă față de civil pe care îl califică cu termenul peiorativ *pékin* (pricăjit).

Napoleon încearcă mai întîi să-i atragă pe fiii de notabili – burghezi sau nobili alăturați cauzei – în școlile lui de ofițeri. Acestea trebuie să-i furnizeze tehnicieni buni, ele sînt ca niște porți deschise spre lumea civilă și reunesc elitele prea multă vreme sfidate de Revoluție. Nevoile de război sînt atît de mari încît Napoleon nu reușește niciodată să mărească procentajul de ofițeri ieșiți din școli cu mai mult de 10%. Alături de absolvenții de la Saint-Cyr sau Politehnică, există ofițeri care au făcut carieră fără a trece prin școli. Printre ei, mulți fii din mica burghezie atrași de strălucirea și gloria meseriei armelor. Statisticile pe baza dosarelor de inspecție ale ofițerilor dovedesc că, de fapt, cadrele armatei aparțin claselor medii. Contrar unei legende, nu toți soldații purtau în raniță bastonul de mareșal.

Apoi, Napoleon dorește ca ofițerii proveniți dintre persoanele de vază să devină comparabili cu cei pe care își sprijină puterea în societatea civilă. Dacă soldele ofițerilor subalterni abia le permit să-și țină rangul, împăratul le acordă o mulțime de avantaje: titluri de noblete sau decorații care aduc venituri, statut juridic ce atrage după sine scutirea de obligațiile curente, burse date băieților de ofițeri pentru a intra în școlile militare, locuri distribuite fetelor în Casa Legiunii de Onoare. Mai presus de toate, în această Franță care s-a dorit egalitară, cel mai mult contează „eticheta”, onorurile și prerogativele rangului recunoscute în manifestările publice. Codul din 1804 în domeniu acordă un loc de predilecție militarilor în raport cu civilii.

Mareșalii și generalii Imperiului sînt importanți prin avere. În afară de salariile mari și uneori cumulate, resursele ofițerilor superiori provin din venituri fixe anuale acordate de împărat. Astfel, Berthier depășește un milion venituri anuale, Masséna și Davout se apropie de aceeași sumă. Banii nu șterg originile și lipsa de educație. Pe lîngă un Davout care, nobil din Vechiul Regim, știe să se facă recunoscut în înalta societate, cîți generali ca Lefebvre, fiul unui paznic de la porțile unui oraș alsacian, fost sergent în armata regală și căsătorit cu spălătoreasa Hubscher, „Doamna Fără Rușine”? Cuplul stîrnește rîsul nu numai al notabililor, ci și al ofițerilor nobili din Vechiul Regim, numeroși în armatele lui Napoleon – în 1814, 166 din 277 de generali.

În sfârșit, Napoleon dorește să dea, prin intermediul militarilor, un impuls moral societății pe care încearcă să o creeze. Printre civilii individualiști și preocupați îndeosebi de bani, războinicul trebuie să fie un pedagog al onoarei. Împăratul își însușește onoarea ofițerilor din Vechiul Regim și virtutea republicană. Moștenitor al vechii cavalerii, militarul primește – gest simbolic – primele Legiuni de Onoare scoase din casca lui Bayard. Moștenitor al virtuții republicane, militarul trebuie să uite de toate, dragoste, familie, interes personal, cu scopul de a înfrunta sacrificiul suprem pentru o patrie întruchipată de acum încolo de persoana lui Napoleon. În discursurile redactate de el sau în numele lui pentru publicul școlilor militare, Napoleon afirmă neobosit că militarul trebuie să impregneze societatea civilă cu onoarea campamentelor. Printre militari, puțini se arată preocupați de o asemenea misiune.

Dacă prin parade, defilări militare și prin lectura unui *Bulletin de la Grande Armée* [Buletinul Marii Armate], societatea militară își comunică valorile societății civile – Vigny și Musset știu din experiență și o vor spune în operele lor –, o barieră desparte întotdeauna pe militar de civil. Societatea militară își păstrează riturile de inițiere, obiceiurile, cultura diferită de cea a societății civile. Războinicul rămîne un nomad și nu își întemeiază o familie decît la o vîrstă destul de înaintată. Nomad glorios, are orgoliul, uneori trufia de a se considera, prin spadă și prin victoriile obținute, din elita Marii Națiuni. Militarul îl poate frecventa pe civil în societate, în saloanele ce îi sînt uneori deschise, la balurile de curte sau la primărie, dar nu se „compromite” niciodată pe de-a-ntregul cu oameni pe care îi privește condescendent, dacă nu disprețuitor. Ce pot avea în comun oamenii închiși în prăvăliile sau afacerile lor, ducînd o viață mediocră în goana după avere, spun militarii, și războinicii care cheltuiesc fără să se uite la bani și aruncă aurul pe mese așa cum se aruncă și ei în luptă riscîndu-și viața? Fiind francmasoni, ei se retrag în lojele militare. Adesea atei sau anticlericali, își bat joc de bigotismul simulat al burghezului. Regimentul formează cadrul lor de viață; totuși, orizontul lor – cel al Europei întregi parcurse și ținute sub jugul lor – nu este limitat ca acela al burghezului. În definitiv, ceea ce îi leagă de restul națiunii este persoana lui Napoleon. Pot cîrți împotriva lui, dar Napoleon rămîne pentru ei – cu excepția mareșalilor care îl vor trăda – „micuțul tuns”, „micul caporal”, cel ce îi trage pe oameni după sine, lingusește sau tratează cu asprime, dar obține gloria. Napoleon, ca și soldații lui, este un „jucător” capabil să-și joace soarta într-o singură bătălie.

Furia războiului

Cu instrumentul de război furnizat de Revoluție, Napoleon Bonaparte aplică arta războiului, așa cum fusese pusă la punct înainte de 1789, cu o măiestrie necunoscută înaintea lui. Strategia napoleoniană constă într-o căutare sistematică a bătăliei și, prin ea, a distrugerii totale a adversarului.

Tehnică ivită din reflecție și meditație, după cum o spune el însuși. „Nu un spirit îmi dezvăluie dintr-o dată, în taină, ce am de spus sau de făcut în împrejurările neașteptate pentru ceilalți.” În fiecare campanie elaborează o idee călăuzitoare, dar nu lasă la o parte nici o soluție, mereu gata să-și schimbe planurile în ultima clipă. Principiul general este cel al economiei sau administrării forțelor: să fii cel mai puternic în locul unde ai hotărît să dai lovitură de grație. Principiul este aplicat fie prin manevre în spatele inamicului, fie prin asaltarea poziției centrale. Primul mod de a acționa este

folosit cînd Napoleon are superioritatea totală asupra dușmanului. Își aruncă armata în spatele și pe flancurile inamicului, pentru a-l strînge ca într-o plasă. Manevra asupra poziției centrale este utilizată în absența unei superiorități numerice a trupeii lui. Prin mișcări, Napoleon divizează inamicul, pentru ca apoi să ocupe intervalele din poziția centrală. Din acest punct, atacă și distruge rînd pe rînd unitățile cu care se înfruntă.

Avînd în vedere că permite concentrarea într-un punct a unui maxim de forțe și surprinderea armatei dușmane, viteza este o necesitate absolută. Napoleon cîștigă o mare parte din bătălii cu picioarele soldaților săi, cărora le cere marșuri îndelungate, rapide și istovitoare.

Pe cîmpul de luptă adoptă dispozitive diverse: infanteria poate fi aranjată pe două linii, a doua independentă de prima. Uneori, aceasta este desfășurată în întregime sau prezintă o succesiune de batalioane desfășurate și de batalioane în coloane destinate să le sprijine. La începutul Imperiului, coloanele au și intervale de desfășurare. Lipsa de instruire a trupelor obligă mai tîrziu la atacul în coloane strînse, în care alinierea este mai ușor de păstrat, dar trupa este mai puțin mobilă și mai expusă focului inamic. Focurile de linie apar în mod excepțional. Focurile tiraliilor sînt cele mai folosite: lasă inițiativa soldaților, exasperează și rup mai eficient rîndurile soldaților din armata inamică. Cavaleria este dispusă în spatele infanteriei pe două linii, iar a doua, formînd rezerva, este independentă de cea dintîi. Cavaleria atacă în valuri succesive, sfîrșește prin a străpunge liniile, urmărește și măcelărește pe militarii în derută. Artileria este repartizată pe front în grupuri mici de două pînă la opt piese plasate cînd în intervalele dintre batalioane, cînd în spatele primei linii, dacă este găsită o poziție dominantă. Artileria tractată, mai mobilă decît în timpul Revoluției, poate astfel să se concentreze rapid asupra punctelor alese și să provoace, printr-un potop de foc, dislocarea frontului opus. Tehnica aceasta este din ce în ce mai frecvent folosită după 1807. Garda imperială alcătuită din infanteriști, cavaleriști și artileriști, numărînd 9 798 de oameni în 1804, apoi 56 169 în 1812, constituie o masă de manevră utilizată numai în momentele cele mai critice. Celelalte trupe își bat joc de gărzile arrogante, dar care nu slujesc întotdeauna, numindu-le „nemuritoarele”. Cînd garda imperială acționează, o face aproape întotdeauna cu succes: la Eylau, Somosierra sau în cursul campaniei din Rusia. Ea se va sacrifica la Waterloo formînd în jurul lui Cambronne ultimele careuri de „viteji”.

Împăratul le cere soldaților săi disciplină, organizare, instrucție și supunere oarbă. Disciplina: atîta timp cît nu este stabilit contactul cu dușmanul, Napoleon închide ochii la incursiunile prin cotețe și pivnițe ale soldaților săi, la viața nomadă și furtişagurile lor. În ajunul luptei, ei trebuie să fie acolo, dacă nu, urmează arestarea, judecata și moartea. Instrucția: la început, împăratul supraveghează cu o grijă deosebită manevrele mereu repetate la ordinul lui, de exemplu în tabăra din Boulogne. Mai tîrziu, ritmul impus de operațiile din ce în ce mai dese împiedică o bună instrucție și, la sfîrșit, soldații tineri, „Marie-Louise”, învață ca pe vremuri, din mers, de la cătanele bătrîne. Organizarea: există defecte „la cuirasa” armatei, serviciile de inten-dență însărcinate cu aprovizionarea trupelor lipsesc uneori, obligîndu-le să trăiască pe seama țărănilor, ceea ce este dăunător și pentru soldați, și pentru caii de cavalerie hrăniți necorespunzător, atinși de boli din cauza cărora mor în număr mare, de exemplu în Rusia. Mobilitatea și viteza trupeii sînt afectate. În pofida tentativelor de organizare a ambulanțelor și a corpurilor

specializate de brancardieri, serviciile de sănătate nu acționează niciodată pe măsura măcelurilor de pe câmpul de bătaie. Armata napoleoniană va înregistra pierderi evaluate la mai mult de 900 000 de oameni, dar trebuie să ținem cont că în spital mor mai mulți decît în focul luptei.

Supunerea oarbă: obiceiul de a discuta ordinele, căpătat în timpul Revoluției, este eradicat. Soldatul îl urmează pe căpitan, căpitanul pe general, iar acesta nu are de luat hotărîri, ci primește ordine pe care le execută fără să clipească. De la generalii tineri – media de vîrstă este de patruzeci și unu de ani –, Napoleon așteaptă să fie buni executanți și antrenori ai soldaților. Iar ei sînt astfel, știind să-și riște viața în fruntea trupelor lor. Oudinot, de pildă, are trupul brăzdat de douăzeci și trei de cicatrici. Mai există însă o fisură în sistemul napoleonian, fisură de care vor profita adversarii formați de foștii generali francezi trecuți în tabăra adversă ca Bernadotte: cînd generalii dispun de armate considerabile, ca în timpul campaniei din Rusia sau al celei din Germania, ei sînt slabi strategii. Există și excepții totuși: Lannes sau Davout.

Supunerea oarbă nu înseamnă că armata napoleoniană este compusă din automate. Napoleon știe că oamenii lui au moștenit de la epoca revoluționară, dacă nu de la cea a regilor, dorința de a ști încotro sînt duși. Multă vreme, împăratul își păstrează obiceiul de a ține un discurs în ajunul luptei. Pretinde că o face pentru a înlătura insinuările, zvonurile care circulă prin tabără și pentru a menține o stare generală bună. Dar și pentru a răspunde așteptării războinicilor, în ordinea de zi, împăratul descrie în linii mari în ce va consta actul de război de a doua zi.

Supunerea nu este absolută pe câmpul de luptă. În mici întîlniri, vedem, ca sub Vechiul Regim sau Revoluție, că armata își desemnează campioni care se bat în dueluri individuale cu cîțiva adversari. De asemenea, războinicul pune întotdeauna ochii pe inamicul cu un cal frumos și echipament bogat, îl atacă pentru a-l captura și despuia. În ciuda interdicțiilor lui Napoleon, în spatele liniilor, războinicii își regăsesc individualitatea pe care și-o pierde în coloanele de atac sau în linii, duelîndu-se unii cu alții. De altfel, este un rit de inițiere a războinicului: recrutul sau ofițerul tînar trebuie nu numai să „ungă bine gîtlejurile” – să dea de băut –, ci și să-i înfrunte pe „viteji”, militari dueliști de temut care îl provoacă întotdeauna pe tînarul războinic. A te bate în duel înseamnă a arăta că disprețuiești viața, că vei putea apăra onoarea drapelului și vei fi un tovarăș de luptă pe care oricine se va putea baza.

Continuități și rupturi

Cei douăzeci de ani de război aproape neînterupt au adus puține modificări la armament. Războinicul se bate cu aceleași arme. Pușca prusacă s-a ameliorat numai cu privire la încărcarea armei; aceasta este prevăzută cu o lamă ascuțită, așa că soldatul nu mai rupe cartușul cu dinții, iar cadența de tir este accelerată. Napoleon nu adoptă această tehnică, după cum respinge și utilizarea balonului, înlocuirea salpetrului cu cloratul de potasiu sau folosirea plăcii Forsyth, plasată la contactul cu încărcătura, în locul plăcii cu silex. Tunurile sînt tot cele ale lui Gribeauval. Absența „revoluției tehnice” nu se datorează doar stării siderurgiei franceze: transformările propuse sînt respinse din conservatorism limitat.

Tactica se schimbă puțin în aparență. Generalii aplică rețetele elaborate în pragul Revoluției. Francezi sau străini, ei o fac cu mai mult succes decît

altădată și sînt constrînși să se adapteze la „războiul-fulger” impus de Napoleon. „Războiul-fulger” este din ce în ce mai greu de purtat: rapiditatea de mișcare și efectul de surpriză se bazează pe mase mari. Prusianul Clausewitz, care va trage învățăminte din războiul napoleonic în cartea sa *De la guerre* [Despre război], înțelege deja că „orice ofensivă slăbește prin însăși progresia ei. O jumătate de milion de oameni au traversat Niemenul, 120 000 au luptat la Borodino și mai puțini încă au ajuns la Moscova”. Iar Clausewitz conchide: „Forma defensivă a bătăliei este mai puternică decît forma ofensivă”. Ceea ce este și mai adevărat cînd Napoleon ocupă o țară atît de vastă ca Rusia, unde adversarul poate întotdeauna să refuze lupta, să se retragă, să istovească o trupă slab aprovizionată.

Tactica napoleonică este pusă în încurcătură și de englezul Wellington care, după ce trage învățămintele de rigoare din lupta în Peninsula Iberică, se folosește mai bine de teren, îl prevede cu fortificații succesive și paralele care frînează și apoi opresc atacurile trupeii franceze. În sfîrșit, ultimul element, dar nu neînsemnat: cuprinzînd toate societățile vremii, războiul provoacă tresărirea popoarelor al căror naționalism se trezește; din *sierras* spaniole unde acționează *guerrilleros* pînă în munții Tirolului unde se ridică partizanii lui Andreas Hofer și pînă în cîmpiile rusești unde se agită mulțimi de țărani fanatizați de preoți, pretutindeni armata franceză se vede confruntată cu un stil de război căruia nu-i poate răspunde altfel decît printr-o dublă violență aducătoare de orori, așa cum le-a pictat Goya.

Schimbare și în utilizarea mai intensivă a artileriei. Infanteria rămîne „regina bătăliilor”, dar puterea de foc este înmulțită de numărul tunurilor și mobilitatea lor. La Leipzig, între 16 și 19 octombrie 1813, bătălia care opune zece națiuni și 500 000 de oameni reunește mai mult de 3 000 de piese de artilerie. Artileria franceză trage mai mult de 220 000 de lovituri de tun.

Războiul devine „măcelărie” și alimentează marele cimitir militar al popoarelor din Europa. Violența paroxistică se bazează pe mentalitatea războinicului și pe atitudinea lui față de toți civilii, de aceeași naționalitate sau străini. Înaintea demobilizării, în 1815, pretutindeni lumea se teme de acum să vadă pe trotuare sute de mii de oameni care nu mai știu decît să ucidă. Revoluția franceză a dezvoltat cu privire la veteran a politică de ajutor social, Imperiul a păstrat-o, dar fără caracterul egalitar al acestei binefaceri naționale, iar Hôtel des Invalides sau taberele de veterani nu mai pot primi zecile de mii de oameni. Restaurația îi transformă în soldați inactivi, cu o jumătate de soldă: din stradă în cafenea, din locul de fumat în piața publică, își tîrăsc sărăcia, ranchiuna după ei și transmit poporului amintirea epopeii. Dar în primii ani mulți dintre ei stîrnesc frica: brutalitatea suferită și exercitată le-au provocat unora tulburări psihice și cîteodată nebunie.

Secolul Luminilor visase la o pace universală sau la o reglementare a războiului care să nu mai fie „comerțul regilor”, după cum a scris Thomas Paine, ci să se umanizeze și să respecte dreptul oamenilor. În toate țările, pe urmele Franței, oamenii au sperat într-o eliberare de sub despotism, iar „lumiștii” ca Goya se regăsesc sfîșiați de durere. Războiul de eliberare s-a transformat, după cum prezisese Robespierre, într-un război de aservire, trezind ura și dorința de a uide atît la învingători, cît și la învinși. Va fi nevoie de timp pentru ca Europa să-și afle din nou drumul unei democrații „înghețate” de războinic și al unei egalități uitate în tulburarea războiului.

Locul războinicului în societate este afectat. Vreme de mai mult de douăzeci de ani, militarul a fost prezentat ca un model de către revoluționari și a fost

obiectul adulației sub Imperiu. În Franța, la fel ca în Prusia unde reformele lui York dau nenobililor acces la grade și funcții, poporul a crezut în ascensiunea socială prin „roșu”, haina militară. Promovările în gradele subalterne permit o anumită ascensiune pe scara socială, dar burghezul profită de ea mai mult decât țaranul și meșteșugarul, iar nobilul din Vechiul Regim mai mult decât burghezul. Adesea a apărut o prăpastie între ofițerii fără școală și cei școliți care cunosc o avansare mai rapidă.

O întreagă generație „înflăcărată, palidă și nervoasă cunoaște atracția exclusivă a gloriei armelor. Procreați între două bătălii, crescuți în colegii în bătaia tobelor, mii de copii se priveau unul pe altul”, scrie Musset în *La Confession d'un enfant du siècle...* „Își încercau mușchii plăpînzi. Din cînd în cînd apăreau tații lor însingerați, îi ridicau pe piepturile lor acoperite cu fireturi aurii, apoi îi puneau înapoi pe pămînt și urcau pe cal... Și dacă ar fi trebuit totuși să ne dăm viața? Moartea ni se părea pe atunci atît de frumoasă, atît de măreață, de magnifică în purpura ei fumegîndă!”

A venit apoi pacea și „s-a așternut peste lumea în ruine o tinerețe neliniștită”. Ea sperase să participe la exaltarea creată de epopee. Anturajul nu îi mai oferea decât viața mediocră de prăvălie sau din negustorie. La originea acestui *mal du siècle* care a cuprins o generație se află sfîrșitul mitului războinicului. Romantismul ia locul iluziei unui război idealizat.

Note

1. Cervantes, „Omul de sticlă”, *Nuvele exemplare*.
2. R. Mousnier, *Le XVIIIe siècle* (în colaborare cu E. Labrousse), Paris, PUF, col. „Quadrige”, 1953, reed. 1984, p. 98.

Bibliografie

Franța

- Léonard (E.G.), *L'Armée et ses problèmes au XVIIIe siècle*, Paris, 1958.
 Corvisier (A.), *L'Armée française de la fin du XVIIe siècle au ministère de Choiseul, le soldat*, 2 vol., Paris, 1964.
 Scott (S.F.), *The Response of the Royal Army to the French Revolution. The Role And Development of the Line Army, 1787-1793*, Oxford, 1978.
 Rothenberg (G.), *The Art of Warfare in the Age of Napoleon*, Londra, 1978.
 Bertaud (J.-P.), *La Révolution armée, les Soldats Citoyens et la Révolution française*, Paris, 1979.
 Bertaud (J.-P.), Reichel (D.), *Atlas de la Révolution*, vol. III, *L'Armée et la Guerre*, Paris, EHESS, 1989.

Italia

- Brancaccio (N.), *L'esercito de vecchio Piemonte*, Roma, 1922.
 Pieri (P.), *Guerra e politica negli scrittori italiani*, Milano, 1955.
 Quazza (G.), *Le riforme in Piemonte nella prima metà del settecento*, 2 vol., Modena, 1957.
 Zaghi (C.), „L'Italia di Napoleone dalla Cisalpina al regno”, in *Storia d'Italia*, vol. XIII, t. I, Torino, 1986, pp. 539-564.
Rivista di Studi Napoleonici, 1, 1988 (Actele colocviului „Napoleon și Europa”).

Germania

Busch (O.), *Militärssystem und Sozialleben im alten Preussen*, Berlin, 1962.

Redlich (F.), *The German Military Enterpriser and His Work Force*, 2 vol., Wiesbaden, 1964.

Barker (T.), „Military enterprisership and absolutismus Habsburg models”, in *Journal of European Studies*, 4, 1974, pp. 19-42.

–, „Officers' recruitment in the Habsburg Army of the seventeenth and early eighteenth centuries”, *Colloque international de Montpellier*, 1974.

Spania

Estudios de la guerra de Independencia, II congreso histórico internacional de la guerra de Independencia y su época, Saragosa, 1944-1952.

Diccionario bibliográfico de la guerra de Independencia española, 3 vol., Madrid, Servicio geográfico del ejército, 1944-1952.

Marea Britanie

Fortescue (Sir J.), *A History of the British Army*, 13 vol., Londra, 1910-1935.

Suedia

Nordmann (C.), *Grandeur et Liberté de la Suède, 1660-1792*, Paris – Louvain, 1971.

Studii generale

Jomini (A.), *Histoire critique et militaire des guerres de la Révolution*, 15 vol., 4 atlase, Paris, 1820-1824.

–, *Précis de l'art de la guerre* (1837), Paris, 1977.

Clausewitz (K. von), *Vom Kriege* (1832-1834), Bonn, 1952.

Hughes (B.P.), *Firepower. Weapons Effectiveness on the Battlefield, 1630-1850*, Londra, 1974.

Corvisier (A.), *Armées et Sociétés en Europe de 1494 à 1789*, Paris, 1976.

–, *La Guerre, essais historiques*, Paris, 1995.

Capitolul III

OMUL DE AFACERI

Louis Bergeron

Există oare o specificitate a omului de afaceri în epoca Luminilor? Desigur, producția, schimburile și actorii lor s-au găsit în miezul câtorva dezbateri majore din secolul al XVIII-lea, referitoare în special la libertatea comerțului și a muncii, la locul „negustorului” (termen generic și integrator) în ierarhia socială, la înnobilarea prin comerț sau la reevaluarea valorilor muncii și ale îmbogățirii. Pe de altă parte, acum cincisprezece ani, biografia demnă de atenție a lui Christophe Philippe Oberkamp, realizată de Serge Chassagne¹, nu avea un subtitlu aparent bine ales: „Un întreprinzător în secolul Luminilor”? Totuși, Luminile nu par a fi influențat direct structura sau cultura acestui grup socioprofesional, ai cărui adevărați factori de transformare trebuie căutați, pe de o parte, în evoluția tehnică și economică, în noile moduri de organizare a muncii și, pe de altă parte, în noile condiții create de Revoluția franceză.

Făcînd comerț pe bază de mărfuri, de polițe comerciale sau de metale vandabile și transformate în monede, practicînd în mod ocazional și complementar meseria de bancher (folosînd în credit sau diverse plasamente acele resurse neimplicate în schimburi), comerciantul sau negustorul rămîne în esență ceea ce era încă de la sfîrșitul Evului Mediu, de la expansiunea comerțului mondial determinată de călătoriile de descoperire și de primele economii coloniale. Firește, secolul al XVIII-lea poate apărea ca fiind vîrsta de aur a acestui tip social, ținînd cont de avîntul puternic al schimburilor intercontinentale care l-a caracterizat și de apogeul burgheziilor portuare, descrise deja în numeroase monografii, din Marsilia la Bordeaux și Nantes, de la Bristol la Londra, Amsterdam sau Hamburg. În orice caz, secolul al XVIII-lea a fost și cel al codificării celei mai împlinite a culturii negustorului. Să reținem aici un exemplu, luat din Basel, veche regiune nodală a schimburilor internaționale de pe continentul european, mai tîrziu și unul dintre cele mai dinamice nuclee ale primei industrializări.

De ce anume era nevoie, după autorii epocii, pentru a reuși în meseria de negustor într-un mare vîd comercial?² Este cu atît mai important să ne oprim asupra acestui subiect, cu cît cultura negustorului la sfîrșitul secolului al XVIII-lea constituie tocmai fondul comun pe care au venit să se grefeze alte însușiri proprii întreprinzătorilor din generațiile următoare. Este vorba de o cultură foarte largă, foarte deschisă, deopotrivă enciclopedică și practică, generală și tehnică, rod al experienței și al cunoașterii, dobîndită într-o durată lungă.

În opinia unui autor³, negustorul trebuie să știe: mărfurile; ținerea registrelor; calcularea schimburilor; arbitrajele; limba comercială cu termenii ei tehnici; limbile străine; ortografia; monedele, greutățile, măsurile și echivalențele lor; mărcile comerciale; manufacturile; geografia; obiceiurile comerciale din locurile în care face afaceri; navigația; poșta; dreptul terestru, maritim și comercial. Pe deasupra, negustorul trebuie să-și facă relații bune; să frecventeze regulat tîrgurile cele mai importante; să se informeze prin presă, corespondența particulară și călătoriile de afaceri; să verifice solvabilitatea clienților.

În opinia altui autor⁴, este nevoie să-și perfecționeze germana; să aibă un scris frumos (un criteriu care va rămâne multă vreme hotărâtor pentru angajarea unui comis într-o firmă comercială); să posede în plus o bună cunoaștere a francezei și italienei; să știe puțină latină din rațiuni juridice; să-și cultive stilul epistolar; să aibă noțiuni de statistică, istorie, drept, științe naturale, agricultură; să întocmească bilanțurile și inventarele la date fixe. Original față de precedentul, el recomandă negustorului deopotrivă exercițiul fizic și preocuparea pentru litere și arte.

Reconstituiri a zeci de cariere ne permit, pe de altă parte, să ne facem o idee concretă despre cum era format viitorul negustor. Ea începea pe la cincisprezece ani, cu ucenicia comercială, fixată prin contract între părinții tinărului și negustor. Perioada, de o durată minimă de trei ani, cel mai adesea de patru sau cinci, se prelungea uneori cu o ședere liberă pînă la șapte-opt ani. Locurile preferate pentru ucenicie, în afară de Basel, erau Geneva, Lyon, mai rar Strasbourg, Frankfurt, Paris.

În jurul vârstei de douăzeci de ani, a doua etapă de formare consta în *Bildungsreise*. Călătoria culturală îl purta pe tânăr în diverse locuri comerciale, situate în aria delimitată de principalele relații comerciale ale Baselului: Frankfurt, Ulm, Augsburg; Alsacia, Lorena; Burgundia, Franche-Comté; Geneva. Dar ea se extindea cu mult peste aceste limite la toate țările europene: pe un eșantion de 62 de cazuri, notăm 49 de șederi în Franța, 29 în Olanda și Țările de Jos austriece, 28 în Germania, 17 în Anglia și doar 10 în Italia. Trebuie să remarcăm raritatea călătoriilor în Europa Orientală; limitele explorării erau Viena și Ungaria, Leipzig, Berlin, Danzig, Königsberg, cu totul excepțional Rusia. La ce foloseau călătoriile? La a observa viața comercială, a vizita partenerii de afaceri ai tatălui, a-și face relații pentru viitor, a vizita punctele de atracție: palate, grădini, castele și biserici. Tinerii negustori din Basel care veneau la Paris se grăbeau să se ducă la Versailles unde, grație cîtorva relații sus-puse și unei împărțiri de bacșișuri, erau primiți să asiste la servirea mesei regale. Unul dintre ei l-a putut observa pe Ludovic al XIV-lea în 1701: „o monstruozitate evocînd, spune el, mai degrabă Mongolia decît Occidentul” – vinul i se prelinge pe obraji; înfulecă o cantitate uimitoare de mîncare pe care o apucă direct cu degetele, fără a recurge la tacîmurile de aur din fața lui; aproape că nu mai are dinți. În 1757, un alt tânăr din Basel a fost dat afară fără menajamente din apartamentele Delfinului, în timp ce le vizita, pentru că a stricat accidental un tablou mare pe care acesta din urmă îl copia...

Apoi, erau cazuri în care tinerii nu se întorceau imediat la Basel, pentru a se stabili definitiv, ci își completau educația printr-o angajare de cîțiva ani în calitate de comis în alt centru comercial; uzanță ce pare a fi fost în legătură cu deontologia mediului din Basel care, pentru a păstra secretul afacerilor, interzicea trecerea directă în serviciul altei firme la terminarea uceniei, impunînd astfel inevitabil munca într-un alt oraș vreme de trei-patru ani. Lungimea acestor *Wanderjahre* ducea în general la o căsătorie tîrzie, mai aproape de treizeci de ani decît de douăzeci. Lucrînd de-acum pe cont propriu, negustorul, potrivit aceluiași eșantion, continua să se țină la curent cu noutățile prin intermediul corespondențelor particulare și al jurnalelor care, de altminteri, erau tipărite în principal în centrele comerciale.

În opinia noastră, modificarea majoră produsă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea în cultura „întreprinzătorului”, în sensul general al

termenului, în raport cu această cultură a „generalistului” căreia tocmai i-am trasat în linii mari modul de dobândire, este rodul primei dezvoltări a întreprinderii industriale moderne. Putem menționa ca semne distinctive ale apariției acesteia, pe de o parte, primele forme de concentrare a mîinii de lucru pe unitatea de producție, concentrare directă în interiorul proto-fabricilor sau chiar concentrare indirectă prin intermediul unui control negustoresc extins asupra unei armate de lucrători dispersați; pe de altă parte, tehnicitatea crescîndă a procedeelor de fabricație și a utilajului, care îl obligă pe proprietarul-întreprinzător, cu mult înainte de epoca inginerului, să se înzestreze cu forme complementare de cultură, dacă nu vrea să fie total dependent de specialiști importați cu mari cheltuieli. Trebuie să adăugăm imperativul unei informări și al unei previziuni de tip nou referitoare la piață și consum. În privința noilor articole fabricate, acestea nu mai depind în mod necesar de aceleași mecanisme ca acelea care guvernează comercializarea produselor clasice ale marelui comerț. Așadar, negustorul devenit proprietar de manufactură trebuia să posede simțul unei noi organizări a muncii, pe cel al conducerii oamenilor, o cultură tehnică diferită, intuiție și fermitate în materie de produse și clientelă bazate atît pe gustul inovației, cît și pe calcul și psihologie.

Manufacturierul în mutație din secolul al XVIII-lea nu este o ființă mitică venită din altă parte; el este deseori un negustor care a știu să-și diversifice activitățile; un țaran bogat trecut de la comerțul cu produse agricole la transformarea lor industrială; un meșteșugar inventiv și norocos. Totuși, noua specie de oameni de afaceri datorează mult și emigrărilor – emigrări de muncitori calificați, tehnici, capitaluri provenite din Anglia, Wallonia, sudul Germaniei, nordul Elveției. Fabricantul de indian, bumbăcarul, chimistul, metalurgistul au avut adesea o carieră reușită de întreprinzător în afara țării natale. Într-o altă situație reprezentativă, spiritul întreprinzător a putut fi stimulat de circulația influențelor culturale în țări de răspîntie. În estul Franței, a fost neîndoielnic cazul în regiunea întinsă din Alsacia de Sud în Jura de Nord, de la Mulhouse la Montbéliard. Regiune deschisă spre Elveția, Germania și Franța, la fel de apropiate, zonă de contact între limbi, confesiuni, culturi complementare vehiculate prin Renania. Din fericire, dispunem de texte sau de studii grație cărora putem asista la nașterea industriașului modern în aceste regiuni. Dar geneza ar putea fi urmărită în ținutul Caux și în cîmpiile din jurul orașului Lille, la Gand, Verviers, Paris...

Vom citi mai întîi scurta, dar sugestivă autobiografie redactată de Jean Zuber-tatăl, născut în 1772, activ între 1791 și 1835, întemeietor al ilustrei fabrici de tapete din Rixheim, la periferia orașului Mulhouse⁵. Text scris la bătrînețe, destinat edificării copiilor săi: „Fericirea și respectul oamenilor nu pot avea alte baze, în afară de binecuvîntarea lui Dumnezeu, decît într-o muncă asiduă și conștiincioasă. Fie ca urmașii mei să respecte întotdeauna această regulă prețioasă”.

Text foarte valoros, în orice caz, pentru a ne convinge, o dată cu Serge Chassagne, că „în mod evident, nimeni nu devine întreprinzător peste noapte”, dar și pentru a surprinde pe viu tranziția culturală de la negustorul clasic la întreprinzătorul modern. O tranziție care, în plus, a fost negociată în plină perioadă de instabilitate, franceză și europeană. Vechile scheme de educație și ucenicie nu sînt perimate; calitățile esențiale rămîn mereu solicitate: stabilitate a caracterului, rigoare morală, promptitudine și corectitudine a judecății în aprecierea unei conjuncturi comerciale sau politice. Dar de acum sînt necesare

și alte competențe tehnice – înțelegerea procedeelelor de fabricație, cunoașterea unui utilaj mecanic – sau alte aptitudini de administrare, referitoare în special la conducerea oamenilor, ca și cum manufacturierul ar fi ofițerul cu o trupă civilă la ordinele sale. Jean Zuber era fiul unui maestru fabricant de postav, rudă prin căsătorie cu familia Schmaltzer, una dintre familiile fondatoare ale industriei textile din Mulhouse încă dinainte de 1750, și integrat astfel într-o rețea solidă de înrudire și solidaritate în microcosmosul meșteșugarilor și negustorilor din mica republică. Școala municipală nu i-a oferit decât o instrucție mediocră – scriere și aritmetică. Din fericire, doi unchi – în locul unui tată nedemn – i-au plătit o școală privată, în lipsa unui preceptor sau a unei șederi într-o școală din afara orașului: „Un bătrîn simpatic [...] inițiator ale unei metode renumite de scriere [...] mi-a dat primele lecții de franceză. M-am străduit din răspuțeri să-i imit scrisul frumos”.

Jean Zuber avea pe atunci unsprezece ani și, pentru a-și ajuta mama, învăța în afara orelor „cum să facă plase de in, folosite în albitorii pentru a fixa afară bucățile de țesături din bumbac”, ocazie de a dobîndi, în afară de simțul prețului muncii, o familiaritate directă cu munca manuală. La trei-sprezece ani, a avut totuși norocul de a asista la lecțiile date copiilor „de familie bună” de către un vicar numit recent, „învățător excelent” care i-a devenit prieten pentru tot restul vieții și a exercitat asupra lui o influență spirituală de netăgăduit. În același timp, tînărul Zuber și-a cumpărat succesiv din economii un clavecin și o mică orgă pe care și-a reparat-o singur, iar, pe de altă parte, și-a plătit lecțiile de muzică ale unui profesor, copiindu-i partituri: lungile pasaje consacrate acestor subiecte arată importanța, pentru echilibrul personal al viitorului industriaș și om de afaceri, a auto-educației artistice.

Aici se opresc studiile lui. La cincisprezece ani, intră pentru o durată de patru ani ca ucenic la Heilmann, Blech et Cie, una dintre cele mai vechi fabrici de țesături (1764): „Un ucenic începător [...] trebuia să ajungă primul în fiecare dimineață; mătura birourile, făcea toate comisioanele în oraș, ducea scrisorile și pachetele, în sfîrșit, copia tot ce se scria în birouri [...]. Un comis cu experiență [...] a căpătat simpatie pentru mine și mă ajuta la toate cele”.

Un văr Schlumberger, fiul unuia dintre șefii firmei, l-a inițiat în „misterele contabilității în partidă dublă și ale schimbului”. După terminarea uceniciei, i s-a propus să mai rămînă încă un an comis, cu o leafă de 600 de livre, așteptînd să prindă „o poziție bună”. Revoluția franceză i-a adus un serviciu major: una dintre atribuțiile lui era aceea de a merge călare în orașele vecine cu scopul de a schimba asigurațiile primite de la cumpărători, cu bani gheață, necesare pentru plata muncitorilor. Or, cu ocazia unei curse la Guebwiller, „într-o superbă dimineață de duminică”, l-a întîlnit pe Nicolas Dollfus, proprietar la Dornach, din 1790, al unei fabrici de tapete, unde îl avea ca angajat pe Joseph-Laurent Malaine, înainte pictor de flori la manufactura Gobelins, cu un salariu confortabil de 4 000 de livre pe an plus o zecime din profit. Astfel, Jean Zuber a fost angajat pentru patru ani și, întorcînd spatele pentru totdeauna meseriei de țesător, moștenită de la tată, a intrat în lumea industriei și încă a unei industrii de vîrf, cu o piață în plină expansiune.

Într-adevăr, pentru el a fost ocazia de a realiza călătoria de formare care lipsea educației lui de negustor. Dar, în realitate, la doar optsprezece ani, pentru el era prima călătorie profesională și, spre deosebire de călătoriile tinerilor din Basel, avea un program strict definit de nevoile comerciale ale întreprinderii manufacturiere: era vorba de explorarea posibilităților de

vînzare a tapetului în toată Peninsula Italică, cu care Mulhouse nu întreţinea nici un fel de relaţii, de vreme ce Jean Zuber a avut mult de furcă pînă să-şi găsească la faţa locului o persoană capabilă să-l înveţe elementele de bază ale limbii italiene. Relatarea călătoriei întreţese două teme: pe de o parte, obsesia tînărului Zuber de a aduna comenzi; or, evident, Italia se dovedeşte a fi o piaţă mediocră, puţin deschisă la pătrunderea articolului respectiv; pe de altă parte, sensibilitatea foarte vie a lui Jean Zuber, de ordin estetic şi social; asimilînd bine limba şi fiind foarte priceput în a se împrieteni cu familii bune care să-i ofere recomandări, el este totodată de o receptivitate constantă la toate splendorile a căror fascinaţie nu şi-o putea imagina, indiferent că era vorba de biblioteca episcopiei de Saint-Gall, de traversarea Alpilor pe la Splügen şi de coborîrea pe lacul Como, de Domul din Milano, de viaţa de curte la Parma şi Modena, de Toscana, Roma sau Neapole, ale cărui culmi au fost pentru el teatrul San Carlo şi craterul Vezuviului. Se întoarce prin Triest, Veneţia, Genova, Torino. O a doua călătorie (noiembrie 1792-mai 1794) îl duce, în plin război al Italiei, în Corsica şi pe coastele Peninsulei Iberice, al cărei tur îl face pînă la Bilbao, înainte de a se întoarce la Barcelona pe uscat şi în Italia pe mare: pentru tînărul negustor, se iveşte ocazia de a înfrunta toate pericolele, climatice, militare, politice; astfel înţelegem mai bine de ce, puţin mai tîrziu, din august pînă în octombrie 1796, nu s-a temut să străbată Germania în vreme ce partea ei meridională devenise teatrul războiului. Din Frankfurt la Köln, Kassel, Hanovra, Hamburg, Lübeck, Leipzig, el îmbină călătoria de afaceri cu cea de nuntă – din raţiuni economie, dar şi din îndatorire profesională.

În intervalul dintre călătorii şi începînd cu momentul în care s-a stabilit la firma Dollfus, în 1797, Jean Zuber a lucrat în ateliere şi în aceste condiţii s-a transformat din comis şi negustor în întreprinzător pasionat de manufactură, de producţie. Pe vremea cînd era doar comis, şefii lui au luat decizia din care Zuber avea să tragă mai tîrziu toate foloasele: aceea de a transfera manufactura la Rixheim, la cîţiva kilometri de Mulhouse, pe teritoriu francez, între zidurile unei proprietăţi vîndute ca bun naţional. Astfel, înainte chiar de alipirea Mulhouse-ului la Franţa, au putut fi depăşite neajunsurile pentru dezvoltarea afacerii ale adevăratei blocaje vamale din cauza căreia mica republică avea de suferit. Instalarea la Rixheim la mijlocul lui 1797 i-a dat lui Zuber posibilitatea de a-şi desfăşura toate talentele unui director de uzină: a organizat spaţiile de lucru şi de locuire, a instalat materialul (mai ales cele patruzeci şi opt de mese de imprimare şi planşele) şi „bucătăria pentru culori”, adică laboratorul de chimie unde avea să domnească un colorist recrutat de el la Berna: „Coloristul ştia mai bine ca nimeni altul să producă nuanţele de verde şi albastru din precipitatul de cupru. Datorită lui, am ajuns să punem în vînzare verdele intens, care a fost multă vreme unul dintre principalele noastre articole şi ne-a adus mari profituri”.

Devenit în acelaşi moment asociat cu 30% din beneficii, Zuber, căpătuit cu „drepturi la proprietatea comună”, şi-a simţit în acelaşi timp vocaţia şi impulsul ambiţiei personale. „Mă identificasem într-atît cu această manufactură, încît nu mă mai puteam despărţi de ea”, scrie el; mai mult, de-acum nu se gîdea decît cum să devină singurul proprietar al unei afaceri pentru care îşi făcea planuri mari într-un moment în care vînzările cunoşteau o nouă creştere. Ocazia i-a fost în curînd oferită de greşelile asociaţilor lui, care au fost pe punctul de a ruina societatea în urma unei proaste gestionări a unui depozit deschis la Paris. La începutul lui 1802, a obţinut de la ei

dizolvarea societății, în 1803 a reușit să încheie onorabil lichidarea ei. În acest punct, din autobiografie răzbate un strigăt de triumf: „Acum singurul proprietar al fabricii căreia îi dedicasem toate forțele mele vreme de unsprezece ani și din care speram plin de încredere să scot profit, am putut în sfârșit să respir ușurat”.

Din 1804, dă frâu liber îndrăzelii lui de întreprinzător/inovator. Hotărăște crearea unui produs nou, destinat să-i asigure pătrunderea pe piața franceză și internațională: este vorba despre tapetele panoramice, acoperind cu un singur peisaj cei patru pereți ai unei încăperi. Cu aproape două secole mai târziu, produsul este imprimat și vândut tot ca un articol de lux. Angajează un nou pictor parizian, îi comandă peisaje din Elveția, cărora le va urma la puțin timp unul din Hindustan. Cîștigă o medalie de argint la Expoziția produselor din industria națională organizată la Paris în 1806. Tot de la Paris recrutează un preparator în chimie, pe care îl duce la Rixheim pentru a instala un laborator de cercetări în domeniul cromatic, avînd în vedere că decorurile panoramice necesitau pînă la două sute cincizeci de culori. Acest tip de articol, inventat de fapt de pictorul peisagist Mongin pentru Doyen, un fabricant de tapete din Paris, devine astfel calul de bătaie pentru tînărul patron din Mulhouse. Toate trăsăturile amintite pînă acum ne îndreptătesc să-l prezentăm în lumina unui fel de arhetip al întreprinzătorului modern: preocuparea de a prospecta piața, pentru care formația lui de comis îl pregătise bine; voința de a controla simultan capitalul și gestiunea; grija permanentă de a perfecționa articolul printr-o constantă îmbunătățire a tehnicilor; în sfârșit, intuirea gustului publicului și flerul în alegerea a ceea ce am numi astăzi un nou „spațiu liber” pe piața tapetului; toate acestea supuse efectului catalizator al unui temperament de muncitor înverșunat și al unei pasiuni entuziaste pentru meserie. Trebuie să mai adăugăm un raționament economic foarte sigur, dovedit prin decizia (1805) de a integra în atelierul de desen, gravură și imprimerie o fabrică de hîrtie, răscumpărată de la o familie de negustori din Basel: „În sfârșit, am putut astfel să ne realizăm vechiul vis de a fabrica noi înșine hîrtia albă pe care o foloseam. Pînă atunci, cea cumpărată din diverse locuri avea deseori defecte”.

Pe parcursul secolului al XIX-lea, spiritul de inovație al întemeietorului avea să determine succesul manufacturii, unde erau neîncetat căutate noi „efecte”: în plan tehnic, afacerea Zuber se situa în fruntea branșei, obligînd Parisul și Lyonul să-și împartă întîietatea tradițională cu Rixheimul. În sfârșit, din punct de vedere moral, Zuber a consacrat portretul șefului de întreprindere exercitînd în orice împrejurare o influență stimulatorie asupra tuturor membrilor familiei, de care tehnicienii și muncitorii – aproape toți calificați – erau în realitate foarte apropiați și formau cu ea ceea ce patronul însuși numea „colonia noastră”. O autoritate de tip patern, desigur, dar consolidată de succesele obținute și de evidenta competență profesională.

Istoria unui cvasi-contemporan al lui Jean Zuber, berarul parizian Antoine-Joseph Santerre⁶, confirmă impresia de urgență – la frontiera dintre era Luminilor și cea a schimbărilor revoluționare – a unei noi generații de oameni de afaceri caracterizați prin căutarea succesului economic prin intermediul unei tehnicități sporite. Ca și Jean Zuber, Santerre aparținea unei familii de mici patroni și lumii meseriilor. În urma unei ascensiuni profesionale și sociale, familia lui a ajuns din regiunea Cambrai și din Thiérache la Paris și în regiunea pariziană, unde diferiți membri au controlat rînd pe rînd o serie de întreprinderi importante; el însuși aparținea în

anii 1780 elitei întreprinzătorilor din foburgul Saint-Antoine și nu ne putem abține să nu evocăm totodată pe vecinul lui, Réveillon, fabricantul de tapet. Formația lui a fost mai puțin complexă decât cea a lui Jean Zuber, asociind doar educația la colegiu cu ucenicia în berăria părinților. Dar cei doi bărbați se remarcă prin aceeași curiozitate tehnică și aceeași căutare a unui nou produs de calitate, destinat unor amatori instruiți. Santerre și Zuber, fabricarea berii și cea a coloriturilor delicate pentru hîrtia imprimată nu ajunseseră încă în stadiul de îmbinare a cercetării științifice și a aplicațiilor sale industriale; ei aparțineau amîndoi unei lumi a cunoașterii empirice, a rețetelor dictate de experiență și observație, iar „bucătăria” berarului nu este total diferită de cea a coloristului, lăsînd loc gustului, intuiției, pe scurt, o pricepere parțial subiectivă. În orice caz, amîndoi erau pasionați de noutate: pentru Santerre, se punea problema să imite berea englezească, după cum Zuber achiziționase de la început artiștii din mediul parizian și eșantioanele din mediul lyonez; nu sîntem departe de spionajul industrial practicat în mecanizarea industriei bumbacului și perfecționarea siderurgiei. Ținerea sub observație viza aptitudinea șefului de a aprecia proporțiile, aspectul cerealelor și al făinii, consistența infuziilor, mai ales aspectul și semnele unei fermentații perfecte. Experiența, efortul de a se depăși se văd și în folosirea termometrului pentru a controla temperatura malțificării și a areometrului pentru a cîntări apa din puțuri. Ca Zuber, Santerre a practicat integrarea vînzării berii sub forma controlului asupra aprovizionării cu materii prime – legăturile familiale din nord permițîndu-i să-și procure hamei și orz de bună calitate. Afacerea din foburgul Saint-Antoine și cea din Rixheim foloseau amîndouă efective de ordinul cîtorva zeci de indivizi: era suficient, în ambele cazuri, pentru a pune problemele autorității ce trebuie exercitată asupra muncii și a producției. „Trebuie să-i inspecțezi pe toți și fără încetare, dacă vrei să reușești pînă la capăt”, scrie Santerre; este adevărat că mediul salariaților parizieni era, fără îndoială, mai indisciplinat decât cel din Alsacia meridională, indiferent că este vorba de regularitatea muncii, de stabilitatea serviciului, de respectarea persoanei și a proprietății patronului. Amîndoi se interesau deopotrivă de clădiri și de amenajarea lor rațională. În sfîrșit, ambii patroni au avut aceeași preocupare de a transmite patrimoniul constituit, dincolo de avere și de bunuri, de experiența tehnică și cea administrativă, sub forma unui text, scris la sfîrșitul vieții dintr-o perspectivă (ce li se părea normală) de moștenire și continuitate a afacerii industriale familiale; pentru Santerre, mort în 1809, este vorba de *L'Art du brasseur* (1807), dedicat fiilor săi, lucrare completă tratînd despre toate aspectele întreprinderii.

Se dovedește, așadar, că în evul Luminilor și al Revoluției cultura întreprinzătorilor se diversifică și devine mai complexă, în măsura în care comerciantul, negustorul sau comerciantul-bancher adaugă uneori la funcțiile lor pe cea de întreprinzător în industrie și în măsura în care tinde să se identifice cu o personalitate distinctă, cea a manufacturierului, chiar dacă, în Franța cel puțin, se întîmplă adesea să încerce a-și ascunde adevărata identitate sub aceea, considerată mai prestigioasă, de „comerciant” sau de „proprietar”.

Diversificarea nu este doar rezultatul necesarei dobîndiri de competențe suplimentare; ea este legată deopotrivă de contexte socioculturale locale, mai mult sau mai puțin favorabile tranziției de la un tip de capitalism la altul sau generatoare ale unor culturi manufacturiere de diferite tipuri. Astfel, unei istorii multiseculare a lumii afacerilor în care, mai ales la nivelul negoțului internațional, se observa o remarcabilă unitate a tehnicilor, practicilor,

mentalităților, unitate accentuată de amestecul etnic (să ne gândim la „coloniile” prezente în toate marile porturi europene), i-ar urma – este cel puțin o sugestie – o vreme a culturilor industriale, mai nuanțate, mai regionalizate care ar contribui într-o măsură importantă la explicarea contrastelor de tot felul: între regiuni prezentînd o continuitate între sistemul proto-industrial al organizării muncii și industrializarea modernă sau, dimpotrivă, o ruptură; între regiuni sau națiuni cu industrializare mai mult sau mai puțin dinamică, mai mult sau mai puțin precoce etc. La sfîrșitul secolului al XVIII-lea, cînd coexistă deja forme vechi și forme noi de producție, găsim exemple adecvate de diversitate culturală în sînul aceleiași regiuni luate aici drept cîmp de observație, cu granițe franco-germano-helvetice.

Avem la dispoziție un studiu recent despre dinastia industrială a familiei Japy⁷, din ținutul Montbéliard, interesant tocmai prin aceea că atrage atenția, la o distanță mică de centrul Mulhouse, asupra unui mediu diferit de emergență a unei puternice culturi industriale.

Fondatorul, Frédéric Japy (1749-1812), din satul Beaucourt, provenea dintr-o veche familie de cultivatori/crescători de animale, destul de avuți, cu un părinte potcovar. Avere suficientă, în orice caz, pentru a fi trimis vreme de cîțiva ani să-și facă educația la Montbéliard, principat sub dublul control al Württembergului și al Franței, unde se găseau școli protestante bune. Mediul rural de origine era aici pătruns de activitatea industrială: în textile, prelucrarea metalelor – executarea pieselor de mecanică fină și mai ales a celor pentru ceasornicărie, totul sub controlul negustorilor-fabricanți din Montbéliard. A doua etapă marcantă din formația lui Frédéric Japy a fost șederea lui, de cealaltă parte a munților Jura, în jurul lui 1770, în orașul Le Locle, la Perrelet, apoi la Jeanneret-Gris, acesta din urmă dintr-o familie de inventatori specializați în mecanica de precizie și perfecționarea fabricării de ceasuri și orologii. La întoarcere, Japy a început prin a se integra în sistemul de producție artizanal, înființînd un mic atelier de ceasornicărie și vînzîndu-și eboșele în La Chaux-de-Fonds, intrînd în corporația lui Saint-Éloi, „societate care bate cu ciocanul pe nicovală”, căsătorindu-se în 1773 cu fiica unui fermier anabaptist, ceea ce a avut drept urmare punerea lui în contact cu un mediu dominat de puternice tradiții comunitare.

În 1776-1777, cînd nu are decît treizeci de ani, Frédéric Japy ia o inițiativă radicală. El răscumpără de la Jeanneret-Gris, „învins de inerția lumii artizanale”, ne spune Pierre Lamard, mașinile și invențiile cu șase sute de ludovici de aur și îi comandă zece mașini pentru executarea a optzeci și trei de exemplare ale eboșei. Dotat cu aceste mașini-unelte, Japy putea plănui să treacă la producția de serie și, datorită simplității lor, să folosească mîna de lucru formată din femei și persoane în vîrstă, ceea ce ducea la scăderea costurilor. Construirea în 1777 a unui nou local al firmei este semnificativă pentru intrarea într-o altă sferă decît achiziționarea mașinilor; cumpărînd pe un deal din Beaucourt un teren pietros, sterp și ieftin, el extrage piatra de la fața locului și construiește o clădire capabilă să adăpostească aproximativ 50 de lucrători specializați, executînd în același timp piese la domiciliu. Mai tîrziu, adaugă la fabricarea eboșelor montajul și finisajul complet al ceasului, ceea ce ținea pe atunci de ceasornicării și montorii de mecanisme din Montbéliard. Prin urmare, el se plasează în afara sistemului corporativ și în concurență cu el, „o concurență devastatoare”.

Demarajul lui Frédéric Japy, întreprinzător/inovator, se situează în vremea Revoluției și a Republicii: noua ordine nu prezintă decît avantaje pentru el,

de la abolirea restricțiilor aduse libertății de a munci pînă la achiziționările de bunuri confiscate după 1792 de la prințul Frédéric-Eugène, care îi permit lui Japy să rezerve clădiri frumoase și solide pentru înmulțirea atelierelor sau ca garanții la împrumuturi. Astfel, nu ezită să-și boteze ultima fiică, născută în 1793, Jacobine-Angélique; mai târziu, va fi unul dintre primii cavaleri ai Legiunii de Onoare numiți în arondismentul Belfort. De altminteri, biblioteca lui Japy conținea, în afară de dicționare științifice și tehnice, *Enciclopedia* și operele lui Montesquieu, Voltaire, Rousseau. Cît despre anii Blocadei continentale, ei aveau să-i dea ocazia unei fericite diversificări a produselor: la adăpost de concurența industriei engleze de profil, Japy a început să fabrice șuruburi din lemn, ce aveau să devină activitatea de bază a casei și să se vîndă la fel de bine în Germania și în întreaga Franță, laolaltă cu o gamă întreagă de produse: buloane, cîrlige, belciuge, cuie, bolduri, lanțuri, verigi. Diversificarea avea să rămînă pe parcursul a zeci de ani cheia de boltă a prosperității acestei firme. În primii ani ai secolului al XIX-lea, cînd a simțit că îmbătrînește, Japy a elaborat singur un mecanism de succesiune la conducerea afacerii în folosul exclusiv al celor trei fii mai mari, manifestînd astfel o grijă semnificativă de a garanta viitorul unei firme care se detașa oarecum de persoana lui pentru a deveni o entitate morală de-a lungul generațiilor.

Originalitatea culturii manufacturiere la un Japy constă totuși în altceva. Ea trebuie căutată, ni se pare, în efortul deosebit și foarte precoce de a concepe un sistem de relații de muncă apt să garanteze eficacitatea și regularitatea funcționării manufacturiere, obsesie fundamentală a oricărui întreprinzător.

Într-adevăr, spre deosebire de Rixheim, la Beaucourt se punea dificila problemă a adaptării la ritmul de lucru industrial a unei forțe de muncă țărănești. Ni numai că aceasta nu putea fi găsită în întregime la fața locului și trebuia recrutată la o anumită distanță, dar ea trebuia ruptă de munca la domiciliu și de cea meșteșugărească. Japy a înțeles că, pentru a-i împiedica pe acești salariați de tip nou să se răzvrătească sau să-și părăsească serviciul, avea nevoie să inventeze o organizare a muncii – și a întregii vieți – de un tip la fel de nou, capabil să le dea muncitorilor un sentiment de bunăstare și de siguranță. Nu se pune problema să vedem aici o prefigurare a unei idei destinate să devină clasică în secolul al XIX-lea, și anume cea a sedentarizării lucrătorilor cu scopul de a le asigura randamentul cel mai bun la lucru. Inspirația și practica „sistemului Japy”, elaborat în ritmul de dezvoltare al întreprinderii, par a avea ca referințe fie stilul de viață al familiilor anabaptiste de la țară, fie organizarea asistenței pe care a observat-o în corporațiile din Montbéliard (*Zünfte*) sau în văile elvețiene din Jura, în jurul orașului Le Locle, organizație pătrunsă de un spirit de solidaritate foarte puternic, bazat pe obiceiuri și reguli colective. Pe scurt, Japy a știut să adapteze rețete vechi la o situație inedită și să le asigure evoluția în funcție de progresele ulterioare.

Nici proiect utopic, nici anticipare a familisterului, prima formă a sistemului lui Japy evocă mai curînd structurile tradiționale ale unei vieți modelate de religie. Întemeietorul a construit o clădire cu un corp central și două aripi. Primul avea trei niveluri și o mansardă, consacrate sălilor de lucru. Cele două aripi cuprindeau la parter bucătăria și sala de mese, iar la etaj camere și dormitoare. Programul cotidian se întindea pe parcursul întregii zile, nu numai în timpul de lucru, sub controlul permanent al unui șef de întreprindere

fiind în același timp cap de familie. „Vreau ca muncitorii mei să formeze cu mine și ai mei una și aceeași familie”, declara Frédéric Japy. „Muncitorii mei trebuie să fie copiii și în același timp colaboratorii mei.” Lucrul începea la răsăritul soarelui, precedat de micul dejun; la ora unu după-amiaza se întrerupea preț de o oră, apoi continua pînă la opt seara. Cina era atunci prezidată de Frédéric Japy, „Tatăl”, înconjurat la o masă mare de toți muncitorii, în vreme ce soția lui, Suzanne-Catherine Amstoutz, „Mama”, se ocupa de muncitoare în cealaltă aripă; ea și cu fiicele ei îndeplineau treburile gospodărești. Hrana era furnizată de domeniile rurale achiziționate de Japy, iar o prăvălie din manufactură oferea articole de primă necesitate. Educația elementară și cea religioasă erau asigurate de cuplul patronal; astfel, duminică seara după cină, Frédéric Japy citea un capitol din Biblie și apoi se ruga: desigur, conduita și moralitatea erau supravegheate. În caz de boală, bătrînețe, văduvie, înmormîntare, oamenii beneficiau de ajutoare bănești. De la 50 în 1777, efectivele au crescut la 500 în 1802 (satul Beaucourt avea o populație totală de 263 de locuitori în 1791); ceea ce se apropia (firește, ținînd cont de includerea în aceste cifre a unei părți din lucrătorii la domiciliu) de limitele de viabilitate ale unui sistem atît de centralizat și personalizat. A început să se descompună în 1806, cînd s-a trecut la conducerea comună a celor trei frați; de altminteri, diversificarea produselor fabricate a dus progresiv la dispersarea producției în diferite sedii, ceea ce permitea să se limiteze riscurile unei concentrări muncitorești excesive în același loc. Să remarcăm în treacăt că istoria întreprinderii Japy ilustrează perfect crearea, încă din secolul al XVIII-lea, a unui sistem de producție capitalist (violent resimțit ca atare de artizanatul tradițional, după cum o demonstrează revoltele din 1801 îndreptate împotriva lui Japy) destinat să aibă un succes de amploare în Franța secolului al XIX-lea: un sistem în care întreprinderea merge în întîmpinarea rezervelor de mînă de lucru disponibile la țară, instalînd industria în mediul rural, prin unități mari în comparație cu mărimea unității meșteșugărești, dar care în realitate vor păstra multă vreme dimensiuni mai degrabă medii. De asemenea, sistemul menținea și o întrepătrundere a lumii rurale cu lumea industrială, limitînd dezrădăcinările și urbanizarea.

În plan uman și etic, sistemul Japy din primei treizeci de ani este un paternalism, să spunem chiar – cu riscul unei ușoare tautologii – un paternalism patriarhal. Istoriografia a căpătat obiceiul de a generaliza folosirea termenului „paternalism” la un ansamblu de politici, practici, instituții de inițiativă patronală ce au însoțit ulterior, în locurile și sectoarele cele mai diverse, dezvoltarea întreprinderilor industriale. Ele s-au integrat în adevărate strategii de afaceri, chiar și atunci cînd se străduiau să rețină ceva din spiritul familial a ceea ce era deja considerat drept „vîrsta de aur” a întreprinderii industriale. Totuși, într-un caz ca acela al lui Japy, paternalismul este bine surprins la apariție, ca un produs al sfîrșitului de secol al XVIII-lea, în mare măsură întors spre trecut, și nu spre viitor, investit cu misiunea de a asigura o tranziție „blîndă”. După cum notează excelent Pierre Lamard, „paternalismul din Beaucourt [...] constituie [...] una dintre puținele legături dintre lumea artizanală a secolului al XVIII-lea și societatea industrializată a secolului al XIX-lea. Continuitatea practicilor sociale asigură bineînțeles o tranziție blîndă”, în favoarea reînnoirii unui sistem de protecție materială și morală care poate funcționa ca adevărat în ținutul Montbéliard, unde „asociațiile profesionale cu aspect germanic [întrețineau] un simț acut al spiritului de solidaritate”. Asemenea ipoteze sprijină mai degrabă ideea unei

continuități decît a unei rupturi și a unei eterogenități între două mari etape ale industrializării; totuși, trebuie să remarcăm că, în noua cultură socială industrială, relațiile patron – angajat se închid în spatele zidurilor întreprinderii, în vreme ce, în structura corporativă, ele rămîneau cufundate într-o societate urbană mai deschisă și mai transparentă.

Am insistat pînă acum asupra bifurcației stabilite în a doua jumătate sau ultimul sfert al secolului al XVIII-lea între două categorii profesionale și culturale din universul limitat al oamenilor de afaceri: figura clasică a comerciantului, figura nouă a manufacturierului caracterizată înainte de orice prin capacitatea de inovație. Dorim să atragem atenția în acest fel asupra a tot ceea ce secolul al XIX-lea, din ce în ce mai industrializat, datorează totuși precedentului.

Comerciant sau manufacturier, omul de afaceri din secolul Luminilor și al Revoluției de la 1789 înfruntă în chip identic marile dezbateri ideologice cu repercusiunile lor asupra condițiilor de lucru și asupra statutului social al grupului căruia îi aparține. Dezbaterile sînt purtate în jurul a două noțiuni majore: libertatea și egalitatea. Definiția și, mai mult, punerea lor în practică prin intermediul instituțiilor și al moravurilor duc la evidențierea ambiguităților și a contradicțiilor în tabăra elitelor diriguitoare ale economiei.

În principiu, libertatea este revendicată în secolul Luminilor ca suflăt al comerțului și al industriei. Să amintim cîteva dintre fronturile pe care s-au purtat atîtea bătălii în secolul al XVIII-lea pentru liberalizarea legilor: comercianții și armatorii din porturile franceze, pentru abolirea monopolului companiilor privilegiate; coloniștii „americani” din Antile, împotriva sistemului de excludere care împiedica stabilirea de schimburi directe între insule și partenerii lor din Imperiul englez sau din cel spaniol; toți agenții comerțului interior, împotriva menținerii taxelor pentru folosirea drumurilor; fără a uita lupta pentru libera circulație sau liberul export al grînelor, la care participau negustori, proprietari, fermieri. Dar dacă am aborda problema foarte delicată a taxelor vamale, ne-am lămuri imediat de ce negoțul și manufactura din Franța nu puteau întîmpina decît cu temeri și reticențe un eventual triumf al liberalismului absolut. Faimosul tratat din 1786 cu Anglia a declanșat corul lamentațiilor, determinate de criza unor sectoare întregi din domeniul textil proto-industrial din nord-vestul Franței. Ecoul acesteia s-a regăsit în caietele de doleanțe și a constituit una dintre componentele crizei economice de la sfîrșitul Vechiului Regim. Firește, Pierre Samuel Dupont de Nemours, însărcinat de Vergennes cu o anchetă referitoare la efectele tratatului comercial, a îndrăznit să-l apere în *Lettre à la Chambre de commerce de Normandie* [Scrisoare către Camera de Comerț din Normandia, 1788]; în ceea ce-i privește pe manufacturierii din Elbeuf, ei credeau că vor avea de cîștigat: în calitate de specialiști în postavuri fine, sperau să vîndă mai mult acest articol peste Canalul Mîneei, pe o piață încă neacoperită de industria engleză. Axată pe Sena inferioară și întoarsă spre Londra, Normandia cunoștea de multă vreme avantajele liberei circulații a oamenilor și a tehnicilor: demarajul ei precoce beneficiase deja de introducerea progresului prin tehnicieni englezi care au făcut ulterior avere ca industriași. Totuși, cei ce identificau efectul stimulator pe termen mediu al unei competiții libere rămîneau minoritari în comparație cu cei care, temători, ridicau la rangul de dogmă dreptul comerțului și al manufacturii la protecția statului, ba chiar la privilegiul fiscale. Cercetările lui Jean-Pierre Hirsch⁸ pun bine în lumină oscilația

comerțului între îndrăzneală și conservatorism, între dorința de eliberare și căutarea unei tutele binefăcătoare. El regăsește aspirațiile profunde, dar antagoniste la oamenii de afaceri din Lille, alt mediu totuși purtător al unei revoluții industriale precoce, dar care în secolul al XIX-lea avea să se comporte ca un bastion al protecționismului. Nu după mult timp, adunările revoluționare s-au plasat în continuarea monarhiei și s-au abătut de la principiile teoretice păstrînd o politică tarifară defensivă.

Aceleași oscilații ale atitudinilor în ceea ce privește dilema libertății sau reglementării muncii: încadrarea mîinii de lucru, controlul produselor, limitarea numărului de întreprinderi. De exemplu, exista o mare speranță în privința libertății de a începe o afacere. Evidentă la comercianții care, devenind fabricanți, depășeau zonele de lucru reglementat, în principal urbane, prin recurgerea la munca rurală la domiciliu, ea nu era mai puțin puternică la toți cei excluși de la conducere: aspirația de a scăpa de statutul de salariat prin stabilirea ca mic patron independent este, din secolul al XVIII-lea pînă în zilele noastre, motor de acțiune revoluționar înainte de a deveni un simplu mecanism de promovare socială sau de a se transforma în iluzie și eșec. Dar libertatea muncii însemna totodată agravarea concurenței, incertitudinea cu privire la calitatea produselor, o volatilitate și o indisciplină sporite ale mîinii de lucru deja deplînsă pe vremea corporațiilor profesionale. Atomizarea societății economice era oare suportabilă? Cei mai timorați, și nu numai dintre vechii patroni deposezați de monopolul lor, cereau încă din faza descendentă a Revoluției o reintroducere a corporatismului și a controlului, restabilirea instituțiilor reprezentative proprii intereselor economice. Uzanțele, regulile noului drept erau invocate pentru a autoriza o legislație atît a falimentelor, cît și a contractului de muncă.

Așadar, pentru oamenii de afaceri din secolul al XVIII-lea, autoritatea și disciplina, respectarea regulilor jocului între parteneri nu erau mai puțin necesare pentru prosperitate decît pacea sau libertatea de inițiativă a deținătorilor de capital. Pentru comerciant sau negustor, tema egalității era în continuare la fel de arzătoare ca aceea a libertății. Cum să fie acceptată emanciparea negrilor de pe plantațiile coloniale? Cum să fie imaginată egalitatea între oferta și cererea de lucru, între patron și muncitor la locurile de muncă? Întregul secol al XIX-lea (și o parte din secolul XX) va fi trecut înainte ca patronii să accepte instituirea unor relații de muncă de tip contractual și democratic și să recunoască, de exemplu, validitatea și utilitatea organizării sindicale sau a procedurii de negociere. Mai întîi, ei vor fi acceptat rînd pe rînd înfruntarea deschisă sau vor fi dezvoltat diverse strategii de natură să restabilească la locurile de muncă un raport de inegalitate, de supunere, compensat, în cele mai fericite cazuri, prin respectarea unei anumite deontologii patronale.

La drept vorbind, situația omului de afaceri sau a întreprinzătorului în perioada de trecere de la epoca Luminilor la Revoluție pare a fi fost inconfortabilă dintr-o dublă perspectivă. Hărțuit pe de o parte de ascensiunea unei insubordonări populare cu mult anterioară – într-un oraș ca Parisul – exploziei revoluționare, el întîmpina, în partea superioară a scării sociale, o mulțime de dificultăți în a obține recunoașterea meritelor sale. Gîndirea saint-simoniană a fost formulată în Franța cu mai bine de jumătate de veac înainte ca adepții ei să reușească să pună mîna pe birghiile de comandă, iar înainte de Saint-Simon, un anumit discurs al Luminilor despre onorabilitatea

și utilitatea socială ale celor ce își pun în evidență prin muncă aptitudinile, priceperea, capitalurile nu era cîtuși de puțin reprezentativ pentru starea de mijloc a opiniei publice luminate, care rămînea de transformat în această privință. Modul în care mecanismul de înnobilitare prin scrisori regale a funcționat în ultimele decenii ale monarhiei absolute este revelator în această privință; comerciantul demn de a fi asimilat aristocrației era întotdeauna cel care, într-un fel sau altul, servise interesele și ideile puterii. Dăm cîteva exemple luate numai din ultimul deceniu 1780-1789. Louis Tourton, bancher (scrisori din 1783), este administratorul Casei de scont; el aparține uneia dintre „cele mai vechi și importante familii burgheze din Annonay”, unde au putut fi numărați nouă notari din 1551; sindic al Companiei Indiilor timp de douăzeci de ani, a lucrat în serviciul trupelor franceze din Germania și s-a interesat de armamentul din dotare. Papion (1782), conducător al manufacturii regale de damasc înființată la Tours în 1760, singurul membru neînnobit al familiei sale, înrudit cu „familii foarte distinse din magistratură”, „dă de lucru la opt sute de familii și evită cheltuielile în numerar”. Delauney (1785), comerciant din Laval, este în fruntea manufacturii de pînze pentru Marină. Denis Montessuy și frații Leleu (1782), comercianți din Paris, sînt furnizori pentru Marină și livrează grîu Parisului, ca administratori ai morilor din Corbeil. Gamba (1786), negustor din Dunkerque, dintr-o familie piemonteză înnobită succesiv de împăratul Iosif I și de regele Sardiniei, „și-a practicat cu noblețe meseria” (*sic*). Desigur, există și situația unui patron de forje din Ruffec înnobit pentru că a adus îmbunătățiri tehnice la fabricarea fontei și a fierului, iar Oberkampf însuși își datorează înnobilitarea numai calității de excepție a produselor lui. În general, sînt totuși utilizări foarte specifice ale averii și o apropiere deja realizată de privilegiații care condiționează promovarea în modul cel mai clar. Nimeni nu este înnobit doar pentru că a încheiat afaceri bune și a cîștigat o mare avere: a face bani nu este un titlu de noblețe, iar Napoleon, în selectarea marilor săi notabili sau a propriilor înnobiți, se va călăuzi după aceleași principii ca Ludovic al XV-lea sau Ludovic al XVI-lea.

În aceste condiții, ne dăm seama de ce comercianții au încercat să evite obstacolul prin cumpărarea de funcții, de exemplu cea de secretar al regelui. Din 1437 de slujbe de acest tip vîndute numai de Marea Cancelarie între 1702 și 1789, 357, adică un sfert, au fost luate de comercianți. O altă cale indirectă de promovare consta în dezvoltarea achizițiilor funciare, cu scopul de a opera o apropiere *de facto* de aristocrația rurală. Importanța acordată acestui tip de achiziții de către negustorimea franceză este încă deseori interpretată ca o dorință de a ieși din cadrele profesiunii: probabil că ar fi mai corect dacă am considera-o drept căutarea unei recunoașteri sociale pe care numai aptitudinile profesionale nu o îngăduiau oamenilor de afaceri. Și observăm aici încă o formă de continuitate între perioada de dinainte și cea de după 1789: de ce să ne mirăm că negustorii au vrut să-și însușească o mare parte din vînzările bunurilor naționale, de vreme ce Constituanta deschidea calea unui regim politic întemeiat concomitent pe proprietate și pe un sistem electiv extins la un număr ridicat de funcții? O dată cu lărgirea bazei funciare se prezenta dubla ocazie de a consolida prestigiul social și de a accede, cel puțin în eşalonul local și departamental, la numeroase responsabilități.

Astfel, Revoluția a înlăturat în mare măsură interdicțiile care au limitat și au întîrziat pînă atunci promovarea elitelor economice. Am fi tentați să spunem că, pentru negustori, cîștigul politic a fost mai rapid decît avantajele

pe termen lung promise de liberalizarea condițiilor de desfășurare a activităților economice. În orice caz, Revoluția i-a permis comerciantului să-și savureze victoria care consta în a deveni un notabil de prim rang, și nu cu un rol secundar. Dar, într-adevăr, aceasta s-a întâmplat cu prețul unei modificări a identității prin care comerciantul cerea să fie apreciat în primul rând ca un proprietar. Deopotrivă cu prețul pierderilor uneori grele, determinate de circumstanțele politice și militare, în averile mobiliare și în afacerile de orice natură. În definitiv, Revoluția nu răsturnase până în cele mai mici detalii ordinea valorilor⁹.

Note

1. Serge Chassagne, *Oberkampf. Un entrepreneur capitaliste au siècle des Lumières*, Paris, Aubier, 1980; și *Une femme d'affaires au XVIIIe siècle. La correspondance de Mme de Maraise, collaboratrice d'Oberkampf*, Toulouse, Privat, 1981.
 2. Cf. despre acest subiect Niklaus Röthlin, *Die Basler Handelspolitik und deren Träger in der zweiten Hälfte des 17. und im 18. Jahrhundert*, Basel și Frankfurt-pe-Main, Helbing & Lichtenhahn, 1986.
 3. Rudolf Meyer, *Theoretische Einleitung in die praktische Wechsel- und Warenhandlung*, Hanau, 1782.
 4. Jacob Sarasin (1742-1802) poseda la Basel una dintre bibliotecile cele mai bogate în lucrări de formare a comerciantului.
 5. Jean Zuber-tatăl, *Réminiscences et Souvenirs*, Mulhouse, 1895.
 6. Raymonde Monnier, „Antoine-Joseph Santerre, brasseur et spéculateur foncier”, in Gérard Gayot și Jean-Pierre Hirsch (ed.), *La Révolution française et le Développement du capitalisme*, nr. 5 hors série la *Revue du Nord*, 1989, pp. 333-346.
 7. Pierre Lamard, *Histoire d'un capital familial au XIXe siècle : le capital Japy (1777-1910)*, Société belfortaine d'émulation, 1988; și „Japy et ses ouvriers au XIXe siècle”, *Société d'émulation de Montbéliard*, vol. LXXXI, fasc. 108, 1985 (1986), pp. 103-133.
 8. Jean-Pierre Hirsch, *Les Deux Rêves du commerce. Entreprise et institution dans la région lilloise (1780-1860)*, Paris, Éditions de l'École des Hautes Études en sciences sociales, 1991.
 9. Louis Bergeron, *Banquiers, Négociants et Manufacturiers parisiens du Directoire à l'Empire*, Paris – Haga – New York, Mouton, 1978.
- De când a fost redactată această contribuție, trebuie să semnalăm apariția următoare: Franco Angiolini și Daniel Roche (sub coord.), *Cultures et Formations négociantes dans l'Europe moderne*, Paris, Éditions de l'École des Hautes Études en sciences sociales, 1995.

Capitolul IV

OMUL DE LITERE

Roger Chartier

În *Enciclopedie*, intrarea „Oameni de litere” este un „Articol al domnului de Voltaire”¹. Definiția omului de litere este construită aici pornind de la o dublă opoziție. Mai întâi, spune Voltaire, „nu li se dă acest nume celor care, cu puține cunoștințe, nu cultivă decît un singur gen”: „știința universală nu mai este la îndemîna omului: dar adevărații *gens de lettres* (oameni de litere) sînt capabili să-și poarte pașii pe terenuri diferite, chiar dacă nu le pot cultiva pe toate”. Astfel, omul de litere constituie figura modernă a gramaticianului antic, „care nu numai că era un om versat în gramatica propriu-zisă, aflată la baza tuturor cunoștințelor, ci se pricepea și la Geometrie, Filosofie, Istorie generală și particulară; dar mai ales studia îndeaproape Poezia și Elocința”. Prin urmare, definiția omului de litere dată în *Enciclopedie* este cea a unui enciclopedist: nu este un erudit care a dobîndit o cunoaștere aprofundată într-o materie anume, ci un om al studiului, posesor al unor cunoștințe din toate sferile cunoașterii. Deci pentru Voltaire „literele” nu înseamnă „literatură”. Definiția lui este mai apropiată de cea dată în dicționarul lui Furetière în 1690 („*Litere* se referă și la științe [...]. Numim *Lettres humaines* și, abuziv, *belles-lettres* cunoașterea Poeților și a Oratorilor, pe cînd adevăratele *belles-lettres* sînt Filosofia, Geometria și științele solide”) decît de cea din dicționarul lui Richelet, anterioară cu zece ani („*Belles-lettres*. Înseamnă cunoașterea Oratorilor, a Poeților și a Istoricilor”). Cît despre articolul „*Litere*” din *Enciclopedie*, acesta îl preferă pe Richelet lui Furetière, deosebind „*les belles-lettres* sau literatura” și „științele propriu-zise”, între „oamenii de *litere*, care cultivă doar erudiția variată și plină de ironii usturătoare” și „cei ce se ocupă de științele abstracte și de cele cu o utilitate mai evidentă”. Chiar dacă articolul constată că științele și literele au „înlănțuirile, legăturile și raporturile cele mai strînse”, chiar dacă recunoaște că „omul dedicat științelor și omul de *litere* sînt intim legați prin interese comune și nevoi naturale”, el stabilește o împărțire al cărei principiu este respins de Voltaire. Pentru el, în conformitate cu definițiile tradiționale, omul de litere este și un om de știință.

Diferențiat de erudit, omul de litere voltairian este deosebit și de *literat* (*bel esprit*): „Literatul presupune mai puțină cultură, mai puțin studiu și nu cere nici o filosofie; el constă în principal în imaginația strălucită, în podoabele conversației, ajutate de o lectură obișnuită”. Dacă oamenii de litere au devenit „în cea mai mare parte la fel de potriviți pentru lume și pentru cabinet”, aceasta nu presupune nicicum dispariția competenței lor particulare. Dimpotrivă. Ca oameni de lume, ei au spiritul, se bucură de farmecele conversației și de jocurile saloanelor. Dar ei sînt, înainte de orice, oameni de litere, adică oameni ai studiului, ai lecturii, ai cabinetului. Doar pornind de la această diferență menținută, dar șlefuită de „spiritul secolului” pot fi gîndite (și lăudate) participarea oamenilor de litere la societatea aristocratică și superioritatea lor asupra înaintașilor: „Ei au fost îndepărtați din societate pînă pe vremea lui Balzac și Voiture; de atunci, au devenit una dintre părțile ei necesare”.

Spirit filosofic și mecenat monarhic

Pentru Voltaire, două evoluții majore au transformat rolul și condiția oamenilor de litere. Prima a transformat critica filologică în spirit filosofic.

Odinioară, în secolul al XVI-lea și continuând mult în secolul al XVII-lea, literații se ocupau în mare parte cu critica gramatică a autorilor greci și latini și activității lor datorăm dicționarele, edițiile corecte, comentariile la capodoperele Antichității; astăzi, această critică este mai puțin necesară, iar spiritul filosofic i-a succedat. Tocmai spiritul filosofic pare a constitui trăsătura *oamenilor de litere*; și când el se îmbină cu bunul-gust, formează un literat desăvârșit.

Multă vreme limitată la stabilirea textelor vechi, activitatea critică a pus stăpânire pe credințe și doctrine. Dintr-o dată,

ea a distrus toate prejudecățile cu care societatea a fost coruptă; predicții ale astrologilor, divinații ale magicienilor; farmece de tot felul, false minuni, false miracole, obiceiuri superstițioase; ele au pus capăt în școli la mii de dispute cândva periculoase și pe care ei [oamenii de litere] le-au făcut demne de dispreț; astfel, ei au slujit cu adevărat statul.

Imperiul criticii, adică al „filosofiei sănătoase”, a subjugat nu numai superstițiile vulgare, ci și, după cum dă de înțeles textul, dogmele religiei. Definiția voltairiană anticipează astfel, cel puțin în parte, constatarea lui Kant din prefața la prima ediție a *Criticii rațiunii pure* din 1781:

Veacul nostru este în special cel al criticii căreia trebuie să i se supună totul. *Religia* invocându-și *sfințenia*, iar *legislația, maiestatea*, ele vor de obicei să i se sustragă; dar trezesc atunci bănuieli îndreptățite împotriva lor și nu pot avea pretenții la respectul sincer pe care rațiunea îl acordă numai acelui lucru care a trecut un examen liber și public.

Iar oamenii de litere sînt primul juriu al acestui „examen liber și public”. A doua evoluție marcată de Voltaire are, pentru un cititor din secolul XX, forma unui paradox, de vreme ce asociază independența necesară a oamenilor de litere și protecțiile asigurate prin mecenatul regal:

Ei au de obicei mai multă libertate în spirit decît ceilalți oameni; iar cei născuți fără avere găsesc cu ușurință în fundațiile lui Ludovic al XIV-lea cu ce să-și întărească independența: nu mai vedem, ca altădată, epistole dedicatorii pe care interesul și josnicia le ofereau adevărului.

Pentru cei ce nu pot trăi din domeniile, funcțiile sau rentele lor, numai pensiile și gratificațiile acordate de prinț permit să se evite dependențele umilitoare față de legătura de protecție. Departe de a distruge libertatea critică proprie oamenilor de litere, generozitatea suveranului o face posibilă, întrucît îi scapă pe cei mai săraci dintre ei de tirania protectorilor particulari.

De aici, în *Le Siècle de Louis XIV* [Secolul lui Ludovic al XIV-lea], publicată în 1751, celebrarea dărnicii marelui rege, extinsă dincolo de frontiere:

Ceea ce i-a dat în Europa cea mai multă strălucire a fost o generozitate fără egal. Ideea i-a venit de la un dialog cu ducele de Saint-Aignan, care i-a povestit cum cardinalul de Richelieu a trimis cadouri unor erudiți străini care îl elogiaseră. Regele nu a așteptat să fie lăudat; dar, sigur de faptul că ar merita să fie, le-a recomandat miniștrilor săi Lyonne și Colbert să aleagă un număr de francezi și de străini remarcabili în literatură, cărora le va da dovezile generozității sale².

De aici, în *Dictionnaire philosophique portatif* (în ediția din 1765 apărută la Amsterdam), critica defectelor și a constrîngerilor prezentate de mecenatul privat: „Creați ode pentru Monseniorul Superbus Fadus, madrigaluri pentru amanta lui și veți fi bine primit; arătați-le adevăratul chip și veți fi strivit”³.

Exigențele mecenatului particular nu constituie singura amenințare la adresa oamenilor de litere. Mai există una, care îi apasă pe toți cei ce consideră literele drept o „profesiune”, adică o stare menită să le asigure existența. A fi obligat să trăiești din condei, să devii un „autor” înseamnă a te expune la numeroase neplăceri: rapacitatea librarilor, gelozia confrăților, judecata proștilor. Împotriva oricărei profesionalizări a meseriei de scriitor, ce determină o dependență insuportabilă în raport cu regulile pieței literare, Voltaire exaltă libertatea și liniștea aduse de o deplină libertate financiară:

Mulți oameni de litere nu mai sînt autori și probabil că ei sînt cei mai fericiți; ei sînt la adăpost de sila provocată uneori de meseria de autor, de certurile născute din rivalitate, de animozitățile partinice și de judecățile false; ei sînt mai uniți între ei; se bucură mai mult de societate; sînt judecători, pe cînd ceilalți sînt judecați.

Spre deosebire de Duclos, în *Considérations sur les mœurs de ce siècle* (1750) sau de D'Alembert în *Essai sur la Société des gens de lettre et des grands, sur la réputation, sur les mécènes et sur les récompenses littéraires* (1752), articolul dat de Voltaire *Enciclopediei* recuză asimilarea activității oamenilor de litere cu o „profesiune”. Așa cum căutarea patronajului aristocratic îi obligă pe oamenii de litere să se supună capriciilor derizorii ale protectorului lor, condiția de autor de cărți îi constrînge să țină cont de cererile nesperate ale librarilor și ale publicului, iar în același timp îi implică în conflictele specifice tuturor comunităților profesionale.

În mai multe articole redactate pentru *Dictionnaire philosophique*, Voltaire îi atacă pe cei desemnați de el drept „nefericita specie care scrie pentru a trăi”. În vederea supraviețuirii, ei își înmulțesc scrierile inutile: „O sută de autori compilează pentru a-și cîștiga pîinea, iar douăzeci de scribi rezumă, critică, ridică în slăvi, satirizează aceste compilații cu scopul de a-și cîștiga și ei pîinea, fiindcă nu au nici o meserie”. Pentru a avea de lucru, se foarfecă unii pe alții:

Bieții oameni se împart în două-trei bande și pornesc în căutarea de pomeni, ca niște călugări cerșetori, dar fiindcă nu au făcut nici un legămînt, societatea lor durează doar cîteva zile; ei se trădăază la fel ca preoții care urmăresc obținerea aceluiași venit, deși nu există nici un venit în perspectivă. Și aceștia se numesc *autori*!

Literele nu pot fi o meserie și ar fi fost mai bine ca acești nenorociți să îmbrățișeze o profesiune adevărată:

Nenorocirea acelor oameni vine din faptul că părinții lor nu i-au învățat o meserie: este un mare defect în societatea modernă. Orice om din popor, dacă își poate forma copilul într-un meșteșug anume și nu o face, merită să fie pedepsit. Fiul unui lucrător giuvaergiu devine iezuit la șaptesprezece ani. Este alungat din mănăstire la douăzeci și patru de ani, din cauza moravurilor destrăbălate. Iată-l fără pîine: devine gazetar; corupe literatura minoră și trezește disprețul și oroarea gloatei înseși. Și aceștia se numesc *autori*!⁴

Idealul omului de litere pe care îl schițează, în negativ, satira împotriva „gloatei literaturii” asociază, fără contradicție, protecția suveranului și spiritul

filosofic. Întrucît eliberează de obligațiile clientelismului, ocrotește împotriva pervertirilor pieței și îi recunoaște pe adevărații erudiți, mecenatul monarhic, așa cum l-a instituit Ludovic al XIV-lea, este condiția pentru ca oamenii de litere care merită să fie numiți astfel să-și poată exercita libertatea spiritului în mod liber, fără constrângere sau cenzură. „Omul de litere este lipsit de sprijin; seamănă cu peștii zburători: dacă se ridică puțin îi devorează păsările; dacă se cufundă, îi mănîncă peștii”, notează Voltaire în *Dictionnaire philosophique* (ediția din 1765). El nu poate recurge decît la generozitatea unui prinț luminat.

Oameni de litere, academicieni, pamfletari

Realitățile lumii sociale se conformează oare figurii ideale a omului de litere, independent și protejat? Să luăm trei situații naționale, în care au fost încercate o evaluare și o sociologie a oamenilor de litere. Să-l urmărim mai întîi pe Robert Darnton în inventarul, întocmit de el, al populației literare franceze, așa cum o dezvăluie listele de autori date de *La France littéraire*, un almanah publicat din 1755, cu scopul de a da numele „tuturor oamenilor de litere care au trăit în Franța de la începuturile secolului pînă în prezent”⁵. Bazate pe o definiție largă a omului de litere de vreme ce în almanah poate figura oricine a publicat fie și o lucrare (nu neapărat o carte), recensămînturile din *La France littéraire* atestă în primul rînd creșterea numărului de autori: 1 187 sînt numiți în ediția din 1757, 2 367 în cea din 1769 și putem găsi 2 819 trăind în 1784, data ultimei ediții a almanahului devenit un adevărat anuar. Ținînd cont de omisiunile probabile, Robert Darnton constată: „Cred că putem conchide fără riscuri că, în 1789, Franța număra cel puțin 3 000 de autori, adică de două ori mai mulți decît în 1750”⁶.

Pentru 53% din oamenii de litere din 1784 (1 493 din 2 819), *La France littéraire* indică o stare sau o profesiune. Se detașează trei modele. Primul susține activitatea scriitoricească prin venituri solide procurate de un titlu, un beneficiu, o funcție sau o slujbă. Aceasta este situația clericilor (20% și 21% dacă îi adăugăm pe pastorii protestanți), a nobililor militari sau magistrați (14%), a ofițerilor, administratorilor sau inginerilor de drumuri (6%). Al doilea asociază activitatea intelectuală de profesii care cer cunoștințe și talente: este cazul avocaților (11%), al medicilor și spițerilor (17%), al profesorilor (11%). Al treilea este dat de toate ocupațiile (secretar, bibliotecar, interpret, preceptor etc.) direct dependente de protecția unui bogătaş sau a regelui: ele regroupează 8% dintre autorii din 1784.

Sociologia oferită de *La France littéraire* este astfel împărțită între două realități. Prima, tradițională, voltairiană, am putea spune, îi asimilează, în proporții inegale, pe cei ce dispun de o condiție și de o avere suficiente pentru un trai îmbelșugat celor ce beneficiază de pozițiile și gratificațiile promise de bogați. A doua, care înregistrează evoluțiile secolului, manifestă afirmarea unei burghezii înzestrată a cărei activitate scriitoricească se bazează pe exercitarea unei profesii intelectuale.

Două comparații pot lămuri această dublă imagine. În rapoartele redactate între 1748 și 1751 de inspectorul librăriei Joseph d'Hémery despre autorii stabiliți în Paris, proporțiile nu sînt aceleași⁷. Criteriile lui sînt mai exigente decît cele adoptate de *La France littéraire*: el nu-i reține decît pe scriitorii

cu operă adevărată – și, după cum era de așteptat, cu o atenție deosebită acordată celor considerați de el drept „periculoși”. Să reluăm, pentru cei 333 de autori socialmente identificați pe care îi înregistrează d'Hémery, cele trei modele diferențiate pornind de la almanahul *La France littéraire*. Primul – care îi reunește pe clerici, nobili și ofițeri sau administratori nenobili – are aceeași importanță, cu 40% din total. Diferențele constau într-o prezență mai redusă a clerului (12% față de 20%) și în ponderea mai mare a nenobililor în serviciul justiției sau al administrației regale (12% față de 6%). Dar, în fișele inspectorului d'Hémery, pozițiile dependente de patronaj au o importanță mult mai mare decât profesiunile liberale. 33% din autorii descriși de el desfășoară o activitate în slujba unui protector (25 sînt secretari, 35 preceptori), în vreme ce numai 13% sînt fie avocați, fie profesori, fie doctori. La jumătatea secolului, pentru literații cei mai implicați în editare, trebuie să conchidem cu Robert Darnton că „patronajul constituia principiul fundamental al vieții literare”⁸.

Lumea socială din *La France littéraire* este oare mai apropiată de societatea academicienilor provinciali, reconstruită de Daniel Roche⁹, decât de Republica pariziană a literelor supravegheată de poliție? Sociologia oamenilor de litere și cea a academicienilor acordă un avantaj considerabil elitelor tradiționale, dar, dacă ponderea clerului este cvasi-identică (22% dintre academicienii obișnuiți, membri ai academiilor instituite în 32 de orașe ale provinciei franceze, sînt clerici, precum și 20% dintre autori), cea a nobilimii diferă mult; 40% dintre academicieni aparțin celui de-al doilea ordin față de 14% dintre autori. În interiorul stării a treia, asemănările sînt frapante, cu procentaje aproape identice pentru medici (28% dintre academicienii nenobili, 28% dintre autorii nenobili), negustori și proprietari de manufacturi (8% dintre academicieni, 7% dintre autori). O singură diferență, dar semnificativă: lumea robei (slujbași, avocați, administratori), care furnizează 51% dintre clienții obișnuiți ai academiilor, nu are decât 25% printre oamenii de litere. Invers, profesiunile intelectuale, puternic minoritare în recrutarea nenobilă a academiilor cu numai 13% dintre academicieni, adună 32% dintre autorii recunoscuți de *La France littéraire*. Lumea autorilor în definiția ei cea mai largă – cea reținută de *La France littéraire* – seamănă, așadar, destul de bine cu societatea literaților provinciali pe care o constituie rețeaua academică.

Ce se întîmplă cu „nefericita specie care scrie pentru a trăi”, după cum se exprimă Voltaire, așadar, cu cei ce vor să-și cîștige existența din „valoarea comercială” a operelor lor, adică din cedarea producțiilor lor către editori? Sînt numeroși cei ce speră să-și acopere grosul cheltuielilor cu veniturile aduse de vînzarea manuscriselor lor? Diderot le oferă o justificare, de vreme ce în *Lettre sur le commerce de la librairie*, afirmînd imprescriptibilitatea privilegiului editorului, recunoaște deplina proprietate a autorului asupra operei lui, cedată în schimbul unei juste remunerații¹⁰. Cît despre Rousseau, el le dă un exemplu, negociînd de mai multe ori aceeași lucrare, vîndută, cu cîteva retușuri sau adăugiri, unor editori diferiți, în Franța și în afara Franței. Astfel, el cedează de trei ori *La Nouvelle Héloïse*: Marc-Michel Rey intră în posesia manuscrisului original pentru 2 160 de livre, Robin și Grangé plătesc 1 000 de livre pentru o versiune modificată în așa fel încît să obțină acceptul autorităților franceze, iar Duchesne cumpără cu 1 200 textul cu „Préface de Julie ou Entretien sur les Romans”, prezentat astfel: „Am considerat necesar să aștept ca lucrarea să-și fi făcut efectul, înainte de a-i discuta neajunsurile și avantajele, nedorind nici să-l păgubesc pe librar, nici să cerșesc indulgența publicului”¹¹.

În rapoartele inspectorului d'Hémery, ca și în listele din *La France littéraire*, pentru numeroși autori nu este indicată nici o situație materială sau profesiune. Procentajul oamenilor de litere fără serviciu reperat sau reperabil este din ce în ce mai mare de la o sursă la alta: este cazul a 101 din 434 de scriitori descriși de d'Hémery între 1748 și 1753 (adică 23% din total), dar și al celor 1 326 din 2 819 pe care îi putem socoti luînd ca punct de plecare *La France littéraire* din 1784 (adică 47%). În ediția din 1757, ei reprezentau 27% dintre autorii recenzați, iar în cea din 1769, 33%. Desigur, ar fi întru totul hazardat să conchidem că literații lipsiți de ranguri sau funcții, a căror pondere crește, sînt cu toții scriitori profesioniști. Totuși, putem presupune cu moderație că mulți dintre ei, fără avere sau sinecură, încearcă să trăiască din condei. Dar nu toți sînt Rousseau. Prima lor resursă o constituie marile întreprinderi editoriale care cer numeroși colaboratori: de exemplu, enciclopediile, dicționarele, culegerile, compendiile, traducerile etc. După cum observă Louis Sébastien Mercier, din ele trăiesc cei numiți cu dispreț „semi-literații” sau „scîrța-scîrța-pe-hirtie”. Este cazul dicționarilor: „Pancoucke și Vincent le comandă oricărui compilator deținător de scribi; sînt construite volume în ordine alfabetică așa cum este construit un edificiu într-un timp fixat. Lucrarea e sigură cu muncitorii necalificați. Totul a fost pus în dicționare”¹².

Tot din rîndurile lor sînt recrutați de diferitele partide libeliști: ei alimentează războaiele pamfletărești dintre publicații sau vizează curtea, pe miniștri sau pe regină. Asemenea campanii își au întotdeauna originile în diviziunile elitelor, fiecare partidă încercînd să atragă opinia publică de partea sa: după cum scrie Jeremy Popkin, „aranjamentele dintre principalii membri ai curții, elita ministerială sau bancherii bogați au fost condiția publicării și a circulației aproape a întregii literaturi pamfletărești și critice pînă la criza din 1788”¹³. De aici, un patronaj de tip nou, care vede înrolarea oamenilor de litere săraci în serviciul intereselor specifice comanditarilor lor. Firește, nu toți pamfletarii sînt „*Rousseau des ruisseaux*”: Pidansat de Mairobert este secretar al regelui, secretar al comandamentelor ducelui de Chartres, cenzor regal și acționar al Companiei Indiilor, iar Théveneau de Morande este angajat de guvernul francez pentru a publica un periodic finanțat de Versailles, *Le Courrier de l'Europe*. Totuși, în mare măsură, ei provin din lumea scriitorilor lipsiți de venituri, care își acoperă cheltuielile curente intrînd în cadrul unei clientele. Este cazul lui Brissot: după o ședere la Bastilia și ruina financiară, redactează pentru bancherul genevez Clavière o întreagă serie de pamflete (nu neapărat publicate sub numele lui, dar adeseori sub cel al lui Mirabeau) cu scopul de a manipula piața bursieră. El este exemplul perfect al unui „publicist acceptînd compromisul și scriind pentru a trăi”¹⁴.

Comparații

Trăsăturile specifice condiției de om de litere în Franța pot fi generalizate la ansamblul Europei? Să luăm două puncte de comparație. În statele germane, numărul de autori pare a cunoaște o puternică progresie în ultima treime a secolului al XVIII-lea. Anuarul publicat de Johann Georg Meusels sub titlul *Das gelehrte Deutschland oder Lexicon der letzt lebenden deutschen*

Schrijfster înregistrează 3 000 în 1766, 4 300 în 1776, 6 200 în 1788, aproximativ 8 000 în 1795 și aproape 11 000 în 1806 – adică o creștere de aproape patru ori în patru decenii¹⁵. În anii 1780, populația oamenilor de litere ar fi de două ori mai numeroasă în statele germane decât în Franța.

În cazul Italiei, comparația este de o altă factură, de vreme ce se bazează pe un eșantion de 219 autori născuți între 1720 și 1780. Definiția omului de litere este aici îngustă, întrucât îi lasă la o parte pe filosofi, teologi, economiști, oameni de știință și erudiți, pentru a-i reține numai pe autorii de ficțiune, criticii și istoricii literari și editorii de texte vechi¹⁶. Astfel circumscris, mediul oamenilor de litere italieni atestă, mai întâi, scăderea ponderii clericilor: ei reprezintă 51% dintre autorii născuți între 1720 și 1740, 37% dintre cei născuți între 1741 și 1760, 35% dintre cei născuți între 1761 și 1780. Scăderea este evidentă, dar trebuie să observăm că proporția clericilor se menține cu mult deasupra a ceea ce găsim în *La France littéraire* (20% în 1784). Trebuie să vină generația născută între 1781 și 1800 pentru ca ea să fie cu adevărat redusă la 15% dintre autori.

A doua constatare: în statele italiene, ca și în Franța, activitatea literară este aproape întotdeauna secundară, posibilă prin apartenența la elita privilegiată sau prin practicarea unei profesii. În primul caz, condiția omului de litere se înscrie într-o existență aristocratică și seniorială ce asigură independența financiară și timpul liber. Cazul este frecvent în Italia, avînd în vedere că 27% dintre autorii născuți între 1720 și 1780 sînt nobili laici (față de 14% în *La France littéraire* din 1784). În al doilea caz, producția literară profită de timpul liber lăsat de ocupația principală, indiferent că este vorba de un post în învățămînt, o meserie intelectuală (secretar, bibliotecar etc.), o funcție administrativă sau de o profesiune liberală. Diferitele activități practicate de clerici, nobili sau laici constituie 25%, 17%, 17% și, respectiv, 8% din populația celor 219 autori reținuți. În definitiv, oamenii de litere „profesioniști” sînt puțin numeroși: „Condiția de autori profesioniști, adică de autori pentru care a scrie nu este o activitate secundară, este rară în mod obiectiv: este cazul doar al cîtorva poeți de curte și al cîtorva autori de teatru (putînd fi ei înșiși actori)”¹⁷. Dacă li se adaugă cîțiva publiciști, ei nu alcătuiesc decît 13% din eșantion.

Deși se afirmă și este recunoscută noțiunea „proprietate literară”, sub diverse forme, prin legislații de stat¹⁸, oamenii de litere, a căror existență materială nu depinde nici de o poziție socială, nici de profesiune, nici de mecenat, nici de patronaj, rămîn puternic minoritari. „Nu mă credeam în stare să trăiesc numai din meseria de om de litere”, scrie abatele Morellet în *Mémoires*, ceea ce îl determină să rămîna în Biserică, să devină preceptor la fiul marchizului de La Galaizières și, punîndu-și condeiul în slujba lui Trudaine, Maynon d'Inveau și Turgot, să cîștige pensii, rente și sinecuri. Robert Darnton, care i-a urmărit ascensiunea nestăvilită, cifrează la 28 275 de livre venitul anual al lui Morellet înaintea Revoluției, compus din: 16 000 de livre din rente și drepturi aferente beneficiului primit (în ocurență prioratul de Thimert, din apropiere de Chartres), 11 275 de livre din gratificații și pensii plătite în principal de Casa de Comerț sau de Ministerul Finanțelor și doar 1 000 de livre din munca literară, din pregătirea unui *Dictionnaire de commerce* [Dicționar de comerț care, de altminteri, nu va fi niciodată publicat]¹⁹.

În același fel, Marmontel indică în *Mémoires* cum a condiționat intrarea lui în viața literară obținerea unui venit stabil și suficient. Devenit

colaborator la *Enciclopedia* pe cînd, ca secretar cu clădirile regelui, el este la Versailles comis al domnului de Marigny (fratele doamnei de Pompadour), Marmontel este atras „de societatea oamenilor de litere”: „Cei pe care îi iubeam cel mai mult, pe care îi respectam cel mai mult aveau bunătatea de a-mi spune că eram făcuți să trăim în același cerc și îmi prezentau Academia franceză ca pe o perspectivă asupra căreia ar trebui să-mi îndrept atenția. Așadar, simțeam din cînd în cînd trezindu-se în mine dorința de a urma cariera literară. Dar înainte de orice doream să duc o viață liberă și sigură”. Protecția doamnei de Pompadour, o pensie de 1 200 de livre garantată de veniturile de la *Mercure de France*, apoi chiar privilegiul periodicului, ce aducea, după spusele lui, 25 000 de livre titularului, îi asigură libertatea mult căutată. Dar, din păcate pentru el, nu și siguranța dorită. După ce a recitat la doamna Geoffrin aproximativ 50 de versuri dintr-o satiră îndreptată împotriva ducelui d'Aumont, el este acuzat de a o fi redactat. În pofida dezmințirilor sale, Marmontel este trimis pentru cîteva zile la Bastilia, unde este tratat cu foarte multă politețe („Bastilia avea o bibliotecă; guvernatorul mi-a trimis catalogul acesteia, lăsîndu-mă să aleg ce voiam”), dar, mai grav, îi este retras brevetul de la *Mercure*. Susținut fără elan de doamna de Pompadour, Marmontel nu-și poate recupera privilegiul, „acordat numitului Lagarde, bibliotecar al doamnei de Pompadour și demn protejat al lui Colin, omul lui de afaceri”; totuși, își poate menține o pensie de la periodic în valoare de 1 000 de scuzi, adică 3 000 de livre. Revanșa va veni mai tîrziu, o dată cu alegerea la Academie în 1763, apoi, în 1772, obținerea, datorită protecției ducelui d'Aiguillon, a funcției de istoriograf al Franței²⁰.

Aristocrația oamenilor de litere: saloane și dineuri pariziene

Mai mult decît calitatea de autor care trăiește din condei, ceea ce îl caracterizează pe omul de litere din secolul al XVIII-lea este participarea la „societatea oamenilor de litere”, după cum scrie Marmontel. Aceasta capătă mai întîi forma companiilor alese care împărtășesc plăcerile întîlnirii, ale conversației, ale salonului și ale dineului. Nimic nu ilustrează mai bine legătura necesară dintre activitatea intelectuală și sociabilitate decît corespondența abatelui Galiani, după plecarea lui forțată de la Paris în 1769 și chemarea la Neapole la cererea ducelui de Choiseul, supărat pe el din cauza relațiilor pe care le înnodase, împotriva intereselor franceze și spaniole, cu ambasadurul Danemarcei la Neapole, baronul de Gleichen. După zece ani petrecuți la Paris ca secretar de ambasadă a curții de la Neapole, Galiani este deci obligat să părăsească Parisul și să ocupe la Neapole o funcție de consilier la Tribunalul Suprem de Comerț. Pentru Galiani, întoarcerea este trăită ca un adevărat exil ce îl privează de societatea literaților. Pe 7 aprilie 1770 îi scrie baronului d'Holbach:

În ceea ce mă privește, mă plictisesc de moarte. Nu văd decît doi-trei francezi. Sînt Gulliver întors în țara Hoymlyms, unde are legături numai cu doi cai. Voi merge în vizită din obligație la soțiile celor doi miniștri, de Stat și de Finanțe. Apoi, dorm sau visez. Ce viață! Nimic nu mă distrează aici. [...] Viața este de o uniformitate ucigătoare. Nu se dezbate nimic, nici măcar despre religie. Ah, scumpul meu Paris! Ah, cît îl regret!

În „pustiul” lui, Galiani încearcă să regăsească ceva din plăcerile pierdute. Pe 22 decembrie 1770, îi declară doamnei d'Épinay, fidela corespondentă care i-a făgăduit că îi va trimite cite o scrisoare pe săptămână:

Am organizat o fărîmă de Paris aici. Gleichen, generalul Koch (ofițer și agent austriac), un rezident din Veneția, secretarul de ambasadă al Franței și cu mine cinăm împreună; ne adunăm și ne jucăm de-a Parisul, așa cum Nicolet îl joacă pe Molière la bilci. Desfătarea dineului au constituit-o epistola lui Voltaire și oda în proză pe care ați binevoit să mi-o trimiteți. Vă mulțumesc din adîncul sufletului și vă rog, în numele grupului și al meu, să-mi trimiteți ce va apărea frapant și amuzant la Paris.

Simulacrul se dovedește a fi dezamăgitor. Îi lipsește ceea ce dă farmecul saloanelor și al dineurilor pariziene: conducerea intelectuală a femeilor și compania oamenilor de spirit. „Nu există posibilitatea de a face ca Neapole să semene cu Parisul, dacă nu găsim o femeie care să ne călăuzească, să ne guverneze, să ne *Geoffrinizeze*”, îi scrie doamnei d'Épinay la 13 aprilie, făcînd aluzie la dineurile doamnei Geoffrin. Iar la 15 septembrie îi răspunde astfel lui Diderot:

Mă întrebați dacă l-am citit pe abatele Raynal? Nu. Dar de ce? Pentru că nu mai am nici timp, nici chef de lectură. Să citesc de unul singur, fără să am cu cine vorbi, discuta sau străluci sau asculta sau a mă face ascultat, este imposibil. Europa este moartă pentru mine. Am fost dus la Bastilia²¹.

Condiția omului de litere nu prea se potrivește cu viața singuratică, cu solitudinea, cu îndepărtarea de capitala Republicii lui. Ea presupune, dimpotrivă, complicitatea ce întemeiază micile societăți unde îi place să converseze și să discute cu oameni de litere.

Forma primordială a unor astfel de societăți este salonul (cel parizian fiind invidiat de întreaga Europă). După Dena Goodman și Galiani, ceea ce deosebește salonul de toate celelalte forme de reuniune intelectuală este locul dominant, director, deținut de femei²². Chiar dacă partea lor este modestă în recensămînturile de autori (în listele din *La France littéraire*, ca și în rapoartele lui d'Hémery ele nu reprezintă decît 3%), rolul lor este hotărîtor în sociabilitatea literată ce reunește oameni de litere și oameni de lume. În memoriile scrise după Revoluție, mai mulți obișnuiți ai saloanelor pariziene amintesc modul în care se exercita conducerea feminină. Este cazul lui Marmontel, care evocă mai întîi, nu fără oarecare condescendență față de stăpîna casei, cele două societăți adunate la doamna Geoffrin:

Destul de bogată cît să-și transforme casa în loc de întîlnire a literelor și artelor și văzînd că pentru ea era un mijloc de a-și asigura la bătrînețe o companie amuzantă și o existență onorabilă, doamna Geoffrin stabilise la ea două dineuri, unul (lunea) pentru artiști, celălalt (miercurea) pentru oamenii de litere; ceea ce merită să fie remarcat este faptul că, fără nici un fel de pregătire, nici în arte, nici în litere, această femeie care toată viața nu citise și nu învățase, ci doar prinsese cite ceva din zbor, găsindu-se în mijlocul unei societăți sau al celeilalte, nu le era cîtuși de puțin străină; dimpotrivă, se simțea în largul ei; dar avea bunul-simț de a nu vorbi decît despre ceea ce știa foarte bine și, în rest, să dea cuvîntul oamenilor instruiți, întotdeauna atentă în mod politicos, fără a părea plictisită de ceea ce nu înțelegea; dar era și mai pricepută în a prezida, a supraveghea, a ține în mînă cele două societăți, în chip firesc libere, în a trasa limite acestei libertăți, reducînd-o printr-un cuvînt, printr-un gest, ca un fir invizibil, cînd voia să rămînă singură: „Să mergem, este cel mai bine așa” era de obicei semnalul de plecare dat oaspeților săi.

Comparația își schimbă registrul, dar nu și semnificația, o dată cu amintirea cercului adunat la domnișoara de Lespinasse:

Era format din oameni care nu aveau legături unul cu altul. I-a cules de ici, de colo din lume, dar atât de potrivii încît, atunci cînd veneau la ea, creau o armonie la fel cu aceea a coardelor unui instrument acordat de o mîină pricepută. Continuînd comparația, aş putea spune că ea cînta din acest instrument cu o măiestrie care ținea de geniu; părea a ști ce sunet va produce coarda pe care urma s-o atingă; adică spiritele și caracterele noastre îi erau atât de cunoscute încît, pentru a le pune în joc, nu avea decît un cuvînt de rostit. Nicăieri conversația nu era mai vioaie, mai inteligentă, mai bine organizată ca la ea²³.

Numai dibăcia și abilitatea feminine par capabile să mențină între limitele curtoaziei „echilibrul tensiunilor” (parafrazîndu-l pe Elias) inerent disputelor dintre literați.

Rolul presupune inițiere și imitație. De aici, continuitățile, transformate în concurențe sălbatice, care leagă diferitele saloane. Doamna Geoffrin frecventează de multă vreme salonul doamnei de Tencin, care spunea la adresa ei: „Știți ce face Geoffrin cînd vine aici? Vrea să vadă ce va putea culege din inventarul meu”²⁴. Rivala ei, doamna du Deffand, a cunoscut „curtea” de la Sceaux adunată în jurul ducesei du Maine, înainte de a participa la salonul marchizei de Lambert. Domnișoara de Lespinasse a fost vreme de doisprezece ani însoțitoare a doamnei du Deffand înainte de a-și forma propria-i societate. Cît despre doamna Necker, ea a frecventat salonul doamnei Geoffrin. Astfel, de la o societate la alta, este transmisă arta specific feminină a călăuzirii spiritelor, cerînd o invizibilă și discretă autoritate. După cum scrie Dena Goodman, „salioanele Luminilor sînt locuri unde ego-urile masculine sînt armonios adunate sub auspiciile imparțialității feminine”²⁵.

Potrivit *Memoriilor* lui Marmontel sau Morellet, controlul feminin asupra discursului nu înăbușă dorința unei sociabilități exclusiv masculine prezentate (poate cu o doză de iluzie retrospectivă și o anumită voință de justificare) drept mai liberă și mai îndrăzneată. Marmontel amintește astfel dineurile între bărbați de la Pelletier:

Societății de la doamna Geoffrin îi lipsea una dintre desfătările de care făceam cel mai mare caz, și anume libertatea de gîndire. Cu a sa blîndă remarcă „este cel mai bine așa”, ea nu înceta să ne țină mințile parcă în hamuri; și existau dineuri unde eram mai în largul nostru. Cel mai liber sau mai degrabă cel mai deșucheat dintre toate fusese cel dat săptămînal celor opt sau zece băieți de lume de un înalt funcționar însărcinat cu stringerea impozitelor, numit Pelletier.

Sau la d'Holbach:

Totuși, oricît de interesantă era pentru mine, în ceea ce privește spiritul, societatea acestor femei prietenoase, ea nu mă făcea să uit de compania bărbaților, unde îmi întăream sufletul, îmi înălțam, lărgeam și îmbogățeam orizontul spiritual și de unde cugetul meu primea căldură și lumină. Casa baronului d'Holbach și, după cîtva timp, cea a lui Helvétius erau locul de întîlnire al acestor societăți compuse în parte din cei mai de seamă convivi ai doamnei Geoffrin și din cîteva capete pe care doamna Geoffrin le considerase prea îndrăznețe și prea aventuroase pentru a fi primite la dineurile ei²⁶.

Morellet subliniază chiar contrastul dintre dineurile doamnei Geoffrin și societățile masculine, mai rebele și neînfrîmate. Astfel se prezintă reuniunile în aer liber la Tuileries:

După dineurile la ea, mergeam adesea în grădina Tuileries, d'Alembert, Raynal, Helvétius, Galiani, Marmontel, Thomas etc., pentru a ne întâlni acolo cu alți prieteni, pentru a afla vești, a critica orînduirea și a filosofa după plac. Ne așezam în cerc, sub un copac de pe aleea principală, lăsîndu-ne în voia unei conversații însoflete și libere ca aerul pe care îl respiram.

Sau dineurile la d'Holbach :

Baronul d'Holbach dădea în mod regulat două dineuri pe săptămînă, duminica și joia ; acolo se adunau, fără a lipsi în schimb în alte zile, zece, doisprezece și pînă la cincisprezece-douăzeci de oameni de litere, oameni de lume sau străini, care iubeau și cultivau aceleași arte ale spiritului. Mîncare multă și bună, vin excelent, cafea minunată, multe dispute, niciodată certuri ; simplitatea manierelor, ce șade bine unor oameni rezonabili și instruiți, niciodată transformată în grosolănie ; o veselie adevărată fără a fi nebunească : în sfîrșit, o societate într-adevăr pasionantă, ceea ce se putea deduce din faptul că, ajunși la ora două, după obiceiul vremii, încă nu pleca nimeni la șapte sau opt seara.

Sau dineurile la Helvétius, puțin afectate de conduita intempestivă a stăpînei casei, care nu știe nici să se retragă din conversație, nici s-o conducă :

Casa lui Helvétius reunea aproximativ aceleași persoane ca aceea a baronului d'Holbach, în zile diferite ; dar conversația era aici mai puțin reușită și mai puțin coerentă. Stăpîna casei, atrăgînd în jurul ei pe oamenii care îi plăceau cel mai mult și respingîndu-i pe ceilalți, diviza societatea. Nu-i plăcea filosofia mai mult decît doamnei d'Holbach ; dar aceasta din urmă, stînd într-un colț sau vorbind încet cu vreunul dintre apropiați, nu încurca prin nimic, pe cînd doamna Helvétius, frumoasă, cu o gîndire originală și o fire atrăgătoare, deranja în cel mai înalt grad discuțiile filosofice²⁷.

Bine evidențiată în *Memorii*, diferența dintre guvernarea feminină și sociabilitățile masculine este trăită de fapt ca o succesiune de întâlniri ale căror avantaje și plăceri se completează, fie pe parcursul unei zile, fie al unei săptămîni. De exemplu, în fiecare săptămînă, Marmontel participă mai întîi la dineul „prezidat” de doamna Geoffrin și unde asistența, cu excepția domnișoarei de Lespinasse, este în întregime masculină (obișnuiții menționați de el sînt d'Alembert, Dortous de Mairan, Marivaux, Chastellux, abatele Morellet, Saint-Lambert, Helvétius, Thomas și, dintre străini, abatele Galiani, marchizul de Caraccioli și contele de Creutz), apoi merge cu unii prieteni la Tuileries înainte de a se întoarce la doamna Geoffrin pentru a găsi aici o companie mai aleasă și feminină :

După cina la doamna Geoffrin cu oamenii de litere sau cu artiștii, mă întorceam la ea seara, într-un cerc mai restrîns ; căci ea îmi făcuse favoarea de a mă primi la micile supeuri. [...] Compania era puțin numeroasă, erau cel mult cinci sau șase prieteni apropiați sau patru perechi din înalta societate, așezați după plac și bucuroși să petreacă împreună²⁸.

Organizarea săptămîinii pentru aristocrația oamenilor de litere este ritmată în același fel de complementaritatea sociabilităților. Cînd doamna Necker hotărăște să-și deschidă propriul salon, trebuie să-și găsească o zi :

Doamna Necker ni se adresa nouă (Marmontel, Raynal și Morellet) pentru a pune bazele societății sale literare. Am ales o zi pentru a nu ne afla în concurență cu cele de luni și miercuri de la doamna Geoffrin, de marți de la Helvétius, de joi și duminică de la baronul d'Holbach. Vinerea a fost ziua doamnei Necker²⁹.

„În secolul al XVIII-lea, saloanele au transformat o formă de sociabilitate nobiliară și destinată petrecerii timpului liber într-un loc de muncă intelectuală cu totul serioasă”, scrie Dena Goodman³⁰. Între saloanele din secolul al XVII-lea³¹ și reuniunile din cel de-al XVIII-lea (pe care contemporanii le desemnează rareori prin termenul „salon”, preferînd „casă”, „societate”, „companie”, „dineu”), diferențele sînt mari. Unei sociabilități în foarte mare măsură feminine îi succed tovărășii de bărbați conduși de o femeie, stăpînă a casei și a conversației. Primatului dat jocurilor literare îi urmează schimbul de informații, confruntarea ideilor, exercițiul criticii, elaborarea proiectelor filosofice. Unei foarte largi preponderențe nobiliare – societăți unde stau alături nobili și nenobili și unde diferența condițiilor și a stărilor se șterge în fața egalității cerute de dezbateră intelectuală. În vreme ce saloanele prețioaselor fac parte din societatea de curte, deci din domeniul autorității publice în forma sa absolutistă, dineurile Luminilor sînt primele din spațiile private ce formează bazele apariției unei sfere publice, distincte și critice față de monarhie.

Arta conversației

Ceea ce apropie saloanele din secolul al XVII-lea și reuniunile din veacul următor este similitudinea practicilor literate (învătate, după cum s-a spus, cu finalități foarte diferite). Din aceste practici, cea mai importantă este conversația. Adevăratul om de litere din secolul al XVIII-lea, cel puțin după criteriile *establishment*-ului literar, este înainte de toate un maestru al discursului în societate. Garat dă o mărturie strălucită în *Mémoires historiques sur le XVIIIe siècle et sur M. Suard*, publicate în 1821. Pentru el, meritul literar și filosofic al lui Suard (care acumulează protecții, pensii și poziții și primește consacrarea supremă o dată cu alegerea la Academia franceză) constă în întregime în felul lui de a vorbi:

Domnul Suard a vorbit mult mai mult decît a scris. A risipit spirit și talent în fragmente disperate și cu mult mai mult încă în societate și în conversații. [...] Atît de aproape încă de domnul Suard și aflați sub puternica lui înfrîurire, nu ne este cu neputință să smulgem uitării și uzurpării unele dintre lucrurile prețioase pe care le risipea în timpul vieții fără a se gîndi la faima lui după moarte. Parcă le-a „aruncat” în cercuri, cabinete și conversații.

Teoretician al practicii lui, Suard proiectase să scrie (sau, mai curînd, „să abordeze în treacăt, într-un volumaș”) o „istorie a conversațiilor în Franța din secolul al zecelea”:

Credea, ceea ce este un fapt nerecunoscut, deși evident, că veacurile ar fi mai bine descrise de istoria conversațiilor lor decît de cea a literaturilor lor; fiindcă puțini oameni scriu, pe cînd mulți conversează; fiindcă, după cum prea bine se știe, scriitorii se imită și se copiază unii pe alții, chiar peste generații; nu rareori sîntem obligați să vorbim după cum simțim și gîndim noi înșine.

Aplicînd această concepție la secolul al XVIII-lea, Garat pune pe seama viului grai răsturnările ce l-au încununat:

Dacă nu ar fi acționat decît prin cărți și lecturi, influența „spiritului filosofic” ar fi fost departe de a produce cu asemenea repeziciune efecte atît de importante și întinse. Prin conversații, ea a căpătat o forță din ce în ce mai mare, de

nestăvilit, care avea să schimbe totul. Această forță se exercita și sporea în societățile în care trăia domnul Suard, unde pasiunea pentru arte și litere reunea oamenii cu cea mai mare influență asupra opiniei curente prin cunoștințele, rangul și pozițiile lor³².

Importanța decisivă atribuită conversației, înțelegea ca un adevărat gen cu regulile și convențiile proprii, este bine pusă în evidență de două articole date de Morellet la *Mercure de France* în 1778, „*Essai sur la conversation*” (traducerea textului lui Swift, *Hints toward an Essay on Conversation*) și „*De l'esprit de contradiction*”³³. Abatele filosof le va relua și le va modifica în două tratate, publicate sub aceleași titluri în 1821 în volumul colectiv intitulat *Éloges de Mme Geoffrin*. În textele acestea, Morellet definește conversația ca fiind un gen major al practicării literelor de vreme ce, presupunând confruntarea, ba chiar opunerea ideilor în constrîngerile politeții mondene, ea îngăduie stabilirea adevărului, fără a distruge totuși legătura de sociabilitate din cauza tensiunilor prea mari. La fel ca „stilul dialogat” din muzică, ajuns în vogă la Paris, în anii 1760, conversația bine strunită, „nici riguros metodică, nici absolut descusută”, nici pedantă, nici frivolă, unește voci diferite. Salonul este ca un concert unde „o profesoară de muzică” pricepută știe să armonizeze toate vocile.

Critici împotriva salonului

Guvernarea feminină a Republicii oamenilor de litere, așa cum se întruchiează în societatea saloanelor pariziene, nu este pe placul tuturor. În scrisoarea către d'Alembert „*Sur son article Genève dans le VIIe Volume de l'Encyclopédie, et particulièrement, sur le projet d'établir un théâtre de comédie en cette Ville*”, publicată în 1758, Rousseau o respinge în numele necesarei separări dintre sexe („Să urmărim indicațiile Naturii, să cercetăm ce este bine pentru societate; vom descoperi că cele două sexe trebuie să se întâlnească uneori, dar să trăiască de obicei separat”) și al respectării îndatoririlor proprii fiecăruia. Contrariul demn de dispreț al Spartei sau al fericitei societăți *des Montagnons*, saloanele pariziene ridică nerușinarea la rang de merit:

La noi [...], femeia cea mai respectată face zgomotul cel mai mare; despre ea se vorbește cel mai mult; iese cel mai des în lume; la ea se ia masa cel mai frecvent; ea dă tonul în modul cel mai imperios; ea judecă, ia măsuri, hotărăște, se pronunță, atribuie talentelor, meritului, virtuților rangurile și locurile lor; de la ea cei mai umili erudiți cerșesc un favor cu cea mai mare josnicie.

Mai grav, saloanele corup femeile și îi moleșesc pe bărbați, distrugînd astfel dintr-o lovitură virtuțile specifice fiecărui sex:

Îndeplinind cu lașitate poruncile sexului pe care ar trebui să-l ocrotim, și nu să-l slujim, ne-am învățat să-l disprețuim dîndu-i ascultare, să-l jignim prin îngrijirile noastre batjocoritoare; fiecare femeie din Paris adună în apartamentul său un serai de bărbați mai femei decît ea, ce știu să aducă frumuseții tot felul de omagii, mai puțin cel al inimii, de care este demnă.

Întemnițați, apatici, moleșiți de „viața sedentară și domestică”, oamenii de litere, consacrați unor scrieri frivole și efemere, își risipesc geniul:

Încăpuți-vă de ce calitate este sufletul unui bărbat a cărui principală ocupație este aceea de a le distra pe femei; viața întreagă și-o petrece făcând ceea ce ele ar trebui să facă pentru noi, când, istovite de activitățile de care ele sînt incapabile, spiritele noastre au nevoie de relaxare³⁴.

Cu ocazia șederii la Paris, între 28 ianuarie și 9 mai 1763, Edward Gibbon poate deveni, grație scrisorilor de recomandare adunate la Londra, un obișnuit al dineurilor literate: „Patru zile pe săptămînă, un tacîm mă aștepta pe mesele primitoare ale doamnelor Geoffrin și du Bocage, ale faimosului Helvétius și baronului d'Holbach”. Impresiile lui, așa cum rezultă din *Memoriile* redactate între 1789 și 1790, sînt contradictorii. Pe de o parte, societatea frecventată de el corespunde ideii lui de „mediu civilizat și amabil”: „În cursul acelor *Symposia*, o conversație însuflețită și cultivată pune în valoare plăcerile unei bucătării gustoase; compania era aleasă, deși amestecată și autoritară”. Pe de altă parte, despotismul guvernării feminine și intoleranța oamenilor de litere îi sînt nesuferite:

Totuși, capricioasa tiranie a doamnei de Geoffrin mă călca deseori pe nervi, dar nici nu puteam aproba zelul intolerant al filosofilor și enciclopediștilor, al prietenilor lui d'Holbach și Helvétius: ei făceau haz de scepticismul lui Hume, susțineau cu o bigoterie dogmatică ideile ateiste și osindeau pe toți credincioșii în infernul disprețului și al batjocurilor lor.

Unei asemenea societăți dezinvolve, Gibbon îi preferă vizitele particulare la oamenii de litere, făcute înaintea mesei de prînz („În cursul vizitelor mele matinale, cînd îi găseam singuri, autorii și spiritele alese ale Parisului mi se păreau deseori mai puțin trufașe și mai cumpătate decît în mijlocul semenilor cu care benchetuiesc în locuințele bogate”), conversațiile între erudiți („discuțiile domnului de Foncemagne se bazu pe bun-simț și cunoașterea personajelor importante de la Academia de inscripții”) și teatrul, fără a uita compania doamnei Bontems, despre care arată că, „la mijlocul vieții, frumusețea ei constituia încă obiectul dorinței masculine”. Amintirea acestei întîlniri fericite nu-l va părăsi pe Gibbon. „Paisprezece săptămîni s-au scurs pe nesimțite: dacă aș fi fost bogat și independent, mi-aș fi prelungit șederea și poate că m-aș fi stabilit la Paris.” Dar, la douăzeci de ani după săptămînile pariziene, cînd părăsește Londra pentru a se retrage la Lausanne, Gibbon nu simte cîtuși de puțin nevoia de a se opri încă o dată în capitala franceză și ajunge în Elveția pe ruta directă³⁵.

Ultimul martor împotriva societății saloanelor are alte motivații. Manifestîndu-și, în *Memoriile* redactate în timpul întemnițării, sila față de „femeile literate”, față de „adunările pedante atît de numeroase în Paris” de vreme ce „nevestele de academicien și de procuror, de burghez și de mare aristocrat, de șef al finanțelor și de simplu bancher doreau toate să aibă o adunare de prezidat”, Jean-Pierre Brissot își exprimă frustrările de tînr pe care lumea literelor refuză să-l recunoască ca pe unul dintre egalii săi. El tratează cu același dispreț „reuniunile de literați” ținute de femei și de oameni de litere egoiști și indiferenți, începînd cu d'Alembert:

Ca tînr neofit, străin venit pentru a admira niște oameni de seamă sau măcar să-i ascult pe filosofi, mă așteptam să-i găsesc prietenoși și primitori, așa cum se înfățișau în propriile lor lucrări, omenoși și toleranți, de vreme ce vorbeau neîncetat de toleranță și omenie. Cînd i-am văzut coboriți de pe pedestal și i-am putut cerceta mai îndeaproape, mi s-a risipit orice iluzie. Și atunci am iubit cu și mai multă ardoare filosofia, dar am dat foarte puțină atenție unor anumiți filosofi.

El nu-i cruță nici pe academicienii plini de prejudecăți și dornici de profit (ceea ce îl determină să-l susțină pe Marat împotriva lui Laplace, fiindcă, spune el, „nu mai puteam suporta insolența și despotismul unui fizician pentru că Marat nu dispunea ca el de un fotoliu”³⁶). Chiar dacă sînt marcate de iluzia retrospectivă și de elaborarea *a posteriori*, *Memoriile* lui Brissot arată cu forță zidul de ură ridicat între autorii nevoiași în căutare de legitimitate și remunerații și oamenii de litere care dețin monopolul asupra protecțiilor, pensilor și pozițiilor.

Călătoriile Rațiunii. Berlin

A fi primit la dineurile și reuniunile care, la Paris (și numai la Paris), îl consacra pe adevăratul om de litere, în același timp om de lume și filosof, este ambiția multora din cei ce cugetă și scriu în provincie și în afara Franței. Totuși, saloanele pariziene constituie doar expresia, cea mai vizibilă și dorită, firește, a unui ansamblu de locuri de sociabilitate intelectuală ce caracterizează pe cei care le frecventează în calitate de cetățeni ai unei Republici lipsite și de capitală, și de frontiere precise. Logica rețelei extinse la întreaga Europă este dublă: mai întâi geografică, cu o pătrundere mai mică sau mai mare a spiritului filosofic; apoi instituțională, cu opoziția dintre instanțele de legitimare strîns dependente de puterea suverană și sociabilitățile libere și voluntare unde exercițiul criticii se desfășoară în voie.

Domnul André din *L'Homme aux quarante écus* schițează cu ironie cartografia unei Europe inegal deschise spre „progresul spiritului uman” pentru că este inegal primitoare față de cei ce o fac posibilă:

Mi se pare, îmi spunea el marțea trecută, că Rațiunea călătorește în etape scurte, dinspre nord spre sud, cu cele două prietene apropiate ale sale, Experiența și Toleranța. Agricultură și Comerțul o însoțesc. A mers în Italia; dar Congregația *Indiciului* a alungat-o. Tot ce i-a stat în putință a fost să-și trimită în taină cîțiva mesageri care fac neîncetat fapte bune. Cîțiva ani încă, și țara Scipionilor nu va mai fi cea a Arlechinilor călugăriți. Din cînd în cînd, are dușmani înverșunați în Franța; dar tot acolo are și atîția prieteni, încît va sfîrși prin a deveni prim-ministru. Cînd a mers în Bavaria și Austria, a găsit două-trei ditamai capete seci care au privit-o cu ochi tîmpi și uluiți. I-au spus: „doamnă, niciodată nu am auzit vorbindu-se despre Dvs., nu vă cunoaștem. – domnilor, le-a răspuns ea, cu timpul mă veți cunoaște și mă veți iubi. Sînt foarte bine primită la Berlin, Moscova, Copenhaga și Stockholm. Cu multă vreme în urmă, grație unora ca Locke, Gordon, Trenchard, milord Shaftesbury și atîtor altora, mi-am primit dreptul de cetățenie în Anglia. Mi-l veți acorda și Dvs. într-o bună zi. Sînt fiica timpului și contez pe tatăl meu”. Cînd a trecut granițele Spaniei și Portugaliei, l-a binecuvîntat pe Dumnezeu văzînd că rugurile Inchiziției nu se mai aprindeau tot așa de des; s-a bucurat mult de alungarea iezuiților, dar s-a temut ca, stîrpind vulpile, țara să nu intre în gura lupului³⁷.

Să reluăm geografia voltairiană, trasată în 1768. „Sînt foarte bine primită la Berlin”, afirmă Rațiunea. În capitala Prusiei, oamenii de litere se împart în mai multe grupuri de apartenență. Cel mai oficial este cel al Academiei regale de știință, întemeiată în 1700, reformată de Frederic cel Mare în 1740, dominată un timp de filosofi francezi, dar puțin deschisă pentru

Aufklärer prusaci pînă la moartea regelui în 1786. Aceștia frecventează mai degrabă societățile Luminilor unde se întîlnesc funcționari publici, administratori și profesori: de pildă, *Montagsclub*, întemeiat în 1749, *Feßlersche Lesegesellschaft* și *Mittwochsgesellschaft*, societate de douăzeci și patru de membri, ținîndu-și secretă existența și menită să contrabalanseze tendințele ostile Luminilor dintr-o altă societate secretă, *Brüderschaft der Gold- und Rosenkreuzer*. În ultimul deceniu al veacului, noua generație literară se îndepărtează de societățile luministe și dă întîietate saloanelor romantice: înainte de 1806, în oraș există deja paisprezece. Secretă în dezbaterile sale, *Mittwochsgesellschaft* poate ajunge la publicul larg prin intermediul unui periodic strîns legat de ea, *Berlinische Monatsschrift*. Jurnalul publică o parte din conferințele ținute de membrii săi (de exemplu, de Johann Friedrich Zöllner, Moses Mendelssohn, Christian Gottlieb Selle sau Carl Gottlieb Suarez) și organizează discuții în paralel cu cele purtate în societate – de pildă, despre celebra întrebare „*Was ist Aufklärung?*”, pusă, în 1783, în jurnal de către Zöllner și în societate de către Karl Wilhelm Möhsen, sau despre reforma din legislație și elaborarea așa-numitului *Allgemeines Landrecht für die Preußischen Staaten* (sau Cod general prusac)³⁸.

Cazul berlinez, reprodus la diferite scări în numeroase capitale mici, ilustrează astfel două trăsături fundamentale ale situației oamenilor de litere din Germania. Prima ține de rolul esențial jucat de ziare, a căror circulație creează un spațiu comun de publicare și dezbateră în ciuda absenței unei capitale intelectuale comparabile cu Parisul și în pofida multiplicității statelor naționale. Numărul titlurilor noi, mai mult sau mai puțin durabile, cunoaște o progresie importantă: 316 periodice noi sînt publicate între 1707 și 1730, 767 între 1731 și 1760, 2 353 între 1761 și 1790 (dintre care 1 225 numai pentru ultimul deceniu). Ziarele savante, predominante în prima jumătate a veacului, dispar în fața periodicelor care alimentează și organizează o dezbateră publică și critică: într-un eșantion de 160 de periodice publicate între 1750 și 1800, articolele referitoare la problemele contemporane (sociale, economice, juridice, politice, pedagogice) constituie 41,5% din totalitatea articolelor publicate³⁹. Ceea ce evidențiază a doua trăsătură specifică oamenilor de litere din statele germane: apropierea lor de posesorii funcțiilor și ai slujbelor de stat, ba chiar participarea lor directă la birocratiile construite de prinții absoluțiști (și uneori luminați). Așadar, putem aplica într-un mod deosebit de pertinent diagnosticul pus de Anthony La Vopa în legătură cu sociabilitatea Luminilor:

Tocmai diferitele componente ale elitei administrative au format centrul de greutate al noii sociabilități a Luminilor. Noul spațiu social – și, în primul rînd, lojele masonice – a fost ocupat cu preponderență de grupurile care constituiau „Statul”. Oferind posibilitatea unei retrageri în intimitate, departe de absolutism, noul spațiu era totodată prelungirea informală a acestuia⁴⁰.

De aici, mai ales în Germania, dar nu numai, ambivalența oamenilor de litere față de statul absolutist, obiect de critică și de identificare.

Parisul și provincia: instituții de consacrare și locuri de sociabilitate

Potrivit domnului André, în Franța, bătaia se dezlănțuie între dușmanii și prietenii Rațiunii. După alegerea lui d'Alembert la Academia franceză în 1754, partida filosofică a pornit la asaltarea acestui bastion al legitimității intelectuale. Lupta este dură, iar cucerirea – lentă. În 1763, când Marmontel candidează la fotoliul rămas vacant prin moartea lui Marivaux, înaintarea este încă anevoioasă: „existau la Academie patru bărbați denumiți filosofi, etichetă odioasă la acea vreme. Academicienii desemnați erau Duclos, d'Alembert, Saurin și Watelet”. Sigur pe sprijinul lor (chiar dacă d'Alembert și Duclos sînt acum certați), Marmontel face vizitele de rigoare, dar se lovește de opoziția violentă a unuia dintre miniștri, ducele de Praslin. Singura modalitate de a evita o dușmănie atît de puternică este aceea de a cîștiga favoarea regelui. Pentru a o obține, candidatul filosofilor, ajutat de protectoarea lui, recurge la cel mai tradițional dintre gesturile de supunere ale omului de litere: îi dăruiește suveranului un exemplar bogat ornamentat al uneia dintre operele sale.

În sfîrșit, după ce *Poetica* mea a fost tipărită, o rugai pe doamna de Pompadour să intervină pe lîngă rege, ca acesta să accepte să-i fie prezentată o lucrare de care ducea lipsă literatura noastră. Este o favoare, spusei, neînsemnată pentru rege și stat, dar ea va dovedi că sînt bine văzut și bine primit de rege. Dovada respectivă o datorez influenței acestei doamne binefăcătoare, al cărei chip a strălucit de bucurie cînd a fost vorba ca, printr-un mijloc atît de simplu și ușor, să-l convingă pe rege să se manifeste public în favoarea mea: „Cu mare plăcere, îmi spuse ea, voi cere acest favor pentru dumneavoastră și îl voi obține”. Îl obținui fără greutate, iar cînd îmi dădu de veste: „Se cuvine, spuse ea, să dați prezentării toată solemnitatea cu putință, iar toată familia regală și toți miniștrii să primească lucrarea în aceeași zi, direct din mîna dumneavoastră”. Nu-mi încredințai taina decît prietenilor mei intimi; iar exemplarele mele fiind superb legate (căci nu am cruțat nimic), mă dusei într-o simbătă seara la Versailles, cu pachetele. [...] A doua zi, am fost introdus de ducele de Duras, la trezirea regelui. Niciodată nu l-am văzut atît de frumos. Mi-a primit omagiul cu o privire fermecătoare. Aș fi fost în culmea fericirii dacă mi-ar fi spus două vorbe; dar ochii au vorbit în locul lui. [...] Cînd coborîi la doamna de Pompadour, căreia deja îi înmînasem lucrarea, îmi spuse: „Mergeți la domnul de Choiseul, dați-i și lui un exemplar, vă va primi bine; lăsați-mi-l mie pe cel pentru domnul de Praslin; i-l voi oferi eu însămi”. Întors din misiune, plecai imediat să le duc lui d'Alembert și Duclos vestea succesului obținut de mine ceva mai devreme, iar a doua zi am dăruit Academiei cartea mea. Am împărțit exemplare acelor academicieni pe care îi știam înclinați de partea mea.

Împărțirea *Poeticii* și-a făcut efectul, de vreme ce Marmontel este pînă la urmă ales la Academie, după ce dejoacă o ultimă intrigă (încercarea ducelui de Praslin de a-l obliga pe Thomas, secretarul lui personal pe atunci, să se prezinte și el). Istorisirea pare exemplară pentru dependența menținută între definiția nouă a omului de litere („literat desăvîrșit” și practician al „spiritului filosofic”, după cum o dorește Voltaire) și formele cele mai clasice ale patronajului princiar, distribuitor suprem al favorurilor și arbitru ultim al rivalităților din lumea literelor⁴¹.

Pentru toți cei ce nu pot accede la instituțiile și la pozițiile cele mai prestigioase ale aparatului cultural monarhic, este necesar să frecventeze sau să întemeieze alte forme de sociabilitate, atestînd și ele, dar altfel, calitatea de om de litere. În Franța ultimelor decenii din Vechiul Regim, ele se inspiră din mai multe modele. Primul este englez și se caracterizează prin înmulțirea cafenelelor ce imită *coffee-houses* din Londra, deja în număr de 3 000 la începutul secolului al XVIII-lea⁴². După cum scrie Robert Darnton, „cafeneaua constituie antiteza salonului”⁴³: ea nu reunește o societate aleasă, ci este deschisă tuturor; nu mai este condusă de o prezență feminină, ci adună o societate masculină. Al doilea model: societatea literară definită simultan în opoziție cu forma academică și ca imitație a ei. Tinerii literați de provincie care tropăie la porțile academiilor instituite după modelul parizian găsesc în aceste asociații mai libere, fără decizii din partea regelui sau recunoaștere oficială, un mod de a-și domoli nerăbdarea. În sfîrșit, înmulțirea muzeelor și a liceelor, cu destinația lor mai puțin utilitară și mai pedagogică decît cea a academiilor, oferă o alternativă literaților excluși din instanțele de consacrare cele mai legitime⁴⁴.

Noua formă de sociabilitate intelectuală se poate vedea investită cu o valoare subversivă. Este cazul lui Brissot care amintește, cu o înfrumusețare retrospectivă și justificativă proprie *Memoriilor*, încercarea lui de a întemeia *Le Lycée de Londres*, în 1782-1783. Proiectul este amplu:

Urma să înființez acolo [la Londra] un *Lycée*, un *Muséum*, unde să se întâlnească în anumite zile ale săptămîinii savanții, filosoffii de toate neamurile și unde să fie adunate toate producțiile artistice; mă gîndii și la un ziar menit să răspîndească rezultatele acestor reuniuni științifice, să permită libera circulație a adevărurilor filosofice și politice pe care trebuia să le inoculăm în toate spiritele franceze.

Proiectul lui Brissot consta în a aduna la Londra „prietenii ai Libertății întreprinzători și instruiți”, în a le publica scrierile în orașul „unde libertatea individuală atingea gradul cel mai înalt”, a le retipări în Elveția, Germania și Olanda, apoi a le introduce în Franța. Pe de o parte, „în exterior era o instituție asemănătoare cu *les Lycées* și *les Musées* existente în Franța” – iar ideea relua proiectul lui Mamès-Claude Pahin de la Blancherie care, la fel, voia să asocieze o adunare de savanți din toate țările cu o corespondență și un periodic. Pe de altă parte,

acest *Lycée* nu trebuia să fie restrîns între limitele severe impuse celor de la Paris de tirania conducerii. Nu spectacolul, distracția, învățătura, știrile, muzica sau tablourile aveau să atragă la liceul meu; ci doar folosul pe care prietenii literelor îl pot trage din societatea lor reciprocă, folos de două ori mai mare într-o țară unde nimic nu-i stînjenea libertatea, folos ce se transforma în necesitate dacă ne gîndeam la caracterul savanților englezi și la absența absolută a comunicării.

Realizarea nu este la înălțimea ambițiilor, de vreme ce numai douăsprezece numere din *Journal du Lycée de Londres, ou Tableau de l'état présent des Sciences et des Arts en Angleterre* sînt publicate în 1784 și 1785, pe cînd Brissot are parte de multe necazuri: închisoarea datornicilor la Londra, interzicerea periodiceului de către Vergennes, o întemnițare de două luni la Bastilia și imposibilitatea de a se întoarce în Anglia⁴⁵.

Vizite și corespondențe

Fără a avea întotdeauna scopul subversiv în chip nemijlocit pe care i-l atribuia Brissot, ideea de organizație unică și de conducere centrală a Republicii oamenilor de litere dă naștere unor proiecte diferite de-a lungul întregului secol al XVIII-lea, de la anonimul „Projet pour l'établissement d'un bureau général de la République des Lettres” („Proiect pentru înființarea unui birou general al Republicii Literelor”), publicat în 1747 în *Bibliothèque raisonnée des ouvrages savants de l'Europe*, un periodic din Amsterdam, la „Plan d'association générale entre les savants, gens de lettres et artistes, pour accélérer les progrès des bonnes mœurs et des lumières” („Plan de asociere generală între savanți, oameni de litere și artiști, pentru a accelera progresele bunelor moravuri și ale cunoștințelor”) propus imediat după Revoluție de abatele Grégoire, cel ce sugerează desfășurarea la Frankfurt-pe-Main a primului congres mondial al literaților sau savanților (cei doi termeni sînt utilizați ca sinonime). În absența imposibilei unități, călătoriile și corespondențele dau naștere, dincolo de frontiere, comunității oamenilor de litere. Să dăm un exemplu, ales pentru că nu se referă la una dintre figurile majore ale lumii intelectuale⁴⁶. Jean-François Séguier este membru al Academiei din Nîmes (îi devine chiar director și secretar pe viață). Tovarăș de călătorie al marchizului Maffei, el a străbătut Europa bibliotecilor și a colecțiilor de rarități înainte de a se întoarce în orașul natal unde a constituit o grădină botanică și o colecție arheologică. Din Nîmes, întreține schimburi epistolare importante și regulate cu 338 de corespondenți: aristocrați din Languedoc, erudiți din Franța meridională, dar și – pentru o treime din corespondenți – literați străini dintre care mai mult de jumătate din Italia și Spania, ceea ce reflectă originalitatea rețelei lui Séguier, mult mai puternic meridională decît cele ale marilor scriitori ai Luminilor (de pildă Voltaire și Diderot), centrați pe Europa septentrională și protestantă⁴⁷. Epistolier sîrguincios, Séguier este și o gazdă primitoare: într-adevăr, între 1773 și 1783, îl vizitează 1 383 de călători, unii revenind de mai multe ori. 65% dintre vizitatori sînt francezi: oameni de curte, din administrație sau de știință. 35% vin din străinătate, mai ales din Europa de Nord care găsește aici un spațiu mult mai mare decît în geografia corespondenților.

Corespondența lui Séguier și vizitele primite de el nu sînt semnificative pentru schimburile epistolare și frecvențările oamenilor de litere, de vreme ce ele întrunesc preponderent membri ai aristocrațiilor diriguitoare și erudiți. Totuși, la scara lor provincială, ele atestă constituirea unei societăți care nu-i reunește numai pe cei ce locuiesc în imediata apropiere. După cum îi scrie Galiani lui Suard din exilul lui napolitan: „Scrisorile mele sînt ca acelea ale sfîntului Pavel, *Ecclesiae quae Parisiis*. Citiți-le, așadar, și prietenilor mei”⁴⁸. Citirea cu voce tare a scrisorii primite va menține prezența în ciuda despărțirii și va dovedi comuna apartenență la aceeași societate.

Un model moral: singurătate și dezinteresare

Definită prin apartenența trăită la diferitele instituții și sociabilități ale societății oamenilor de litere, condiția literatului este determinată și de discursurile multiple, contradictorii care o obiectivează. Acestea se dezvoltă concomitent pe mai multe registre. Cel mai tradițional este susținut de o intenție morală și pedagogică. El își găsește rădăcinile în prima lucrare consacrată explicit omului de litere, și anume cartea iezuitului Daniello Bartoli, publicată la Roma în 1645 și retipărită de opt ori în același an, *Dell'Uomo di lettere*. Tradusă în franceză în 1654 de părintele Le Blanc, iezuit și el, sub titlul *La Guide des Beaux-Esprits* (Pont-à-Mousson), lucrarea cunoaște un succes de foarte mare anvergură cu nouăsprezece ediții italiene între 1645 și 1689 și cu traduceri în engleză (1660), germană (1677), dialectul castilian (1678) și latină (1693). În Franța secolului al XVIII-lea, este tradusă a doua oară, tot de un iezuit, părintele Delivoy, cu titlul *L'Homme de Lettres* (3 volume, Paris, 1769). Subliniind demnitatea carierei literelor împotriva judecăților depreciative la adresa ei, cartea leagă strâns activitatea intelectuală și dezinteresarea absolută; prin urmare, ea le propune oamenilor de litere modelul înțeleptului antic, iar celor bogați și puternici, pe cel al mecenatului⁴⁹.

Cu cinci ani înainte de traducerea părintelui Delivoy, Jean-Jacques Garnier, profesor regal de ebraică și membru al Academiei de inscripții și litere, publicase o altă lucrare, intitulată și ea *L'Homme de Lettres*, ce perpetuează același ansamblu de reprezentări. „Numesc Om de Litere pe cel a cărui principală ocupație constă în a-și cultiva spiritul prin studiu, cu scopul de a deveni mai bun și mai util societății”: pornind de la această definiție diferită, spune el, de cea „a oamenilor la modă” care „nu-și închipuie în Omul de Litere decât persoana amuzantă și autorul arogant al unor vorbe de duh”, Garnier dezvoltă un model de literat opus punct cu punct predicilor sau așteptărilor caracteristice pentru obișnuinții saloanelor și colaboratorii *Enciclopediei*. Pentru el, „ocupația” oamenilor de litere presupune retragerea în afara lumii, departe de patimi și distracții: „Pierzînd gustul pentru singurătate, lăsăm repede la o parte grija de a ne cultiva spiritul și de aici rezultă în mod firesc că încetăm să fim cu adevărat oameni de litere pentru a deveni oameni de societate”. Ea postulează superioritatea „compoziției” (adică a scrisului) asupra conversației: „Întîlnim aproape zilnic persoane a căror conversație ne încîntă și care nu pot lega două idei cînd iau condeiul în mînă”. Ea implică acceptarea unei sărăcii oneste ce nu solicită nici gratificații, nici pensii. Acestea trebuie numaidecît excluse, fiindcă pentru a le obține trebuie să candidezi la protecții și patronaj și întrucît, o dată obținute, îndeamnă la moliciune și trîndăvie. Singurele „recompense literare” legitime sînt „distincțiile, funcțiile, slujbele, pozițiile, considerația și tot ce poate stîrni emulația și mîngîia amorul propriu” pe care statul le acordă cu discernămint numai celor demni de ele. Garnier crede că poate dovedi avantajul funcțiilor asupra pensiilor demonstrînd, în opoziție cu Voltaire, superioritatea literară a domniei lui Francisc I asupra celei a lui Ludovic al XIV-lea.

Omul de litere este ca un cleric secular, destinat celibatului („Încurcăturile și grijile inerente căsătoriei nu prea se potrivesc cu liniștea și indiferența atît de necesare exercițiilor spiritului”), practicînd în mod dezinteresat științele și artele (cei ce fac din acestea „principala lor ocupație” merită titlul de om

de litere, cu „condiția să caute în ea nu atît un cîștig meschin, cît cunoștințe folositoare și să fie interesați de progresele în arta lor, nu de sporirea averii”). Dacă nu recunoaște o autoritate superioară celei a rațiunii, el se ferește de activitatea critică, fără să uite că, în definiția voltairiană, aceasta îi constituie identitatea și misiunea specifice. Împotriva evoluției ce transformă omul de litere în filosof, Garnier amintește că „deplina independență nu contravine cu nimic legilor instituite, cu condiția să nu fie injuste: ce-i drept, Omul de Litere nu li se supune din teama de pedeapsă, ca un umil rob, ci din dragoste pentru ordine; căci el știe mai bine ca nimeni altul și avantajele, și caracterul lor necesar în orice societate rînduită. Așadar, va fi apărătorul lor cel mai hotărît”⁵⁰. Departe de noile definiții, de exemplu, cele elaborate de Duclos sau d’Alembert, departe de practicile sociale proprii lumii pariziene, cărțile savantului Jean-Jacques Garnier și ale iezuitului Delivoy perpetuează de-a lungul veacului un model de identificare tradițional, fără îndoială acceptat încă de cei care, în număr mare, deținători ai unui venit sau ai unei funcții, se dedică unei erudiții înțelepte, respectuoase și liniștite.

Autorul proprietar al operei sale

În paralel cu discursul clasic, își face apariția un altul, editorial și juridic, dezvoltat de librarii preocupați să-și apere privilegiile. El este deosebit de precoce și de puternic în Anglia. După cum scrie Mark Rose, „putem spune că librarii londonezi au inventat autorul modern proprietar al operei sale și i-au construit figura ca o armă în lupta lor împotriva confrăților din provincie”⁵¹. În 1709, un *Statute* votat de Parlament și intitulat *An Act for the Encouragement of Learning, by Vesting the Copies of Printed Book in the Authors or Purchasers of such Copies, during the Times therein mentioned* distruse vechiul regim de publicare întru totul avantajos pentru librarii din capitală. În această reglementare proprie comunității, acea *entry* a unui titlu în *the Register* al așa-numitei *Stationers’ Company* îi garanta librarului care o obținea o proprietate deplină și inviolabilă (deci putea fi transmisă, împărțită, schimbată pe altceva) asupra lucrării înregistrate. *The Statute* din 1709 înlătură cu totul sistemul în două feluri: limitînd durata copyrightului la paisprezece ani (plus încă paisprezece, dacă autorul este în viață) sau la douăzeci și unu de ani pentru titlurile deja publicate, permițîndu-le autorilor să ceară pentru ei înșiși un copyright. Librarii londonezi își pierd în același timp monopolul asupra obținerii copyrighturilor și perpetuitatea acestora, ceea ce lasă cîmp liber confrăților din provincie, scoțieni și irlandezi, pentru retipărirea fără opreliști a titlurilor al căror drept de publicare expiră.

Pentru a-și reafirma dreptul tradițional, librarii din *Stationers’ Company* au o singură posibilitate: să impună recunoașterea proprietății perpetue a autorului asupra operei sale și, prin urmare, recunoașterea proprietății nu mai puțin perpetue a celui ce a dobîndit respectiva operă. Așa, într-un anumit fel, ei trebuie să inventeze omul de litere în calitate de autor-proprietar. Prin intermediul unei serii de procese intentate librarilor care tipăresc din nou titluri asupra cărora pretind că au un drept imprescriptibil, librarii din Londra dezvoltă o dublă argumentare. Prima se întemeiază pe o teorie a proprietății inspirată de opera lui Locke. Acesta consideră că, fiind proprietar al propriei persoane, omul este proprietar și al tuturor produselor muncii

sale, literare sau nu: „Munca îi dă omului un drept natural de proprietate asupra a ceea ce produce; scrierile literare sînt rezultatul unei munci; aşadar, autorii au un drept natural de proprietate asupra operelor lor”⁵². A doua justificare se sprijină pe o teorie estetică despre originalitatea proprie compoziţiilor literare, datorită căreia nu pot fi comparate cu invenţiile mecanice. Acestea intră sub regimul aşa-numitelor *patents* care limitează durata monopolului la paisprezece ani.

Stilul şi simţămîntul sînt fundamentale într-o compoziţie literară. Ele singure îi constituie identitatea. Hîrtia şi tipărirea nu sînt decît simple circumstanţe ce slujesc la a transmite stilul şi simţămîntul. Orice reproducere a unei opere, fie ea în zece sau în zece mii de exemplare, dacă transmite acelaşi stil şi acelaşi simţămînt, este una şi aceeaşi operă, produsă prin invenţia şi munca autorului.

William Blackstone justifică astfel identificarea proprietăţii literare cu un *common-law right* imprescriptibil a cărui perpetuitate se transmite de la autor la librar⁵³.

Juridice şi judiciare, dezbaterile declanşate în Anglia în urma celui *Statute* din 1709 se desfăşoară fără intervenţia directă a autorilor înşişi. Librarii, a.ocaţii şi judecătorii schiţează o nouă definiţie a omului de litere, proprietar al operei sale, deci remunerabil pentru o muncă incomparabilă cu o alta. Un nou model de activitate a literaţilor este astfel opus punct cu punct vechii şi aristocratei figuri a unui *gentleman-writer* sau *gentleman-amateur* dispreţuitor faţă de librărie şi remuneraţiile ei⁵⁴. Susţinînd concepţia tradiţională, Lord Camden declară în 1774:

Gloria este Răsplata Ştiinţei, iar cei ce o merită dispreţuiesc orice altă consideraţie mai meschină: nu vorbesc despre jurnaliştii care scriu ca să aibă ce mânca şi care împovărează publicaţiile cu producţia lor nenorocită [...]. Nu pentru bani Bacon, Newton, Milton, Locke educă şi mulţumeau Lumea; era sub demnitatea lor să intre în legătură cu un librar grosolan doar pentru o biată hîrtie tipărită⁵⁵.

Construită de librari şi de jurişti ca o armă polemică, noua reprezentare a omului de litere se înscrie doar cu greutate în realitate. Pînă la sfîrşitul secolului, foarte puţini autori pot trăi din operele lor literare. Obiceiul de a ceda definitiv manuscrisul librarului, fără împărţirea profiturilor rezultate dintr-un eventual succes al cărţii, ca şi prejudecata aristocratică dispreţuitoare faţă de cei ce scriu pentru bani fac ca autorul proprietar modelat de discurs să fie adesea un proprietar fără venit⁵⁶.

Singurele excepţii de la această situaţie ţin de particularităţile sau succesul anumitor genuri: teatrul, unde veniturilor obţinute prin publicare li se adaugă cele aduse de încasările din reprezentaţii, traduceri (ele îl îmbogăţesc pe Pope) şi, la sfîrşitul veacului, cărţile de istorie de largă circulaţie ai căror autori – Hume, Gibbon, Robertson – primesc, printre primii, drepturi proporţionale cu vînzările. Dar în Anglia secolului al XVIII-lea singura profesionalizare literară adevărată este legată, în chip paradoxal, de jurnalism, adică de activitatea care nu recunoaşte cîtuşi de puţin autorul ca proprietar şi care nu conferă decît rareori calitatea de om de litere⁵⁷.

Dacă, după 1695 şi după *the Licensing Act* ce înlătură cu totul cenzura prealabilă, înmulţirea periodicelor de diferite feluri creează roluri şi funcţii noi pentru oamenii condeiului (colectarea noutăţilor, traduceri, redactarea cronicilor regulate, conducerea editorială etc.) şi dacă ea asigură venituri

frumoase înora dintre ei (să ne gândim la Samuel Johnson), ea îi menține totuși într-o condiție dependentă și săracă pe majoritatea celor care, locuind pe *Grub Street*, scriu pentru librării proprietari ai periodicelor⁵⁸. În 1758, într-o satiră intitulată *The Case of Authors by Profession or Trade Stated*, James Ralph le face auzită vocea:

Aici nu-i nici o diferență între autorul din mansarda lui și sclavul din mină; atîta doar că primul trăiește în aer liber, în vreme ce al doilea muncește în măruntaiele pămîntului. Amîndoi au aceeași condiție: amîndoi trudesă din greu și mor de foame și nici unul nu trage nădejde să se elibereze. Compilatorul trebuie să compileze; autorul trebuie să scrie fără încetare, indiferent că este bolnav sau sănătos, inspirat sau nu, dotat cu un subiect sau nu; pînă cînd, sub presiunea înbinată a muncii, a lipsurilor și a necazului, i se sleiesă puterile și organismul, pierzînd și bruma de reputație dobîndită în meserie.

Pentru a se opune acestei înrobiri, în care munca nu dă garanția proprietății, iar autorul nu mai este stăpîn pe el însuși, James Ralph îndeamnă la asocierea și greva condeielor:

Să presupunem doar că aceste *Journals, Chronicles, Magazines* și alte periodice, ca și producțiile ocazionale (contribuind astăzi într-o mare măsură la distracțiile și flecărelile de moment) își întrerup apariția în același timp; fiecare ceas, dominat de un gol îngrozitor, ar trece în cele din urmă, dar ar părea de două ori mai lung [...]. Uniți-vă! Și poate nu veți mai avea nevoie de patroni și întreprinderi! Uniți-vă și veți putea fi mai puternici chiar decît asociațiile librărilor înșiși⁵⁹.

Prin urmare, există o mare distanță între modelarea omului de litere ca proprietar suveran și perpetuu al operei sale, la care duce argumentația în favoarea librărilor preocupați să-și apere privilegiile, și realitatea unei condiții ce nu permite în general profesionalizarea activității publicistice decît în supunere și stare materială precară.

În alte părți din Europa, înmulțirea periodicelor nu se bazează în mod obligatoriu pe constituirea unui proletariat intelectual asemănător cu umilii scribi din *Grub Street*. În Franța, activitatea jurnalistică revine cu precădere autorilor înzestrați cu o avere sau o profesiune. Într-un eșantion de 274 de jurnaliști activi între 1725 și 1789, 15% sînt clerici, 12% funcționari și administratori, 6% rentieri, 8% medici și chirurși, 4% avocați. Membrii profesiunilor intelectuale (profesori, preceptori, bibliotecari, secretari) reprezintă 23% din total; librării-editori 6%. Deci mai puțin de un sfert din jurnaliștii francezi (exact 22%) aparține oamenilor de litere care trăiesc, în principal, din diversele lor activități publicistice⁶⁰.

În statele italiene, creșterea numărului de titluri (sînt înregistrate 358 între mijlocul secolului al XVII-lea și sfîrșitul secolului al XVIII-lea) și diversificarea genurilor periodice oferite publicului⁶¹ permit o primă profesionalizare a jurnalistului. Giuseppe Ricuperati o situează în a doua jumătate a secolului:

În sinul profesiunilor laice care se dezvoltă începe să apară meseria de jurnalist practică ca activitate principală, cu forme diverse și complexe. Este cazul lui Gasparo Gozzi [...], al Caminerilor, tatăl și fiul, al lui Giuseppe Compagnoni, Giovanni Ristori, Saviero Catani și al multor alora. Desigur, jurnalistul nu reușea să trăiască numai din veniturile aduse de colaborarea la un singur periodic sau de conducerea lui, mai ales dacă periodicul era de natură literară. Aproape întotdeauna, el avea mai multe activități din același domeniu: era concomitent gazetar, istoric al timpului prezent, editor, traducător⁶².

Dar alături de afirmarea jurnalismului ca meserie aparține rămină puternică legătura dintre publicarea unui periodic și existența unui mediu intelectual anume, divers în componența lui, dar unit prin relații de sociabilitate literară. *Il Caffè* oferă un astfel de exemplu. Ziarul, croit după modelul lui *Spectator*, ia naștere din întâlnirile și conversațiile unui grup de prieteni, reuniți la Milano: Pietro Verri, fratele lui, Alessandro, Cesare Beccaria, Gian Rinaldo Carli, Giuseppe Visconti, Luigi Lambertenghi. El dispăre o dată cu împrăștierea grupului, în pofida aprecierilor pozitive din partea cititorilor:

Mica societate de prieteni care edita această foaie s-a dizolvat: unii au plecat în călătorie, alții s-au lansat în afaceri; a devenit necesară lichidarea unei întreprinderi care, potrivit proiectului inițial, nu trebuia să ia sfârșit atât de repede și tocmai când primirea favorabilă de către public îndemna mai mult ca niciodată la continuarea ei⁶³.

Patologia omului de litere

Al treilea discurs care obiectivează din exterior condiția omului de litere este mai surprinzător, de vreme ce o desemnează în termeni medicali. În 1766, pentru inaugurarea catedrei ce abia îi fusese încredințată la Colegiul de medicină din Lausanne, Tissot rostește un discurs pe tema *De valetudine litteratorum*. După doi ani, ca răspuns la o traducere incorectă și trunchiată a disertației lui, el publică o versiune franceză corectată și adăugită sub titlul *De la santé des gens de lettres* [Despre sănătatea oamenilor de litere]. În prefață, Tissot amintește că tema a fost deja abordată în mai multe disertații (de către Ramazzini și Platner) și într-o carte, *Della preservatione della salute de' Letterati*, publicată la Veneția în 1762 și datorată unui profesor din Padova, Pujati. Dar scopul lui este altul: pentru el, se pune problema de „a surprinde toate circumstanțele particulare, cu privire la sănătate, care deosebesc starea Savanților de cea a celorlalte ordine ale societății”, adică de a arăta de fapt în ce fel modul de viață al oamenilor de litere este cel mai îndepărtat cu putință de modelul ideal al unei vieți naturale, aerate, active, echilibrate. Tissot abordează dereglările ce distrug sănătatea oamenilor de litere pe baza convingerilor sale profund marcate de rousseauism.

Tissot diferențiază nouă cauze ale bolilor lor. Primele două sînt cele mai importante, și anume încordarea minții și pasivitatea trupului. Pe de o parte, munca excesivă a spiritului – ceea ce Tissot numește „îstovirea literară” – face ca sîngele și umorile să năvălească în creier: de aici, bolile specifice creierului (tumori, anevrisme, deliruri, convulsii, insomnii etc.), zdruncinarea nervilor ce pleacă din el, dereglarea digestiei („omul care gîndește cel mai mult digeră cel mai prost”). Pe de altă parte, viața sedentară distruge mușchii, împiedică circulația sîngelui și a fluidelor, obstruează stomacul și intestinele: de aici, vulnerabilitatea oamenilor de litere la hidropizie, la bolile vezicii și, mai ales, la ipohondrie. Ca urmare a dublei sale etiologii (ea poate rezulta, într-adevăr, fie din „slăbirea sistemului nervos”, fie din „înfundarea viscerelor din pîntece”), ipohondria este prin excelență boala oamenilor de litere: „rareori se întîmplă să nu fie mai mult sau mai puțin atinși și cu greutate pot fi vindecați pe deplin”.

La acest tablou clinic, și așa destul de îngrijorător, Tissot adaugă alte trăsături. Bolile specifice de care suferă oamenii de litere pot fi atribuite

unor cauze diferite: obiceiurile lor (poziția greșită a corpului favorizează apariția hemoroizilor; nopțile albe dereglează somnul; cititul în timpul mesei împiedică o bună digestie), neglijențele lor (uită să îmborsăzească zilnic aerul din cameră, să-și îngrijească trupul; comit imprudența de „a reține multă vreme urina și de a întârzia să se ușureze”) sau retragerea lor în afara lumii. Preamărită de discursul moral, singurătatea este considerată periculoasă de către discursul medicului:

Nu mă tem să iau renunțarea la societate drept o a noua cauză a bolilor Savanților [...]. Oamenii au fost creați pentru oameni; frecventarea lor reciprocă are foloase la care nu renunți fără a fi pedepsit și s-a remarcat pe bună dreptate că singurătatea îl cufundă pe om în lincezeală [...], ea produce mizantropia, amărăciunea, nemulțumirea, sila de toate, pe care le putem privi ca pe cele mai grave boli, de vreme ce răpesc orice plăcere a vieții.

Pentru a restabili sau a menține pe cât posibil o sănătate compromisă în chip atât de periculos, Tissot propune mai multe „mijloace de apărare” ce ținesc să îndrepte dereglările produse de studiu. Împotriva încordării creierului, trebuie să se asigure odihna minții și să se conștientizeze faptul că nu întotdeauna studiul este folositor:

Cei mai mulți își irosesc zadarnic timpul și sănătatea; unul compilează lucrurile cele mai banale, altul spune din nou ceea ce s-a spus de o sută de ori, un al treilea se ocupă cu cercetări cu totul netrebuincioase, unul se omoară cu scrierile cele mai frivole, altul cu operele cele mai plicticoase, fără ca vreunul dintre ei să se gândească la răul pe care și-l face și la cât de puține foloase va trage publicul din toate acestea.

Împotriva inerției corpului este nevoie de exercițiu fizic: „Cele mai importante și cele mai potrivite pentru Oamenii de Litere sînt acele activități ce pun în mișcare toate părțile trupului, cum ar fi *la paume**, *le volant***, biliardul, *le mail****, vînătoarea, popicele, bilele, chiar *le petit palet*****”. Împotriva pericolelor prezentate de aerul viciat, trebuie să luăm aminte și să alegem cu grijă amplasamentul locuinței: în lipsa unei reședințe la țară „care este locul unde gîndim cel mai bine și unde respirăm aerul cel mai curat”, este necesar să găsim o locuință citadină aflată „la înălțime, bine luminată, în bătaia vîntului vara și a soarelui iarna, departe de cartierele unde există duhori nesănătoase”⁶⁴. Așadar, în discursul medical al lui Tissot oamenii de litere sînt considerați o populație aparte, despărțită de restul societății – dar în detrimentul ei – prin modul de viață, activitate, obiceiuri (în general proaste). Imaginii eroice a filosofului călăuză a omenirii îi este opusă imaginea jalnică a literatului bolnăvicios.

* Joc, sport constînd în a arunca o minge peste un fileu cu mîna, apoi cu un instrument și după anumite reguli; strămășul tenisului (n.t.).

** Joc ce constă în a trimite o bucată de plută sau de lemn ușor, prevăzută cu pene, de la un jucător la altul, cu ajutorul rachetelor (n.t.).

*** Joc în care este folosit un ciocănel cu mîner flexibil, cu ajutorul căruia este împinsă o bilă (n.t.).

**** Joc în care o țintă trebuie nimerită cu o piatră plată și rotunjită sau cu un disc (n.t.).

De la gloriile Parnasului la cetățeanul Republicii literelor

Trebuie să luăm în considerare un ultim ansamblu de reprezentări, și anume cel pe care oamenii de literă încearcă să-l dea despre ei înșiși. Ele se înscriu într-o mare diversitate de genuri literare – elogii, culegeri de vorbe de duh, fragmente alese, glume, miscelane etc. – ce își propun să perpetueze amintirea unui anumit autor (adunându-i scrierile, vorbele de duh, relatându-i faptele) și, dincolo de portretul individual, să schițeze imaginea ideală a omului de literă⁶⁵. În câteva ocazii excepționale, ele capătă și forma unui monument. Așa se întâmplă în 1718 și 1776. În 1718, sculptorul Louis Garnier a terminat executarea unei lucrări din bronz, comandată și plătită de Tițon du Tillet, reprezentând Parnasul francez. Comanditarul, om de literă, este descendent al unei familii de robă, fost căpitan de dragoni, apoi majordom-șef al delfinei Marie-Adélaïde de Savoia. El caută (și obține) onorurile academice: va fi membru a douăzeci și șapte de academii (opt în Italia, două la Madrid, una la Lisabona, 16 în orașele franceze de provincie). Scopul lui a fost acela „de a înălța un Monument în cinstea Poeților și Muzicienilor Celebri, monument numit de mine *Parnasse François*, asupra căruia tronează Ludovic cel Mare, Augustul Ocrotitor al Științelor și Artelor frumoase”. Parnasul este „reprezentat printr-un Munte izolat, cam abrupt, cu o formă frumoasă, pe care sînt presărați cîțiva Lauri, Palmieri și Mirți și trunchiuri de Stejar înconjurate de Iederă”. Pe munte, Louis Garnier a plasat 36 de figuri. Principalele 14 statui reprezintă pe Apollo (adică Ludovic al XIV-lea), cele trei Grații (adică doamnele de la Suze și Deshoulières și domnișoara de Scudéry), Nimfa Senei și, după modelul celor nouă Muze, opt Poeți (Pierre Corneille, Molière, Racan, Segrais, La Fontaine, Chapelle, Racine și Boileau) și un muzician, Lully, care poartă pe braț un medalion cu portretul lui Quinault. Cele 22 de figuri mai mici țin medalioane și trei suluri unde sînt prezentate efigiile sau numele altor poeți și muzicieni, în total 91 (dintre care 11 femei). Tițon du Tillet a rezervat locurile necesare pentru ca noi scriitori sau compozitori să poată fi primiți după moarte în Parnasul lui: imaginea sau numele lor vor putea fi înscrise pe un al patrulea sul, pe noi medalioane sau, dacă vreunul este demn de așa ceva, pe o a zecea figură de autor.

Sculptat la dimensiuni reduse pentru a putea fi plasat într-un salon sau galerie, reprezentat de Jean Audran pe o gravură care a fost dăruită regelui și principalilor oameni de curte în 1723, monumentul lui Tițon du Tillet așteaptă o realizare mai grandioasă, pe cheltuiala regelui: „Putem privi acest Parnas ca pe o încercare dintre cele mai mari și superbe; voi fi încîntat să-l văd înălțîndu-se cu tot fastul posibil și gustul cel mai rafinat; dar dorința de a executa ceva măreț trebuie să remedieze cumva lipsa de mijloace a unei persoane particulare”. Instalat într-o piață pariziană sau în curtea Luvrului, monumentul ar trebui să cuprindă figuri „cel puțin în mărime naturală”, să stea pe un pedestal din marmură albă, să aibă la bază „o grămadă de pietre și bucăți de stîncă aruncate la întîmplare” și să fie împodobit cu cascade cîzînd într-un bazin de marmură prețioasă. Proiectul nu a fost niciodată urmat de punerea în practică, ceea ce nu înseamnă că monumentul dorit de Tițon du Tillet nu contează ca reprezentare ce construiește – folosindu-se de limbajul alegoric și analogic – un panteon al oamenilor de literă ale căror talente au putut înflori grație protecției prințului care îi conducea⁶⁶.

Cincizeci de ani mai târziu, sculptura executată de Pigalle este de o cu totul altă natură. Maniera lui nu este alegorică, ci realistă; nu exaltă generozitatea suveranului, nici nu celebrează gloriile literare dispărute; la drept vorbind, ea reprezintă un contemporan în golițiunea lui: Voltaire. Într-o scrisoare către Galiani din 13 aprilie 1770, doamna d'Épinay amintește astfel originea proiectului:

Duminicile din rue Royale [adică salonul baronului d'Holbach], joile din rue Ste Anne [adică salonul lui Helvétius, care locuiește pe aceeași stradă cu doamna d'Épinay] și vinerile din rue de Cléry [adică salonul doamnei de Necker] au dat naștere la proiectul de a înălța din cotizații o statuie lui Voltaire și de a o plasa în noua sală de la Comedia Franceză aflată în construcție. Pigalle este angajat să o realizeze, cere zece mii de livre și un termen de doi ani. Panurge (adică abatele Morellet) a pus imediat stăpânire pe proiect și a întocmit un cod economic pentru executare. Prima lege prevede că trebuie să fie om de litere cu lucrări publicate pentru a putea subscrie, iar sumele subscrise le-a fixat la doi ludovici, la zece și la două mii de livre. D'Alembert va colecta cererile și banii, iar Panurge impune secretul asupra sumei și a numelui fiecărei persoane implicate. Și, ca o culme a despotismului, el a făcut o listă unde a indicat fără aprobarea nimănui ceea ce trebuia să plătească fiecare.

După o săptămână, doamna d'Épinay își informează corespondentul că au fost lărgite condițiile de subscriere și că nu mai este nevoie să fi publicat ca să cotizezi: „Pluralitatea vocilor l-a învins pe Panurge, așa că toți oamenii de litere sau amatorii pot subscrie pentru statuia înălțată lui Voltaire. În epigraf: *Lui Voltaire, încă din timpul vieții, din partea compatrioților săi oameni de litere*”.

La prima scrisoare, Galiani, foarte ocupat atunci cu publicarea unui *Dialogue sur les blés* și prins în controversa cu Morellet și „economisti” (adică fiziocrații), răspunde pe 5 mai printr-o glumă:

Nu aş putea contribui cu bani la statuia lui Voltaire decât cu condiția să mi se înalțe și mie una în frumosul rond din noua piață de la Hôtel de Soissons. M-aș simți minunat în mijlocul sortimentelor de făină și al fetelor din Paris. Aș avea tot ce-mi trebuie de mâncare, un public numeros; nici noii filosofi n-ar cere mai mult. O vreau colosală, pentru ca posteritatea să nu-mi știe înălțimea.

Apoi, Galiani își imaginează inscripțiile latine și medalioanele („un economist aplecat pentru a-l venera pe marele zeu al grădinilor și care, încovoiindu-se dinainte-i, își arată dosul”, „o doamnă economistă aducînd Pomonei ofrandă de fructe și flori și care, dăruindu-le, își ridică prea mult fusta în față”, cei doi abați „Panurge și Badot care, pe un altar rustic, își sacrifică lucrările și scrierile în cinstea zeului Harpocrates, zeu al tăcerii, al somnului și al uitării”) ce vor trebui să împodobească monumentul. În a doua scrisoare, abatele napolitan dă pe 12 mai un răspuns mai serios:

Inscripția de la baza statuii lui Voltaire ar fi sublimă, dacă ar fi acceptate subscripții ale tuturor oamenilor de litere din Europa. Ar fi frumos să-i numim compatrioți [un joc de cuvinte pe baza verbului italian *comprare*, a cumpăra] ai lui Voltaire pe englez, german, italian, pînă și pe împăratul Chinei care tocmai a compus un poem; dar dacă vor fi numai francezi, inscripția va fi searbădă și ar suna mai bine: *Lui Voltaire, dintr-un elan de admirație*. Sau și mai bine ar fi în latină: *Voltario devicta invidia, Saeculi sui miraculo, Aere eruditorum conlato* [Lui Voltaire, nimicitor al invidiei. Miracol al veacului său.

Cu banii erudiților, strînși prin subscripție]. Latina este limba inscripțiilor, iar limba francezilor nu va fi niciodată capabilă de o așa minune⁶⁷.

Inițiativa, atribuită de *Correspondance littéraire* unei „adunări de 17 venerabili filosofi, unde, după ce a fost invocat cum se cuvine Sfîntul Duh, după ce s-a mîncat din belșug și s-a vorbit fără noimă, a fost luată hotărîrea unanimă de a înălța o statuie domnului Voltaire”⁶⁸, stîrnește un scandal, fiindcă nici un om de litere nu a primit un asemenea omagiu încă din timpul vieții. Uzanța nu este valabilă decît pentru suverani – principiu respectat de *Le Parnasse françois*, care nu celebra decît poeți decedați. Punînd la cale sculptarea statuii lui Voltaire, „camera pairilor literaturii” (după cum scrie *La Correspondance littéraire*) reunită la doamna de Necker își propune nu numai să preamărească meritele unui om, ci și să ofere o reprezentare a omului de litere în noua lui definiție. Inițiată de oamenii de litere care constituie sociabilitatea intelectuală pariziană în sfera ei cea mai îngustă, subscripția dă unui mediu mai larg ocazia de a se declara – și de a se face recunoscut de inițiatorii întreprinderii – drept membru al Republicii literelor: „Participarea la subscripția pentru statuia lui Voltaire înseamnă manifestarea unui angajament politic: afirmarea individului ca cetățean al Republicii literelor”. Înștiințați în legătură cu proiectul prin corespondențele particulare (să ne gîndim la scrisorile doamnei d'Épinay către Galiani) și prin anunțurile manuscrise, optzeci de indivizi hotărîsc să subscrie. Ei reprezintă dublul fundament al Luminilor în definiția lor cea mai legitimă: pe de o parte, în regat, oamenii de litere înstăriți și parveniți (vîrsta medie a celor ce au subscris este ridicată: patruzeci și cinci de ani), deseori deținători de slujbe sau funcții în administrația regală, adesea membri ai academiilor și, pentru 25 dintre ei, corespondenți ocazionali sau constanți ai lui Voltaire; pe de altă parte, prinții Europei luminate⁶⁹. În *Mémoires*, Morellet amintește importanța participării lor – mai curînd politică decît financiară, în măsura în care cotizațiile au fost limitate pentru a nu distruge cu totul egalitatea dintre cei ce subscriu: „Ceea ce a determinat în cele din urmă executarea proiectului a fost participarea regelui Danemarcei, a împărătesei Rusiei, a marelui Frederic și a mai multor prinți din Germania”⁷⁰.

Comandată celui ce realizase statuia lui Ludovic al XV-lea pentru piața regală din Reims în 1755, Voltaire a lui Pigalle, care îl înfățișează pe scriitor nud, așezat, ținînd într-o mînă un sul după moda veche, iar în cealaltă un condei, etalează o reprezentare a omului de litere deloc apreciată de contemporani: „Oamenii de bun-gust i-au criticat în general execuția. Pentru a-și demonstra cunoștințele de anatomie, Pigalle l-a prezentat ca pe un bătrîn gol și descărnat, un schelet, cusur cu greu răscumpărat prin adevărul și viața pe care le putem admira în fizionomia și atitudinea bătrînului”, declară Morellet⁷¹. Totuși, sculptîndu-l pe Voltaire în manifestarea sa umană, fără monumentalitate sau estetizare, Pigalle exprima în același timp egalitatea fundamentală care trebuie să existe între toți cei ce alcătuiesc Republica literelor și, prin aceasta, demnitatea proprie fiecărui cetățean. Inițiată de foarte aristocratica și exclusivă societate a saloanelor pariziene, susținută de mediile literate cele mai avute și cel mai bine instalate în societatea bazată pe ordine și corporații, cîștigîndu-și protecția prinților, luminați, dar despotici, din Europa de Nord, statuia lui Voltaire simbolizează totuși valorile unei noi ordini literare și politice. Astfel, ea întruchipează perfect contradicțiile ce caracterizează definiția și condiția omului de litere în evul Luminilor: între privilegiu și egalitate, între protecție și independență, între prudență reformatoare și aspirație utopică⁷².

Note

1. *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres*, Paris, 1751-1772, articolul „Gens de lettres”. Cf. și articolele „Lettres” și „Littérature”.
2. Voltaire, *Le Siècle de Louis XIV* [1751], cap. xxv, Paris, Garnier-Flammarion, col. „GF”, 1966, vol. I, pp. 327-329.
3. Voltaire, *Dictionnaire philosophique, comprenant les 118 articles parus sous ce titre du vivant de Voltaire avec leurs suppléments parus dans les Questions sur l'Encyclopédie*, articolul „Lettres, Gens de lettres ou Lettrés”, Paris, Garnier Frères, 1961, pp. 271-274.
4. Voltaire, *Œuvres complètes, Dictionnaire philosophique*, Paris, Garnier Frères, 1878-1879, articolul „Auteurs”, vol. I, pp. 496-501.
5. Robert Darnton, „The facts of literary life in eighteenth-century France”, in Keith Michael Baker (ed.), *The Political Culture of the Old Regime*, Oxford, Pergamon Press, 1987, pp. 261-291 [trad.fr., „Littérature et Révolution”, in Robert Darnton, *Gens de lettres, gens du livre*, Paris, Odile Jacob, 1992, pp. 99-138].
6. *Ibidem*, p. 267.
7. Robert Darnton, „A police inspector sorts his file: The anatomy of the Republic of Letters”, in *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*, New York, Basic Books, pp. 144-189 [trad.fr., „La République des lettres: les intellectuels dans les dossiers de la police”, in Robert Darnton, *Le Grand Massacre des chats. Attitudes et croyances dans l'ancienne France*, Paris, Payot, 1985, pp. 136-175]; trad.rom., „Un inspector de poliție își sortează dosarele: anatomia lumii literare”, in Robert Darnton, *Marele masacru al pisicii și alte episoade din istoria culturală a Franței*, Iași, Editura Polirom, 2000, pp. 129-164].
8. *Ibidem*, p. 168.
9. Daniel Roche, *Le Siècle des Lumières en province. Académies et académiciens provinciaux, 1680-1789*, Paris – Haga, Mouton, 1978, vol. I, pp. 185-255, și vol. II, tabelul 16, p. 385, și tabelul 30, pp. 406-407.
10. Diderot, *Sur la liberté de la presse*, text parțial stabilit, prezentat și adnotat de Jacques Proust, Paris, Éd. Sociales, 1964. Despre acest text, cf. Roger Chartier, *Les Origines culturelles de la Révolution française*, Paris, Seuil, 1990, pp. 69-80.
11. Raymond Birn, „Rousseau et ses éditeurs”, in *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, ianuarie-martie 1993, pp. 120-136, și „Rousseau and literary property: from the *Discours sur l'inégalité* to *Émile*”, in *Leipziger Jahrbuch zur Buchgeschichte*, 3, 1993, pp. 13-37.
12. Louis Sébastien Mercier, *Tableau de Paris, Nouvelle édition revue et augmentée*, Amsterdam, 1782-1783, vol. VI, articolul „Dictionnaires”, pp. 294-295.
13. Jeremy Popkin, „Pamphlet journalism at the end of the old regime”, in *Eighteenth-Century Studies*, vol. XXII, 3, primăvara 1989, „A special issue: the French revolution in culture”, pp. 351-367 (citat p. 361).
14. Robert Darnton, „Ideology on the Bourse”, in Michel Vovelle (ed.), *L'Image de la Révolution française. Communications présentées lors du Congrès mondial pour le bicentenaire de la Révolution, Sorbonne, Paris, 6-12 juillet 1989*, Paris și Oxford, Pergamon Press, 1989, vol. I, pp. 124-139 [trad.fr., „L'idéologie à la Bourse”, in Robert Darnton, *Gens de lettres, gens du livre, op.cit.*, pp. 85-98]. Despre Brissot, vezi schimbul între Frederick A. de Luna și Robert Darnton, *French Historical Studies*, vol. XVII, 1, primăvara 1981, pp. 159-208 (citat p. 199).

15. Reinhard Wittmann, *Geschichte des deutschen Buchhandels*, München, Verlag C.H. Beck, 1991, cap. V, „Der Dichter auf dem Markt – Die Entstehung des freien Schriftstellers”, pp. 143-170 (în special p. 147). Cf. și Albert Ward, *Book Production, Fiction and the German Reading Public, 1740-1800*, Oxford, Clarendon Press, 1974, p. 88.
16. Claudio Colaiacomo, „Crisi dell'«Ancien Régime»: dall'uomo di lettere al letterato borghese”, in *Letteratura italiana*, vol. II, *Produzione e consumo*, Torino, Einaudi, 1983, pp. 363-412.
17. *Ibidem*, p. 363. Cf. și Lodovica Braidă, *Il commercio delle idee. Editoria e circolazione del libro nella Torino del Settecento*, Florența, Leo S. Olschki, 1995, cap. VI, „La condizione dell'autore”, pp. 315-348.
18. Despre afirmarea conceptului de proprietate literară, cf. studiile Marthei Woodmansee, „The Genius and the copyright: economic and legal conditions of the emergence of the «author»”, in *Eighteenth-Century Studies*, vol. XVII, 4, vara 1984, pp. 425-448, și *The Author, Art, and the Market: Rereading the History of Aesthetics*, New York, Columbia University Press, 1994 (pentru Germania); cele ale lui Mark Rose, „The Author as proprietor: *Donaldson v. Becket* and the genealogy of modern authorship”, in *Representations*, 23, 1988, pp. 51-85, și *Author and Owners: The Invention of Copyright*, Cambridge, Massachusetts, și Londra, Harvard University Press, 1993 (pentru Anglia); și ale Carlei Hesse, „Enlightenment epistemology and the laws of authorship in revolutionary France, 1777-1793”, in *Representations*, 30, 1990, pp. 109-137 (pentru Franța). Cf. și Roger Chartier, *L'Ordre des livres. Lecteurs, auteurs, bibliothèques en Europe entre XIVe et XVIIIe siècle*, Aix-en-Provence, Alinéa, 1992, cap. II, „Figures de l'auteur”, pp. 35-67, și Martha Woodmansee și Peter Jaszi (ed.), *The Construction of Authorship: Textual Appropriation in Law and Literature*, Durham, Duke University Press, 1994.
19. *Mémoires de l'abbé Morellet de l'Académie française sur le XVIIIe siècle et sur la Révolution*, ed. Jean-Pierre Guicciardi, Paris, Mercure de France, 1988 (citată p. 54). Pentru o ediție completă a corespondenței lui Morellet, cf. *Lettres d'André Morellet*, ed. de Dorothy Medlin, Jean-Claude David și Paul Leclerc, vol. I, 1759-1785, Oxford, Voltaire Foundation, 1991. Despre reușita lui Morellet, vezi studiul lui Robert Darnton, „Une carrière littéraire exemplaire” in *Gens de lettres, gens du livre, op.cit.*, pp. 47-67. Despre proiectul de dicționar de comerț al lui Morellet, vezi Jean-Claude Perrot, „Les dictionnaires de commerce au XVIIIe siècle”, in *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1981, pp. 36-67 (reluat în Jean-Claude Perrot, *Une histoire intellectuelle de l'économie politique, XVIIe-XVIIIe siècle*, Paris, Éditions de l'École des hautes études en sciences sociales, 1992, pp. 97-125).
20. Marmontel, *Mémoires*, ediție critică stabilită de John Renwick, Clermont-Ferrand, G. de Bussac, 1972 (citată, vol. I, pp. 143, 179, 188).
21. Abatele F. Galiani, *Correspondance*, stabilită de Lucien Perry și Gaston Maugras, Paris, Calmann-Lévy, 1890 (citată, vol. I, pp. 93-94, 328, 380 și vol. II, p. 110). Pentru o ediție completă a corespondenței cu doamna d'Épinay, cf. Ferdinando Galiani și Louise d'Épinay, *Correspondance*, prezentare de Georges Dulac, text stabilit de Daniel Maggetti, Paris, Les Éditions Desjonquères, 1992, 3 vol., 1992-1994.
22. Studiarea saloanelor pariziene a fost profund reînnoită de seria de articole ale Denei Goodman, „Enlightenment salons: the convergence of female and philosophic ambitions”, in *Eighteenth-Century Studies*, vol. XXII, 3, primăvara 1989, pp. 329-350; „Governing the Republic of Letters: the politics of culture in the French Enlightenment”, in *History of European Ideas*, vol. XIII, 3, 1991, pp. 183-199, și „Public sphere and private life: toward a synthesis of current historiographical approaches to the Old Regime”, in *History and Theory*, vol. XXXI, 1, 1992, pp. 1-20. Cf. și perspectivele de

- ansamblu trasate de Dena Goodman, *The Republic of Letters. A Cultural History of the French Enlightenment*, Ithaca și Londra, Cornell University Press, 1994.
23. Marmontel, *Mémoires*, *op.cit.*, vol. I, pp. 160 și 220.
 24. *Ibidem*, p. 160.
 25. Dena Goodman, „Governing the Republic of Letters”, *art.cit.*, p. 187.
 26. Marmontel, *Mémoires*, *op.cit.*, vol. I, pp. 170-171 și 224. Despre dineurile baronului d'Holbach, cf. A.C. Kors, *D'Holbach's Coterie, an Enlightenment in Paris*, Princeton, Princeton University Press, 1977, și Daniel Roche, „Lumières et engagement politique: la coterie d'Holbach dévoilée”, in *Les Républicains des Lettres. Gens de culture et Lumières au XVIIIe siècle*, Paris, Fayard, 1988, pp. 242-253.
 27. Morellet, *Mémoires*, *op.cit.*, pp. 96-97, 129-130 și 135.
 28. *Ibidem*, vol. I, p. 169.
 29. *Ibidem*, pp. 143-144.
 30. Dena Goodman, „Enlightenment salon”, *art.cit.*, p. 338.
 31. Carolyn Lougee, *Le Paradis des Femmes. Women, Salons, and Social Stratification in Seventeenth-Century France*, Princeton, Princeton University Press, 1976.
 32. Dominique-Joseph Garat, *Mémoires historiques sur le XVIIIe siècle et sur M. Suard*, Paris, A. Belin, 1821, vol. I, pp. 173, 172 și 170. Despre cariera lui Suard, cf. Robert Darnton, „The high enlightenment and the low-life of literature in prerevolutionary France”, in *Past and Present*, 51, 1971, pp. 81-115 [trad.fr., „Dans la France prérévolutionnaire: des philosophes des Lumières aux «Rousseau des ruisseaux»”, in Robert Darnton, *Bohème littéraire et Révolution. Le monde des livres au XVIIIe siècle*, Paris, Gallimard/Le Seuil, „Hautes Études”, 1983, pp. 7-41].
 33. Despre aceste texte ale lui Morellet, cf. Daniel Gordon, „Public opinion” and the civilizing process in France: the example of Morellet”, in *Eighteenth-Century Studies*, vol. XXII, 3, primăvara 1989, pp. 302-328, și Barbara R. Hanning, „Conversation and musical style in the late eighteenth-century parisian salon”, in *Eighteenth-Century Studies*, vol. XXII, 4, vara 1989, pp. 512-528 (citat p. 518). Despre conversație ca gen, vezi Marc Fumaroli, *Le Genre des genres littéraires français: la conversation*, The Zaharoff Lecture for 1990-1991, Oxford, Clarendon Press, 1992.
 34. Jean-Jacques Rousseau, *Lettre à M. d'Alembert sur son article Genève*, Paris, Flammarion, col. „GF”, 1967, pp. 115, 195 și 197-199.
 35. Edward Gibbon, *Memoirs of My Life*, editat pe baza manuscriselor de către Georges A. Bonnard, Londra, Nelson, 1966, pp. 125-128 [trad.fr. *Mémoires*, Paris, Centurion, 1992, pp. 178-182].
 36. J.-P. Brissot, *Mémoires (1754-1793)*, Paris, Librairie Alphonse Picard, 1912 (citare vol. I, pp. 122-123, 126-128 și 199).
 37. Voltaire, „L'Homme aux quarante écus”, 1978, in Voltaire, *Zadig ou la Destinée, Micromégas et autres contes*, Paris, Le Livre de Poche, 1983, vol. II, pp. 201-278 (citat p. 271).
 38. Horst Möller, „Enlightened societies in the metropolis. The case of Berlin”, in *The Transformation of Political Culture. England and Germany in the Late Eighteenth Century*, Eckhart Hellmuth (ed.), Oxford, The German Historical Institute London/Oxford University Press, 1990, pp. 219-233.
 39. Hans Erich Bödeker, „Journals and public opinion. The politicization of the German Enlightenment in the second half of the eighteenth century”, in *ibidem*, pp. 423-445 (tabelele pp. 428 și 436).
 40. Anthony La Vopa, „Conceiving a public: ideas and society in eighteenth-century Europe”, in *Journal of Modern History*, 64, martie 1992, pp. 79-116 (citat p. 89). Cf. și Franklin Kopitzsch, „Esquisse d'une histoire sociale de l'Aufklärung en Allemagne”, in *La Révolution, la France et l'Allemagne, deux modèles opposés du changement social?*, studii adunate și publicate sub

- direcția lui Helmut Berding, Étienne François, Hans-Peter Ullmann, Paris, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1989, pp. 348-365.
41. Marmontel, *Mémoires*, *op.cit.*, vol. I, pp 212-217.
 42. Despre *coffee-houses* engleze, cf. Aytun Ellis, *The Penny Universities: A History of the Coffee-Houses*, Londra, Secker and Warburg, 1956 și E.J. Clery, „Women, publicity and the coffee-house myth”, in *Women: A Cultural Review*, vol. II, 2, 1991, pp. 168-177, care reevaluează dimensiunea feminină a sociabilității acestor *coffee-houses*, iar pentru o vedere de ansamblu, Steve Pincus, „Coffee politicians does create”: coffee houses and Restoration political culture”, in *Journal of Modern History*, decembrie 1995.
 43. Robert Darnton, „The high enlightenment and the low-life of literature”, *art.cit.*, p. 100 [trad. fr., p. 23].
 44. Daniel Roche, *Le Siècle des Lumières en province*, *op.cit.*, vol. I, pp. 63-68.
 45. Brissot, *Mémoires*, *op.cit.*, vol. I, pp. 238-243 și 338-339 (citate pp. 239 și 329). Despre *Journal du Lycée de Londres*, vezi *Dictionnaire des journaux, 1600-1789*, sub direcția lui Jean Sgard, Paris, Universitatis, 1991, vol. II, pp 659-660.
 46. Daniel Roche, „Correspondance et voyage au XVIIIe siècle: le réseau des sociabilités d'un académicien provincial, Séguier de Nîmes”, in *Les Républicains des Lettres*, *op.cit.*, pp. 263-280.
 47. Daniel Roche, *Le Siècle des Lumières en province*, *op.cit.*, vol. I, pp. 319-322, și vol. II, pp. 509-513.
 48. Abatele F. Galiani, *Correspondance*, *op.cit.*, vol. I, p. 188.
 49. Despre acest text, cf. Claude Cristin, *Aux origines de l'histoire littéraire*, Grenoble, Presses Universitaires de Grenoble, 1973.
 50. Jean-Jacques Garnier, *L'Homme de Lettres*, Paris, Panckoucke, 1764 (citate respectiv pp. 7-9, 45, 118, 121, 192, 198).
 51. Mark Rose, „The author as proprietor”, *art.cit.*, p. 42.
 52. William Enfield, *Observations on Literary Property*, Londra, 1774 (*apud* Mark Rose, „The author as proprietor”, *art.cit.*, p. 59).
 53. William Blackstone, *Tonson v. Collins*, *English Reports, Full Reprints*, Edinburgh și Londra, 1900-1930, vol. XCVI, p. 189 (*apud* Mark Rose, „The author as proprietor”, *art.cit.*, p. 63).
 54. Despre condiția omului de literă în Anglia secolului al XVIII-lea, vezi studiile clasice ale lui Arthur Simons Collins, *Authorship in the Days of Johnson, Being a Study of the Relation between Author, Patron, Publisher, and Public, 1726-1780*, Londra, R. Holden and Co., 1927, și *The Profession of Letters: A Study of Relation of Author to Patron, Publisher and Public, 1780-1832*, Londra, G. Routledge and Sons, 1928, și cartea lui Alvin Kernan, *Printing, Technology, Letters, and Samuel Johnson*, Princeton, Princeton University Press, 1987.
 55. Lord Camden, in *The Cases of the Appellants and Respondents in the Cause of Literary Property Before the House of Lords*, Londra, 1774, p. 54 (*apud* Mark Rose, „The author as proprietor”, *art.cit.*, p. 54).
 56. Terry Belanger, „Publishers and writers in eighteenth-century England”, in *Books and Their Readers in Eighteenth-Century England*, Isabel Rivers (ed.), New York, St. Martin's Press, 1982, pp. 5-25.
 57. Michael Harris, „Journalism as a profession or trade in the eighteenth century”, in *Author/Publisher Relations during the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Robin Myers și Michael Harris (ed.), Oxford, Oxford Polytechnic Press, 1983, pp. 37-62.
 58. Despre proletariatul literar englez, cf. studiile lui Pat Rogers, *Grub Street: Studies in a Subculture*, Londra, Methuen, 1982, și *Hacks and Dunces*, Londra, 1980.
 59. James Ralph, *The Case of Authors by Profession or Trade Stated*, Londra, 1758 (*apud* „Journalism as a profession or trade in the eighteenth century”, *art.cit.* pp. 37-38).

60. Jean Sgard, „Journale und Journalisten im Zeitalter der Aufklärung”, in *Sozialgeschichte der Aufklärung in Frankreich*, Hans Ulrich Gumbrecht, Rolf Reichardt și Thomas Schleich (ed.), München/Viena, R. Oldenbourg Verlag, 1981, vol. II, pp. 3-33 (tabel, p. 28).
61. Giuseppe Ricuperati, „Giornali e società nell'Italia dell'«Ancien Régime» (1668-1789)”, și Mario Cuaz, „Elenco delle testate”, in Carlo Capra, Valerio Castronovo, Giuseppe Ricuperati, *La stampa italiana dal Cinquecento all'Ottocento*, Bari, Laterza, 1986, pp. 67-370 și 371-386.
62. Giuseppe Ricuperati, „Periodici eruditi, riviste e giornali di varia umanità dalle origini a metà Ottocento”, in *Letteratura italiana*, vol. I, *Il letterato e le istituzioni*, Torino, Einaudi, 1982, pp. 921-943 (citat p. 928).
63. Despre *Il Caffè*, cf. Giuseppe Ricuperati, „Giornali e società nell'Italia dell'«Ancien Régime»”, art.cit., pp. 208-215 (citat din jurnal, p. 215).
64. Samuel Tissot, *De la santé des gens de lettres*, retipărirea ediției de la Lausanne din 1768, prezentare de François Azouvi, Geneva – Paris, Slatkine, 1981 (citatele pp. XII-XIII, 23, 25, 69, 93, 95-96, 125, 136, 200).
65. Despre genul și tematica elogiului academic, cf. Daniel Roche, *Le Siècle des Lumières en province*, op.cit., vol. I, pp. 166-181.
66. Titon du Tillet, *Description du Parnasse François, exécuté en bronze, suivie d'une Liste Alphabétique des Poètes et des Musiciens rassemblés sur ce Monument*, Paris, 1727 (citare pp. XXIII, 1, XXV-XXVI). Despre acest monument și comanditarul lui, cf. Daniel Roche, *Le Siècle des Lumières en province*, op.cit., vol. I, pp. 302-304 și vol. II, p. 120.
67. Ferdinando Galiani și Louise d'Épinay, *Correspondance*, op.cit., vol. I, 1992, pp. 140, 144, 158-159, 165.
68. Grimm et al., *Correspondance littéraire*, ed. de Maurice Tourneux, Paris, 1879, vol. IX, pp. 15-16. Lista celor șaptesprezece este compusă din doamna de Necker, Diderot, Suard, cavalerul de Chastellux, Grimm, contele de Schomberg, Marmontel, d'Alembert, Thomas, Necker, Saint-Lambert, Saurin, abatele Raynal, Helvétius, Bernard, abatele Arnaud și abatele Morellet.
69. Dena Goodman, „Pigalle's Voltaire nu: The Republic of Letters represents itself to the world”, in *Representations*, 16, 1986, pp. 86-109.
70. Morellet, *Mémoires*, op.cit., p. 175.
71. *Ibidem*.
72. Franco Venturi, *Utopia e riforma nell'illuminismo*, Torino, Einaudi, 1970, și nota critică despre traducerea engleză a acestei cărți de Bronislaw Baczko, „L'énigme des Lumières”, in *Annales ESC*, 1973, pp. 1515-1520.

Capitolul V

OMUL DE ȘTIINȚĂ

Vincenzo Ferrone

Dacă în secolul al XVII-lea vedem conturându-se știința, dar nu și figura *cercetătorului științific*, amîndoi vor fi protagoniștii scenei Luminilor. Firește, după cum vom avea ocazia să subliniem, trebuie să ne înțelegem asupra noțiunii „cercetător științific” [*scientifique*] și să ținem cont de contextele și de perioada istorică, fără interpretări forțate sau anacronisme. Ceea ce stă la baza eseului de față și îi constituie firul conducător este ipoteza potrivit căreia secolul al XVIII-lea reprezintă pentru omul de știință – mai mult decît o fază de tranziție ducînd la apariția cercetătorului științific contemporan (acesta datează mai ales din secolul al XIX-lea) – un fel de „epocă-laborator” a modernității. Într-adevăr, atunci au ajuns la maturitate procese cu efecte de durată, cum ar fi identificarea definitivă a unui nou tip de cunoaștere, legitimarea lui, consolidarea lui instituțională – necesară dacă era dorită crearea bazelor unei adevărate profesiuni –, după cum tot atunci au apărut la orizont noi și arzătoare interogații. Printre acestea, pentru prima oară oficial în miezul dezbaterii, deosebim marea temă a demarcării: ce anume trebuie să considerăm că ține de știință și ce anume este străin de ea?

Dar pentru a înțelege ceea ce caracterizează omul de știință al secolului al XVIII-lea este necesar înainte de orice să conștientizăm faptul că această figură avea în spate cel puțin două veacuri de ceea ce s-a numit revoluție științifică. Profesori universitari, clerici, medici, filosofi, matematicieni, astrologi, artiști, arhitecți și ingineri se străduiau să dea viață unei noi cunoașteri, ca și unei figuri inedite de intelectual. Acesta era hotărît să cerceteze fenomenele naturale folosind metode empirice, măsurări și verificări experimentale și avînd un limbaj și obiective diferite de cele ale disciplinelor tradiționale cum ar fi filosofia, teologia, dreptul sau literatura. Mișcarea impetuoasă apărută în secolul al XVII-lea, ce urmărea să răspîndească știința în calitate de cunoaștere autonomă și originală, demnă de a-și dobîndi scrisorile de noblețe și prestigiul în virtutea utilității sale sociale, a ajuns cu siguranță într-un moment crucial atunci cînd s-a confruntat cu academiile, ele însele ivite în majoritatea cazurilor în opoziție deschisă cu corporatismul universitar. În sînul academiilor, omul de știință a pășit pe calea lungă ce avea să-l ducă la transformarea cercetării științifice într-o profesiune. Un proces îndelungat și laborios, desfășurat cu succes pe parcursul a două veacuri, în ciuda primului eșec răsunător pe care acest demers l-a avut în Italia. Chiar acolo unde se născuseră știința modernă și, înaintea ei, mișcarea academiilor, figura omnipotentă a teologului a avut ultimul cuvînt, iar academiile științifice nu au reușit să prindă rădăcini. Condamnarea lui Galilei, experiențele familiei Lincei, ale lui Cimento, apoi ale catolicilor instruiți de Celestino Galiani la începutul secolului al XVIII-lea sînt toate, în acest sens, etape în marginalizarea progresivă și melancolică a figurii omului de știință în folosul oamenilor de litere și al filosofilor, mai sensibili la „dreptatea Bisericii” impusă prin Conciliul de la Trento. În schimb, omul de știință englez a avut o soartă mai bună. Peste Canalul Mîneei, propaganda științifică a înfrînt

după puțin timp orice rezistență. Acordul între știință și religie, negat la Roma, a devenit la Londra cheia de boltă a unei autentice revoluții culturale, într-o asemenea măsură încît se vorbește despre originile anglicane ale științei moderne. Într-adevăr, milenarismul care însuflețea protestantismul englez a surprins imediat dimensiunea utilitară a noii cunoașteri. Bacon și, după el, numeroși gînditori puritani au încredințat științei misiunea de a produce bogății, de a îmbunătăți sănătatea, de a dezvolta schimburile, de a crea pe pămînt „Marea Întemeiere”, întoarcerea la Edenul original. Universul-mașină al lui Isaac Newton, celebrele *Boyle Lectures* citite și răspindite pentru a-i ataca pe *Freethinkers* și pe republicanii radicali au contribuit în cele din urmă la a defini ideologia *establishment*-ului ieșit învingător din *The Glorious Revolution* de la 1689: erau îndeplinite astfel condițiile optime pentru ca întîietatea europeană a Societății Regale (*Royal Society*) – înființată în 1662 – să se afirme. De atunci, știința a fost considerată parte integrantă și determinantă din educația noilor elite ale țării. Totuși, supremația de necontestat a omului de știință englez pe continent în a doua jumătate a secolului al XVII-lea avea să se dovedească mult mai fragilă decît s-a crezut. În mod paradoxal, înseși rațiunile succesului său extraordinar aveau să-i compromită viitorul, în momentul în care problemele și metodele de cercetare vor cunoaște o mutație rapidă. Modelul baconian al „filosofului natural”, pios și diletant, ca și sistemul asociațiilor private ce alimenta acest model se adaptau cu greu la specializarea crescîndă, la necesitatea de a ajunge în intervale scurte la o formă oarecare de profesionalism.

În secolul al XVIII-lea, *Royal Society* avea să cedeze locul tinerei surate pariziene, înzestrată cu subvențiile și privilegiile acordate cu mărînimie de Ludovic al XIV-lea. Faimosul *fellow* al *Royal Society*, identificat în continuare de-a lungul întregului veac următor cu *natural philosopher* al lui Bacon, ceda prioritatea *savant*-ului parizian, care avea mult mai puține prejudecăți și se arăta mult mai modern.

Omul de știință al Vechiului Regim și întîietatea Franței

Desigur, în 1787, Lagrange nu se înșela cînd, la rugămîntea bine argumentată a noului suveran piemontez Victor-Amedeo al III-lea de a se întoarce la Torino, îi răspundea că nu poate renunța la oferta venită din partea Academiei de științe din Paris. „Academia mă atrage foarte mult, scria Lagrange, fiindcă pentru științe este primul tribunal al Europei.” Într-adevăr, comunitatea științifică franceză domina incontestabil în toate disciplinele. Pretutindeni era admirat și imitat modelul de savant în slujba statului, creat pe parcursul unui secol de către absolutismul Bourbonilor, prin intermediul unei eficace și clarvăzătoare politici culturale de patronaj din partea coroanei, inaugurată de oameni ca Richelieu și Colbert. Academia regală de științe, destinată să devină cheia de boltă a întregului sistem academic, a apărut în 1666, cu mulți ani după întemeierea mult mai celebrei Academii franceze și a Academiei de inscripții și litere. O puternică mișcare de propagandă în favoarea dezvoltării științelor, alimentată de oameni de știință ca Auzout, Petit, Huygens, Thévenot, Sorbière, formați cu toții la școala lui Galilei, Descartes și Bacon, contribuise la realizarea ei. Felul lor

de a concepe organizarea cercetării era puternic impregnat de moștenirea baconiană, model cu tendință democratică și, orice s-ar spune, cu o concepție asupra lumii academice încă sensibilă la modelul Renașterii italiene care îi caracterizase pe Lincei și Cimento. Desigur, nu din întâmplare au fost reluate indicațiile lui Thévenot care, în 1665, proiecta înființarea unei Companii a științelor și artelor unde preconiza lucrări și publicații colective, sub anonimat, în așa fel încît să garanteze egalitatea absolută între toți membrii acestui „Lăcaș al lui Solomon” reînviat; astfel, activitățile din primele decenii ale Academiei au fost în mare măsură influențate de convingerile inițiale. Primele publicații oficiale ale Academiei au apărut fără numele autorilor, în vreme ce suveranul ocupa la urma urmei o funcție încă destul de apropiată de vechiul rol de mecena.

Abia în 1699, o dată cu noile reglementări cerute de abatele Bignon și aprobate definitiv de Parlamentul din Paris în 1713, se produce o adevărată mutație genetică a omului de știință francez și, în general, european. Într-adevăr, este vorba de apariția unei figuri cu caracteristici originale, cu totul inedite și, cu siguranță, la fel de diferită de cea a noului savant imaginat de Bacon ca și de experiențele precedente ale primilor „cercetători științifici”. Am putea defini această figură, în semn de omagiu adus țării de origine, Franța, drept „savantul din Vechiul Regim”, adică un intelectual care, organic integrat în aparatul de stat, acceptă întru totul logica și valorile unei societăți ierarhizate, normative, organizate în funcție de ordine, categorii și corporații deosebite unele de altele prin prerogative, onoruri, omniprezența privilegiului și a rangului. Integrarea omului de știință în ordinea socială marcată de inegalitate reprezenta fără nici o îndoială adevărata semnificație a reglementării din 1699: „În virtutea reglementărilor sale, scrie Fontenelle nu fără satisfacție, Academia de științe devine un corp instituit oficial prin autoritatea regală, ceea ce nu era înainte”. O instituție savantă hotărîită să-și găsească un loc important, o identitate precisă și o deplină legitimare printre instituțiile statului. În această direcție și-a îndreptat Academia primii pași, creînd un ritual și o etichetă rigidă, formulînd în scris norme de comportament și practici exigente pentru a aprecia lucrările și a lăuda în exterior meritele și cuceririle cercetătorilor săi.

În interiorul ei, a fost lansată o dezbatere cu scopul de a găsi o imagine, o deviză, simboluri capabile să reprezinte comunitatea pe cale de a se naște în imaginarul colectiv. Alegerea finală, după cum povestește Fontenelle, primul mare secretar și istoric al ei, s-a oprit la „un soare, simbol al Regelui și al științelor, în mijlocul a trei crini”; cît despre „deviză”, ea a fost o „Minerva înconjurată de instrumentele științelor și ale artelor cu următoarele cuvinte latine: *invenit et perficit*”.

În schimb, problema crucială a legăturii dintre reputația istorică și noua identitate a fost rezolvată prin inventarea practicii elogiilor rostite pentru a-i comemora pe savanții defuncți. Publicate periodic, elogiile au devenit cu timpul un adevărat gen literar, o formidabilă contribuție la „istoria științelor” căreia Condorcet îi încredința deliberat, la sfîrșitul veacului Luminilor, misiunea de a da vigoare unei ideologii a progresului și a „întăriii spiritului uman” sub semnul cunoașterii științifice. Noua instituție de stat alcătuită din „matematicieni, fizicieni, medici, chimiști, savanți anatomisti”, deși „deschisă meritului”, după cum afirma cu mîndrie Fontenelle, a fost organizată în funcție de logica verticală a ordinelor societății franceze. Într-adevăr, Academia prevedea prezența unor grupuri de „savanți” împărțiți potrivit unei ierarhii.

În frunte se găseau membrii onorifici, aparținând cu toții clerului superior, nobilimii sau conducerii, majoritatea simpli amatori fără nici un merit științific. Absenți din Academie în momentul întemeierii ei, aceștia din urmă consfințeau, în noua reglementare din 1699, prezența statului absolutist și aderarea la principiile sociale ale Vechiului Regim. Pe locul doi veneau cei remunerați [*les pensionnaires*], oameni de știință influenți care primeau o retribuție pentru cercetările lor. Urmau membrii asociați, membrii corespondenți străini și francezi, candidații, numiți și adjuncți. Cu totul, mai mult de trei sute de persoane dădeau viață la ceea ce am putea numi prima „întreprindere științifică” modernă.

În vreme ce controlul administrativ al Academiei revenea la două ministere (Clădirile regelui și Casa regelui), coroana își alegea și reprezentanții supremi printre membrii onorifici, confirmând astfel transformarea sa definitivă, după 1699, din structură semiprivată, susținută printr-un mecenat real și administrată numai de cercetători, în adevărată instituție de stat, căpătînd funcții relativ asemănătoare cu cele ale unui organism modern de consultanță tehnico-științifică. Printre sarcinile încredințate Academiei ca urmare a mutației se cuvine să amintim: 1) obligația de a examina noutățile științifice apărute în Franța și în străinătate; 2) controlarea și conducerea cercetării, prin intermediul unei strategii de concursuri prin care, pentru prima oară în istorie, se atribuiau recompense considerabile celor ce găseau cele mai bune soluții la probleme apărute în diverse discipline; 3) crearea bazelor pentru o dezvoltare echilibrată și controlată a unei tehnologii moderne. Ultima sarcină, de mare importanță, incluzînd formularea normelor și criteriilor de evaluare generale, valabile pentru toți „inventatorii”, a fost îndeplinită atît prin cedarea în favoarea unor producători și inventatori a faimosului privilegiu al Academiei, cît și prin publicarea volumelor de *Descriptions des arts et des métiers*.

Trebuie să subliniem și misiunea, în curînd transformată în privilegiu exclusiv, de a supraveghea toate publicațiile științifice, nu numai pe cele destinate să apară în *Mémoires* [Memoriile] Academiei, ci, de fapt, întreaga producție națională, supervizînd, printre altele, funcționarea așa-numitului *Journal des savants* și alcătuirea almanahului astronomic al Observatorului. Ca răsplată a îndeplinirii îndatoririlor instituționale, au fost create gratificații importante și avantaje însemnate. Pensionarii, adevărați maeștri ai Academiei alături de membrii onorifici, primeau de la rege 2 000 de livre pe an și un jeton de prezență la întîlniri. Cifre modeste, desigur, însoțite totuși de compensații suplimentare – pe care nu trebuie să le subapreciem – sub formă de posturi rezervate în administrația publică, învățămînt și consultațiile Biroului de comerț. Fiecărei clase de academicieni în parte, după uzanța și logica Vechiului Regim, statul îi atribuia privilegii și onoruri precise. Privilegiile mergeau de la scutirea parțială de taxe pe venituri pînă la scutirea de serviciul militar, de la posibilitatea – foarte rîvnită – de a fi primit în fața regelui pînă la recunoașterea oficială a unei poziții date în ceremonialul de curte și în manifestările publice, ca și pentru toate celelalte instituții ale statului. În sfîrșit, numai pensionarii și membrii onorifici puteau vota pentru a-i alege pe noii academicieni, a căror numire era ratificată de suveran. Însăși participarea la comitete și comisii, ca și la dezbaterile asupra unor subiecte specifice în timpul reuniunilor Academiei dădea naștere unei discriminări ierarhice și unei respectări inflexibile a regulilor legate de vechime și etichetă.

Pe scurt, nu există nici o îndoială asupra faptului că, în acele saloane ale Luvrului unde, de două ori pe săptămână, se întâlneau membrii Academiei, ocupându-și locurile cu o neîncrezătoare și tăcută reținere, după un ceremonial precis, se simțea încă prezența foarte puternică a spiritului moștenirii feudale, lipsit de orice legătură cu democraticul „Lăcaș al lui Solomon” visat de Bacon. Prin intermediul Academiei, savantul sfârșise prin a-și găsi propriul rang în dialectica statusurilor. Totuși, în chip paradoxal, dincolo de aparențe și de contrastul izbitor între sistemul de valori inovator al noii științe și viscoasa realitate a unei societăți a ordinelor, tocmai datorită aderării *Regulamentului* la logica de tip corporativ a Vechiului Regim, dinamica ducând la apariția savantului modern s-a accelerat în mod considerabil. Omul de știință devenea unul dintre protagoniștii procesului de formare a noilor elite bazate pe merit, alături de nobile și de mai-marii regatului. Compromisul – bazat pe patronajul vieții intelectuale – cu absolutismul și sistemul lui de organizare permitea printre altele să se dezvolte pînă la capăt potențialitățile metodei științifice și să sporească numărul actorilor grație finanțărilor, pensiilor, privilegiilor acordate de suveran.

Parisul îi putea arăta cu mîndrie omului de știință străin, care se ducea în secolul al XVIII-lea în capitala franceză pentru un fel de pelerinaj laic, centrele sale de cercetare, fără asemănare pe întregul continent, laboratoarele, bibliotecile sale specializate bine dotate. Dacă la vîrfurile sistemului se afla Academia de științe, nici alte instituții finanțate de stat nu apăreau drept lipsite de prestigiu: Societatea de medicină și Observatorul, de pildă. În interiorul construcției monumentale a Observatorului, edificată de Regele-Soare în 1667 și administrată decenii de-a rîndul de celebra dinastie Cassini, lucrau cu eficacitate oameni ca Bailly și Lalande. Folosind rețeaua de telescoape care funcționa la Collège des Quatre-Nations, la Școala militară și la colegiul de la Cluny, Observatorul a organizat cercetările unora ca Delambre, Maraldi, La Caille, La Condamine, Legendre, în colaborare cu alți astronomi europeni, în domeniul cartografiei, al geodeziei și al cunoașterii astrelor, mobilizînd resursele și oamenii pentru călătorii spectaculoase la ecuator și în alte ținuturi îndepărtate ale Globului.

Încercările violente prin care a trecut Societatea de medicină sînt de un mare interes pentru a evalua relația complexă instaurată între mediile științifice și putere în secolul al XVIII-lea. Înființată prin hotărîrea regelui în 1778 și condusă cu o mare autoritate de Vicq d'Azyr, prietenul lui Turgot, societatea a primit de la conducerea țării vaste competențe în materie de politică sanitară națională, în opoziție clară cu privilegiile puternicei Facultăți de medicină, care a reacționat făcînd apel la Parlamentul din Paris. Administrația i-a încredințat Societății sarcina de a interveni în controlarea epidemiilor, în analizele științifice asupra medicamentelor în vederea comercializării lor, în coordonarea cercetării meteorologice pe cale de apărare și a studiului nosologic, adunînd rapoarte, primite de la corespondenții din provincie, despre toate tipurile de boli. Alte instituții legate organic de aparatul birocratic au contribuit și ele la a spori numărul oamenilor de știință parizieni și la a le da calificări suplimentare. Este suficient să ne gîndim în acest sens la prestigiosul Collège de France, considerat în mod justificat drept prima structură modernă de învățămînt științific avansat. În sălile din apropiere de Sorbona, deschise persoanelor interesate din 1550 grație mecenatului regal, cu scopul de a răspîndi o cunoaștere uneori în completarea celei universitare, printre cele 19 discipline predate, cel puțin

8 erau materii științifice, ceea ce dovedește interesul crescând al publicului. Printre alții, Daubenton, Poissonnier și Lalande dădeau lecții de astronomie, Darcet de chimie, Girault de Kéroutou de mecanică, Lefèvre de Gineau de fizică experimentală. De asemenea, activităților didactice li se consacra personalul din Jardin des Plantes, alt institut celebru unde lucrau Buffon și elevii lui, lărgind cunoașterea în domeniul istoriei naturale, al botanicii, zoologiei și geologiei.

Dar dacă vrem să surprindem în întregime densitatea, amploarea, rațiunile profunde ale înflăcărilor întreprinderii științifice franceze în epoca Luminilor, trebuie să ne gândim mai ales la caracterul organic al sistemului în ansamblu, care se alimenta de la sine datorită intervenției unor factori multipli. Acești factori exprimau de cele mai multe ori exigențe structurale de mare anvergură, ca nevoia statului de a coordona lentă, dar constantă dezvoltare economică și tehnologică a națiunii, prin intermediul utilizării strategice a unor funcții tehnice, sau ca necesitatea de a sprijini cercetarea în domeniul inovațiilor militare. În acest sector, omul de știință francez a găsit un teren deosebit de propice pentru a-și dezvolta potențialul și a înainta cu repeziciune pe calea unui profesionalism precoce. Se cuvine a preciza că legătura dintre știință și război este, după cum se știe, un fapt comun unor numeroase țări europene, de la Prusia la regatul Neapolelui și la imperiul lui Petru cel Mare și al Ecaterinei a II-a. În Piemontul lui Carol-Emanuel al III-lea avem neîndoiește exemplul cel mai frapant al modului în care lumea militară și aparatul birocratic pot determina apariția, practic din neant, a unei mari culturi științifice, pentru a corespunde exigențelor de modernizare a armatei. La Torino, Reale accademia delle scienze, Academia regală de științe creată în 1783, își înfigea rădăcinile în solul fertil pregătit de Reali scuole d'artiglieria, Școlile regale de artilerie înființate în 1739, și de laboratoarele de chimie ale Arsenalului.

Este adevărat că ceea ce numim „armele savante”, artileria și geniul, au avut dintotdeauna un rol mobilizator în cercetare. Suveranii și guvernele nu ezitau să investească sume importante în laboratoare, biblioteci și școli de avangardă, pentru a se studia balistica, metalurgia, chimia prafului de pușcă și, în general, în domeniile „tehnologiei tunului” care îi fascinasera pe Galilei și Newton, iar acum trezeau interesul unor Euler, Lavoisier, Monge și a alții alții. În Franța, o dată cu crearea, în 1748, a Școlii regale de geniu de la Mézières, din Ardeni, sinergia puternică și întotdeauna tragică între război și știință a atins rezultatele cele mai deosebite. Într-adevăr, Școala a devenit o incredibilă pepinieră de cercetători de un nivel foarte înalt: Nollet, Monge, Carnot, Coulomb, Borda, Bossut, Bézout etc. Dar nu numai atât. În jurul lumii militare și al problemelor ei gravitau deopotrivă interese economice precise și exigențe administrative ce puneau în discuție importante probleme din domeniul inovației științifice și tehnologice. Felul în care oamenii de știință puteau fi folosiți ca tehnocrați este bine ilustrat de exemplul clasic al lui Antoine Lavoisier: influent academician, părinte al revoluției în chimie, el va administra și Regia explozibililor, și laboratorul Arsenalului. Sub conducerea lui pricepută, interesele științifice și economice s-au îmbinat cu rezultate întru totul pozitive. Într-adevăr, nu numai că a fost restabilită autosuficiența franceză în domeniul pulberilor pentru armele de foc, dar grație celor peste 6 000 000 de livre furnizate de Regie Tezaurului pe parcursul a treisprezece ani începând cu 1775 s-a putut trece la modernizarea echipamentului și a tehnicilor de fabricare și la finanțarea cercetărilor despre

acidul nitric, dându-i lui Turgot chiar posibilitatea de a organiza un concurs al Academiei de științe pe această temă.

Pe vremea când Turgot era controlor general, figura savantului pe post de tehnocrat și de funcționar a atins apogeul: simbioza între cunoaștere științifică și administrare și-a dezvoltat atunci pe deplin aptitudinea de a crea bazele tehnologice necesare pentru a dezvolta industria minieră, industria hîrtiei, cea a produselor textile, mergînd pînă la a impregna și activitatea agronomică a întreprinderilor agricole pe cale de a apărea. În acest sens, *Voyages métallurgiques* (1774) de Gabriel Jars constituie un monument splendid în cinstea ferventei activități a pionierilor, tehnocrați în slujba statului și a științei care aveau să-și găsească un punct de reper și de formare precis în marile centre ca Școala regală de drumuri și poduri sau Școala minelor. Dar impulsul dat cercetării științifice de industrie și de nevoile producției era foarte evident în laboratoarele de pe lîngă manufacturile regale. Într-adevăr, la manufactura regală de tapiserii de Gobelins, savoiardul Louis Berthollet, director al laboratoarelor și academician, și-a făcut rodnicile experiențe de chimie industrială publicate ulterior în manualul *Les Éléments de l'art de la teinture* [Elemente ale artei vopsirii] din 1791. Réaumur, Macquer și Darcet, crema cercetării, au lucrat rînd pe rînd în manufacturile de porțelan de Sèvres. Pentru a studia proprietățile oțelului, domeniu unde concurența comercială cu națiunile din nordul Europei era puternică și amenințătoare, statul a mobilizat resurse importante, încredințînd gestionarea cercetării lui Monge, Vandermonde și Berthollet. Activități similare au fost puse la punct în sectoarele producției de hîrtie, în conceperea și construirea de noi mașini pentru manufacturile textile. În spatele lumii solemne a Academiei de științe exista, prin urmare, o întreagă rețea de instituții publice, o mișcare de oameni și interese puternice, susținute de o politică eficace și conștientă de intervenție a statului. Identitatea, prestigiul, și puterea de seducție ale savantului pe parcursul secolului al XVIII-lea își aveau, așadar, nu numai rațiunea de a fi în idealuri datînd din primele faze ale revoluției științifice, ci și, în special, solide rațiuni sociale și economice, deschis recunoscute și legitimate de puterea politică.

Totuși, întîietatea Parisului nu se alimenta numai din rațiuni interne privitoare la dezvoltarea modelului de patronaj adoptat de absolutismul francez. Existau și rațiuni externe, ce par evidente cînd analizăm lanțul lung constituit de societățile și academiile științifice de pe continent, toate legate organic de Franța și din care s-a născut prima adevărată comunitate științifică internațională.

„Noua Atlantidă”: între utopie și realitate

În anii 1770, devenit secretar al Academiei de științe, Condorcet a început să se întrebe cum să reorganizeze cercetarea științifică și, în general, să se gîndească la extraordinara funcție a științei în istoria omenirii. În anii zbuciumați cînd Turgot îi chema în ajutor pe savanți și filosofi pentru a încerca o ultimă reformă sub semnul Luminilor, înainte de prăbușirea revoluționară, au apărut cîteva reflecții care și-au găsit expresia în fresca profetică reprezentată de *L'Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain* [Schița unui tablou istoric al progreselor spiritului uman]; Condorcet

a scris în special *Réflexions sur l'Atlantide* [Reflecții despre Atlantida] ce clarifică pe de-a-ntregul proiectul lui de a relansa visul baconian de a transforma omenirea în profunzime printr-o nouă politică a cunoașterii științifice și realizarea așa-numitei *Instauratio Magna*. Reluând mitul și obiectivele acestei *New Atlantis*, Condorcet propunea totuși nu modelul de organizare egalitară din „Lăcașul lui Solomon”, ci o „Nouă Atlantidă”, centralizatoare și ierarhizată, bazată pe merit și talent. În practică, pentru realizarea proiectului, academiile provinciale franceze trebuiau să răspundă direct de organizarea lucrărilor lor la Paris, în vreme ce vasta rețea de societăți europene trebuia la rândul ei să-și întărească propriile legături ierarhice cu academiile de stat cele mai importante. Firește, era vorba de o propunere utopică, presupunând un nivel destul de ridicat de omogenitate culturală în sinul comunității științifice a continentului, ca și o comuniune de idei și obiective departe de a se verifica în mod concret. Într-adevăr, reacțiile au fost pretutindeni foarte rezervate, dacă nu chiar negative.

Totuși, Condorcet nu visa pe deplin cu ochii deschiși. Între mit și realitate, exista cu adevărat în Occident ceva destul de asemănător cu o „Nouă Atlantidă” cosmopolită, înzestrată cu valori și practici comune. În sfârșit, studii recente au pus în evidență dimensiunile și însemnătatea acestei mari rețele, articulate în academii și societăți. Primele, direct influențate de absolutismul societății din Vechiul Regim, simt urmările fascinației exercitate de Academia de științe din Paris; cele din urmă, mai deschise, cu tendință democratică, desigur, mai puțin profesioniste, luau ca exemplu Royal Society și ai săi *fellows*. Cele două forme de asociații se împărțeau apoi în instituții publice și private, după cum statul le recunoștea sau nu și în funcție de hotărârile suveranului, de subvenții și finanțări. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în Occident erau active aproximativ șaptezeci de academii sau societăți publice și mai mult de o sută particulare, fără a mai pune la socoteală aproximativ douăzeci de mici convenții științifice sprijinite de un mecena. În locul modelului egalitar și utopic al „Republicii științelor” neîncetat evocat și invocat de oamenii de studiu ai epocii, exista în mod concret o structură de cercetare caracterizată printr-un principiu ierarhic, stabilit în funcție de importanța și de autoritatea diverselor centre. Un fel de piramidă confirma *de facto* înțietatea și prestigiul marilor academii de stat din Franța, Anglia, Prusia, Rusia și Suedia. Numai Spania și Austria lipseau la apel din această elită restrânsă. Prima în virtutea unei întârzieri obiective, iar a doua pentru că alesese un model de organizare policentric, privilegiind deplasarea academiilor la periferia imperiului. Imediat după aceea veneau academiile și societățile din Bordeaux, Edinburgh, Dijon, Montpellier, Göttingen, Torino, Neapole, Mannheim, Philadelphia. Urmau în sfârșit instituții mai puțin bogate, fără mari talente sau laboratoare echipate și ale căror publicații erau uneori neregulate, ca acelea din Bruxelles, Copenhaga, Barcelona, Marsilia, München, Rotterdam, Toulouse.

Din Rusia în Brazilia; din Irlanda în Suedia, de la Tamisa pînă pe țărmul Mediteranei, dezvoltarea rapidă a circuitului academic în secolul al XVIII-lea prefigura în mod limpede ceea ce astăzi am numi comunitatea științifică internațională modernă. Ea apărea ca o lume unică, alcătuită în momente diferite și în diverse moduri, ce prelua, desigur, miturile și valorile cosmopolite și universale răspândite de mișcarea științifică începînd cu secolul al XVII-lea, dar care se dezvolta și prin intermediul unor funcții, sarcini și caracteristici specifice, dictate de diversele contexte istorice deloc neglijabile.

De exemplu, în Rusia, Academia Scientiarum Imperialis Petropolitana, înființată în 1724, a constituit originea și cheia de boltă ale întregului proces de aculturație „prin decret” inaugurată de Petru cel Mare și continuat de Ecaterina a II-a. Cheltuind 24 000 de ruble pe an pentru Academie, statul își asigura nu numai serviciile unui organism de consultație tehnică și un centru de promovare a cercetării, ci și implicarea academicienilor în a face operă didactică, funcție vitală într-o țară fără o universitate adevărată pînă la inaugurarea celei de la Moscova în 1755. Așadar, acest *take off* cultural ce avea să lege Rusia de civilizația europeană a pornit de pe malurile Nevei, o dată cu sosirea unui grup important de matematicieni, fizicieni și chimiști străini, majoritatea elvețieni și germani, ca Euler, Bilfinger, Hermann, Nicolas și Daniel Bernoulli. Într-un alt context, cel suedez, unde tradițiile științifice erau mult mai puternice (este suficient să ne gîndim la lucrările așa-numitei Societas Regia Scientiarum Uppsalensis, întemeiată în 1728 de Berzelius, Polhem, cel mai mare inginer și tehnolog al epocii, și Swedenborg), Academia de stat de la Stockholm participa la activitatea „Noii Atlantide”, avînd caracteristici cu totul originale. Într-adevăr, în plan instituțional, Kungl. Vetenskapsakademie (1755) avea îndatorirea de a folosi toate veniturile provenite din monopolul asupra almanahurilor și al calendarelor – pe care Coroana i l-a acordat pentru a-și asigura întreținerea – pentru cercetări de utilitate imediată în domeniul tehnologic, minier, agricol, maritim. Abia în 1744, o dată cu numirea astronomului Wargentin, marele potențial științific suedez – ce era asigurat în domeniul teoretic prin oameni ca Linné, Celsius, Scheele, Bergman și alții – s-a putut exprima în totalitate, situînd Stockholm alături de Paris, Berlin și Sankt Petersburg, prin intermediul unei serii impunătoare de concursuri importante legate de sectoare specifice ale cercetării.

În Italia, circuitul academic european putea conta în special pe Torino. Înființată în 1783 după modelul parizian, cu un *background* analog de funcții tehnice și interese economice și militare, Reale accademia delle scienze se afla, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, în fruntea a ceea ce am putea defini drept o adevărată renaștere științifică italiană. O renaștere specifică totuși doar în nordul Peninsulei, unde funcționau centre universitare de avangardă ca Pavia, cu Boscovich, Volta, Spallanzani, și unde își desfășurau o activitate intensă societățile venețiene, toscane și emiliene. În schimb, cu totul alta era situația în Mezzogiorno. Într-adevăr, nu trebuie să ne lăsăm înșelați de investițiile considerabile ale Bourbonilor de la Neapole pentru întemeierea în 1787 a așa-numitei Reale accademia di scienze e belle lettere ce reproducea structura academiei berlineze. Academia napolitană nu a preluat de la prestigioasa instituție decît forma de organizare și obiectivele, dar, firește, nu și eficacitatea și productivitatea ei. În decurs de cîțiva ani, totul a dus la un eșec de fond, unde a învins o înjositoare experiență de tip curtenesc, ceea ce a îndepărtat definitiv știința napolitană de restul Europei.

În sfîrșit, situația se prezenta într-un mod mult mai complex în Germania și Anglia. Declinul Societății Regale de-a lungul secolului al XVIII-lea era contrabalansat de dezvoltarea tumultuoasă a ceea ce s-a numit societăți științifice provinciale. De la Manchester la Derby, de la Newcastle la Birmingham, lucrau mici, dar întreprinzătoare cenacluri de diletanți, *natural philosophers*, aflați la ani-lumină de savanții parizieni, hotărîți să urmeze visul baconian și puritan din *Instauratio Magna* inventînd mașini, efectuînd experiențe chimice și electrice, reflectînd într-un spirit utilitar la aplicațiile industriale ale noilor cercetări. Ei au pus bazele nu numai tehnico-științifice, ci și

ideologice, necesare apariției revoluției industriale, temă studiată recent de M.C. Jacob, în cartea intitulată *The Cultural Meaning of Scientific Revolution*. Analiza mișcării societăților și academiilor științifice, manifestată în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea în Germania, ar merita un capitol aparte. Ivite din experiența berlineză a leibnizienei Societas Regia Scientiarum, fondată în 1700, devenită în 1744, o dată cu reforma lui Frederic al II-lea, Academia regală de științe și litere din Prusia, aceste societăți s-au deosebit imediat prin caracteristicile lor regionale specifice și prin aptitudinea de a se transforma în importante puncte de reper pentru crearea multor alte asociații, reactivînd, printre altele, însemnate canale de comunicație cu lumea universitară. Academia din Göttingen (Königlich Societät der Wissenschaften), prezidată de Haller și direct finanțată de Casa de Hanovra prin intermediul monopolului tradițional asupra almanahurilor, a putut constitui o uniune eficace cu corpul profesoral de la prestigioasa universitate locală. Cea din Erfurt (Akademie Gemeinütziger Wissenschaften) a devenit centrul de inițiative comune între oameni de știință și societăți economice și patriotice. La München (1759), Mannheim (1763), Leipzig (1768) au apărut laboratoare, observatoare, centre de studii specializate în anumite sectoare, ca meteorologia și magnetismul, ce aveau să creeze premisele marii științe germane din secolul al XIX-lea.

Am putea continua să ilustrăm alte experiențe ale unor asociații științifice, sub semnul absolutismului, ca la Praga, Bruxelles și Mantua, unde Coroana austriacă a dat naștere unor importante academii provinciale de stat, sau sub semnul unui model privat, predominant în Statele Unite și în Provinciile Unite. Dacă trăsăturile originale, determinările contextelor istorice, diferențierea obiectivelor politice și a programelor fiecăreia dintre aceste inițiative par evidente, constatăm totuși la fel de clar că ele au același univers de referință. Remarcăm cu limpezime existența unui cadru unitar de valori, de limbaj, de practici. „Noua Atlantidă” apare ca un fel de comunitate culturală cu caracteristici de neînțeles dacă nu ținem cont de forța și de succesul crescînd ale întregii mișcări academice din secolul al XVIII-lea. Grație magistralelor studii ale lui Daniel Roche, știm în ce fel succesul se alimenta din răspîndirea a ceea ce numim „ideologia academică”, o ideologie a compromisului și a integrării sociale ce reprezenta una dintre formele principale de luptă politică practică de absolutismul luminat pentru a împăca fără traumatisme vechiul și noul, tradiția și inovația, străvechiul privilegiu al singelui și al rangului și drepturile meritului și ale talentului. Dacă în academii era celebrată înainte de toate legitimarea culturală a autorității, tot acolo făceau primii pași un ideal inedit de serviciu civic, o sublimare rituală a conflictelor de clasă, capabilă să concilieze eterogenitatea socială și omogenitatea culturală și spirituală. În cadrul procesului ce îi implica pe literați, artiști, erudiți, oamenii de știință și lumea lor constituiau fără nici o îndoială elita mișcării academice, comunitatea cea mai conștientă și cea mai organică, un adevărat *imperium in imperio*, după cum secretarului Academiei din Berlin, Samuel Formey, îi plăcea să spună cu mîndrie:

Ce revoluție, domnilor! [...] Pretutindeni în lume, pînă și pe ghețurile de la Pol, academiile sînt capitalele științelor și nu credem că vreo capitală de imperiu trebuie și poate fi lipsită de așa ceva. Le văd deja traversînd strîmtora de atît de căutată de a cărei descoperire ne apropiem, cea care desparte Europa de America și îi asigură Globului nostru pămîntesc avantajul – de care nici măcar soarele nu se bucură, deși e părinte al luminii – de a-și avea cele două emisfere luminate în același timp.

Într-adevăr, printre instituțiile din Republica literelor, doar lanțul lojelor masonice (ce se suprapunea deseori, desigur, nu întâmplător, cu cel al societăților științifice) se putea mândri cu o dimensiune internațională analoagă și mai ales cu o identitate culturală comparabilă. Spre a ne convinge, ar fi de-ajuns să analizăm publicațiile diverselor academii, ca *Novi Commentarii* de la Sankt Petersburg sau *Historiae* de la Mannheim, *Mémoires* din Paris sau *Miscellaneae* din Torino. Iconografia oficială ce apare pe frontispiciile acestor texte este aproape identică și adună în câteva imagini toată ideologia și istoria mișcării științifice: instrumente de măsură, Minerva, soarele luminând spiritele, coloanele mitice ale lui Hercule din *New Atlantis* de Bacon, insignele suveranilor etc. În aceste pagini circulau referințe comune: mitul lui Prometeu; o istorie a științelor în totalitate pozitivă, făcută din succese, descoperiri, invenții, la care fiecare societate particulară își aducea o mică, dar importantă contribuție.

Pentru a garanta fundamentele solide ale acestei comunități culturale, nu exista decît un sistem de credințe, bazat pe o ideologie a progresului promovată de utilitatea socială a științei și a valorilor ei (element care ar fi suficient pentru a asigura singur solidaritatea unui grup). Alți factori concureau la a o face deosebit de omogenă, atît în interior, cît și în raport cu exteriorul. Dincolo de obișnuitele practici academice, împărtășite și de societățile de literați și de artiști, în special modul de desfășurare a alegerilor, ceremonialul ședințelor publice, ritualul călătoriei academice, toți aveau, într-adevăr, cu convingere la formidabilul vector de identitate reprezentat de metoda științifică. Ei acceptau un limbaj comun ce permitea omului de știință de la Torino să lucreze potrivit aceluiași procedee, aceluiași criterii de analiză rațională și de verificare experimentală a rezultatelor adoptate de omul de știință de la Philadelphia sau Stockholm, ceea ce permitea să fie activate și alimentate alte mecanisme de omogenitate culturală nu mai puțin puternice. De exemplu, instituții din țări diferite organizau cercetări științifice comune, unde puteau fi văzuți lucrînd împreună savanți de diverse naționalități, fără nici o problemă de comunicare. Un alt element pe care nu trebuie să-l subestimăm, posibilitatea de a aparține în același timp la mai multe academii, deschidea calea unei mobilități intelectuale motivate exclusiv de îmbunătățirea retribuiților și a condițiilor de muncă.

În sfîrșit, mai există impactul concursurilor internaționale. Ele constituie dovada definitivă a existenței unei comunități culturale în cadrul căreia chestiuni și probleme specifice de fizică, matematică, chimie, hidraulică erau de acum încolo considerate drept o interogație colectivă. Cele 75 de premii ale Academiei de științe din Paris (pentru o sumă de peste 200 000 de livre), cele 45 oferite de Berlin, cele 125 de concursuri propuse de Copenhaga sînt tot atîtea ocazii reînnoite de activitate comună, de cercetare și de confruntare, unde se face abstracție de convingerile religioase ale fiecăruia, de culturile naționale, de granițele dintre popoare. Corespondența oamenilor de știință din acea epocă pune bine în evidență conștiința de a aparține unei elite culturale de dimensiuni internaționale, înzestrată cu caracteristici bine definite și cu un limbaj științific comun. Desigur, acest mod de a se simți confrăți întru idei (expresia revine deseori în scrisorile academicienilor) nu reușea să mascheze complet aspectele negative ale puternicului proces de identificare. Spiritul corporatist lăsa să se întrevadă cu limpezime și caracterul normativ și directiv a ceea ce se pregătea să devină una dintre breslele cele mai puternice și cele mai invidiate din Vechiul Regim.

„Nobila carieră a științelor”. Între comunitate și corporație

Cu siguranță, sfîrșitul secolului al XVIII-lea a marcat „triumful științei” (R. Hahn, 1971) și legitimarea ei definitivă în ochii opiniei publice pe cale de a se naște, dar și prima gravă criză instituțională și epistemologică, ce avea să zdruncine din temelii prestigiul savantului *à la française*. Astăzi sînt încă greu de înțeles – în implicațiile lor profunde în materie de psihologie și de mentalitate colectivă – stupoarea, mirarea, emoția marilor mase de oameni adunate în piețele din întreaga Europă pentru a asista la primele zboruri ale baloanelor aerostatice. Succesiunea invențiilor prețioase ca aceea a paratrăsnetului sau polemicile violente – purtate în gazete – privitoare la vindecări miraculoase obținute de promotorii magnetismului animal sau despre existența flogisticului alimentau apoi curiozitatea frenetică a saloanelor și a curților față de extraordinarele experiențe din domeniul electricității în care marele Franklin trecea drept maestru. În amurgul veacului, omul de știință era cu adevărat „la modă”. Tuturor le plăcea să se considere mici fizicieni și să contribuie, fie și ca diletanți, la răspîndirea sentimentului de atotputernicie caracteristic pentru comentariile generale și pentru publicațiile de știință și tehnică. Nu din întîmplare Priestley vorbea de „*universal enthusiasm*” într-una din nenumăratele ediții și traduceri la a sa *History and Present State of Electricity*. Într-un număr din *Journal historique et politique* (Geneva, 1784), Mallet du Pan mărturisea și el în mod clar entuziasmul de necrezut din acei ani față de astfel de teme, afirmînd: „Artele, științele, toate abundă astăzi în invenții, minuni, talente supranaturale. O mulțime de oameni de condiții diferite, care n-au avut niciodată habar că sînt chimiști, geometri, mecanici etc., apar zilnic cu minuni de tot felul”. Rapida mutație a intereselor publicului cultivat și succesul impetuos al științelor sînt confirmate, chiar cu o anumită stupefacție, de Mercier în *Tableau de Paris*: „A trecut domnia literelor; fizicienii iau locul poezilor și romancierilor; mașina electrică ține locul unei piese de teatru”.

De altminteri, găsim un ecou tangibil al acestei deplasări de interes în rezultatele cercetărilor despre genul de cărți prezente în bibliotecile franceze din secolul al XVIII-lea. Dacă în anii 1720 proporția volumelor cu caracter științific este de 18%, la începutul anilor 1780 ea urcă rapid la 30%. Dar în realitate, mai mult decît producția de carte, mai ales gazetele, protagonistele de necontestat ale nașterii opiniei publice europene, oferă dovezile unui adevărat triumf al științelor: ele dau cuvîntul nu numai marilor debateri științifice ale epocii, ci și polemicilor și diatribelor celor mai fruste ce tulbură o comunitate în plină efervescență. Ea a depășit deja pragul minim necesar pentru a-și legitima existența, după ce în secolul al XVII-lea urmărise cu atîta tenacitate acest obiectiv. Primul cotidian din Franța, *Journal de Paris*, constituie o dovadă prețioasă în această privință. Paginile lui găzduiau deopotrivă cronica scrupuloasă a dezbaterii științifice din capitală, calendarul lucrărilor Academiei de științe și meschinele atacuri ce izbucneau în sînul său. O altă ilustrare ne vine din periodicele italiene, germane și engleze: ele rezervau un spațiu amplu vieții academiilor provinciale sau naționale, concursurilor, dezbaterilor, confruntărilor științifice, în special celor ce puneau față în față pe susținătorii și adversarii revoluției chimice înfăptuite de Lavoisier sau ai interpretărilor lui Franklin privind electricitatea.

Moda scientistă se extindea cu repeziciune și, chiar în excesele ei, după cum am spus, îi punea în prim-plan pe intelectuali, burghezi, doamnele din aristocrație, regine și suverani de pe întregul continent, care puteau fi surprinși din ce în ce mai des visînd cu ochii deschiși în fața mașinilor electrice, a fenomenelor miraculoase sau deplîngînd soarta îngrozitoare a lui Pilâtre de Rozier, nenorocos Icar decedat în iunie 1785, mistuit de foc în timp ce traversa Canalul Mîneei în balon. Dar în mijlocul vîrtejului se desena încetul cu încetul o schimbare profundă a cadrelor tradiționale de referință culturală din Occident. Cultura științifică începea să intre de drept în formația intelectuală a elitelor urbane moderne. Între 1700 și 1789, în academiile de provincie franceze, potrivit datelor oferite de D. Roche (dar fenomenul este similar în restul Europei), 50% din mai mult de 2 000 de concursuri propuse au fost rezervate unor subiecte legate de tehnologie și știință. Societățile din Montpellier, Brest, Bordeaux, Orléans, Metz, Valence, Toulouse, în marea majoritate deschise curentului literar-științific, devin, de-a lungul secolului al XVIII-lea, societăți savante, 80% din lucrările lor fiind consacrate științelor. Firește, de cele mai multe ori avem de-a face cu diletanți, cu forme de popularizare uneori superficiale. Totuși, impactul asupra societății civile al acestei ideologii optimiste a progresului uman – ce trebuie obținut prin experiență, observație, metodă științifică – s-a dovedit de o mare eficacitate pe termen lung, învingînd piedicile și prejudecățile. Puterea ei de fascinație s-a exprimat în toate direcțiile. În Italia de Nord, de exemplu, academiile provinciale și societățile agrare au pus în practică o strategie de aculturație științifică orientată în jos, prin intermediul almanahurilor populare unde se vorbea despre Newton, frații Montgolfier, despre descoperirea unei noi planete, Uranus, alături de previziuni astrologice dintre cele mai tradiționale. Era o strategie destinată să schimbe în profunzime imaginarul colectiv al epocii, să legitimizeze definitiv cunoașterea științifică în calitate de extraordinar instrument de transformare și secularizare în rîndurile tuturor păturilor sociale.

În raport cu „triumful științelor”, în saloane, în gazete, în micile cenecluri provinciale, se contura cu rapiditate ceea ce s-a numit a doua revoluție științifică, alimentînd și motivînd înflorirea acestei mode singulare. Roadele ei uimitoare se coceau în liniște în laboratoarele societăților de stat și erau dezvăluite prin intermediul unui limbaj din ce în ce mai specializat în gravele *Mémoires* și în actele academice. Lavoisier își ducea experiențele la bun sfîrșit, determinînd apariția chimiei moderne pe baze cantitative, renunțînd pentru totdeauna la vechiul simbolism de origine alchimică; Lagrange, prin calculul variațiilor, pune bazele unei matematizări definitive a mecanicii; Laplace elaborează teoreme și formule mai rafinate pentru calculul probabilității și aplica legea newtoniană a numărului la toate mișcările stelare. Electricitatea de la începutul secolului, spectaculoasă și de avangardă, care le uluia și fascina atît de mult pe doamnele din saloanele Europei, se pregătea în sfîrșit să devină o analiză fizico-matematică a fenomenelor electrodinamice și magnetice, în operele complexe ale lui Cavendish, Coulomb și Aepinus. În plus, meteorologia, hidraulica (și teoria cinetică a fluidelor bazată pe atom, formulată de Daniel Bernoulli și Mihail Lomonosov), biologia, cu scrupuloasele protocoale experimentale elaborate de Spallanzani, dobîndeau un statut și o rigoare științifice. O comunitate științifică de-acum matură încerca să depășească limitele vechiului sistem de comunicație între centrele de cercetare, intrucît acesta rămînea legat de formula actelor academice, care data din veacul precedent. În jurul anului 1770, problema a fost rezolvată o dată cu apariția primelor periodice științifice: o inovație marcînd aproape simbolic

schimbarea vremurilor. *Journal de physique* al abatelui Rozier apare în 1771. În 1783, tot în Franța, au apărut *Les Annales de chimie*. În Germania, marele adversar al teoriilor lui Lavoisier, Lorenz Crell, se află la originea unor inițiative editoriale similare, cum ar fi *Chemisches Journal*, creat în 1784. În Italia, edițiile milaneză și torineză la *Scelta di opuscoli*, prima datînd din 1775, s-au bucurat de un mare succes, la fel ca numeroasele periodice specializate lansate de Luigi Brugnatelli, din Pavia, ce se adresau, în programul lor, numai oamenilor de știință, dar în concurență deschisă cu oficialele comunicări ale academiilor, lente și solemne, și în polemică aprigă cu cronicile dezinvolve și zgomotoase ale gazetelor.

În definitiv, elementul caracteristic al noilor periodice este tendința spre specializare pe disciplină. Era vorba de o manifestare în plus a nivelului de maturitate atins de o comunitate care, pe lângă o bază solidă de începători într-ale cercetării, încurajați de consensul crescînd al opiniei publice față de științe, vedea apărînd la orizont primii adevărați monștri sacri. Celebrități de prim ordin, ridicate în slăvi de periodice și ziare, răsplătite și primite la curte și pretutindeni, asemenea personaje erau din ce în ce mai frecvent rîvnite de academiile de stat, ce se găseau de-acum în rivalitate în interiorul unui fel de piață a muncii savantului. Erau oameni de știință în general conștienți că trăiesc într-o fază avansată a cercetării și în special a organizării ei, destul de îndepărtată de epoca lui Galilei și Newton. În pofida tuturor diferențelor, datorate contextelor și tradițiilor în care își desfășurau activitatea, ei prefigurau o nouă carieră pe cale de a se contura deja cu claritate în secolul al XVIII-lea, cu etapele ei obligatorii, cu al său *cursus honorum*, cu obiectivele sale și cu o istorie ce merită să fie analizată pe scurt prin mijlocirea cîtorva biografii relevante.

Exemplul cel mai strălucit de cercetător științific profesionist *avant la lettre* a fost, cu siguranță, cel al lui Joseph Louis de Lagrange. Născut la Torino în 1736, el fusese numit la numai nouăsprezece ani profesor de „analiză matematică” în Reali scuole d'artiglieria, Școlile regale de artilerie. Cariera lui – deși trebuie să rămînem conștienți că este vorba de un personaj excepțional – poate fi considerată drept un fel de ideal-tip al savantului din epoca Luminilor. Împreună cu alți oameni de știință piemontezi, militari în marea majoritate, Lagrange a întemeiat în 1757 așa-numita Societă privată torinese, nucleul aflat la originea viitoarei academii de stat, înființată în 1783. Extraordinarul său talent de fizician și de matematician a fost cunoscut și admirat pe întregul continent grație publicației micii societăți, *Mélanges*. În 1763, ca alți numeroși începători din lumea științifică europeană, a desăvîrșit adevăratul rit de inițiere pe care îl constituia voiajul academic. A mers la Basel, Berlin, Paris, pentru a face cunoștință cu viitorii confrăți și a-i saluta cu respect. La Paris, a avut ocazia de a frecventa saloane importante; a devenit prietenul credincios al lui D'Alembert, alături de care avea să administreze mai tîrziu, ca somitate, întregul circuit al academiilor europene. În urma călătoriei, a lucrat cu academiile cele mai importante, a cunoscut primele victorii (de altfel, răsplătite cu generozitate) la concursurile de astronomie, fizică și matematică, iar în 1766, în sfîrșit, a obținut numirea atît de rîvnită ca director al secțiunii de matematică de la Academia berlineză. Ca om de știință și academician, Lagrange ajunsese deja pe culmi. La numai treizeci de ani, la apogeul fulgurantei lui cariere, el putea în final să-și permită luxul de a-și consacra tot timpul cercetării (privilegiu acordat încă unui număr mic de aleși în secolul al XVIII-lea), limitîndu-și datoria instituțională de a examina contribuțiile colegilor și de a produce admirabile construcții

ale cugetării care fascinează și astăzi prin îndrăzneala iscusinței lor. Din anii 1780, ca mare maestru consacrat, Lagrange s-a angajat discret pe piață. Academiiile din Sankt Petersburg, Neapole și Torino și l-au disputat fără să se zgîrcească la bani, dar el a preferat să meargă la Paris. Acolo a trecut neatins prin Teroare, Thermidor și Imperiu. Geniul și prudența lui i-au deschis porțile Pantheonului, ca primul cercetător științific printre părinții Franței moderne.

O altă carieră nu mai puțin extraordinară a fost cea a lui Leonhard Euler (1707-1783), eminent reprezentant al numeroasei colonii a oamenilor de știință elvețieni de limbă germană (printre ei se remarcă frații Bernoulli), care însușesc piața academiilor. În cazul lui Euler, regăsim aceleași etape parcurse de Lagrange, ca de altminteri de majoritatea cercetătorilor din perioada respectivă care aveau intenția de a se consacra studiului științific: primele lucrări de matematică apărute în *Acta eruditorum*; douăsprezece premii ciștigate între 1738 și 1772; articole în actele oficiale ale celor mai mari academii de stat; în sfârșit, s-a instalat în Rusia în 1727. Avea să rămână acolo pînă în 1744, cînd a acceptat ofertele avantajoase ale lui Frederic al II-lea și a plecat la Berlin. Multă vreme, a continuat să fie plătit de ambele academii, în calitate de consultant tehnic și științific al celor două guverne. În egală măsură în Rusia și în statul prusac, în afară de faptul că a organizat cercetarea și a predat, Euler s-a ocupat de hidraulică, a alcătuit hărți, calendare, manuale de artilerie și navigație. A avut și o intensă activitate de publicist, a popularizat marile idei științifice și filosofice ale secolului, punînd problema legăturii lor cu religia. Într-adevăr, el a fost autorul unuia dintre *best-seller*-urile epocii: *Lettres à une princesse d'Allemagne*, tipărit de douăsprezece ori în franceză și tradus în numeroase limbi, printre care engleză (nouă ediții), germană (șase) și rusă (patru). Comparativ cu cea a lui Lagrange, cariera lui Euler s-a îmbogățit cu un element suplimentar: pasiunea lui încăpățînată pentru învățămînt. El a format prima generație de fizicieni și chimiști ruși capabili să rivalizeze cu colegii lor europeni. Rusia îi datorează intrarea în scenă a lui Kotelnikov, Rumovskij, Sofronov și mai ales a lui Mihail Vasilievici Lomonosov, un „Lavoisier siberian”, născut în 1711 în provincia Arhanghelsk. Printre oamenii de știință ai epocii Luminilor, acesta din urmă reprezintă un caz deosebit de interesant de carieră științifică realizată într-un context de subdezvoltare culturală, el constituie aproape un produs *in vitro* al mecanismelor de reproducere ale circuitului academic european.

După studii la Marburg cu Wolff, Lomonosov parcursese în întregime tradiționalul *cursus honorum*, devenind academician la Sankt Petersburg în 1742. În orașul monumental pe care Petru cel Mare îl voia o poartă a Rusiei spre Occident, el a înființat laboratoare de chimie, a elaborat proiecte pentru universitatea din Moscova și a studiat, cu rezultate însemnate, subtile modele matematice ale unei teorii cinetice a gazelor, bazată pe atom. După modelul colegilor parizieni, berlinezi și torinezi, Lomonosov a devenit și consultant tehnic al guvernului, a consacrat mult timp metalurgiei, geodeziei și hidraulicii, a alcătuit manuale pentru școli, dar în special a pus bazele limbajului științific rus datorită traducerilor sale. Fulguranta lui carieră de om de știință și de intelectual militant este bine reprezentată prin fidelitatea lui față de un fel de dublă identitate care, pe de o parte, îl face să accepte și să răspîndească enciclopedismul, ideologia scientistă a progresului, impresia de a fi, prin idealurile sale, un membru a ceea ce el însuși definea cu plăcere în scrierile sale ca „Republica științelor”, cu valorile sale cosmopolite, iar pe de altă parte îl face să adere cu convingere la modelul francez al cercetătorului organic legat de stat.

Totuși, carierele oamenilor de știință din secolul al XVIII-lea nu urmau întotdeauna schema academicianului așa cum apare în exemplele prezentate mai sus. Într-adevăr, se cuvine să nuanțăm tipologia rigidă, ținând cont de existența multiplelor articulații intermediare, și să ajungem la un alt important punct de referință în acest domeniu în epoca Luminilor: *natural philosopher* de origine baconiană, deosebit de răspândit în Anglia, Statele Unite și Provinciile Unite. În această privință, să luăm, cu titlu de exemplu, cariera științifică a unui alt mare cercetător de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea: Joseph Priestley, descoperitorul oxigenului, marele adversar al lui Lavoisier.

Este greu să dăm seama de distanța ce separă un „profesionist” ca Lagrange de un „diletant” ca Priestley. Ei reprezintă, într-adevăr, două universuri culturale, instituționale și sociale destul de diferite, uneori ireductibile. Primul aparține în întregime unei societăți închise, corporative, dominate de logica statului absolutist; al doilea reflectă predominanța unei societăți civile mai dinamice și deschise, unde rolul statului este mult mai restrîns. Dacă, după cum am văzut, identitatea savantului a apărut prin dobîndirea rangului de membru al statului, *natural philosopher* se baza, dimpotrivă, pe mitul egalitar al inteligențelor, formulat de Bacon și newtonienele *Boyle Lectures*, care contribuiseră la formarea lui Priestley însuși. El urmează cariera unui autodidact și privește cu ostilitate ipoteza unei cunoașteri științifice din ce în ce mai specializate și profesionale, riscînd să piardă din vedere fecundele întrepătrunderi cu politica, religia și filosofia. Nu din întîmplare Priestley a ajuns tîrziu la cercetările despre electricitate și „tipuri de aer”, chimia modernă a gazelor. Primele lui lucrări au fost prezentări și comentarii la gîndirea politică radicală și la tradiția sociniană, atît de dragă lui. Pentru a avea din ce trăi, a conceput manuale pentru educația tinerilor. Cînd a hotărît să-și consacre o parte din timp cercetării științifice, el a devenit întru totul interpretul modelului de *natural philosopher*, participînd la lucrările ținute de Lunar Society din Birmingham, o societate particulară de provincie unde, sub semnul utilitarismului și al industrialismului, se întîlneau și discutau, pe picior de egalitate, *gentlemen* și oameni de studiu ca Samuel Galton, James Watt, Erasmus Darwin și mulți alții. Priestley a publicat numeroase cărți de succes, traduse în mai multe limbi, urmărind să dezvăluie și să difuzeze cuceririle științei în slujba omului. El își construia singur instrumentele și echipamentul necesar sutelor de experiențe pe care le făcea acasă. Ca un alt celebru *natural philosopher* din secolul al XVIII-lea, Benjamin Franklin, nu a agreat niciodată matematica și metodele științifice revoluționare ale lui Lavoisier sau teoriile intelectualiste abstracte în stilul lui Laplace. A rămas toată viața lui un diletant pasionat de experimentare, credincios unui mod de a concepe și de a face știința care era departe de a fi minoritar și marginal în epoca Luminilor. După cum se știe, abia la sfîrșitul anilor 1800 lumea anglo-saxonă a luat cunoștință, pînă în plan lingvistic, de ieșirea definitivă din scenă a acestui *natural philosopher* în favoarea *scientist*-ului modern (S. Ross, 1964).

În numeroase regiuni din Europa, procesul de transformare fusese totuși mult mai rapid și la sfîrșitul secolului al XVIII-lea putea fi considerat deja încheiat. Într-adevăr, putem discuta la nesfîrșit despre *vexata quaestio* a profesionalismului omului de știință din epoca Luminilor. Criteriile abstracte de evaluare sociologică (definirea corpusului de cunoștințe, remunerația postului, autonomia organizării în materie de formare și conduită) nu sînt întru totul convingătoare. De pildă, a desfășura o activitate de cercetător

științific nu este încă o meserie adevărată, capabilă să definească o categorie de serviciu. Practic, în majoritatea lor, oamenii de știință lucrează *part-time*: cu câteva excepții, este vorba de cele mai multe ori de funcționari ai statului. În arhivele notariale europene nu apare niciodată – din câte știm – profesiunea specifică de cercetător științific. Totuși, din punct de vedere istoric, nu poate încăpea îndoială în privința faptului că, de-acum încolo, au intrat definitiv în scenă o figură și chiar o carieră destul de apropiate din multe puncte de vedere de cele ale cercetătorului științific modern. O figură pe care oricum trebuie s-o evaluăm ținând cont de particularitățile și caracteristicile proprii, condiționate de contextul istoric al Vechiului Regim. În această privință, conștiința contemporanilor ar trebui să rămână mereu un parametru de analiză important.

Dacă, în articolul „Oameni de litere” din *Enciclopedia*, Voltaire includea, în general, printre „oamenii instruiți” și pe cercetătorii din disciplinele științifice, în schimb, în 1753, d'Alembert vorbea cu claritate despre „nobila carieră a științelor”, deosebindu-i riguros pe oamenii de litere de savanți. „Cînd spun savanți, scrie d'Alembert în *Essai sur la société des gens des lettres et les grands*, nu mă refer la cei pe care îi numim erudiți”, ci la acea parte a „oamenilor de litere care se ocupă cu științele exacte”. Fie în *Les Éloges* ale lui Condorcet, fie în articolele din gazetele cele mai importante de pe continent, omul de știință este un subiect recunoscut și recognoscibil, cu totul diferit de filosof, teolog și mai ales de literat. În privința celui din urmă, în anii 1780, se dezvoltă chiar un adevărat antagonism, semn hotărîtor al unei maturări încheiate: în înseși reprezentările colective, este stabilită o legătură între termenii „savant” sau „cercetător științific” și o activitate de cercetare într-un sector specific al cunoașterii. În Italia de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, confruntarea dintre literat și cercetător științific devine un *topos*. Îl regăsim în operele luminiștilor napolitani Galanti și Filangieri. În al său *Del principe e delle lettere*, Vittorio Alfieri scrie pe această temă pagini clare, demne de un modern sociolog al științei, cu scopul de a stabili „diferența dintre litere și științe”. Alfieri îl ataca fățiș pe *scienziato*, cercetătorul științific (folosirea termenului de către autor este de-acum încolo întru totul asemănătoare cu a noastră), denunțîndu-i pactul tacit cu puterea, „șerbă”, dezvăluind ceea ce constituia în opinia lui natura profundă a unei cunoașteri științifice care, pentru a trăi și a progresa, nu se putea lipsi nicidecum de ajutorul și susținerea economică din partea marilor academii de stat. În schimb, „literatul” era într-o situație cu totul diferită, fiindcă activitatea lui nu era condiționată de problema finanțării, așadar el putea – dacă dorea – să nu țină cont de prinț. La adăpost de constrîngerea sufocantă, literatul se bucura de o dimensiune privată a muncii sale (garantată, printre altele, de succesul crescînd al luptei pentru recunoașterea drepturilor de autor) care îi permitea să denunțe despotismul, să predice virtutea și să educe poporul.

Desigur, trebuie să precizăm din capul locului că nu numai Alfieri îi critica pe cercetători și denunța aspectele negative ale „Noii Atlantide”, exprimînd raportul dintre cercetătorul științific și literat în termeni de opoziție între public și privat, între despotism și libertate. Mai mult de un deceniu de polemici violente împotriva lumii academice precedase și pregătise terenul pentru ca, în 1793, Convenția să promulge răsănătorul decret ce prevedea suprimarea imediată a oricărui tip de societate și academie de stat; o adevărată dărîmarea sistemului de patronaj statal asupra culturii,

pentru care guvernul francez plătise numai pentru retribuții peste 250 000 de livre în 1785. Motivele acestei măsuri drastice au fost bine ilustrate de abatele Grégoire, într-un violent discurs rostit în fața membrilor Convenției, pe care merită să-l rezumăm pentru claritatea lui exemplară. Potrivit abatelui Grégoire, prin intermediul instituțiilor științifice, al privilegiilor și al retribuțiilor, fuseseră trădate idealurile democratice și egalitare ale Republicii literelor. Acceptînd să se schimbe principiul comunității culturale cu principiul corporativ, a fost generată în chip inevitabil „un fel de ierarhie între oameni”, ce nu ținea cont de talent și de merit. Trecerea de la comunitate la „corporație academică” sfîrșise, așadar, prin a degenera, pînă într-acolo încît să-i transforme pe membrii săi în „inchizitori ai cugetării” exclușilor. „Spiritul de breaslă” se exprimase cu aroganță, mai ales prin marginalizarea tuturor inovatorilor și nonconformiștilor și prin umilitoarea funcție constînd în a fi „panegiriști” publici, „robi” ai „despoților”.

Cheie de boltă a întregului sistem academic, oamenii de știință rămăseseră multă vreme în mijlocul ciclului. Chiar împotriva lor se înverșunaseră aprigii acuzatori ai breslei academice, atacînd la bază organizarea cercetării, metodele, rolul social al cercetătorului și contestînd însăși imaginea științei ieșite victorioasă din prima revoluție științifică a unora ca Galilei și Newton. Cum s-au putut întîmpla toate acestea, determinînd o gravă criză de identitate a omului de știință din veacul Luminilor, rămîne și astăzi un obiect de investigație și de reflecție pentru istorici, care au subestimat multă vreme aprigele polemici de la sfîrșitul secolului în interiorul comunității științifice europene.

Om de știință și criza de identitate de la sfîrșitul secolului

În mai 1784, referindu-se ironic la „instabilitatea creierelor pariziene”, gazeta italiană *Notizie del mondo* relatează cu numeroase detalii că „mania baloanelor zburătoare” fusese urmată de cea a „magnetismului animal”. „Toți se îmbrîncesc pentru a merge să vadă la Delon pe domnul Mesmer care, doar cu mîinile, vindecă oamenii fără să se mai încurce cu alte medicamente.” În schimb, fără o umbră de ironie, pe un ton contrar al problematicei, o altă gazetă italiană, *Notizie diverse* a lui Lorenzo Manini – originar din Cremona –, relatează aceleași evenimente, arătîndu-se chiar înclinată să ia în serios vindecările obținute de doctorul austriac Franz Anton Mesmer. Opoziția dintre cei ce îl considerau pe Mesmer un șarlatan (cuvînt revenit brusc la modă în Parisul acelor ani) și cei care, dimpotrivă, vedeau în el un mare cercetător neînteles și denigrat de academicienii aroganți se regăsea și în gazetele franceze, germane și în cele din Provinciile Unite. Pretutindeni în Europa, în prima jumătate a anilor 1780, a bîntuit o polemică înverșunată despre existența și puterile fluidului magnetic animal. În ea s-au implicat nu numai oameni creduli din popor, ci și – mai ales – iluștri cercetători, celebri oameni de litere, curți, academii, susținători ai Luminilor, pe poziții de luptă de o parte și de cealaltă. În aceiași ani, apărea în Germania – pentru ca apoi să se răspîndească pe întregul continent – interesul față de fiziognomonie și radiestezie. În plus, în domeniul meteorologiei în curs de constituire, fundamentele teoretice ale astrologiei naturale, epurate de orice intervenție magică, revin

în mod curios în discuție, sub influența lui Giuseppe Toaldo, cercetător, editor curajos al operelor lui Galilei și succesor al acestuia la universitatea din Padova.

Era vorba de o întoarcere răsunătoare la forme vechi de raționalizare, de origine empirică și divinatorie, deja prezente în zorii revoluției științifice și relansate atunci ca forme posibile de cunoaștere, susceptibile să completeze paradigma fizico-matematică a universului-mașină newtonian, care își exercita hegemonia în marile academii de stat. Astfel de științe – sau pseudo-științe, în funcție de punctele de vedere – erau calificate drept „populare” chiar de către protagoniști în scrierile lor, nu atât ca expresii culturale ale unei pături sociale „joase”, ci pentru că erau simple, elementare, străine de abstractele și uneori ininteligibilele teorii intelectualiste ale realității îndrăgite de-alde Condorcet și Laplace. Denis Diderot fusese unul dintre părinții lor în epoca Luminilor. În *De l'interprétation de la nature*, în 1754, el clarificase fundamentele epistemologice ale opoziției dintre două concepții: imaginea științei definite ca atare pornind exclusiv de la utilitatea rezultatelor sale, de la simplitatea instrumentelor de cunoaștere, de tip calitativ și experimental, de la ambiția de a ajunge la o morfologie a naturii, considerată schimbătoare și dinamică, în perpetuă transformare, este contrazisă de imaginea tradițională a științei galileo-newtoniene, alcătuită din legi matematice veșnice, ce trebuie formulate prin intermediul unor *numero, pondere et mensura*. Diderot nu se înșelase prevăzând că reflecțiile lui epistemologice aveau să-și găsească în viitor un larg ecou în mulțimea de diletanți care, la sfârșitul secolului, aveau să se lanseze în practicarea științelor devenite subit la modă. Prin dimensiunile și implicațiile lui, succesul „științelor populare” în cercurile intelectuale și în opinia publică i-a alarmat în chip considerabil pe oamenii de studiu ca Volta, Condorcet, Lavoisier, așa că ei s-au văzut constrinși să intervină și să ia atitudine în mod public. Acuzația de șarlatanism a fost vehiculată pe ambele fronturi, creînd confuzie și punînd în discuție pentru prima oară însăși definiția cunoașterii științifice, element de identitate cu greu dobîndit pentru toți oamenii de știință europeni.

Dar dacă, de-acum încolo, toți istoricii admit ipoteza că polemicile au reprezentat evenimentul cultural cel mai bogat în semnificații politice, sociale și ideologice înainte de Revoluție (R. Darnton, 1984; F. Venturi, 1984), în schimb, interpretarea lor rămîne cît se poate de eterogenă și de contrastantă. Unii au interpretat dezbaterile pur și simplu numai în termeni de întoarcere în forță a magicului, uitînd cît de neînsemnate erau grupurile ocultiste europene și că, în enorma lor majoritate, mesmerienii și susținătorii „științelor populare” erau niște raționaliști convinși, epigoni ai tradiției enciclopedice, ba chiar dușmani declarați ai recursului la supranatural, batjocorit și disprețuit în cărțile lor. În această privință, este de-ajuns să ne gîndim la lucrările mesmerianului Brissot. O altă ipoteză – prevalentă pînă acum –, recunoscînd drept un aspect dovedit caracterul irațional al unor astfel de fapte, preferă să le atribuie chiar responsabilitatea pentru declinul și dispariția Luminilor, începînd cu anii 1780. În realitate, înfruntările dintre Condorcet și Marat, dintre Mesmer și academicieni, destinate să determine dacă metodele de cunoaștere propuse de „științele populare” erau legitime, la fel ca argumentările împotriva breslelor de savanți, pot și trebuie să fie reinterpretate: un spirit critic mai atent se dovedește necesar cu privire la definițiile și categoriile prea rigide ale raționalității și ale cunoașterii științifice din trecut, care au fost recent readuse în discuție de eminenți filosofi și epistemologi.

Totuși, toți istoricii cad de acord asupra unui aspect, și anume că, privind mai îndeaproape, furtuna ce i-a zdruncinat pe oamenii de știință a reprezentat primul mare atac, dat cu o forță și o sensibilitate deja prerevoluționare, împotriva instituțiilor și în chiar miezul sistemului cultural corporativ din Vechiul Regim: „Noua Atlantidă”. De aceea, se cuvine să plecăm de la această idee, dacă vrem să înțelegem un fenomen ce avea să exercite o influență determinantă chiar asupra originalității caracteristicilor Luminilor și asupra interpretărilor lor istoriografice succesive.

În mod paradoxal, tocmai ceea ce am numit „triumful științei” a creat bazele sociale și ideologice ale conflictului. Triumful era însoțit de fenomene corolare, capabile să genereze inevitabil o criză de creștere cu urmări grave. De pildă, sporirea numărului de amatori, diletanți, ce înființau cam pretutindeni mici societăți particulare permițând cu greu orice formă de control din partea academiilor de stat, a contribuit la creșterea tensiunilor. Francmasoneria a jucat și ea rolul ei, prin strategia menită să promoveze educația științifică în mase prin înființarea de academii, de muzee și periodice ce măreau numărul de experimenatori în detrimentul rigorii investigațiilor. În sfârșit, exista litigiul din ce în ce mai accentuat dintre academicieni și universitari pentru cor.rolul asupra profesiunilor: chestiune spinoasă, cu o importanță și dimensiuni europene.

Dar, în afară de elementele de presiune din afara comunității savanților, germenul contestării creștea chiar în interiorul Academiei de științe. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, contestarea a început să se exprime public și în chip izbitor. Inegalitatea și privilegiul impuse prin *Le Règlement* din 1699 au început să fie considerate de-a dreptul josnice chiar de numeroși academicieni. Printre cei dintâi, d'Alembert a vorbit în 1753 despre „un spirit despotice” devenit o regulă de nesuportat în relațiile dintre „oamenii de litere” și a susținut că „forma democratică era singura potrivită pentru un stat ca Republica literelor care nu trăiește decît prin propria-i libertate”. Totuși, același d'Alembert, cel ce contribuisese la politizarea – ca să spunem așa – dezbaterii despre organizarea cercetării, s-a situat apoi în linia întîi în furtuna de la sfîrșitul veacului alături de Condorcet, Lavoisier și Vicq d'Azyr, în apărarea rigidă a corporației academice împotriva exclușilor, Mesmer, Marat, Brissot și atîția alții. Adevărul este că atacul frontal împotriva științei oficiale era atît de radical și de periculos prin implicațiile lui instituționale, politice și epistemologice încît ea nu mai putea admite nici un fel de abandon sau toleranță. Atîta timp cît era vorba de denunțarea plîngăreată a abuzului științelor din partea savanților, exprimată prin baconianul Deleyre în *Analyse de la philosophie du chancelier François Bacon* apărută în 1755, răspunsurile puteau accepta, ba chiar împărtăși anumite reproșuri. Acuzațiile nimicitoare aduse de susținătorii „științelor populare” erau de o cu totul altă natură.

În 1782, Brissot rezuma cu vigoare și subtilitate aspectele cu cel mai mare impact în opinia publică, într-un pamflet intitulat *De la vérité*, destinat să devină un fel de catehism al contestatarilor, care își extrăgeau de acolo ideile și sugestiile pentru a alimenta polemicile, în opusculi și gazete din întreaga Europă. Pentru a demonstra că academiile „dăunează cercetării adevărului”, Brissot stabilea, în maniera lui Rousseau, o paralelă între cunoașterea virtuoasă și liberă a anticilor și aroganța nerușinată, dorința nelimitată de „glorie” și „înavuțire” ale modernilor. La Atena și Roma, niciodată intelectualii nu au devenit astfel „cu brevet”. Pe atunci, nimeni nu ajunsese să conceapă ceva asemănător cu „corporații atît de bizare precum

academiile noastre". Doar „modernii au introdus în imperiul științelor un fel de aristocrație electivă”. După Brissot, costul instituției devenise greu de suportat nu numai în plan moral și social, ci mai ales în virtutea problemelor pe care le puneau progresului cunoașterii. Într-adevăr, la o privire mai atentă, constatăm că acesta era cu adevărat unul dintre punctele nevralgice ale conflictului. Ca toate instituțiile birocratice, academiile de stat sfârșiseră într-adevăr prin a pune peste libera comunitate culturală a oamenilor de știință vâlul apăsător al unei ideologii impermeabile la noutăți, alimentând un tip de cunoaștere codificat, imobil, normativ. Marii cercetători se simțeau de-acum încolo „deținătorii infailibili ai adevărilor”; fiecare noutate era taxată drept „erezie”. Afirmatia categorică, preluată ca slogan ironic de către șarlatani, „Imposibilă mintuirea în afara lui Newton” confirma caracterul conservator, sistematic, al unei cunoașteri caracteristice pentru o fază a științei „normale” – am spune azi împreună cu T. Kuhn – prin care se exprima deschis „prejudicata academică”. Pentru a intra în corporație, trebuia să accepți paradigma științifică dominantă a marilor maestri, „repetându-le toate ideile, dându-le cu scrupulozitate crezare”. Faptul că a existat ceva adevărat în asemenea reflecții exacerbate este dovedit nu numai de polemicele furibunde lansate împotriva celor ce îndrăzneau să atace teoriile lui Newton, ci și de cuvintele intransigente ale unor personaje puternice și ascultate ca Samuel Formey. Deja în 1767, luîndu-se de primii „semi-savanți” purtători ai unei „cunoașteri false”, care începeau să acționeze pe atunci în Germania, el cerea „o jumătate de veac [...] de dictatură” și afirma că „dacă Biserica veghează la cheazășia sacră a religiei, iar tribunalele la menținerea legilor, academiile au sarcina de a face să domnească o cunoaștere epurată, solidă”. Că nu era vorba de o simplă amenințare s-a dovedit prin intervenția oficială a academiilor în răsunătoarele controverse de la sfîrșitul secolului.

În 1784, o dată cu numirea comisiilor regale la Academia de științe și la Societatea de medicină, intra în vigoare la Paris procedura care avea drept scop să stabilească fundamentul științific al magnetismului animal. Cîțiva ani mai tîrziu, la Torino, Reale accademia delle scienze conducea propriile investigații despre radiestezie. În Germania, iluștri savanți din prestigioase universități se războiau în comisii numite special pentru a determina bazele teoretice ale fiziognomoniei și ale unei eventuale științe morfologice a naturii, mergînd dincolo de îngrijorătoarea lectură mistică pe care le-o dădeau Lavater și cîteva cercuri masonice. Pe scurt, pentru prima oară, exploda la un nivel oficial în Europa, în termeni moderni, marea temă epistemologică a ceea ce se cuvine să numim demarcarea. Ce este știința? Care sînt criteriile științificității? Cine le decide? Este legitimă impunerea asociîndu-le conceptului de adevăr? Ca un fel de prefigurare unică și deconcertantă a ceea ce va deveni, în anii 1930, dezbaterea despre definiția științei ce pune fața în față un neopozitivist logic, precum Karl R. Popper, și pe adepții psihanalizei, din procesele-verbale ale comisiei regale despre magnetism, tipărite și comentate de gazetele europene, reieșeau în chip evident două imagini ireductibile ale raționalității științifice. În rolul lor de comisari regali, Lavoisier, Franklin, Bailly repetau insistent că, pentru a judeca mesmerismul, întrebarea-cheie trebuia să se refere la existența sau inexistența fluidului animal și la verificarea lui experimentală. Pentru adversarii lor, în schimb, criteriul de științificitate nu consta decît în verificarea utilității practice a metodei de îngrijire medicală dovedite de vindecări. Pe de o parte, era apărută în mod exagerat o știință care, în realitatea istorică, sfîrșise prin a coincide în

totalitate cu metoda clasică a lui Galilei și Newton; pe de altă parte, era propusă din nou o formă actualizată de raționalism empiric și divinatoriu, calitativ, morfologic, utilitarist, care, după cum am văzut, îi fascina pe Denis Diderot și numeroși savanți de formație rousseauistă. Rezulta inevitabil o opoziție în modul de a concepe omul de știință și instituțiile destinate cercetării: academiile de stat elitiste, selective și cu vocație profesionistă, în primul caz; societăți populare, particulare, însuflețite de amatori, în cel de-al doilea.

Chiar plecând de la asemenea scurte reflecții despre o serie de schimbări particulare, este clar că, dincolo de interesul specific pe care îl merită prin ele însele, triumful științei la sfârșitul secolului, criza mecanicismului fizico-matematic și atacurile îndreptate împotriva lui, chiar amploarea și profunzimea conflictului dintre oamenii de știință par a exista tocmai pentru a contesta interpretările vechi și înrădăcinate referitoare la legătura dintre Lumini și știință. Cine dorește să aprofundeze analiza omului de știință din secolul al XVIII-lea nu poate eluda această temă. După cum se știe, în 1932, printr-o operație laudabilă și importantă ținând să revalorizeze lumea Luminilor după condamnarea ei romantic-hegeliană, căreia i se asociase – deși pe căi diferite și cu alte motivații – școala marxistă, Ernst Cassirer, publicându-și a sa *Die Philosophie der Aufklärung*, puse bazele unei lecturi filosofice de inspirație kantiană a respectivei legături. În ciuda atacurilor și a permanențelor puneri la punct, lectura pare a rezista și astăzi ca un fel de reper, uneori ca o simplă referință implicită, în numeroase lucrări apărute după al doilea război mondial. Definind filosofia Luminilor în principal ca o metodă, o mentalitate, o formă de gândire mai mult decât ca un sistem coerent de idei, Cassirer îi situase originea, nucleul autentic, în revoluția științifică și cuceririle ei, văzînd în Kepler, Galilei și Newton părinții ei spirituali. În opinia lui, elementul caracteristic al culturii Luminilor consta în noua definiție a rațiunii, diferită de cea din secolele precedente și în perfectă concordanță cu procesele de raționalizare proprii paradigmei științifice newtoniene.

De fapt, în lumina a ceea ce am încercat să demonstrăm în paginile precedente, această identificare rigidă nu pare a rezista la proba evenimentelor istorice din anii 1780. Criza de la sfârșitul secolului al XVIII-lea pare, într-adevăr, a da dreptate specialiștilor care au preferat întotdeauna să vadă lumea Luminilor ca un fenomen istoric deosebit de bogat și de complex, cu granițe mai largi și mai greu de deosebit decât cele concepute de Cassirer. În numeroase cărți fundamentale, Luminile au apărut ca o extraordinară tentativă – a cărei natură profundă este de tip politic –, realizată de oameni hotărâți să transforme societatea prin lupta de idei, să creeze un nou sistem de valori (toleranță, egalitate, libertate, filantropie, fericire, cosmopolitism etc.), expresie imediată a unei societăți civile moderne, în sfârșit emancipată și eliberată de împovărătoarea tutelă a Bisericii, a religiilor confesionale și de o idee a politicii concepute pînă atunci exclusiv *ex parte principis* și niciodată *ex parte civium*. Desigur, omul de știință a îmbogățit arsenalul mișcării Luminilor cu arme și sugestii importante pentru a elabora un stil de gândire critică și problematică aptă să intervină în realitate cu scopul de a o transforma. Totuși, dacă am accepta ecuația între Lumini, imaginea lor asupra rațiunii și metoda științifică newtoniană, am sărăci considerabil conținuturile și perspectivele finale ale mișcării.

Prin urmare, nu încapă nici o îndoială că, dacă plecăm de la ipoteza că Luminile au reprezentat în istorie procesul de întemeiere a unui nou și vast

sistem de valori, a unui univers cultural și lingvistic original (antropologii ar prefera poate să vorbească despre noul sistem de credințe și practici sociale și culturale), și nu constituirea unei forme specifice de raționalitate, atunci devine mult mai ușor să analizăm mișcarea științifică și cea a Luminilor ca fiind două fenomene distincte, firește întotdeauna în interacțiune, dar autonome în motivațiile lor de fond. Probabil că ar deveni mai clare rolul și funcția oamenilor de știință catolici sau cel puțin organic legați de instituțiile religioase, poate însuflețiți de o intensă nevoie de religiozitate, cărora nu le-am acordat prea mult spațiu, în pofida neîndoielnicei lor importanțe în cultura secolului al XVIII-lea și a contribuției lor la progresul cercetării. Spre deosebire de pozitivism, căruia îi sînt prea adesea asociate pe nedrept și în mod polemic cînd se face referire la știință (un exemplu în acest sens este dat de celebra *Dialektik der Aufklärung* de Adorno și Horkheimer din 1947), Luminile nu au considerat niciodată (cu intenții ideologice clare) știința drept cheia de boltă a cunoașterii umane. În arborele științei consacrat de *Encyclopedie*, elaborat pe baza facultăților omului (rațiune, memorie, imaginație), o valoare și o însemnătate egale erau atribuite tuturor formelor de cunoaștere, în vederea utopiceii realizări pe pămînt a cetății cerești. Filosofii au iubit știința, au studiat-o, au răspîndit-o, dar au păstrat în privința ei și o fătășită atitudine de detașare și uneori de critică. După cum am văzut, nu numai Rousseau a inaugurat în secolul al XVIII-lea filonul modern – ce avea să se dovedească mai tîrziu din ce în ce mai puternic și incisiv – al criticii morale, politice și filosofice aduse științei. În cursul secolului al XVIII-lea, numeroși promotori ai Luminilor, de la Voltaire la Condillac și Bailly, au reflectat îndelung, mai ales în anii 1780, cu privire la originile îndepărtate ale științelor și în special la cele ale revoluției galileene și newtoniene: ei au elaborat fundamentele unei istorii a științelor care era prezentată ca istoria socială și culturală a unei cunoașteri examinate în chip critic, în același plan cu alte cunoașteri. În concluzie, experiența intelectuală a savantului în epoca lui Voltaire nu poate rezuma ea singură amploarea referințelor Luminilor și voința politică de transformare a realității întrupate de reprezentanții lor.

Ceea ce nu înseamnă că omul de știință nu a jucat un rol extraordinar în determinarea caracteristicilor Luminilor. Dimpotrivă. Chiar dacă ar trebui să vorbim întotdeauna de o determinare mutuală, nu poate încăpea nici o îndoială în privința funcției comunității științifice față de diferitele forme asumate de mișcarea Luminilor de-a lungul veacului. Se știe foarte bine că prestigiul și nezdruincatele certitudini ale universului-mașină al lui Newton au alimentat reflecțiile unui sector important al lumii Luminilor pînă la apariția ultimului volum al *Enciclopediei*, în 1722. Celebrul portret al *Filosofului* de Du Marsais, considerat pe drept cuvînt unul dintre manifestele Luminilor, aparține în întregime acestei prime mari faze. În text, pusă față în față cu o natură-orologiu și cu legile matematice, eterne și liniștitoare, se desprindea senina și orgolioasă figură a unui nou filosof, capabil să-și domine pasiunile și emoțiile, dînd întîietate unei rațiuni critice și metodologice. O dată religia și misterele ei lăsate în urmă într-un mod ironic și detașat, pe un ton de-a dreptul libertin, singura divinitate recunoscută și venerată de filosof era omenirea, în special societatea civilă, luată – cu o evidentă voință iconoclastă – drept unic Dumnezeu. În schimb, în opusculul apărut în 1782, intitulat *Système de la raison ou le prophète philosophe*, portretul desenat de J.-L. Carra ține de o fază cu totul diferită a Luminilor. Aceste pagini exprimă o mutație profundă în climatul intelectual și contextul

istoric. Percepem aici afirmarea unui sentiment de veritabilă atotputernicie a ființei umane, datorat triumfului științei – la care ne-am referit mai sus –, asociat cu exaltarea sugestivă ce va fi stîrnită de baloanele aerostatice, ca și cu răspîndirea unei imagini vitale și dinamice a naturii și cu recunoașterea explicită a autonomiei și a forței lumii pasiunilor în raport cu rațiunea. Dacă sarcina istorică a Luminilor se dovedea a fi aceea de a determina emanciparea omului, crearea de noi valori pentru o societate civilă modernă, profetul filosof integra neonaturalismul de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, implicațiile lui politice și filosofice, confruntarea în plină desfășurare dintre diferitele forme de raționalizare științifică. Acestea din urmă structurau domeniul aptitudinilor și al instrumentelor aflate la dispoziția omului, făcîndu-l mai amplu și mai complex. Dacă pentru Du Marsais numai rațiunea putea și trebuia să slujească drept făclie filosofului în înaintarea lui prin întuneric, caracterizînd astfel prima fază a Luminilor, în schimb, pentru Carra, se cuvenea a recunoaște că arsenalul aflat la dispoziție devenise de-acum mai vast: noua sfință treime a Luminilor de la sfîrșitul veacului extinsese la sensibilitate și la adevăr rolul fundamental rezervat înainte exclusiv rațiunii. Între primele și ultimele generații de oameni ai Luminilor, însuși tonul argumentărilor se schimbaseră radical. Pe cît de senine și detașate păreau reflecțiile lui Du Marsais, pe atît de pătimașe, violente și declamatorii deveniseră cele ale lui Carra. „Primul drept al omului – scria acesta din urmă – este cel de a fi, al doilea drept este cel de a gîndi.”

Voi prezice progresele rațiunii. [...] Marea familie a oamenilor va fi deci întrunită și nu va fi decît o aceeași societate! Așadar, codul legilor naturale va fi atunci singura autoritate de care va fi nevoie pentru a conduce mulțimea. Egalitatea morală nu va mai fi o problemă! Împărțirea bunurilor va fi reglementată prin echitatea distributivă, și nu prin capriciul despotice! [...] Jos cu viciul, crimele celebre nu vor mai fi drepturi ca să fie respectate; totul va intra în ordine, fiindcă, în sfîrșit, îi vine rîndul și sistemului rațiunii.

Accentele mesmerianului Carra sînt într-adevăr profetice, demne de o escatologie laică, impregnate de o autentică religiozitate. De fapt, un asemenea mod de a se exprima nu era cîtuși de puțin izolat sau specific doar în mediile de adepți ai „științelor populare”. Este suficient să citim *Esquisse d'un tableau des progrès de l'esprit humain* de Condorcet, neînduplecatul dușman al mesmerienilor, pentru a regăsi patosul religios al profetului filosof. Cert este că protagoniștii din noua fază a Luminilor, din amurgul veacului, erau figuri diferite de cele din trecutul apropiat. Intrarea în lojele masonice a unei întregi generații de intelectuali crescuți în idealurile *Enciclopediei* schimba radical atitudinea față de reprezentările istoriei și problema neliniștitoare a religiozității, față de aptitudinea ei de a deveni un extraordinar instrument de comunicare, simplu și nemijlocit într-un mod ideal, ce o făceau capabilă să creeze un raport eficient între pătura superioară și cea inferioară în răspîndirea Luminilor. Cu o asemenea mișcare profetică a Luminilor, pătrunsă de radicalism politic și destinată să devină adevăratul ferment de cultură a mentalității revoluționare, a avut de-a face omul de știință al anilor 1780. Fără îndoială, în triumful științelor, el a avut o însemnătate hotărîtoare în dezlănțuirea speranțelor și a dorinței de răscumpărare, alimentînd, printre altele, prin neonaturalismul său, prin imaginea unei ordini naturale în transformare și mutație, ideea revoluționară potrivit căreia poate să se schimbe și ordinea socială și, prin urmare, să se regenereze

omul, creînd cetăţeanul. În această privinţă, cuvintele lui Robespierre din 1794 se dovedesc edificatoare: „Totul s-a schimbat în ordinea fizică şi totul trebuie să se schimbe în ordinea morală şi politică”. Dar la sfîrşitul secolului al XVIII-lea omul de ştiinţă şi omul Luminilor au găsit posibilitatea de a se influenţa unul pe celălalt pe terenul reflecţiei complexe ce a determinat deplasarea semantică, din tradiţionala tabără religioasă în cea laică, a unui concept teribil şi totodată sugestiv: adevărul. Prin urmare, cuvîntul „adevăr” pare a-i obseda pe oamenii Luminilor de orice naţionalitate: de la Condorcet la Lessing, Radişcev şi Filangieri, fiecare îi atribuie sarcini şi semnificaţii impregnate de o intensă religiozitate laică, situînd în el puterea de a comunica triumfurile gîndirii, valorile şi speranţele. Printre oamenii de ştiinţă, rapidul proces de apropiere a cuvîntului magic se încheie rapid pe parcursul ultimilor ani ai secolului al XVIII-lea şi lăsa deja să se întrevadă transformarea lui în dogmă în veacul următor. Acolo unde Galilei, în bătaia cu teologul, ezitase şi dăduse înapoi, profetul filosof şi om de ştiinţă Condorcet nu a pregetat nici o clipă cînd a revendicat plin de mîndrie adevărul ştiinţei şi al raţiunii, ca fiind singurul şi veşnicul adevăr, punînd pentru totdeauna în umbră vechile pretenţii ale teologilor. În concluzie, omul de ştiinţă din epoca Luminilor îşi cucerise pe de-a-ntregul, pînă la ultimele consecinţe, dreptul de a deveni pe viitor, şi în bine, şi în rău, unul dintre protagonişti absoluţi ai istoriei umane. Putea fi considerat încheiat în sfîrşit lungul drum început în Antichitate, întrerupt, apoi reluat în epoca modernă o dată cu revoluţia ştiinţifică.

Bibliografie

- Baker (K.M.), *Condorcet. From Natural Philosophy to Social Mathematics*, Chicago, 1975.
- Candee Jacob (M.), *The Newtonians and the English Revolution, 1689-1720*, Ithaca, 1976.
- Darnton (R.), *La Fin des Lumières: le mesmérisme et la Révolution*, Paris, 1984.
- Ferrone (V.), *Scienza, natura, religione. Mondo newtoniano e cultura italiana nel primo Settecento*, Neapole, 1982; trad.engl., *The Intellectual Roots of Italian Enlightenment. Newtonian Science, Religion and Politics in the Early Eighteenth Century*, New Haven, 1993.
- , *La nuova Atlantide e i lumi. Scienza e politica nel Piemonte di Vittorio Amedeo III*, Torino, 1988.
- , *I profeti dell'Illuminismo. Le metamorfosi della ragione nel tardo Settecento italiano*, Roma — Bari, 1989.
- Gillispie (C.C.) (ed.), *Dictionary of Scientific Biography*, New York, 1970-1980.
- , *Science and Polity in France at the End of the Old Regime*, Princeton, 1980.
- Guerlac (H.), *Essays and Papers in the History of Modern Science*, Baltimore, 1977.
- Hahn (R.), *The Anatomy of a Scientific Institution. The Paris Academy of Sciences, 1666-1803*, Berkeley, 1971.
- McClellan III (J.E.), *Science Reorganized. Scientific Societies in the Eighteenth Century*, New York, 1985.
- Rausky (F.), *Mesmer o la rivoluzione terapeutica*, trad.it., Milano, 1980.
- Roche (D.), *Le Siècle des Lumières en province. Académies et académiciens provinciaux, 1680-1789*, Paris, 1978.
- , *Les Républicains des Lettres. Gens de culture et Lumières au XVIIIe siècle*, Paris, 1988.

- Ross (S.), „Scientist: the story of a word”, in *Annals of Science*, vol. XIX, 1964, pp. 65-85.
- Rossi (P.), „Lo scienziato”, in Villari (R.) (ed.), *L'uomo barocco*, Roma – Bari, 1991, pp. 299 sq.
- Rousseau (G.S.) și Porter (R.) (ed.), *The Ferment of Knowledge. Studies in Historiography of Eighteenth-Century Science*, Cambridge, 1980.
- Venturi (F.), *Settecento riformatore*, vol. V, t. I, *La caduta dell'Antico Regime (1776-1789)*, Torino, 1984.
- Vucinich (A.), *Science in Russian. A History to 1860*, Stanford, 1963.

Capitolul VI

ARTISTUL

Daniel Arasse

În 1783, cînd Heinrich Füssli își expune *Coșmarul* (Detroit, Institute of Arts) la Royal Academy din Londra, opera constituie un eveniment. Niciodată nu se mai văzuse o pînză de acest gen: nu aparține nici uneia dintre categoriile ce organizează producția și receptarea picturii la timpul respectiv (istorie, gen, portret sau peisaj) și nici nu încearcă să placă în vreun fel. Firește, tema se înrudește cu acele subiecte terifiante de mare succes în Anglia la sfîrșitul secolului al XVIII-lea: expoziția de la Royal Academy conținea de altminteri și o *Luptă a sfîntului Mihai cu Satana* de Benjamin West, o *Fantomă a Clitemnestrei trezind Furiile* de Downman și un *Eol provocînd o furtună* de Maria Cosway. Dar *Coșmarul* nu comportă nici o referință cultivată, iar monștrii lui Füssli doar dau năvală într-un interior contemporan. Pictorul vrea să-și deranjeze spectatorul; Horace Walpole în persoană nu dă greș caracterizînd opera drept „*shocking*”.

Totuși, tabloul nu este blamat; dimpotrivă, are parte de un succes răsunător care îi asigură imediat lui Füssli o faimă mondială: gravurile răspîndesc imaginea de-a lungul întregii Europe și, pe parcursul carierei, pînă în anii 1810-1820, *Coșmarul* îl însoțește pe Füssli prin intermediul copiilor, reproducerilor și variantelor pe care este invitat să le facă după capodopera sa. Pictura este una dintre cele mai celebre din epocă tocmai întrucît corespunde așteptărilor multiple și diverse – astfel că putem vedea astăzi în ea un exemplu de complexitate specifică inspirației și scopurilor comune artistului și publicului din veacul Luminilor.

Căci, oricît de surprinzător ar părea la prima vedere, *Coșmarul* este o operă „luministă”. Füssli denunță credințe superstițioase care continuă să provoace coșmaruri la intervenția ființelor supranaturale (incubi, sucubi și alți *cobolts*). Acestea ar veni să tulbure somnul, să posede și să îngrozească mintea celui sau celei care doarme. În concordanță cu teoriile medicale și filosofice moderne (reluete de Kant în 1798 în a sa *Antropologie pragmatică*), Füssli apreciază că la baza coșmarurilor se află cauze fiziologice precise, iar a doua versiune a *Coșmarului* (1790-1791, Frankfurt) este concepută pentru a servi drept fundament la una dintre cele patru ilustrații realizate de el pentru *The Botanic Garden* de Erasmus Darwin, cel ce va aprofunda în a sa *Zoologia or the Laws of Organic Life* (1794-1796) analiza mecanismelor fiziologice ale visului.

Totuși, forța de impact și succesul *Coșmarului* nu țin de concepția inspiratoare ci, dimpotrivă, de faptul că, pentru a da chip concepției Luminilor, Füssli a folosit materialul cel mai tradițional al folclorului și al superstiției pe care o combate. Tabloul arată că monștrii sînt produsele coșmarului, și nu cauza lor; dar claritatea imaginii le dă o realitate echivalentă cu aceea a trupului tinerei adormite și impune prezența lor înspăimîntătoare. (Este necesară o atenție meticuloasă pentru a observa cum conturul incubului este vag, inexistent în comparație cu desenul clar al trupului contorsionat al femeii adormite.) Dialectica paradoxală a lui Füssli o anunță astfel pe aceea care se va afla,

peste câțiva ani, la baza atîtor opere de Goya, artistul Luminilor născocitor de tenebre. *Coșmarul* ne face să ne gîndim mai ales la foarte celebra planșă (a patruzeci și treia) din *Capriciile* publicate în 1799: *Somnul Rațiunii naște monștri*. Într-o fază precedentă, din 1797, planșa conținea o inscripție unde autorul declara că dorește doar „să alunge prejudecățile dăunătoare și să perpetueze, prin lucrarea *Capriciului*, dovada imuabilă a Adevărului”. Ca Füssli, Goya figurează prejudecăți și superstiții doar pentru a le combate mai bine.

Comparația între Füssli și Goya ne pune în fața unuia dintre paradoxele cele mai remarcabile pe care le înfruntă o întreagă familie de artiști ai Luminilor: legătura indisociabilă și contradictorie dintre claritatea luminoasă a Rațiunii și a Principiilor ei (care îl inspiră pe artist) și forța de nestăvilit a Tenebrei tocmai împotriva cărora oamenii Luminilor au pornit lupta. Concepția diurnă a neoclasicismului, în special în formula ei davidiană, afirmă fără ambiguitate încrederea în perfectibilitatea societății și a individului. Energia ei, tensionată și voluntaristă, reprezintă însăși manifestarea acestei încrederi. Însă arta lui David nu constituie decît un aspect, particular și original, al neoclasicismului. El nu-i epuizează bogăția și, așa cum este imposibil să raportăm exclusiv neoclasicismul davidian la Revoluția franceză (el a început cu mult înainte de 1793 și chiar de 1789), tot astfel nu este cu puțință să vedem în moda din ce în ce mai răspîdită a înfricoșătorului și a obscurului dovada unei decepții *fin de siècle* legate de Rațiune. A *Philosophical Enquiry into the origin of our ideas of the Sublime and the Beautiful* de Edmund Burke fundamentează teoretic plăcerea procurată de obscur și de înfricoșător. Or, ele datează din 1757, iar din 1758 foarte raționalul Diderot apreciază, la rîndul său, că poezia „cere ceva enorm, barbar și sălbatic”. Să nu uităm că veacul Luminilor este și cel al Sensibilității și al Sentimentului, iar sensibilitatea delicată se poate transforma în mod catastrofal în dezlănțuire de pasiuni și de impulsuri obscure. Întrepătrunderea dialectică a Clarității și a Tenebrei se află în miezul inspirației artistice a Luminilor.

Și în această privință, *Coșmarul* lui Füssli este semnificativ, întrucît prima lui versiune, realizată fără nici o comandă, ascultă foarte probabil de motivații pe cît de personale, pe atît de „tenebroase”. Pe dosul pînzei, parcă în taină, Füssli a pictat portretul unei tinere. După toate aparențele, este vorba de nepoata lui Lavater, Anna Landolt, de care Füssli se îndrăgostise nebunește, cu disperare, la Zürich în 1778. Așadar, conceput recto-verso, *Coșmarul* are aspectul unei vrăji făcute de departe împotriva inaccesibilei amante: pictorul vrea să bîntuie nopțile celei pe care nu o poate poseda decît în vis – în visuri asemănătoare celui descris într-o scrisoare către Lavater din 16 iunie 1779. Deci, chiar dacă pe fața tabloului figurile tinerei, a monstrului și a iepei sînt inspirate de modele antice și renaștentiste, chiar dacă Füssli practică aici o „inventie” deja bazată pe ceea ce va numi în 1801, într-o conferință la Royal Academy, „judicioasa adopție a figurilor în artă”, dosul pînzei dezvăluie că ea era investită cu o funcție aproape magică – indicînd în ce măsură intimitatea subiectivă a artistului din veacul Luminilor poate adăposti impulsuri neclare.

Ne gîndim din nou la gravura lui Goya. Monștrii lui nu sînt incubi cu o existență incertă. Cucuvelele și liliecii generați de somnul Rațiunii sînt animale nocturne foarte reale, iar o asemenea imagerie nefastă își găsește originea în iconografia clasică (în special cea a cărților de embleme). În planșa din 1797, Goya afirmă de altminteri că limbajul lui este „universal”. Gravura lui trebuie înțeleasă ca o alegorie: „clară, expresivă, elocventă”, în

termenii folosiți de Gravelot și Cochin în *Iconologie par figures* publicată la Paris între 1765 și 1781. Dar legenda imaginii afirmă și că bărbatul adormit, al cărui somn dă naștere monștrilor, nu este altul decât „autorul” – așadar, Goya în persoană; prin urmare, pictorul nu se consideră la adăpost de nebuniile și superstițiile pe care le condamnă, ferindu-se totuși să pretindă că le cunoaște remediul. La origine, *Somnul Rațiunii naște monștri* trebuia să folosească drept frontispiciu la o culegere de gravuri intitulate *Visele*. Devenită *Capriciile*, culegerea primește ca frontispiciu un *Autoportret* cu expresia disprețuitoare – ca și cum artistul ar alege să deschidă printr-o imagine apotropaică a lui însuși povestirea îngrozitoarelor experiențe nocturne prezentate în lucrare. De altfel, în căutarea fundamentală a puterilor Tenebrelor, Goya va merge mult mai departe decât Füssli; finalmente, după cum a arătat Jean Starobinski, cel din urmă se menține „dincoace de diform și de abject”. Dimpotrivă, mânia lui Goya împotriva Tenebrelor are „ceva nocturn” și conferă obscurului pe care îl caricaturizează „o claritate aspră și masivă, ce nu mai poate fi trimisă în neant”.

Astfel, nu i-am putea înțelege pe artiștii Luminilor, nici pretinde să conturăm o figură colectivă, presupunând la ei o luminoasă unitate de inspirație. Nu numai că, în funcție de locuri și momente, diverșii artiști sînt însuflețiți de tendințe diverse și operează alegeri artistice, filosofice sau politice diferite, dar chiar în interiorul aceluiași artist se pot înfrunta instanțe dintre cele mai contradictorii – între Lumini și Tenebre, Pasiuni și Rațiune. Tocmai această înfruntare dă artei Luminilor energia cea mai puternică – indiferent că Rațiunea se avîntă în a stăpîni prostia, iar Lumina în a stăvili Umbra sau că, în rezistența pe care o opun propriei dezvoltări, figurile Noptii se găsesc investite cu o fascinantă și irezistibilă vitalitate, ca și cum în ele ar sălășlui izvoarele adînci ale vieții.

Oricare le-ar fi alegerile și orice formă ar adopta stilurile lor, artiștii Luminilor împărtășesc aceeași idee: ei au cu toții, sub diverse forme, o înaltă conștiință a artei lor, a misiunii ei în societate. Pentru Lumini, demnitatea și legitimitatea creației artistice trec prin considerațiile morale și sociale conținute în operă, dincolo și dincoace de calitatea ei strict formală. Din anii 1730, William Hogarth dezvoltă astfel o formă nouă de „pictură de istorie”: prin intermediul unei serii de tablouri (opt scene pentru *The Rake's Progress* în 1733-1735, șase pentru *Mariage à la mode* în 1743-1745), el ilustrează o moralitate contemporană. Considerîndu-se, în propria-i exprimare, un „pictor de istorie comică” (*Comic History Painter*), el nu dă ca exemplu propriile valori, ci descrie aspectele ridicole și viciile aristocrației și ale claselor de mijloc. Ironia trebuie să ajute la a corecta moravurile și, pentru a-și face lecția mai eficace, Hogarth o răspîndește prin gravură și alege teme luate din piese de teatru sau romane celebre. În sprijinul unui pamflet de Fielding despre ravagiile alcoolismului, aceeași atitudine îl determină să imprime în 1751 două gravuri complementare: *Gin Lane* și *Beer Street*. Dacă ar fi să-l credem, moralitatea socială a lui Hogarth este conservatoare, iar prețul ridicat al gravurilor împiedică difuzarea lor către mase, însă artistul promovează ideile și interesele clasei medii instruite – a cărei stimă îi asigură, în schimb, propria-i demnitate.

Arivismul și dorința de succes social îl determină pe Jean-Baptiste Greuze să adopte un comportament de multe ori ambiguu; totuși, „pictura morală” promovată de el decurge dintr-o ambiție echivalentă. În acest sens îl înțelege și îl laudă Diderot în 1763, mulțumit de „curajul” lui Greuze de „a face

morală în pictură”, de „a ne impresiona, a ne instrui, a ne îndrepta și a ne îndemna la a fi virtuoși”. Revine asupra aceluiași aspect în 1765, opunându-i în următorii termeni pe Greuze și Baudouin, ginerele lui Boucher (concluzia este edificatoare): „Gruze s-a făcut pictorul predicator al bunelor moravuri, Baudouin, pictorul predicator al celor rele; Gruze, pictor de familii și oameni cinstiți; Baudouin, pictor de ospicii și libertini. Din fericire, el nu are nici desen, nici geniu, nici culoare, pe când noi avem și geniu, și culoare și vom fi cei mai puternici”.

Cele două tablouri (*Saint Roch* și *Bélisaire*) prezentate de David pentru Salonul din 1781 sînt la fel de semnificative. Pictura *Le Saint Roch intercédant auprès de la Vierge pour les pestiférés de Marseille* este executată la comanda Biroului de sănătate publică cu scopul de a comemora epidemia din 1720. Or, reluînd tradiția iconografică a sfîntului intercesor, David mai degrabă subliniază nenorocirea și disperarea ciумаților decît preaslăvește intervenția în sine. Această tratare deosebită a temei a putut fi interpretată ca un atac voalat împotriva Bisericii – mai indiferentă, se pare, la soarta săracilor decît la cea a bogașilor, de vreme ce, din patruzeci de mii de victime din 1720, abia o mie aveau rangul social superior celui de muncitor sau meșteșugar. În schimb, alegînd să picteze un *Bélisaire* pentru primirea lui la Academie, David adoptă o temă ale cărei rezonanțe politice au adus-o la modă, în special după apariția, în 1767, a romanului moralizator al lui Marmontel. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, figura lui Belizarie, general adus la sapă de lemn prin nedreptatea cinică și nerecunoștința împăratului Iustinian, constituia un suport ideal pentru propaganda socială și politică a reformatorilor liberali și a conservatorilor moderați. Alegerea lui David era cu atît mai potrivită, cu cît contele d'Angiviller, director al Clădirilor regelui după urcarea pe tron a lui Ludovic al XVI-lea (1774), era prieten personal al lui Marmontel, el însuși secretar al Academiei franceze.

Astfel, am putea înmulți exemplele care, în genuri foarte diferite, atestă angajamentul moral, social sau politic ce stă la baza alegerii operate de artistul „luminat”. *Enciclopedia* rezumă foarte bine concepția afirmînd, la capitolul „Interesant”, că artistul trebuie să fie „filosof și *honnête homme*” și că interesul unei opere de artă constă în conținutul ei moral și social. Aceeași concepție afișează La Font de Saint Yenne, inventator al criticii de artă în sensul modern, cînd cere din 1754 ca tablourile cu subiect istoric să fie „o școală a moravurilor” și să ia drept temă faptele virtuozose și eroice ale marilor bărbați, exemple de omenie, generozitate, măreție și curaj. Ideea nu este nouă, iar voința de morală în artă poate fi convențională, conservatoare și chiar obscurantistă. Dar, așa cum era formulată atunci, ideea de responsabilitate socială a artistului are valoare de critică împotriva decadenței și a corupției din societatea contemporană. La fel ca scriitorul sartrian, artistul Luminilor acționează prin „dezvăluire”, opera lui face „apel la libertatea” publicului său. Diderot dorește să se picteze „așa cum se vorbea în Sparta”, iar Winckelmann, istoric-teoretician al întoarcerii la valorile antice, afirmă că numai Libertatea poate înălța arta la desăvîrșire, după cum demonstrează îndeajuns, în opinia lui, frumusețea fără egal a artei clasice grecești.

Să subliniem totuși imediat: concepția asupra misiunii artistului nu implică o conștiință politică revoluționară, iar revoluția artistică ce are loc nu poate fi nicidecum asimilată cu viitoarea revoluție politică din Franța. După cum vom vedea mai departe, nu numai că voința de morală și de seriozitate în artă este încurajată de șefii politici, dar găsim artiști neoclasici

conservatori în număr la fel de mare ca cel al artiștilor progresiști sau revoluționari. Evoluția lui Antonio Canova este exemplară. În 1779, *Dedal și Icar* este o sculptură foarte admirată la Roma, dar sculptorul este invitat să-și modereze virtuozitatea realistă în numele idealului greco-roman. Din 1783, *Tezeu și Minotaurul* arată că lecția a fost înțeleasă – iar rezonanțele morale și politice ale operei poartă pecetea unui artist „luminat”. Renunțând la prima lui idee (lupta celor doi factori antagoniști), Canova îl reprezintă pe Tezeu așezat victorios pe corpul monstrului mort. Minotaurul este inspirat de o planșă din *Pitture antiche d'Ercolano e contorni*, iar efectul lui brutal de realitate contrastează cu perfecțiunea idealizată a lui Tezeu, al cărui trup constituie o desăvârșită actualizare a ceea ce Winckelmann considera semnul distinctiv al perfecțiunii clasice: „măreția calmă” și „noblețea liniștită”. Opera este salutăată ca fiind „primul exemplu, dat la Roma, de reînviere a stilului, sistemului și principiilor din Antichitate”. Ca răsplătă pentru această capodoperă și în ciuda stării îngrijorătoare a finanțelor sale, statul venețian îi acordă tânărului Canova o pensie anuală. Mai mult decât reușita artistică, este încununat conținutul politic al sculpturii. Învăgător idealizat al monstrului din Creta, Tezeu întrupează patriotismul Serenissimei: după ce a pierdut ultimele posesiuni cretane în 1715, Veneția a trebuit să cedeze turcilor Peloponezul în 1718, iar în 1770 nu a putut interveni în nici un fel când aceștia au înăbușit cu brutalitate o răscoală în Creta. Idealul Libertății triumfând asupra bestialității rămâne totuși excepțional în opera lui Canova. În anii 1780, reacțiunea are câștig de cauză la Veneția și determină, în special, dispariția mișcării liberale *di Barnabotti* de care erau indirect legați comanditarii lui Canova. Idealismul lui Canova devine mai conservator, aproape nostalgic, ca și cum Frumusețea veșnică a celor din Antichitate nu ar putea fi surprinsă decât în răsfrângerea unei iremediabile absențe. În orice caz, în 1799, când vizitatorii francezi ai atelierului său din Roma văd în *Hercule și Lichas* o alegorie a lui Hercule francez doborând monarhia, Canova declară că nu ar fi reprezentat o asemenea temă pentru nimic în lume și că figura lui Lichas ar putea însemna la fel de bine libertatea degenerată. Răspunsul dovedește îndeajuns că idealul de Libertate care, potrivit lui Winckelmann, dusesse arta la perfecțiune nu era asimilat cu cel răspândit de Revoluția franceză în lungul și în latul Europei.

Nu în registrul politic îi reunește pe artiștii Luminilor voința de seriozitate și de morală în artă. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, a manifesta o atitudine luministă în artă înseamnă înaintea de orice a respinge tot ce ține de rococo. Respingerea poate căpăta aspectul unei reacții naționale împotriva unei influențe străine. În Germania, ea se îmbină cu un sentiment anti-francez: stilul rococo și cel *rocaille* sînt strîns asociate gustului ce a triumfat sub Ludovic al XV-lea. În Anglia, schimbarea de stil de la începutul domniei lui George al III-lea este explicit încurajată de arhitectul Robert Adam în numele „simplității decente” specifice tradiției anglicane, pe care o opune bogăției și somptuozității caracteristice pentru luxul Bisericii romano-catolice. Însă fenomenul este european și, din anii 1770, a învins în Italia și Franța, la fel ca în Germania și Anglia, în mediile aristocratice și, totodată, în burghezia aflată în ascensiune. Dincolo de clivajele naționale, politice sau sociale, respingerea rococoului vizează refuzul unei arte concepute ca un lux privat. Artiștii și comanditarii condamnă farmecele „frivole” în favoarea unui ideal de frumusețe rațională și universală, bazat pe claritatea liniei pure. Pentru Füssli, arta moare „dacă urmează poruncile modei sau capriciile vreunui patron”; potrivit lui Reynolds, „opera care nu place decât într-o

epocă sau unei națiuni nu-și datorează succesul decât unei asocieri locale sau accidentale". Or, noua artă se dorește la fel de universală ca Rațiunea: mesajul ei de grandoare și virtute trebuie să se adreseze publicului celui mai larg și, mai departe, omenirii înseși, din toate țările și din toate timpurile.

În pictură, în special efectele coloritului și ale texturii sînt suspecte: „superficiale”, adresîndu-se simțurilor, ele pot fi percepute diferit în funcție de indivizi. Spre deosebire de grația culorilor și acel *je ne sais quoi* aflate la originea celor mai rafinate plăceri, linia este lecția Naturii, iar Rousseau însuși, un om totuși sensibil, consideră că „fără linii, culorile nu valorează nimic”. Mai „naturală” și universală decât coloritul, linia este și mai „adevărată”. După Schiller, „conturul pur” dă o „imagine mai fidelă” a obiectului. Pentru Reynolds, ea aduce în fața ochilor „forma exactă pe care ar trebui s-o aibă fiecare parte din natură”. Pentru William Blake, simplitatea liniară nu este doar „cea mai nobilă podoabă a Adevărului”, ci și unul dintre atributele lui esențiale.

Răspîndirea nestăvilită a neoclasicismului se explică și prin aceea că acest stil cu vocație universală are sentimentul de a regăsi cea mai veche tradiție europeană, cea a picturilor liniare de pe vasele grecești și cea a simplității liniare specifice primitivilor italieni: astfel, Goethe îl admiră pe Flaxman pentru capacitatea lui de a regăsi „spiritul inocent al școlilor italiene primitive”. Respingerea grațiilor „afectate” ale rococoului este trăită nu numai ca o victorie a Rațiunii, ci și ca o întoarcere la izvoarele înseși ale artei europene, înainte de coruperea ei socială. Nu în mod întîmplător, artiștii preferă să situeze la originile picturii mitul fiicei olarului din Corint desenînd umbra profilului iubitului ei proiectată pe un zid: la vremea respectivă, desenul se bucură de prestigiul fără egal de a fi cel mai vechi instrument al reprezentării picturale. Încurajîndu-i, așadar, pe artiști să „reaprendă flacăra Antichității”, Quatremère de Quincy îi îndeamnă la o *revoluție* care este și o *înviere*. După cum scrie Jean Starobinski, modernii se străduiesc „să uite procedeele învățate pentru a lăsa să domnească în ei antica vigoare. [...] Primul om, primele popoare au primit totalitatea artei și a cunoașterii: istoria nu a făcut altceva decât să întunece conținutul iluminării originare”.

Un asemenea demers intelectual și sever constituie un fapt comun ansamblului artiștilor din epoca Luminilor și contribuie la reînnoirea conștiinței teoretice pe care artiștii o capătă în legătură cu creația lor. Este un aspect capital, întrucît reflecția rațională ce însoțește producția artistică determină recunoașterea progresivă a rolului jucat de irațional în opera de artă, în crearea și receptarea ei. Ceea ce constatăm în două domenii privilegiate: definiția genului creator și reelaborarea noțiunii clasice de sublim.

Răspîndirea extraordinară a academiilor constituie o bază și un semn chiar al acestei evoluții teoretice. În 1720, în Europa există doar nouăsprezece academii artistice și numai unele dintre ele oferă un învățămînt artistic; în 1790, putem număra mai mult de o sută, din Philadelphia pînă în Sankt Petersburg. Una dintre instituțiile cele mai reprezentative este Royal Academy din Londra, din 1768, întrucît ea este rodul întîlnirii dintre voința monarhului și o mișcare generală a societății la care participă deopotrivă industriașii, oamenii de afaceri (ei au întemeiat o *Society for the Encouragement of Arts, Manufactures and Commerce*, actuala *Royal Society of Arts*) și artiștii – împărțiți între *Free Society of Artists* și *The Society of Artists of Great Britain*, de unde vor proveni mai tîrziu majoritatea membrilor fondatori ai Royal Academy. Imitînd modelul francez, conferințele de

la Royal Academy vor avea o importanță considerabilă în măsura în care artistul trebuie să-și fie propriul teoretician: conștient de rațiunile inspira-toare și călăuzitoare, el își situează creația în raport cu marile pilde din trecut și cu exigențele cele mai înalte ale artei.

Vivacitatea și actualitatea acestui demers intelectual (ca și caracterul lui european) sînt dovedite de interesul manifestat față de textele de teorie artistică, bine atestat prin cantitatea și rapiditatea traducerilor dintr-o limbă în alta. Cîteva exemple sînt suficiente: *Essai sur l'architecture* de Laugier, publicat în Franța în 1753, este disponibil în Anglia din 1755; *Inquiry into the Beauties of Painting* de Daniel Webb (1760) apare în Franța în 1765, în Germania în 1766 și, în final, în Italia în 1791; *Istoria artei la antichi* de Winckelmann (1764) este tradusă în franceză din 1766, iar în 1765 Füssli fusese primul traducător în engleză al unui text de Winckelmann (*Reflecții despre imitarea operelor grecești în pictură și în sculptură*).

Astfel, artistul Luminilor apare ca o figură în mod hotărît modernă a creatorului, departe în egală măsură de meșteșugarul sau practicianul cu o meserie pur tehnică și de artistul pus cu amabilitate la dispoziția coman-ditarului, îmbogățindu-se din farmecele penelului său, tot executînd portrete sau picturi galante. După ce Winckelmann i-a îndemnat pe pictori „să-și înmoaie penelul în intelect”, artiștii luminiști reflectează. Cînd Greuze declară sus și tare că își înmoaie penelul „în inima sa”, Diderot îl comple-tează; la acest artist desăvîrșit, sensibilitatea și rațiunea merg împreună: „Ar fi de mirare ca un asemenea artist să nu se fi distins în arta lui. Are spirit și sensibilitate; este un entuziast; face studii fără sfîrșit. [...] De îndată ce reflectează la un subiect, acesta îl obsedează și îl urmărește pretutindeni. Însăși înfățișarea lui se resimte”. Și revine după doi ani, în 1765: „Chardin și el vorbesc foarte bine despre talentul lor, Chardin cu chibzuință și sînge rece, Greuze cu căldură și elan”.

Entuziasmul intelectual și sensibil al lui Greuze este un semn al vremurilor. Interesul pentru teoria artistică reînnoiește conștiința pe care artiștii o capătă în privința activității lor, fiindcă Luminile ajung să întemeieze pe rațiune rolul factorilor iraționali în crearea și receptarea operelor. Cu sigu-ranță, faptul de a fi ancorat raționalitatea programată a intențiilor sale „diurne” într-o concepție complexă a geniului creator și o reelaborare decisivă a noțiunii de sublim este unul dintre aporturile hotărîtoare ale epocii.

Din 1750, *Aesthetica* germanului Baumgarten răstoarnă concepțiile tradiționale rearticulînd radical ideea cunoașterii pe care opera de artă ar purta-o în sine și ar propune-o ca experiență. Estetica reprezintă un domeniu asupra căruia „principiul rațiunii”, condiție a oricărei cunoașteri distincte, rămîne fără putere. Dar acestui domeniu aparte, Baumgarten îi recunoaște o valoare specifică: relația estetică este locul și ocazia unei „percepții confuze”, adică o percepție unde întregul se oferă sub aspectul lui imediat, fără a fi cu putință să i se detașeze elementele singulare. Astfel, experiența estetică ține de o sferă preconceptuală a cărei logică nu are nimic de cunoscut; ea are propria ei logică, cea „a facultăților inferioare de cunoaștere”. Baumgarten respectă în continuare autoritatea Rațiunii, dar concepe estetica drept o „gnoseologie inferioară”: „facultățile inferioare” ale sufletului sînt ele însele dominate de o lege proprie lor care, deși „inferioară”, nu înseamnă că nu e lege. Relația estetică cu lumea este definită ca o „artă de a gîndi întru frumusețe” (*ars pulcre cogitandi*). Gîndirea lui Baumgarten determină de-acum încolo o concepție nouă a geniului artistic: posedînd o extremă receptivitate,

forță și amploare ale imaginației, precum și o perspicacitate intelectuală (*dispositio naturalis ad perspicaciam* [sic]), geniul este corolarul unui har specific, și anume *ingenium venustum*. Departe de a fi un asamblaj de calități ce ar putea fi descompus în părți, *ingenium venustum* este „o atitudine, o impresie spirituală de ansamblu care își comunică propriile culori la ceea ce surprinde sau absoarbe”; este o înclinație a sufletului născută o dată cu artistul. Forța înnoitoare a lucrării sale se explică nu numai prin aceea că vrea să întemeieze o logică proprie a „facultăților de cunoaștere inferioare” în sînul unui sistem filosofic. Ea se dorește și o „doctrină a omului”, o antropologie.

Herder va vedea în Baumgarten un „adevărat Aristotel al vremurilor noastre”. În realitate, influența lui rămîne foarte limitată, iar artiștii Luminilor nu l-au citit pe Baumgarten. Totuși, gîndirea lui constituie un punct de reper teoretic și istoric fundamental intrucît, în termeni filosofici și în domeniul artistic, el exprimă acea reabilitare a pasiunilor specifică pentru secolul al XVIII-lea, ceea ce Cassirer a numit „emanciparea sensibilității”.

Mai accesibile decît austera *Aesthetica* germană, numeroase texte „filosofice” reelaborează noțiunea de geniu creator, iar mutația teoretică produsă a modelat conștiința artiștilor asupra lor înșiși. Evoluția reflecției „filosofilor” francezi merită să ne rețină atenția, fiindcă vedem în ea tradiția carteziană și cultul Rațiunii îmbogățindu-se cu farmecele din ce în ce mai mari ale sentimentului și ale pasiunilor.

Abatele Batteux publică în 1746 *Les Beaux-Arts réduits à un même principe*; pentru el, situația trebuie să fie clară. Spre deosebire de abatele du Bos, ale cărui *Réflexions critiques sur la poésie et la peinture* (1719) lasă un oarece loc iraționalului în inspirația poetică („Trebuie ca un fel de frenezie să pună stăpînire pe tine pentru a putea face versuri frumoase”), Batteux stabilește că geniul și rațiunea sînt indisolubile. Geniul este „o rațiune activă ce se exercită cu măiestrie asupra unui obiect, căutîndu-i cu pricepere toate fețele reale, toți posibili. [...] Este un instrument luminist ce scormonește, sapă, înaintează într-ascuns”. Oamenii de geniu nu inventează nimic nou, nu „dau ființă unui obiect”, ci îl recunosc acolo „unde este și cum este”. Această poziție strictă se menține de-a lungul întregului veac. Cu cîteva nuanțe, este și cea a lui Condillac: tot meritul geniilor se limitează la „a observa, a găsi, a imita”; de îndată ce imaginația se îndepărtează de „analogia cu natura”, „ea slobozește doar idei monstruoase și extravagante” (*Dictionnaire des synonymes*, 1758-1767). Pentru d'Alembert, geniul artistic seamănă cu geniul „logic”: „El scoate cu finețe la lumină frumusețile ascunse”. Articolul „Entuziasm” din *Encyclopedie* (1755) subliniază că, departe de a fi „un fel de frenezie” sau „exaltare”, momentul de entuziasm seamănă cu „ceea ce se petrece în sufletul omului de geniu, atunci cînd rațiunea, printr-o operație rapidă, îi înfățișează un tablou surprinzător și nou care îl oprește, îl emoționează, îl încîntă și îl absoarbe. [...] Cuvintele *imaginație, geniu, spirit și talent* sînt doar termeni găsiți pentru a exprima diferitele operații ale rațiunii”. Spre sfîrșitul veacului, Marie-Joseph Chénier va adopta asemenea formule la ordinea zilei: „Bunul-simț, rațiunea fac totul. [...] Iar geniul este rațiunea sublimă”.

Totuși, articolul „Geniu (filosofie și literatură)”, din *Encyclopedie* afirmă că geniul este legat de o formă particulară de sensibilitate, că este specific unui anumit tip de indivizi, și nu unui talent cu care orice om ar putea fi înzestrat de la natură: „Omul de *geniu* are un mod de a vedea, de a simți, de a gîndi propriu lui”. Astfel, rațiunea nu mai este calitatea esențială a geniului artistic; creația devine rodul unei sensibilități și al unei imaginații unde nu Rațiunea domnește.

În această mutație, Diderot ocupă o poziție cu atât mai semnificativă, cu cât are numeroase contacte cu artiștii contemporani cu ocazia saloanelor bianuale ale Academiei regale. Dă seamă de ele, între 1759-1781, pentru *Correspondance littéraire* a lui Grimm și răspindește astfel prin curțile luministe ale Europei concepția nouă, interiorizată, a geniului creator. Din 1746, *Les Pensées philosophiques* susțin că „numai pasiunile, marile pasiuni, pot înălța sufletul spre lucrurile mărețe. Fără ele, nici vorbă de sublim”. Ulterior, insistând în continuare asupra rolului Rațiunii ca factor de echilibru în creație, Diderot preamărește sentimentul și, în particular, entuziasmul, opunînd astfel, în *Salonul* din 1767, pe filosoful „rațional” și pe entuziastul „simțitor”, pe filosoful „sobru” și entuziastul „beat”. El ține totuși să împace beția cu instanța rațională ce guvernează întotdeauna actul creației (*Le Paradoxe sur le comédien* [1773-1778] apreciază chiar că, la un „mare geniu”, nu inima, ci capul face totul). De aceea, el dezvoltă ideea de etape succesive în procesul creator. Această idee plutea în aer, de vreme ce Winckelmann sfătuia deja: „Schitați cu foc, executați cu sînge rece” – iar schițele lui Canova sînt suficiente pentru a demonstra că practica neoclasică cea mai pură cunoștea „focul” schiței. Dar Diderot merge mai departe: el ajunge la ideea, radical nouă și aproape îngrijorătoare în evul Luminilor, că la un stadiu sau altul al creației sale, geniuul este stăpînit de un fel de *nebunie* specifică. Departe de a fi patologică, nebunia genială este parte integrantă a energiei și a impulsului creator. Importanța afirmației constă în faptul că Diderot deosebește cu claritate, de altminteri, nebunia creatoare a geniului și *furor poeticus* care inspira poetul antic. Acesta din urmă nu putea compune decît după ce a fost vizitat de un spirit divin; în nebunia lui aparentă, poetul sau pictorul Luminilor nu este inspirat decît de propriul lui geniu ce devine atributul fundamental, lăuntric, al marelui artist.

Acordîndu-le artiștilor o aptitudine specifică a nebuniei, Diderot aduce la lumină un fapt esențial al conștiinței artistice din vremea Luminilor: claritatea principiilor Rațiunii și a idealurilor sale diurne cîștigă, în artă, din asocierea cu forțele obscure, dar pozitive ale pasiunilor și ale imaginației creatoare.

Succesul extraordinar înregistrat de noțiunea de sublim în a doua jumătate a veacului ține de o conștientizare echivalentă. Folosit fără măsură, calificativul „sublim” este aplicat unor opere radical diferite. Să luăm numai cazul lui Diderot: în *Saloane*, consideră *La Malédiction paternelle* de Greuze la fel de sublimă precum *Corrésus et Callirhoé* de Fragonard sau *Les Tempêtes* de Vernet, micile ruine ale lui Hubert Robert ca și marea pompă etalată în *Miracle des Ardents* de Doyen; amestec de spaimă și plăcere, reacția lui în fața tabloului *Saint Roch* de David este tipic „sublimă”, iar Chardin însuși salvează latura „înjositoare” a idealului său prin sublimul „stilului”. Incontestabil, termenul este la modă. Ne-am înșela totuși dacă am crede că nu știe să-l folosească. Confuzia semantică din jurul noțiunii arată doar că, la fel ca ideea de fericire în aceeași epocă, ea condensează intuițiile al căror principiu de unitate este mai curînd existențial decît conceptual (Robert Mauzi). Emoția sublimă caracterizează, de fapt, majoritatea creațiilor din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și constituie un ferment specific al inspirației artistice din epoca Luminilor: Piranesi este sublim ca Füssli, Goya tot atât cît Blake; „primitivismul” lui Ossian este sublim, iar tablourile științifice și nocturne ale lui Joseph Wright of Derby se înscriu în ceea ce a putut fi numit „sublimul industrial” propriu picturii engleze din acea vreme.

Se cuvine a preciza noțiunea: ea atinge aspecte esențiale ale emoției artistice din epoca Luminilor.

Reluat din *Traité de rhétorique (Traité du sublime)* al lui pseudo-Longin și înainte de a fi aplicat artelor vizuale, sublimul desemnează la Boileau (1674) extraordinarul, surprinzătorul și miraculosul în discurs. Scopul lui nu este acela de a convinge; el se situează dincolo de rațiune și dincoace de reguli; el „răpește, încintă, exaltă”. Această rezonanță se menține o dată cu Luminile: sublimul poate evoca un elan al rațiunii exaltate. Atunci, chiar în termenii lui pseudo-Longin, el este „ecoul unui suflet mare”. Tocmai prin măreția lor supraomenească *Le Serment des Horaces*, *Socrate* sau *Brutus* de David sînt sublime, iar *Apollon de Belvédère* exercită o fascinație sublimă asupra lui Winckelmann. Spre deosebire de frumos, absolut și obiectiv, sublimul reprezintă o calitate subiectiv percepută care, la limită, se găsește nu atît în obiectul însuși, cît în efectul răscolitor produs de obiect. Sublimul se îmbină în chip foarte firesc cu Sentimentul, cu exaltările sensibilității: unul dintre semnele cele mai sigure ale efectului sublim este „șuvoiul de lacrimi”. Atunci Rațiunea abdică, cedează emoției ce o poartă dincolo de orice discurs posibil în plan logic și al cărei exces se manifestă printr-o reacție dincoace de rațional. Sublimul patetic poate deveni o armă eficace în slujba luptei filosofice a Luminilor.

Concepția clasică este radical reorientată de Edmund Burke atunci cînd publică, în 1757, *A Philosophical Enquiry into the origin of our ideas of the Sublime and the Beautiful*, lucrare reeditată de zece ori în treizeci de ani, tradusă în franceză în 1765 și în germană în 1773. Dacă sublimul lui pseudo-Longin putea constitui un „cal troian” în interiorul teoriei clasice, cel al lui Burke operează o adevărată mutație epistemologică. Sprijinindu-se pe o metodă „experimentală” bazată pe „examinarea propriilor noastre pasiuni” și „investigarea atentă a legilor Naturii”, așadar, ca un adevărat filosof, Burke afirmă că efectul produs de sublim este ireductibil la cel generat de frumos. Neregulat, „primitiv și neglijat”, acoperit „de umbre și tenebre”, sublimul Luminilor trezește o „pasiune analoagă terorii”: „Tot ce este capabil să determine ideile de durere și de pericol, adică tot ce este întru cîtva teribil, tot ce se referă la obiecte teribile, tot ce acționează în chip analog terorii, este o sursă de *sublim* sau, dacă vrem, poate suscita cea mai puternică emoție pe care sufletul este capabil s-o simtă”.

Lui Kant îi va reveni sarcina de a arăta că sublimul nu este obiectul simțurilor și că el ține de „felul în care facultatea de a judeca folosește anumite obiecte” – iar în realitate textul lui Burke nu va avea influență directă asupra producției artistice. Dar, la fel ca *Aesthetica* lui Baumgarten, el oferă un punct de reper teoretic fundamental cu privire la o articulație hotărîtoare a veacului, care adîncește clivajul între ușurătatea rafinată a rococoului și gravitatea pasională a Luminilor: o dată cu sublimul „teribil”, artistului i se deschide un cîmp nou – producerea unei opere care, departe de a-și propune „plăcerea” legată de frumusețe, mizează pe pulsuniile instinctive ale psihicului.

Personalitatea lui Burke ne-ar putea îndemna să credem că sublimul și Luminile se opun radical. Frunța al unei reacții imediat ostile față de Revoluția franceză (*Réflexions sur la Révolution française* apar din 1790), el manifestă un dezgust total față de filosofia franceză. Rațiunii individuale, Burke îi opune rațiunea colectivă și generală. Prima este prea slabă pentru a servi la ceva și, mai degrabă, „ar trebui să tragem cu toții foloase din banca

generală și din capitalul națiunilor și al veacurilor". Cu alte cuvinte, Burke se face adeptul „prejudecăților generale”, purtătoare ale unei înțelepciuni ascunse. Pentru el, natura umană este rea și trebuie dominată de o autoritate superioară, religioasă sau politică. Ideile lui politice se potrivesc de minune cu concepția lui asupra sublimului, bazat mai mult pe întuneric decât pe lumină; el însuflă individului spaima în fața unei puteri de neînțeles și care îl depășește. Dar *Cercetare filosofică privind originea ideilor noastre despre Sublim și Frumos* (publicată de Burke la douăzeci și opt de ani) și-a depășit autorul. Dacă în cele din urmă Füssli ajunge să condamne alături de mulți alții Revoluția franceză, William Blake, alt mare creator sublim de la sfârșitul veacului, îi rămîne favorabil: chiar în 1793, al său *Nabuchodonosor* ilustrează cu ferocitate căderea unui despotism disprețuit, iar în 1791 prima carte a lucrării *The French Revolution: A Poem in Seven Books* îi celebra pe deputații care au depus jurământul Jocului cu mingea în termeni neîndoielnic sublimi: „Asemănători unor spiriduși de văpaie în porticurile splendide ale soarelui, gata să semene frumusețea în hăul pustiu și înfometat, ei își răspîndesc lumina asupra cetății neliniștite”. Regăsim aici inspirația desenului din 1780, *Glad Day*, prin care Blake comemora tulburarea socială și religioasă a așa-numiților *Gordon Riots*. În ultima treime a veacului, noțiunea teribilă a sublimului nu-i mai aparține lui Burke; după cum sugerează retorica revoluționară a lui Saint-Just, tipic sublimă, Luminile Rațiunii și Tenebrele sublime sînt de-acum corolare – pe linia lui Milton (citată de Burke), pentru care „excesul de strălucire întunecată” se alătură „întunecimii unei lumini excesive”.

Fecunditatea obscurului este atît de mare încît polaritatea luminii și a tenebrelor devine, la unii, principiul însuși al universului. Pentru Blake, „opозиția înseamnă prietenie”. Pentru Mefistofeles, întunecimea „a dat naștere luminii, acea lumină trufașă care acum își dispută cu mama ei Noaptea rangul străvechi”. Omul nu este doar martor al înfruntării, unde lumina este a doua, iar întunecimea cea dintîi: el este și cîmpul închis al unui conflict (sublim) între clarviziune solară (linxul lui Goya) și tenebrele tainice.

Arhitecții cei mai entuziaști ai Luminilor pun în valoare toată rodnicia acestei concepții paradoxale. În general, preocuparea pentru o artă întemeiată pe adevăruri universal valabile, stabilite grație luminilor Naturii și ale Rațiunii, îi determină pe arhitecții neoclasiци să caute forme din ce în ce mai pure, adică (potrivit principiului întoarcerii la origini) și din ce în ce mai primitive sau naturale. Stilul doric se bucură în asemenea condiții de un interes deosebit: în el este recunoscută expresia cea mai veche, cea mai epurată a unui ideal arhitectural. „Puritatea geometrică” a fenomenelor naturale îi inspiră lui Nicolas Ledoux ideea de a fonda arhitectura pe formele absolute ale piramidei, cubului și sferei. Și dacă, spre sfârșitul veacului, Du Fourny apreciază că „arhitectura trebuie să regenereze prin geometrie”, aceasta se întîmplă și pentru că, pentru a-l cita pe Christopher Wren, „figurile geometrice sînt prin natura lor mai frumoase decât orice formă neregulată: toată lumea se pune de acord asupra acestui fapt, ca și cum ar fi o Lege a Naturii”. Bazată pe natură și rațiune, arhitectura Luminilor operează respingerea rococoului la fel ca pictura și sculptura. După cum scrie Quatremère de Quincy în 1798, trebuie alungată din arhitectură „bizareria” ce „naște un sistem distrugător al ordinii și al formelor dictate de Natură”. Preferința pentru bizarerie în arhitectură se datorează celui „dezgust pentru cele mai bune lucruri” pricinuit de obiceiul unei abundențe excesive de bogății și plăceri și care impune „deghizările artei perfide”. Dimpotrivă,

pentru a atinge o măreție în același timp „proporțională” și „morală”, „efectul mărimii” trebuie să fie „suficient de simplu pentru a ne lovi dintr-o dată”. Recunoaștem concepția morală ce însușește versantul diurn al artistului luminist.

Însă exaltarea Rațiunii poate atrage după sine și depășiri sublime la capătul cărora rigoarea rațională a formelor face să iasă la iveală umbra pe care se bazează, o umbră concepută în mase omogene și brutale. După cum scrie Boullée, „arta de a ne emoționa prin efectele luminii aparține arhitecturii, fiindcă în toate monumentele capabile să determine sufletul să încerce oroarea tenebrei [...] artistul [...] poate avea îndrăzneala de a-și spune: fac lumină”. Ne gândim aici la cenotaful dedicat de Boullée spiritului „sublimului Newton” și a cărui lumină trebuia să semene „cu aceea a unei nopți pure”. „Îzolată din toate părțile”, în centrul de gravitate al sferei, vizitatorul nu și-ar putea îndrepta privirea decât spre „imensitatea cerului”. În proiectul de cenotaf și în „descoperirea artistică” pe care o implică, Boullée are sentimentul de a fi „devenit sublim”. Pesemne că el ar fi fost așa și în diversele monumente funerare în care dorea să rivalizeze cu egiptenii și să inventeze, în afară de „arhitectura ascunsă”, o „arhitectură a umbrelor”. Cu Boullée și meditația lui (neoclasică prin excelență) asupra morții și a memoriei celor vii, arhitectul Luminilor ajunge să viseze la o arhitectură ideală ce ar fi „un ansamblu compus din efectul umbrelor”.

Cenotaful lui Newton nu va fi niciodată construit – și nici arhitectura umbrelor. Pentru Boullée, arta arhitecturii nu constă în arta de a construi, ci în conceperea imaginii construcției și, în această „producție a spiritului”, el duce Rațiunea arhitectă la un punct extrem – cu cea mai mare exactitate sublim – al raționalității.

Totuși, nu am putea izola reînnoirea teoretică, intelectuală și morală a creației artistice constatată mai sus de mediile sociale, economice și politice pentru care artiștii își exercită activitatea. Respingerea rococoului capătă aspectul unei critici generale cu privire la o societate coruptă, dar nu împotriva autorităților aflate la putere; dimpotrivă, acestea o sprijină și contribuie la afirmarea demnității recucerite a artistului. Firește, comanditarii au jucat întotdeauna un rol în producția artistică și istoria formelor. Dar, o dată cu Luminile și sub impactul temelor dezvoltate de „filosofi”, acest rol sfârșește prin a schița o concepție nouă (modernă) a raporturilor dintre artă, cultură, societate și puterea politică.

În lungul și în latul Europei, secolul al XVIII-lea este cu adevărat cel al „despotismului luminat”. Or, acest despotism practică ceea ce s-a putut numi (în mod anacronic) o adevărată „politică culturală”. Ea se bazează pe ideea, răspândită de oamenii de litere, că măreția unei domnii este mai puțin dovedită prin acțiuni militare cât prin cantitatea și calitatea genilor active în timpul ei. De-a lungul întregii Europe (monarhice sau nu), această concepție determină înmulțirea monumentelor în cinstea marilor oameni, gloriile unei națiuni. Din 1737, Florența îl onorează pe Galilei la Santa Croce; în 1740, Shakespeare la Westminster Abbey, apoi în 1755 Newton la Trinity College din Cambridge; Descartes la Stockholm în 1780 și Grotius la Delft în 1781. Începând cu 1776, Panteonul din Roma primește bustul lui Winckelmann (mort în 1768), primul dintr-o serie ce transformă monumentul în templu al Gloriei – potrivit unei idei de care își amintește Revoluția franceză.

Monarhii și prinții nu se mulțumesc doar cu cinstirea morților. Ei îi încurajează și pe cei vii, ceea ce se reflectă în alegerile lor artistice care, deși „personale”, nu înseamnă că sînt „private” de vreme ce aparțin monarhului. Frederic cel Mare, regina Suediei și prințul de Liechtenstein manifestă astfel o preferință comună pentru pictura lui Chardin întrucît caracterul „olandez” al stilului său (în viziunea acelei epoci) îi dă o reputație de artist „luminist”: Amsterdam este în secolul al XVIII-lea o fortăreață pentru răspîndirea ideilor filosofice franceze, iar gustul afișat pentru cultura olandeză este semnul unui spirit filosofic. În 1755, Winckelmann dedică *Reflecțiile despre imitarea operelor grecești în pictură și sculptură* lui August al III-lea, rege al Poloniei și elector de Saxa. Este un atac frontal împotriva gustului rococo în vigoare la Dresda. În schimb, August al III-lea îi acordă totuși un venit ce îi permite autorului să plece la Roma și să facă ceea ce știm. În ceea ce-l privește, regele Carol al VII-lea, rege al celor Două Sicilii și nu după mult timp Carol al III-lea al Spaniei, imprimă în 1757 culegerea *Pitture antiche d'Ercolano e contorni* pe care o oferă cu grație unei elite europene, contribuind astfel în chip „dezinteresat” și luminat la răspîndirea rapidă a motivelor neoclaseice în Europa.

Suveranii își afișează atitudinea luministă și prin întemeierea primelor „muzee” (în sensul modern al termenului). În 1769, Fredericianum din Kassel adună statui antice, o librărie și o colecție de istorie naturală; începînd cu 1772, Pius al VI-lea construiește și instalează galeriile Vaticanului. Este vorba tot de colecții private larg deschise vizitatorilor, în genul Oficiilor din Florența. Cu muzeul Belvedere la Viena, în 1779, intenția se schimbă: pentru organizatorul lui, Christian Van Meckel, un prieten de-al lui Winckelmann, concepția și dispunerea ansamblului trebuie să ofere „o istorie vizibilă a artei”, concepută mai degrabă pentru instruirea publicului decît pentru o „plăcere vremelnică”. Ideea va fi reluată în 1792 la Paris pentru Luvru și, în 1795, pentru Muzeul Monumentelor franceze. În sfîrșit, în 1798, într-un memoriu adresat regelui Prusiei, Aloys Hirt definește muzeul ca instrument de educație în sensul cel mai larg: operele de artă nu trebuie ținute în palate particulare, ci în muzee publice, fiindcă „ele constituie o moștenire a întregii omeniri”.

Sprîjinită și încurajată de suverani, această dezvoltare corespundea cu siguranță preocupării crescînde a unui public din ce în ce mai larg pentru expozițiile temporare. La Paris, Saloanele Academiei atrag uneori pînă la șapte sute de vizitatori pe zi, de origini sociale diverse – aristocrați, burghezi, intelectuali, dar și servitori de rang înalt, acești „haine gri galonate” a căror promiscuitate îi șochează totuși pe unii mari seniori care, în anii 1770, obțin vizitarea Salonului în ziua închisă pentru „marele public”.

Confirmată de extraordinara popularitate a gravurilor, nașterea publicului modern în epoca Luminilor este un fenomen capital. El contribuie și la a explica de ce reputația de a fi „luminat” este importantă pentru imaginea politică și socială a suveranului. Pesemne că preocupări de acest gen nu sînt străine de faptul că, în 1787, regina Franței Maria-Antoaneta preferă ca Élisabeth Vigée-Lebrun să-i facă portretul alături de copii: „mama cap al familiei” este o figură majoră în literatura luministă și în pictura morală. Uneori, din acest punct de vedere sînt opuse domnia lui Ludovic al XV-lea și cea a lui Ludovic al XVI-lea. Totuși, din 1758, Boucher impregnase portretul doamnei de Pompadour (Londra, Victoria și Albert Museum) cu un parfum „luminist” reprezentîndu-și modelul, muziciană talentată, lăsînd la o parte o partitură muzicală pentru a asculta cîntul unei păsări; astfel, sora marchizului de Marigny, director al Clădirilor regelui, apărea aproape ca o rousseauistă

avant la lettre, capabilă să asocieze interesele intelectului și farmecele simple ale naturii – și chiar să dea înfițate celor din urmă asupra celor dintâi. Din 1764, după ce Cochin l-a convins pe Marigny să înlocuiască decorul bazat pe peisaje, scene de vânătoare și mitologii erotice cu un ansamblu proslăvind sentimentele pline de omenie ale suveranilor, castelul regal de la Choisy devine un nucleu luminist de reînnoire artistică. Extras din istoria romană, programul trebuie să ilustreze mai curînd faptele pașnice și virtuose ale împăraților decît isprăvile lor militare. Peste doi ani, Ludovic al XV-lea dă ordin să fie scoase toate pînzele terminate și face apel la Boucher. Dar, la un an după moartea celui din urmă, regele acceptă programul virtuos în stil sobru propus din nou de Marigny.

Cu Ludovic al XVI-lea, politica respectivă se confirmă și se lărgeste. *L'Ombre du grand Colbert*, publicată de La Font de Saint Yenne în 1747 și, mai mult, *Le Siècle de Louis XIV* de Voltaire (1751) dau în sfîrșit roade. Marchizul d'Angiviller îi succedă lui Marigny în 1774 și promovează în mod sistematic o politică artistică pîntind să regăsească măreția și gloria „Marelui Secol”, concepute în noul spirit al Luminilor. Spre deosebire de ciclurile ce preamăreau gloria Coroanei Franței, operele comandate fac rareori referire la rege; ele celebrează virtuțile națiunii în general, curajul, sobrietatea, respectarea legilor și, mai ales, patriotismul. Ca răspuns la comenzile regale, David a realizat în 1784 *Le Serment des Horaces*, apoi între 1787 și 1789 *Brutus*. În chip semnificativ, în scrisorile de comandă, d'Angiviller pune mai mult accentul pe tema morală decît pe subiectul istoric propriu-zis. Printre marii oameni cărora le comandă statuia se numărau La Fontaine și Poussin, iar în legătură cu mareșalul Catinat subliniază că era „demn de prețuire nu numai prin talentele militare, ci și prin omenie și spiritul său filosofic”.

Astfel, comenzile oficiale încurajează în mod sistematic programele exemplare și didactice, subiectele morale și virtuose, într-un cuvînt operele „luminare” și versantul cel mai optimist al Luminilor. Ne putem chiar întreba dacă nu cumva succesul marilor teme „diurne” este determinat de interesele convergente ale intelectualilor și ale puterii politice. În ultimii treizeci de ani ai veacului, cultura de stat pare a fi o pîrghie esențială în producția artistică luministă cea mai ambițioasă.

Situația Franței este deosebit de interesantă în această privință deoarece perioada revoluționară pune în lumină complexitatea reală a fenomenului. Noii conducători veghează la menținerea politicii de mecenat oficial, căreia îi reorientează, desigur, temele. Astfel, după relativul eșec al subscrierii inițiate de clubul Iacobinilor pe 1 ianuarie 1791 pentru a susține prin publicarea unei gravuri realizarea tabloului *Serment du Jeu de paume* de David, cu două zile înainte de dizolvare, Constituanta hotărăște finanțarea operei. La fel, în august 1793, Convenția organizează concursul din anul II (ce trebuie să celebreze „epocile cele mai glorioase ale Revoluției franceze”) și este sărbătorită prima aniversare a căderii monarhiei printr-o dublă manifestare simbolică: inaugurarea Luvrului și distrugerea monumentelor funerare de la Saint-Denis. Pe 9 și 10 thermidor anul VI (27 și 28 iulie 1798), Directoratul celebrează, la rîndul său, „repatrierea” operelor de artă din Italia printr-o sărbătoare grandioasă a Artelor și a Victoriei. Printr-o reușită manipulare ideologică și în ciuda opoziției numeroșilor artiști (de exemplu, David și Quatremère de Quincy), puterea stabilește că Franța, patrie a Libertății, are un drept legitim de a repatria pe pămîntul său acele manifestări ale Libertății constituite de capodoperele din toate timpurile și din toate țările.

Totuși, slăbind structurile tradiționale de producție (Salonul este deschis tuturor în 1792, Academia regală este desființată în 1793), fără a le înlocui imediat cu altele noi, Revoluția pune în evidență și distanța ce desparte scopurile „luminate” și voluntariste ale diriguitorilor ei și practicile, capacitățile sau gustul celor mulți. În timpul Saloanelor revoluționare, numărul expozanților și al operelor se dublează sau se triplează, însă „tablourile istorice” – „marele gen” servind cel mai bine la exprimarea gândirii morale și artistice a Luminilor – nu sporesc în mod semnificativ: în 1789, Salonul conține 17 „tablouri antice” din 206; în 1795, proporția este de 16 din 535, iar între 1789 și 1799 numărăm doar 147 de tablouri cu subiect istoric din 3 078. Treptat, în Franța revoluționară, „genurile mici” (portret, peisaj, scene de gen) constituie copleșitoarea majoritate a producției picturale – neliniștitoare banalitate în timp ce se duce bătălia hotăritoare între Lumină și Tenebre.

Fenomenul se justifică în diverse feluri. Mai întâi, pe lângă costul mai ridicat al tablourilor cu subiect istoric, în scurtă perioadă propriu-zis revoluționară, accelerarea ritmului de desfășurare a evenimentelor istorice nu îngăduie intervalul necesar, pentru orice mare proiect, între decizie și realizare. Eșecul final al pînzei *Serment du Jeu de paume* se datorează pesemne responsabilităților multiple ale lui David angajat activ în politică; dar la fel de adevărat este că, după numai doi ani de la eveniment, unanimitatea revoluționarilor a dispărut și mai mulți protagoniști ai zilei de 20 iunie 1789 vor fi ghilotinați în timpul Terorii.

La un nivel mai profund, absența marilor realizări artistice în faza cea mai aprigă a Revoluției ține de contradicția fundamentală de care se lovește artistul Luminilor atunci cînd principiile Rațiunii întîlnesc realitatea opacă a oamenilor. În opera lui, artistul filosof reflectează conflictul la care participă nemijlocit ca actor.

Excepționala activitate a lui David este edificatoare pentru această situație. Încă de la începutul carierei sale la Saloane, el reprezintă o figură tipică de artist al Luminilor. Temele și stilul marilor sale tablouri cu subiect istoric îl transformă în inventatorul unui neoclasicism filosofic original. Mai mult, prin tot ceea ce sugerează despre spiritul și desăvîrșita sociabilitate a modelelor lor, prin încrederea manifestată de acestea în bunătatea esențială și în perfectibilitatea individului, portretele lui dezvăluie o abordare fundamental luministă a genului inferior reprezentat de portret. O dată cu angajamentul politic, David își asumă responsabilitățile sociale ce întemeiază misiunea și demnitatea artistului din epoca Luminilor. La cererea Adunării sau a Comitetului de salvare publică, el nu numai că organizează marile sărbători comemorative ale Revoluției în curs, ci se ocupă și de administrarea artelor, oferă desenele noilor „costume naționale”, propune să fie comemorat prin medalii fiecare eveniment major al Republicii, iar în mai 1794 merge pînă într-acolo încît furnizează caricaturile necesare „pentru a trezi spiritul public și a arăta cît de atroce și de ridicoli sînt dușmanii Libertății și ai Republicii”. Totuși, în centrul activității lui multiple, proiectele ambițioase ce ar celebra triumful principiilor luminate ale Revoluției nu se pot realiza. Singurele picturi pe care David le duce atunci la bun sfîrșit sînt trei pînze produse sub șocul aceluiași tip de eveniment: moartea eroului revoluționar. După cum declară el însuși prezentînd portretul lui Le Peletier de Saint-Fargeau asasinat, „adevăratul patriot trebuie să surprindă cu atenție toate mijloacele de a-și instrui concetățenii și de a pune fără încetare în fața ochilor lor trăsăturile sublime de eroism și de virtute”. Patriotism luminist, eroism și

virtute sublimă: spiritul acestei pînze este incontestabil cel al unui artist al Luminilor – iar tratarea propusă de David confirmă în ce măsură, îndepărîndu-se de anecdotă, el detașează însemnătatea „universală” a evenimentului. În goliiciunea lui primordială, tînărul Bara, mort la paisprezece ani, devine figura de om nou care a regăsit puritatea omenirii primitive, de dinaintea oricărei corupții sociale. Chipul eroului la maturitate (Marat are cincizeci de ani cînd este asasinat) condensează două figuri mitice ale morții eroice: cea a lui Hristos mort din dragoste față de omenire și cea a filosofului antic (Seneca, în special) care își dă viața pentru credința lui într-un ideal de umanitate. *Marat assassiné* propune astfel prima „Pietă filosofică” din istorie, o Pietă fără altă nemurire decît cea conferită de memoria oamenilor.

Bara expirant și *Marat assassiné* sînt neîndoielnic capodoperele lui David, unde rigoarea intelectuală a concepției lasă să răzbată freacă pateticului. Pînzele sînt cu atît mai simptomatice din acest punct de vedere: în inima formidabilei lupte dintre Lumină și Tenebre care este Revoluția pentru orice revoluționar, operele lui David exaltă figura eroului luminist alunecînd în Tenebrele morții. Dacă Revoluția este trăită ca aurora Rațiunii survenind în Istorie, această întronare este istoria unei duble și obscure violențe. Coborînd în opacitatea realului, în timp ce înaintează, Lumina provoacă îngrozitoarea întoarcere a Umbrei.

În comparație cu Franța, Anglia pare a întruni toate condițiile pentru a permite împlinirea fericită a artistului Luminilor. După ce a fost un model de toleranță și de libertate pentru filosofi, societatea engleză primește, începînd cu anii 1760, numeroși artiști străini care aleg Londra pentru a face carieră. După Johannes Zoffany, originar din Frankfurt, care sosește de la Roma spre 1760 și devine, din anii 1770, cel mai căutat specialist în *conversation pieces*, putem cita, printre alții, pe Benjamin West (originar din Pennsylvania, venit de la Roma în 1763), elvețianca Angelica Kauffmann (venită de la Veneția în 1766), francezul Philippe Jacques de Loutherbourg (în 1771) și elvețianul Füssli care, după o primă ședere în 1764-1766, se instalează definitiv la Londra, în 1788, la întoarcerea dintr-un lung sejur în Italia.

În migrarea spre Londra, Roma este un popas aproape obligatoriu, deoarece marea colonie engleză instalată în oraș și călătorii englezi în trecere în Marele Tur reprezintă acolo cu mult fast prestigiul unei societăți aristocratice și negustorești, deschisă spre noul stil și înclinată să investească sume mari pentru a reînnoi cadrul reședințelor sale. Fenomenul este important întrucît indică de la bun început un fapt caracteristic pentru atitudinea luministă în artă – așa cum se manifestă ea în Anglia. Personaj-cheie al coloniei britanice din Roma, pictorul scoțian Gavin Hamilton lucrează pentru clienți amatori, iar unele dintre operele lui vor avea influență chiar și asupra lui David; dar cea mai mare parte din veniturile lui provine din activitatea ca negustor și ca intermediar. Frecventînd anturajul cardinalului colecționar Alessandro Albani, asociat cu bancherul Thomas Jenkins, el însuși efectuează săpături arheologice în Etruria, la Roma, Ostia, la Villa lui Adrian și în alte părți. Cu ajutorul sculptorului englez Joseph Nollekens, nu ezită uneori să „restaureze” operele combinînd diverse fragmente și se îmbogățește aprovizionînd unele dintre colecțiile cele mai prestigioase din Anglia (printre altele, cele deținute de Charles Towneley, Lordul Shelburne, ducele de Bedford, conții de Egremont, de Leicester și de Lonsdale).

Activitățile lui Gavin Hamilton și Thomas Jenkins arată și că neoclasicismul este prima mișcare artistică din istorie sistematic promovată ca o investiție

financiară rentabilă. Publicarea în 1766-1767 a patru somptuoase volume ilustrate din *Colecția de antichități etrusce, grecești și romane* de Sir William Hamilton, trimis extraordinar al regelui la curtea de la Neapole, are, după toate aparențele, motive mai dezinteresate. În prefață, Sir Hamilton pledează în favoarea reinnoirii artei antice și declară că își propune să-i ajute pe artiștii care ar dori să „inventeze” în stilul antic sau doar „să copieze” monumentele punând la dispoziția lor reproducerea fidelă a originalelor. De altfel, volumele lui vor avea un impact considerabil asupra unor artiști ca Flaxman, Füssli sau Wedgwood. Însă publicația (dedicată lui George al III-lea) aduce o reputație deosebită colecției sale personale, ceea ce îi permite s-o vîndă pe aceasta din urmă în 1772 la British Museum, realizînd un profit însemnat. Intenția comercială este confirmată în 1781-1782, cînd revinde ducesei de Portland antichități importante, practic pentru o sumă dublă față de cît plătise unui asociat al lui Gavin Hamilton și Thomas Jenkins.

Chiar în Anglia, succesul neoclasicismului este strîns legat de convergența între „politica culturală” inaugurată de George al III-lea și interesele (intelectuale și comerciale) ale unei puternice burghezii luminate, îmbogățite prin dezvoltarea industrială economică.

La urcarea pe tron, în 1760, George al III-lea are douăzeci și doi de ani. Străduindu-se să restaureze prerogativele regale cu ajutorul partidei Tory, tînărul rege dă sprijin noului stil, în ruptură cu gustul aristocrației whig – al cărei neopaladianism amesteca influențele Renașterii, ale manierismului și barocului italiene. Invers, George al III-lea declară că doricul este „stilul lui preferat” și își afirmă voința de a promova o politică artistică unitară acordînd o recunoaștere oficială celor mai importanți reprezentanți ai noului stil: pictorul Benjamin West și arhitectul Robert Adam.

Fiu de quakeri emigrați spre Pennsylvania în 1725, Benjamin West sosește la Roma în 1760 și frecventează aici mediile din preajma cardinalului Albani, a lui Pompeo Batoni, Mengs și Winckelmann. Gavin Hamilton îl orientează spre neoclasicism și îl face să înțeleagă interesul pictorului de a-și grava operele pentru a-și lărgi reputația și a-și spori profiturile. West își amintește de acest lucru la Londra, unde se instalează în 1763. Succesul vine foarte rapid. Nu numai că temele morale și patriotice ale neoclasicismului se potrivesc cu valorile conservatoare ale puterii, dar West este și de origine engleză și este celebrat ca un artist de proveniență națională, rivalizînd cu neoclasicii romani și trebuind să permită tinerilor artiști englezi să-și găsească modelele pe pămîntul strămoșesc. După o serie de tablouri neoclasiche în manieră antică și cu rezonanțe politice clare, West „modernizează” stilul cu *Moartea generalului Wolfe*: cinstind victoria trupelor engleze asupra francezilor la Québec ce a dat în 1759 nordul Americii în posesia Coroanei britanice, pînza face senzație: personajele poartă costume moderne, în disonanță cu principiul (amintit pe atunci de Reynolds) potrivit căruia „pictura istorică” trebuie să asculte de convenția „goliciunii eroice”. Tabloul se bucură de un succes enorm care, prin intermediul gravurii, aduce o avere considerabilă autorului. În 1771, West repetă operația cu *Tratatul lui William Penn cu Indienii*. Reprezentînd evenimentul din 1682 ca o „idilă luminstă”, pînza proslăvește, în contradicție cu realitățile istorice, ideologia colonialismului britanic despre care se presupune că îi eliberează pe indigeni de tiranie, îi convertește la credință și le aduce binefacerile unei civilizații superioare. În anul următor, în 1772, Benjamin West este numit pictor al regelui cu o rentă anuală de 1 000 de livre.

De origine scoțiană, Robert Adam revine de la Roma la Londra în 1758, iar din 1761 este numit arhitect secund al regelui (*Joint Architect*). Neoclasicismul lui rafinat țintește în mod explicit să reprezinte domnia lui George al III-lea ca o eră demnă de cea „a lui Pericle, Augustus sau a familiei Medici” și îl încurajează pe rege să se considere mai curînd un împărat roman decît un monarh constituțional. Importanța lui Robert Adam nu ține doar de cantitatea de construcții realizate de el pentru Coroană sau pentru elita conducătoare; ea constă și în faptul că, o dată cu el, arhitectul creează ansamblul cadrului de viață, al „alcătuirii exterioare și interioare” a clădirii. Concepînd programele decorative și ansamblul mobilierului (scaune, mese, lămpi, candelabre, covoare, oglinzi etc.), Adam se găsește în centrul unei activități însemnate privitoare la toate artele și toate întreprinderile, artizanale sau industriale, care le realizează produsele.

Matthew Boulton, Chippendale și Josiah Wedgwood lucrează pentru Adam, dar Angelica Kauffmann întruchipează cel mai bine succesul concepției englezești asupra creației artistice. După ce a stat între 1763 și 1765 la Roma, unde i-a frecventat pe Winckelmann, Mengs, Batoni, Gavin Hamilton, atașîndu-se foarte mult de colonia engleză (după cum povestește Winckelmann într-o scrisoare, „ea îi pictează pe toți englezii care vizitează Roma”), sosește la Londra în 1766 însoțind-o pe Lady Wentworth, soția ambadorului Majestății Sale la Veneția. Ca Vien în Franța, stilul său „à la grecque” oferă o versiune blîndă și decorativă a neoclasicismului. Inspirîndu-se din Homer și Virgiliu pentru a evoca un ev eroidic într-un mod idilic și evitîndu-l pe cel tragic sau gravitatea „spartană”, ea satisface așteptările elitei care se bucură de o perioadă de pace și de relativă prosperitate. Din 1768, la douăzeci și șapte de ani, este aleasă – privilegiu ieșit din comun – membru fondator al Royal Academy și, în cei cincisprezece ani de ședere londoniană (1766-1781), arta ei îi aduce o sumă de 14 000 de livre, excepțională pentru o femeie pictor în epoca respectivă – aproape echivalentul pensiei regale primite de Benjamin West.

Averea Angelicăi Kauffmann arată cu siguranță capacitatea ei, în portret sau în pictura cu subiect istoric, de a acoperi cererea unei elite aristocratice. Dar ea nu poate fi disociată de o practică artistică nouă, tipică pentru forma căpătată de arta Luminilor în Anglia: reproductibilitatea mecanică a operelor și legătura dintre producția artistică și revoluția industrială. Operele ei sînt gravate și reproduse pe toate suporturile imaginabile: evantaie, mobile, vase, tabachere, vase pentru gheață, servicii de ceai, porțelanuri etc. Angelica Kauffmann este asociata favorită a lui Matthew Boulton; propunîndu-și să producă masiv decorații neoclasiche aplicabile pe tavane pentru piața în plină expansiune a lui Robert Adam, Boulton inventează o metodă permițînd reproducerea mecanică a picturilor (apropiată de gravura cu acvatintă), iar Angelica Kauffmann realizează aproximativ treizeci de picturi pentru proiectul lui.

În Anglia, trăsătura cea mai originală a producției artistice a Luminilor constă în asocierea dintre industrie și artiști. Coroana și aristocrația au o practică echivalentă cu aceea întîlnită în alte părți din Europa; dar reprezentanții cei mai bogați ai burgheziei luminate (savanți, profesioni liberali, industriași și negustori) îndeplinesc rolul de mecena pe scară largă. Cuvîntul lor de ordine a fost formulat de medicul Erasmus Darwin: „Înrolarea Imaginației sub stindardul Științei”. Asigurîndu-le artiștilor un debușeu regulat, întreprinzătorii luminați se organizează în cluburi, asociații și societăți mai mult sau mai puțin oficiale ai căror membri corespundea între ei sau cu specialiștii cei mai importanți din Europa și America. După ce a înființat o societate botanică la Lichfield (unde este tradusă *Genera Plantarum* de Carl von Linné),

Erasmus Darwin întemeiază și Derby Philosophical Society, iar împreună cu Matthew Boulton și matematicianul Charles Small, Lunar Society of Birmingham. Altă figură marcantă din acest mediu, colecționarul de artă și fosile Sir Brooke Boothby face parte din Lichfield Botanical Society și din Derby Philosophical Society; lui îi încredințează în 1776 Jean-Jacques Rousseau manuscrisul la *Rousscau juge de Jean-Jacques*, publicat la Lichfield în 1780. Acest mediu asigură vitalitatea și, în cele din urmă, coerența creației artistice a Luminilor în Marea Britanie. Boulton angajează artiști diferiți unul de altul ca Reynolds, Kauffmann, Flaxman, West, Wedgwood și Wright of Derby; Erasmus Darwin comandă opere lui Füssli și Blake; Sir Brooke Boothby lui Füssli și Wright of Derby.

S-a spus despre picturile celui din urmă că au făcut pentru revoluția industrială ceea ce operele lui David au făcut pentru revoluția politică franceză. De fapt, strâns legat de Lunar Society of Birmingham, Joseph Wright se specializează în scene nocturne centrate pe opere de artă sau instrumente științifice; apoi, în anii 1770, el inventează „nocturnul industrial” (*The Blacksmith's Shop* în 1771, *An Iron Forge* în 1772, *View of Cromford: Arkwright's Cotton Mill at Night* către 1782-1783). Tablourile lui constituie din acel moment un fel de cronică a industriei și a muncii în Midlands, iar rezonanțele lor evocă, într-o versiune foarte rațională și modernă, sublimul nocturn al lui Burke.

Totuși, idealurile și reușita lui Josiah Wedgwood rezumă și mai bine figura engleză a artistului Luminilor. Numit ceramistul regelui în 1766, membru al Lunar Society, Wedgwood joacă un rol esențial în răspîndirea neoclasicismului în Anglia. Bazate pe simplitatea și eleganța liniare, respingînd exuberanțele rococoului și ale chinezărilor, decorate cu ajutorul motivelor antice luate din *Pitture antiche d'Ercolano e contorni*, din *Colecția de antichități etrusce, grecești și romane* a lui Sir William Hamilton, ca și din *Culegerile de antichități* ale contelui de Caylus, operele lui vizează și obțin monopolul pieței aristocratice. Pentru a asigura corectitudinea desenului, Wedgwood face apel la artiști confirmați (Angelica Kauffmann, Wright of Derby, Flaxman, Stubbs și Blake printre alții), iar pentru a garanta regularitatea și cantitatea producției lui masive, construiește în 1766 un imens complex industrial, „Etruria”, a cărui organizare dovedește îmbinarea „luminată” a rentabilității și a elementului uman în producția de masă a operelor de artă. Aplicînd diviziunea muncii și sistematizarea producției, concedierea pentru alcoolism și pontajul orar, Wedgwood visează să transforme „oamenii în mașini scutiți de greșeli”. În viziunea lui, departe de a fi inumană așa cum crede William Blake, industrializarea contribuie la perfectibilitatea speciei umane. În Etruria, muncitorii dispun de locuințe decente, școli, spitale rezervate lor și, în schimbul unei supunerii totale, obțin hrană, îmbrăcăminte, case, îngrijiri medicale și educație. Triumf al unei concepții luministe asupra artei industriale, uzinele lui Wedgwood stîrnesc emoția pictorilor și poezilor, admirația oamenilor de știință: ele anunță „viitorul plin de cîntec”, sfîrșitul sărăciei și al ignoranței specifice societății rurale și pregătesc calea prosperității, a educației populare și a civilizației moderne.

Astfel, în anii 1770, Marea Britanie poate părea regatul unde se desăvîrșește arta Luminilor, în versiunea ei diurnă, făcută din încredere în Rațiune și credință optimistă într-un progres obținut cu ajutorul științei aplicate. Trebuie totuși să nuanțăm. Fără a evoca întunecarea situației politice și sociale în anii 1780 (din cauza înfrîngerii engleze în Războiul de Independență

de coloniile americane cu ajutorul Franței (1777) și, în același timp, fiindcă în 1780 se produce grava criză irlandeză și a așa-numiților *Gordon Riots* ce dezvăluie o periculoasă nemulțumire socială și religioasă), istoricul este obligat să constate un fapt singular: nu operele „luminate” ale lui Benjamin West, Wright of Derby, Angelica Kauffmann, Johannes Zoffany sau Josiah Wedgwood sînt, din perspectiva artistică, cele mai încărcate de viitor, cele mai „moderne”. De partea lui Blake, a lui Füssli, într-un cuvînt, a sublimului preromantic, artiștii englezi se dovedesc din perspectiva istoriei creatorii cei mai inventivi, cei ce exprimă cu cea mai mare intensitate angajamentul personal și filosofic ce întemeiază demnitatea creatorului Luminilor.

Faptul se explică pesemne prin aceea că una dintre mizele fundamentale ale Luminilor nu se putea manifesta printr-o încredere simplă în perfectibilitatea individului și a societății. Miza nu-i alta decît ideea („filosofică” prin excelență) a *libertății morale* – această dimensiune spirituală propriu-zis umană care, fără recursul la vreo metafizică, ar permite oamenilor să depășească strivitoarele violențe cosmice sau istorice. Or, libertatea morală nu poate fi surprinsă decît în conflictul tulburător cu contrariul ei, greutatea opacă a alienărilor naturale și sociale. Pentru a fi capabil să scoată la iveală această miză în opera sa, artistul Luminilor (Goya, David și alții) trebuie să accepte o provocare paradoxală: departe de orice eleganță rafinată și „diurnă”, departe de orice concepție decorativă a unei arte puse în slujba unei societăți patriarhale și conservatoare, este necesar, în termenii lui Jean Starobinski, să fie preamărită lumina restituind lumii materiale „întreaga-i sălbăcie, întreaga-i bogăție inextricabilă de culori, de lumini, de tenebre amestecate”, să fie pusă în valoare „nevăzuta prezență” a libertății omului – chiar și atunci cînd acesta înfruntă „fatalitățile materiei și ale evenimentului”.

Bibliografie

- Honour (H.), *Neo-Classicism*, Harmondsworth, 1968.
 Cassirer (E.), *La Philosophie des Lumières*, Paris, 1970 (1932).
 Powell (N.), *Fuseli. The Nightmare*, Londra, 1973.
 Starobinski (J.), 1789. *Les Emblèmes de la Raison*, Paris – Milano, 1973.
 Rosenberg (P.) și Julia (I.), *De David à Delacroix. La peinture française de 1774 à 1830*, Paris, 1974.
 Jaffe (K.S.), „The concept of Genius: Its Changing Role in Eighteenth-Century French Aesthetics”, in *Journal of the History of Ideas*, 1980, 4, pp. 578-599.
 Boime (A.), *A Social History of Modern Art*, vol. I, *Art in the Age of Revolution, 1750-1800*, Chicago – Londra, 1987.
 Perez-Sanchez (A.E.) și Sayre (E.A.), *Goya and the Spirit of Enlightenment*, Boston, 1989.
 Schnapper (A.) și Serullaz (A.), *Jacques-Louis David, 1748-1825*, Paris, 1989.
 Vovelle (M.), *La Révolution française, images et récits*, Paris, 1989.
 Pommier (E.), *L'Art de la liberté. Doctrines et débats de la Révolution française*, Paris, 1991.
 Michel (R.), *David contre David*, Actes du colloque organisé au musée du Louvre, Paris, 1993, 2 vol.

Capitolul VII

EXPLORATORUL

Marie-Noëlle Bourguet

Bougainville, Cook, La Pérouse, La Condamine, Palla, Humboldt... Cîteva nume sînt de ajuns pentru a evoca aventura veacului Luminilor. Glorioasă, de vreme ce o dată cu ea se termină explorarea oceanelor, începe cea a continentelor și constituie pentru Europa materia unei cunoașteri enciclopedice asupra lumii, concretizate în hărți, desene, ierbare și colecții. Totuși, foarte diferită de triumful cuceritor caracteristic secolelor al XVI-lea și al XIX-lea: din cercetările făcute pînă la marginile planetei, exploratorii se întorc nu atît cu posesia victorioasă asupra unor noi pămînturi, cît cu o recoltă de semințe și plante, cu o imagine finită a globului și sfîrșitul cîtorva mituri – cel al zonelor australe și cel al bunului sălbatic. O ambiție curioasă și o încredere în utilitatea cunoașterii marchează o epocă doritoare să îmbine comerțul, știința și progresul. Marile expediții geografice ale Luminilor exprimă momentul fragil cînd Europa își poate crede împlinit visul umanist, extins în sfîrșit la o lume pe care a dezvăluit-o, dar pe care o va pierde în curînd. Amăgire? Aceasta este în orice caz istoria călătorilor plecați în avangardă pentru a explora mările și continentele*.

Explorator: istoria unui cuvînt

„*Explorator*: cel plecat, trimis în descoperirea unei țări pentru a-i afla întinderea, poziția etc.” Definiția semnalează, în 1718, intrarea cuvîntului „explorator” în *Dictionnaire de l'Académie française*, în vreme ce termenul era ignorat încă în ediția din 1696, ca și în *Dictionnaire* al lui Furetière în 1690. Ne așteptăm să avem aici semnul unei noi accepții în limbă. Or, cuvîntul pare a-și croi cu greutate drum în franceza scrisă ce rămîne, în mod curios, în urmă față de dicționare. Trebuie să așteptăm anii 1765 pentru ca, în vocabularul medical, să fie atestată „explorarea unei răni” și ultimii douăzeci de ani ai veacului pentru ca noțiunea să fie aplicată la domeniul geografic. Ea este menționată de La Pérouse, cînd navighează de-a lungul coastelor japoneze și tătărești: „Dacă sîntem suficient de fericiți pentru a explora țărmurile cu aceleași precauții ca pe cele ale Americii, sînt încredințat că Majestății Sale nu-i va scăpa faptul că vasele sale vor fi fost primele care să fi făcut această călătorie”, scrie ofițerul francez către ministrul Marinei, la 7 aprilie 1787. Chiar și atunci totuși, substantivul „explorator” nu este folosit. Alți termeni sînt utilizați pentru a-i desemna pe cei trimiși în descoperirea globului: La Pérouse însuși este un navigator, iar savanții aflați la bord sînt astronomi, botaniști, mineralogi. „Călător naturalist” este titlul deseori întrebunțat cu privire la corespondenții Grădinii regale și, mai tîrziu, ai Muzeului național de istorie naturală,

* Îi mulțumesc lui Daniel Nordman pentru lectura atentă a acestui text.

însărcinați cu o misiune îndepărtată. În 1793, cetățeanul Richard, botanist trimis în America, își semnează rapoartele în latină: „Ludovicus Claudius Richard, Itinerator botanicus”¹. Exploratori, nimic altceva.

De ce acest decalaj între uz și dicționar? Notația din *Dictionnaire de Trévoux*, apărut în 1771, sugerează o interpretare.

Explorator: spion este termenul obișnuit. Unele cuvinte nefolosite au ceva nobil și îndrăzneț ce place la început: se pare că uzanța greșește neacceptându-le. *Explorator* pare unul dintre ele. Cred că puțină pricepere în a-l folosi l-ar pune în circulație și că uzanța, oricât de tiranică, s-ar lăsa înduplecată. Putem adăuga că vocabula *explorator* pare să anunțe funcții mai nobile și mai distinse decât cel de iscoadă. I se potrivește celui trimis la curțile străine, pentru a descoperi opiniile, felul de a gândi, secretele ministerului etc. „Cutare ministru a folosit *exploratori* iscusiți la cutare curte.” Se pare că am putea s-o aplicăm și celor trimiși în descoperirea unei țări, pentru a-i cunoaște poziția, întinderea etc.

Așadar, argumentul se străduiește să șteargă conotația militară și peiorativă ce pare a împovăra cuvântul, pentru a-i deschide o carieră semantică mai glorioasă, făcându-l pe explorator să treacă de la statutul de spion la cel de savant. Ancorînd într-o istorie seculară noțiunea modernă de explorare științifică, asociind-o altor sensuri, vechi și tenace, venite din etimologie și din primele accepții, el îndeamnă la o reflecție asupra implicațiilor legăturii dintre recunoașterea militară și explorarea geografică. Pe scurt, el propune să fie schițat portretul exploratorului din epoca Luminilor prin mijlocirea unei analize semantice.

Împrumutat din latinescul clasic *explorator*, termen ce îl desemnează la Pliniu pe cercetașul din armata romană, cuvântul a apărut, de fapt, în limba franceză încă de la mijlocul secolului al XV-lea cu sensul militar etimologic: exploratorul este cel trimis în recunoaștere într-o țară dușmană pentru a culege informații despre numărul de trupe, configurația locurilor – agent, cercetaș, uneori spion. Tratatetele militare din epoca modernă detaliază comportamentul așteptat de la acești trimiși: deosebim simplul soldat, trimis în „descoperirea” împrejurimilor pentru a afla vești despre dușman, ofițerul însărcinat de statul-major cu o misiune de „recunoaștere” în interiorul țării, adevărată anchetă generală pentru desfășurarea căreia toate mijloacele sînt permise, pînă la deghizare și secret: „Trebuie să trimitem ofițeri pricepuți, sub toate felurile de pretexte și chiar travestiți dacă altfel nu se poate. Vor fi instruiți în legătură cu ceea ce trebuie să observe, iar la întoarcere vom nota pe o hartă toate locurile și taberele recunoscute”. Tocmai pentru că este o practică secretă și mincinoasă, o viclenie de natură să împiedice încrederea reciprocă între popoare, Kant denunță recurgerea la spioni (*uti exploratoribus*) în campaniile militare: „Asemenea stratageme infernale [...] nu ar fi aplicate numai la vreme de război [...], ci s-ar menține și pe timp de pace, anulîndu-le astfel în întregime scopul inițial”².

În contextul militar, ce asimilează explorarea cu activitățile de cercetaș sau de spion pe teren inamic, nu ne mai miră dificultatea termenului de a se impune în limba curentă cu accepția mai „nobilă și îndrăzneată”, propusă de dicționare, de călătorie științifică. Pentru La Pérouse, ofițer de marină însărcinat să conducă în jurul lumii cele două vapoare afretate de Ludovic al XVI-lea, cuvîntul „explorare” – de altfel deseori asociat celor de „expediție”, „campanie de descoperiri”, „recunoaștere” – rămîne încă foarte apropiat de

etimologia lui și de conotația războinică a primelor întrebuintări, chiar dacă pericolele oceanului și întâlnirea cu popoare necunoscute înlocuiesc, aici, amenințarea inamicului: „Pentru a fi completă, explorarea ar avea nevoie de o expediție care să nu aibă alt obiect și a cărei durată nu ar putea fi mai mică de doi sau trei ani. Nimic nu ia mai mult timp în cercetare decât o coastă presărată de insule, întretăiată de mai multe golfuri, ale cărei cețuri frecvente, alături de curenții întotdeauna puternici și nesiguri, nu permit să te apropii decât cu prudență și precauție”. Totuși, în comparație cu cercetașul militar trimis în taină pentru a recunoaște teritoriul inamic, metoda și cîmpul de investigație s-au schimbat. Au dispărut secretul și strategia războinică din misiunea navigatorului: „Nu-mi voi înălța pavilionul. [...] Deși bun francez, în această campanie sînt un cosmopolit, străin de politica Asiei”. Nici un fel de intenții de cucerire: pentru La Pérouse nu se pune decât problema de a căuta noi rute maritime și de a contribui, pe urmele englezilor, la „recunoașterea generală a globului” prin descrierea coastelor și marcarea insulelor descoperite. Sarcina exploratorului este aceea de a întocmi harta regiunilor ignorate pînă atunci de Europa.

În aceeași accepție găsim cuvîntul folosit în engleză, chiar la sfîrșitul secolului. În 1793, Thomas Jefferson îi comunică naturalistului francez André Michaux că o subscripție făcută în folosul lui sub patronajul Societății filosofice americane (American Philosophical Society) îi va permite „să exploreze regiunea Missouri, iar de acolo spre vest pînă la oceanul Pacific”. El folosește același termen (*to explore*) pentru a defini, în 1803, programul expediției proiectate de guvernul american în vestul și sudul țării: „Aștept de la Congres autorizația de a organiza explorarea regiunii cuprinse între Mississippi și Missouri, cu scopul de a cunoaște geografia afluenților lor și de a le trasa cursul pînă la izvoare”³.

Din astfel de exemple, extrase din limbajul curent, vom reține că exploratorul este, precum cercetașul din armată, un trimis oficial, însărcinat de guvernul lui cu o misiune de descoperire într-o regiune îndepărtată și necunoscută. Ca atare, el se poate găsi prins în jocul rivalităților politice și al conflictelor internaționale. Dar trecînd de la un obiectiv războinic (a evalua forțele inamice) la un program savant (a perfecționa harta mărilor și inventarul continentelor), natura misiunii lui a căpătat o altă dimensiune: cercetaș al Europei la antipozi, exploratorul este înaintemergătorul unui front de cucerire intelectuală al cărui imperiu se extinde treptat la întreaga planetă.

Explorare, știință și dominație

Exploratorul frapează imaginația, pentru că evocă aventura unui erou curajos și singuratic, plecat cu o destinație necunoscută și înaintînd fără repere. Dar imageria romantică uită că exploratorul este nu atît un aventurier, cît un cercetaș; că voiajul lui presupune îndeplinirea unei misiuni, organizate și plătite din spate de către un prinț, un grup de negustori, o instituție savantă sau misionară, cu obiective precise, ivite dintr-o cunoaștere geografică provizorie și din așteptările unei epoci. Departe de a se arunca în gol, exploratorul știe ce trebuie să caute, ce speră să găsească. Înainte de a merge pe urmele lui, se cuvine să ne îndreptăm privirea asupra peisajului politic, economic și mental în care i-a fost gîndită plecarea.

S-a subliniat de timpuriu că, din Renaștere, explorarea și cucerirea au mers împreună; că întotdeauna exploratorii europeni au deschis calea negustorilor, soldaților, colonilor și că nu există explorare geografică fără o anumită formă de dominație. Într-un plan general, legătura dintre descoperire și cucerire se subînțelege, într-adevăr, după cum arată *a contrario* exemplul Chinei: în epoca Ming, ea renunță simultan la expansiunea maritimă și la curiozitatea pentru lume, lăsînd fără urmăre marile expediții care, la sfîrșitul secolului al XV-lea, purtaseră pînă în Marea Roșie joncile împăratului Yong-lo. Dar una e să constatăm legătura, cvasi-structurală, dintre știință și dominație și altceva să-i precizăm articulația: întrucît relațiile dintre descoperirea și stăpînirea lumii nu par în secolul al XVIII-lea la fel de simple ca în epocile cuceritoare precum secolele al XVI-lea și al XIX-lea, veacul Luminilor oferă un cîmp de investigație deschis în mod special.

Nu pentru că epoca ar fi neatinasă de ambiții sau apetituri materiale. Pe fundalul călătoriilor de atunci se amestecă interese personale și naționale, obiective politice, mize strategice și comerciale. Să luăm cazul Americii de Nord. Pe vremea prezenței franceze, teritoriile necunoscute din vest îi atrag simultan pe colonii interesați de blănuri sau zăcăminte prețioase, pe misiunarii în căutarea sufletelor de convertit și pe autoritățile locale doritoare să consolideze controlul monarhiei asupra acestor regiuni: în Louisiana, Bénard de La Harpe și geometrul Dumont de Montigny pleacă, în 1720, în căutarea „stîncii de smarald”, situată potrivit indicațiilor date de indieni în apropiere de fluviul Arkansas; în Canada, colonistul Pierre de La Vérendrye și fiii lui obțin în 1738 susținerea guvernatorului Beauharnais pentru proiectul lor de expediție spre Missouri, ademenindu-l cu bogățiile pe care le-ar aduce regelui Franței descoperirea minelor prețioase din nord-vestul canadian. În 1763, cînd prin Tratatul de la Paris este semnată căderea Noii Franțe, vastele teritorii se găsesc expuse ambițiilor engleze, în curînd americane și chiar spaniole și rusești. Vînători, negustori, aventurieri iau direcția Marilor Lacuri și a Munților Stîncoși, cu mirifice proiecte unde se întîlnesc interesele companiilor comerciale și scopurile guvernelor: citind, în 1802, propunerile exploratorului scoțian Alexander Mackenzie pentru înființarea unei linii de forturi ce ar menține prezența engleză la Marile Lacuri pînă în Pacific, Thomas Jefferson hotărăște lansarea primei expediții americane transcontinentale, încredințată ofițerilor Meriwether Lewis și William Clark.

Apoi Oceanul Pacific. Începînd cu anii 1760, cînd progresele realizate în măsurarea longitudinii și în menținerea sănătății echipajelor permit efectuarea mai sigură a lungii călătorii pînă în mările australe, Cook, Vancouver, La Pérouse, Malaspina, navigatori oficiali, transportă în regiunile pînă atunci inaccesibile rivalitățile politice și ambițiile economice sau strategice ale guvernelor respective. Instrucțiunile date de Ludovic al XVI-lea lui La Pérouse detaliază „obiectivele cu privire la politică și comerț” cărora șeful expediției trebuie să le acorde atenție:

Atît cît putem judeca după relatările ajunse în Franța despre aceste țări, posesiunile efective ale Spaniei nu se întind mai sus de porturile San Diego și Monterey [...]. domnul La Pérouse va încerca să cunoască starea, forța și aspectul acestor așezări și să se asigure că sînt singurele întemeiate de Spania pe respectiva coastă. La fel, va examina la ce latitudine se poate începe procurarea de blănuri, ce posibilități am avea de a crea acolo o așezare, [...] cu ce folos s-ar alege Franța din dezvoltarea noii ramuri comerciale.

La Pérouse nu va uita să-i comunice lui Ludovic al XVI-lea observațiile despre comerțul rusesc cu blănuri din Alaska, nici să evalueze profitul pe care Franța l-ar putea obține printr-o participare la traficul cu piei de lută cu destinația China.

Și cazul Africii. Acest continent, ultimul spațiu gol de pe harta lumii, devine la sfârșitul veacului un nou pământ de explorat pentru Anglia, după pierderea coloniilor sale americane. Trimis de o societate de oameni de afaceri și de notabili englezi, scoțianul Mungo Park întreprinde în 1795 o călătorie pînă la Niger pentru a le prezenta compatrioților geografia Africii și pentru „a pune noi surse de bogății la dispoziția ambiției, a comerțului, a industriei lor”⁴.

Putem totuși reduce explorările la obiectivele lor nemijlocit utilitare, comerciale și geopolitice? „Proiectul unei campanii de descoperiri” redactat în vederea misiunii lui La Pérouse o afirmă în mod expres: „Aspectul comercial [...] nu este aici decît secundar” în raport cu programul geografic și științific dezvoltat în detaliu de instrucțiunile scrise chiar de mîna regelui. Pentru navigator, acesta a precizat regiunile de explorat în Pacific și de-a lungul coastelor americane și asiatice, iar pentru savanți, naturaliști, medici și astronomi – lista cu sarcinile lor. Pentru medicii și chirurgii aflați la bord, Societatea regală de medicină a redactat un chestionar special unde putem citi, printre alte interogații:

Nu ni s-a spus nimic despre folosirea ambelor mîini. Chestiunea privitoare la ambidecștri sau la preferința pentru o mînă, și nu pentru cealaltă, încă nu i-a preocupat îndeajuns pe naturaliști. Este, așadar, important să cercetăm dacă popoarele urmînd a fi vizitate se slujesc în egală măsură de ambele mîini la lucru sau dacă folosesc doar una cu precădere; și dacă preeminența dreptei la națiunile civilizate nu-i decît consecința prejudecăților.

Cu ocazia expediției spre mările australe, încredințată de Bonaparte căpitanului Baudin, sub patronajul Institutului și al Societății observatorilor omului, G. Cuvier redactează o „Notă informativă despre cercetările de realizat cu privire la diferențele anatomice ale diverselor rase de om”, iar J.-M. de Gérando propune o serie de „Considerații despre metoda de urmat în observarea popoarelor sălbatice”, primul chestionar de antropologie comparată, în mod voit sistematic: „Ne-am străduit mai ales să prezentăm un cadru complet putînd reuni toate punctele de vedere din care aceste națiuni pot fi analizate de către filosof”.

Locul privilegiat acordat observației, anchetei și inventarului caracterizează toate explorările veacului, pînă și inițiativele individuale ale aventurierilor. Cînd în 1795 James Mackay, vînător scoțian trecut în serviciul Spaniei, trimite pe continentul american un tînăr călător galez, John Evans, îi recomandă să rezerve în jurnalul de drum o secțiune consacrată istoriei naturale și să culeagă specimene de faună și floră pentru un studiu savant ulterior; de asemenea, exploratorul va trebui să observe popoarele indiene înțilnite – număr, habitat, teritoriu, resurse naturale – și chiar să caute unicornul care, potrivit tradiției, ar bîntui prin Munții Stîncoși. În 1803, cînd Thomas Jefferson recurge la spișerul din Philadelphia, George Hunter, expert în chimie și mineralogie, pentru explorarea Louisianei, el îl îndeamnă pe șeful micii trupe, William Dunbar, să nu uite obiectivul preponderent „literar” (*literary*), adică savant, al călătoriei: „Trebuie să evităm ca excesul

de concesi în privința scopurilor ei să ne transforme misiunea în căutare a minelor de aur și de argint. Asemenea lucruri trebuie remarcate dacă le întâlnim pe parcurs, după cum am face cu un zăcămint de sare, de cărbune sau de calcar, dar ele nu constituie însuși obiectul cercetării noastre”.

Curiozitatea enciclopedică pusă în joc în astfel de expediții este excepțională sau servește de alibi altor motivații legate de spionaj politic sau comercial? Afirmând acest lucru, nu am reuși să dăm seamă de năzuința veacului, de ceea ce îl deosebește de alte epoci: o voință de cunoaștere ce depășește utilitatea directă și imediată; convingerea, profundă, că progresul nu este cu puțință fără a fi încheiată descoperirea lumii și întocmit inventarul bogățiilor ei. Călătoriile sînt instrumentul acestui progres, întrucît ele constituie o deschidere, o ieșire din izolare, o primă formă a circulației și a comerțului: pentru ei, Europa deja răspîndește, pașnic, modelul universal al civilizației. Instrucțiunile lui Ludovic al XVI-lea date lui La Pérouse rezumă îmbinarea ideală de știință și politică, de comerț și filantropie:

La sosirea în fiecare țară, se va interesa să-și atragă prietenia principalilor șefi atît prin gesturi de binefacere, cît și prin cadouri [...]. Se va folosi de toate mijloacele cinstite pentru a stabili legături cu băștinașii [...]. Va impune tuturor membrilor echipajului să trăiască în bună înțelegere cu băștinașii [...]. Se va ocupa cu zel și interes de toate modalitățile de a le îmbunătăți traiul, procurînd țării lor legumele, fructele și ceilalți arbori folositori din Europa și învățîndu-i cum să le semene și să le cultive [...]. Nu va recurge la arme decît în ultimă instanță, numai în apărare [...]. Majestatea Sa ar privi ca pe unul dintre cele mai îmbucurătoare succese ale expediției faptul de a se încheia fără a fi costat viața nici unui om.

În imaginarul european, călătorii și navigatorii sînt eroii utopiei liberale ce promite concomitent – prin simpla legătură dintre oameni – bogăția întregului pămînt și civilizația popoarelor sălbatice⁵.

La urma urmelor, dacă regăsim în aceste expediții interesul politic, faptul se explică prin dimensiunea națională pe care o capătă adesea, ca și cum demonstrarea măreției ar trece în mod obligatoriu prin cucerirea gloriei științifice. De partea franceză, cunoaștem misiunea astronomică lansată în 1735 de Academia de științe care, pentru măsurarea meridianului terestru, îi duce pe matematicianul Maupertuis pînă în Laponia, iar pe astronomul Godin și savantul filosof La Condamine pînă pe platourile andine: gloria regelui Franței se afirmă în progresul științei și în rezolvarea enigmei legate de „figura” pămîntului. Peste un sfert de veac, trecerea planetei Venus prin fața Soarelui determină o adevărată mobilizare internațională și îi poartă pe savanți în cele patru colțuri ale lumii: aproape o sută douăzeci de observatori participă la studierea primului tranzit, dintre care treizeci și doi francezi, douăzeci și unu germani și tot atîția suedezi, optsprezece englezi, nouă italieni, trei portughezi, trei ruși, trei danezi, trei spanioli. După opt ani, mai mult de o sută cincizeci de savanți sînt implicați: o majoritate reprezentată de englezi (optzeci), treizeci și doi francezi, patru germani, cincisprezece suedezi, șapte spanioli, treisprezece ruși. Emulația între țări pune în evidență formarea unei comunități științifice internaționale; ea mai înseamnă și că afirmarea națională trece prin prestigiul științei.

Evoluția Spaniei ilustrează legătura dintre știință și națiune. Deși dispune de cel mai vast imperiu colonial din lume, o bună parte din secol Coroana spaniolă nu este deosebit de activă în materie de explorare geografică, nici

măcar în teritoriile aflate sub dominația ei: dintr-un total de optzeci și unu de călători înregistrați în Peru între 1685 și 1805, numai doisprezece sînt de naționalitate spaniolă, față de patruzeci și unu de francezi, șaptesprezece englezi, șapte germani, un olandez, un suedez, un italian, un american. Spaniolii se limitează la a-i însoți în coloniile lor pe exploratorii străini, pentru a le supraveghea gesturile și, în același timp, pentru a participa la lucrările lor: doi locotenenți de marină, don Jorge Juan și don Antonio Ulloa, îi escortează pe academicienii francezi în expediția andină pentru a măsura meridianul. În 1769, doi ofițeri spanioli se alătură astronomului Chappe d'Auteroche pentru a merge în California și a observa al doilea tranzit al planetei Venus. În 1777, naturalistul francez Joseph Dombey nu primește autorizația de a călători în America de Sud decît cu condiția de a-i accepta lîngă el pe doi tineri botaniști, Hippolito Ruiz, cu titlul de șef oficial al expediției, și José Antonio Pavón; de asemenea, el trebuie să fie de acord cu împărțirea, la întoarcere, a roadelor colectei. Dar în 1782, cînd în secțiunea „Geografie” a *Enciclopediei metodice* apare un articol devastator al lui Masson de Morvilliers („Ce datorăm Spaniei?”), polemica declanșează în Peninsula o tresărire de mîndrie națională: în ultimele două decenii ale veacului, sînt lansate mai multe expediții geografice care, sub patronajul oficial al Coroanei, încearcă să demonstreze capacitatea și autonomia științifice ale Spaniei. Ruiz și Pavón, rămași pe teren după întoarcerea în Franța a lui Dombey, continuă pînă în 1787 explorarea teritoriilor din Chile și Peru; botanistul José Celestino Mutis este însărcinat cu o expediție botanică în Noua Granada; medicul Marin de Sessé conduce, în 1787, o explorare în Noua Spanie; în special, călătoria în jurul lumii între 1789 și 1794 încredințată navigatorului genovez Alessandro Malaspina se dorește o replică la călătoriile lui Cook și La Pérouse, propunîndu-și să reafirme deopotrivă prestigiul Spaniei și prezența ei în apele Pacificului.

Mutatis mutandis, același fenomen se observă în cazul națiunilor care în secolul al XVIII-lea pornesc în explorarea propriilor teritorii noi. În Rusia, stăpînirea puterii țariste asupra imensității pămînturilor siberiene pînă la Pacific este confirmată de expedițiile lui Vitus Bering, lansate pe vremea lui Petru cel Mare, și de cele două misiuni trimise în Siberia de Academia de științe de la Sankt Petersburg, una condusă de medicul Johann Georg Gmelin sub domniile Anei și Elisabetei (1733-1742), cealaltă la începutul domniei Ecaterinei a II-a, încredințată naturalistului Peter Simon Pallas (1768-1774). În America de Nord, independența Statelor Unite determină, din partea guvernului federal, trimiterea exploratorilor spre sudul și vestul țării, teritorii atît de puțin cunoscute încît pînă și traseul frontierei rămîne nesigur. Pentru Jefferson și American Philosophical Society, întemeiată în 1767, construirea teritoriului național, delimitarea lui precisă și inventarierea lui, pe de o parte, și afirmarea autonomiei specifice a tinerei națiuni, pe de altă parte, merg împreună. Știința aparține procesului de construcție națională.

În sfîrșit, ea poate fi chiar suficientă pentru gloria unui popor, în locul expansiunii teritoriale, după cum o dovedește expediția inițiată de regele Danemarcei în Arabia în 1761: „Deși vremurile sînt grele și în ciuda poverii pe care o reprezintă conducerea țării noastre, Majestatea Sa se străduiește neîncetat să favorizeze dezvoltarea cunoștințelor și cea a științei, aducînd în același timp gloria poporului său, datorită acestor întreprinderi folositoare și meritorii”, anunță *Le Courier danois de Copenhague*, din 12 ianuarie 1761. Nici un fel de obiective comerciale sau strategice: formată din cinci

savanți – doi danezi, filosoful von Haven și medicul Christian Karl Kramer; un suedez, naturalistul Forsskäl, elevul lui Linné; un olandez, tânărul geometru Carsten Niebuhr; și un german, desenatorul Georg Wilhelm Baurenfeind – , misiunea trebuie să „purceadă, pretutindeni unde se va afla și spre binele științei, la noi descoperiri și observații. De asemenea, ea va trebui să adune, pentru a le expedia încoace, manuscrise orientale de o utilitate evidentă, ca și colecții de istorie naturală și alte obiecte rare din Levant”. Prin urmare, o expediție pur științifică: prin contribuția la studiul limbilor vechi și al arheologiei, la progresul astronomiei și al istoriei naturale, Danemarca înțelege să-și țină rangul printre națiunile Europei.

Dimensiunea patriotică a expedițiilor ne îndeamnă de altminteri să punem problema recrutării exploratorilor. Căci deseori, din lipsă de personal competent, guvernele sînt nevoite să recurgă la străini. Așa stau lucrurile în Rusia: membru al Academiei de științe din Sankt Petersburg, geograful francez Joseph-Nicolas Delisle se ocupă timp de douăzeci de ani cu lucrări de cartografie și cu pregătirea călătoriilor științifice; fratele lui, Louis, este asociat la „Marea Expediție din Nord”, condusă de Bering, și moare în Kamceatka în 1741; Bering însuși este un danez trecut în slujba lui Petru cel Mare; Gmelin și Pallas, puși în fruntea misiunilor siberiene, sînt amîndoi germani, ca și majoritatea participanților, chiar dacă apar cîțiva ruși printre echipele din a doua expediție.

Deși corespunde spiritului cosmopolit al Luminilor, recrutarea străinilor prezintă dificultăți. Francezul Chappe d'Auteroche, trimis la Tobolsk la cererea Academiei din Sankt Petersburg, provoacă mînia împărătesei Ecaterina a II-a prin imaginea foarte sumbră a Rusiei pe care o schițează în relatarea călătoriei. Naturalistul André Michaux, însărcinat în 1793 de Statele Unite cu o misiune de explorare, trebuie să-și întrerupă călătoria în Kentucky și să se întoarcă în Franța, cînd se descoperă că acest „agent botanic al Franței” avusese probabil mandatul de a pregăti intervenția împotriva posesiunilor spaniole din America. După moartea lui Cook, apare o dispută între Amiralitate și prietenii navigatorului englez, pe de o parte, și cei doi botaniști germani, Reinhold Forster și fiul lui, Georg, pe de altă parte, care au participat la cea de-a doua călătorie și au încercat să-i publice relatarea și rezultatele pe cont propriu. Chiar expediția daneză în Arabia, concepută ca o călătorie științifică exemplară, este pusă în pericol de vigoarea orgoliilor naționale: în organizare, ea scapă totuși oricărei prejudecăți naționale, întrucît cei cinci membri ai expediției sînt considerați egali între ei, fără șef oficial, iar ministrul Bernstorff a încredințat fondurile misiunii mai degrabă tânărului Niebuhr decît danezului von Haven. Dar cînd se iscă neînțelegeri pe parcurs între Forsskäl și von Haven, ministrul se îngrijorează din cauza ambițiilor personale ale suedezului: „Nimic nu ar fi mai neplăcut pentru națiunea noastră decît să-l vadă pe acest străin atribuindu-și toată gloria unei inițiative care, la origine, a căpătat contur la noi și a cărei realizare se datorează generozității regelui nostru”. Grija lui nu este lipsită de fundament: de la începutul călătoriei, pentru a-și face indescifrabile la Copenhaga ierbarele și colecțiile, Forsskäl a pus la punct un cod de clasificare a cărui cheie i-a comunicat-o numai lui Linné; în plus, pentru ca maestrul lui să tragă foloase din aceste descoperiri, tânărul savant a cerut guvernului danez autorizația de a trimite diverselor instituții savante europene, inclusiv universității din Uppsala, dublurile esantioanelor sale. Forsskäl se pricepe de minune să urmărească deopotrivă cariera personală, interesele botanicii suedeze și prestigiul regelui

patron danez. Prin contribuția științifică la gloria țării lui se afirmă mândria patriotică a exploratorului Luminilor. „Călătorul își privește patria ca pe un prieten bolnav; parcurge lumea pentru a căuta un leac la bolile lui”, scrie Leopold Berchtold în 1789⁶.

De la vis la descoperire: lumea în hărți

Un celebru tablou de Monsiaux îl înfățișează pe Ludovic al XVI-lea dînd instrucțiuni lui La Pérouse pentru călătoria lui în jurul lumii: pe masa din cabinetul regal se află atlase, hărți desfășurate, un glob terestru. Înainte de plecare, exploratorii, geografi și politicienii își imaginează călătoria pe baza hărților: cu liniile lor nesigure, cu spațiile albe înconjurată de legende, aceste oferă un tablou asupra cunoașterii geografice a timpului, amestec de cunoștințe pozitive, de informații mai mult sau mai puțin verificate, de visuri. Nu încapă îndoială că asemenea reprezentări sînt uneori fanteziste și pe teren se pot dovedi total eronate. Totuși, pe aceste cunoștințe se bazează decidera călătoriei, alegerea itinerarului și definirea obiectivelor. Imaginarul geografic permite conceperea plecării, făcînd-o prin urmare posibilă.

Or, două mistere grevează încă în secolul al XVIII-lea cunoașterea globului: cel al trecătorii din nord-vest, ce ar trebui să îngăduie ocolirea sau traversarea Americii de Nord printr-o navigare directă din Atlantic în Pacific; cel al continentului austral cu care, încă din Renaștere, cartografii și cosmografii continuă – din rațiuni de simetrie – să încarce emisfera sudică. Permițînd toate ipotezele, cele două enigme lansează exploratorii pe uscat și pe mare.

În pofida celor două secole de prezență europeană, continentul nord-american rămîne în mare parte necunoscut: de la primele călătorii de descoperire, de la Cartier la Champlain, circulă legende privitoare la o „Mare de Vest”, accesibilă pe cale fluvială. Încă în anii 1700, geografi Claude și Guillaume Delisle au pe hărțile lor această mare occidentală și își înmulțesc memoriile în favoarea călătoriei. Trimis în 1720 „să descopere Marea de Vest”, iezuitul François-Xavier de Charlevoix își duce ancheta timp de trei ani printre vînători și sălbatici. După cîțiva ani, între 1738 și 1743, colonistul canadian Pierre La Vérendrye și fiii săi înaintează în susul fluviului Mississippi pînă în ținutul mandanilor, convinși că vor găsi acolo un rîu ce-i va duce pînă la mare. Un șef indian nu a declarat el oare, propunîndu-le să-i conducă pînă la „munții cei mari”: „Acolo veți putea vedea marea căutată”? Călăuze indigene și hărți savante concordă, așadar, în a sprijini ipoteza Mării de Vest. Dar la ce distanță? Dincolo de care munți? Nimeni nu știe: lucrînd pe baza unei viziuni limitate asupra continentului, nici geografi de cabinet, nici oamenii de pe teren nu pot concepe existența giganticei bariere ce se înalță la vest. Se crede că Munții Stîncoși sînt, ca Apalașii la est, un șir de vîrfuri joase, întretăiate de numeroase praguri ușor de trecut, iar prin tragerea pe uscat a bărcilor cînd navigația nu este posibilă, se va ajunge cu ușurință la ocean pe firul vreunui rîu. Această reprezentare fundamentează toate proiectele de expediție transcontinentală, private și oficiale, franceze, engleze sau americane: cel al Parlamentului englez care, aflînd de isprăvile lui Bering în Alaska și Insulele Aleutine, votează în 1745 o recompensă de 20 000 de livre pentru cine va găsi în nordul Americii o trecătoare direct spre Asia; cel al colonistului Robert Rogers care în 1766 cere la Board of Trade

să i se finanțeze expediția spre un râu „Oregon”; în sfârșit, cel al căpitanilor Lewis și Clark, trimiși de Jefferson în 1804. Pe hărțile luate cu ei pentru a-și orienta înaintarea dincolo de Missouri, Stîncoșii nu sînt decît o linie din condei, fără grosime. A considera asemenea hărți drept conjecturale este fără relevanță: ele desenează vestul american așa cum îl imaginează geografii și călătorii.

În cazul continentului austral, curiozitățile filosofilor se adaugă teoriilor geografilor pentru a împinge speculația la limită. Și aceasta cu atît mai mult cu cît, din cauza distanței, a groaznicei mortalități pricinuite de scorbut în timpul îndelungatelor intervale petrecute pe mare, a impreciziei navigației, regiunile de acolo rămîn, pînă în anii 1760, aproape inaccesibile. Imaginea lumii construită de descoperitorii din Renaștere și din prima jumătate a secolului al XVII-lea a rămas aproape fără îmbunătățiri: pe hărți, emisfera sudică este ocupată de un imens continent, cu forme desenate în pripă, pe baza cîtorva țarmuri zărite; Oceanul Pacific este populat cu numeroase insule, cîndva reperate și niciodată regăsite sau descoperite de mai multe ori sub o poziție și un nume diferite. Pentru ca explorarea mărilor australe să devină cu puțință, erau necesare inovații radicale. Datorită progreselor făcute de astronomi și matematicieni în determinarea distanțelor lunare și de ceasornicari în confecționarea unor ceasuri destul de regulate pentru a ține la bord măsura timpului, navigația astronomică sfîrșește prin a se impune și permite un calcul exact al poziției în longitudine: James Cook, cel dintîi, ia cu sine în a doua călătorie (1772-1775) ceasuri și cronometre, mai ales copia orologiului marin inventat de John Harrison în 1759. Călătoriile lui marchează și o ruptură în materie de igienă navală și de ocrotire a sănătății echipajelor: datorită proviziilor de fructe, de varză murată, de legume conservate în oțet și printr-o logistică a escalelor, permițînd la trei sau patru luni odihna echipajului și reprovizionarea cu alimente proaspete, navigatorul englez nu pierde de-a lungul celor trei ani și unsprezece zile, cît a durat cea de-a doua expediție, decît șaptesprezece oameni, dintre care doi de scorbut, dintr-un total de două sute douăzeci și cinci de marinari îmbarcați. Dublul progres deschide mările sudice navigatorilor europeni. Or, de la mijlocul secolului al XVIII-lea, dezbaterea despre continentul austral a fost relansată de filosofi, Buffon, Maupertuis, și mai ales de președintele de Brosses. Publicată în 1756, monumentală sa *Histoire des navigations aux terres australes* constituie un apel la reluarea explorărilor sistematice, finanțate de „prinții Europei”: „Nu se poate ca pe o întindere atît de mare să nu existe un continent imens, un pămînt solid [...] capabil să țină globul în echilibru în rotația lui și să slujească de contragreutate masei reprezentate de Asia septentrională”. Curiozitatea, interesul comercial și politic trebuie să-i atragă pe europeni în aceste regiuni; dar și filosofia, întrucît descoperirea acelor pămînturi de la antipodi va permite să se rezolve enigma originii omului: ce specie de oameni vor întîlni acolo navigatorii și în ce stadiu de dezvoltare a societății? Filosofii Luminilor nutresc speranța de a descoperi un popor abstras istoriei, trăind încă în starea de natură și care, poate, ar dovedi bunătatea originară a omului. „Aș prefera o oră de conversație cu ei decît cu cel mai ilustru literat al Europei”, declară Maupertuis. În Tahiti, în insulele Hawaii, Samoa, navigatorii nu vor uita dezbaterile care, de la Paris la Berlin, aprinde spiritele⁷.

Figuri de exploratori

Curiozități, ambiții, cunoștințe și speculații: ele definesc misiunea exploratorului și premerg trimiterii lui. „Din partea Regelui [...]. Însărcinîndu-l pe domnul Peyssonnel, doctor în medicină, să străbată coastele Barbariei pentru a cerceta plantele și florile de acolo și pentru a face observațiile pe care le va considera potrivite pentru istoria naturală, vrem și cerem să-i fie asigurată libera trecere...” În afară de un nume, menționat în josul unui brevet sau al unui pașaport, ce se mai știe despre cel ce pleacă departe, trimis în cercetare?

În epoca Luminilor, explorarea nu este o meserie pregătită printr-o formație specială sau dobîndirea de competențe profesionale. Abia pe timpul Restaurației este creată în Franța, la Muzeul de istorie naturală, o școală de „călători naturaliști” care selectează candidații pe bază de concurs, confirmă printr-un examen cunoștințele acumulate și îi înzestrează pe cei trimiși în misiune cu un manual de instrucțiuni, adevărat ghid de explorare, de mai multe ori reeditat pe parcursul secolului. Pînă aici, nimic oficial. Poți fi călugăr sau ofițer, botanist sau astronom, vîntor sau medic; dar un vis din copilărie sau o întîmplare din carieră, o întîlnire, un eveniment politic te pot determina să devii explorator.

Încă din prima tinerețe, încercasem dorința arzătoare de a călători în regiuni îndepărtate și puțin vizitate de europeni, povestește Alexander von Humboldt. Crescut într-o țară lipsită de orice legătură directă cu coloniile celor Două Indii, locuind apoi în munți îndepărtați de coastă, am simțit crescînd treptat în mine o puternică pasiune pentru mare și pentru navigațiile îndelungate [...]. Preocuparea pentru strîngerea de plante, pentru studiul geologiei, un voiaj rapid făcut în Olanda, Anglia și Franța împreună cu un om celebru, domnul Georg Forster, care avusese fericirea să-l însoțească pe căpitanul Cook atunci cînd a înconjurat a doua oară Pămîntul, au contribuit la a da o direcție precisă planurilor mele de călătorie concepute la vîrsta de optsprezece ani.

Tînărului La Pérouse, născut la țară în regiunea Albi, relatarea luptelor navale auzită în copilărie îi trezește gustul pentru mare; totuși, este vorba de o vocație cu totul militară, pe care doar voința regală o orientează spre explorarea geografică, în urma războiului cu America: „Nu vă ascund, scrie atunci ofițerul către ministrul Marinei, că toate preferințele mele erau pînă acum îndreptate spre partea militară a meseriei mele [...], fiind mai dornic de gloria domnului Suffren decît de cea a lui Cook”. Un eveniment politic – Tratatul de la Paris – îl trimite pe mări pe Bougainville, locotenent de Montcalm în Canada, pentru o expediție în insulele Falkland, în curînd transformată într-o călătorie în jurul Pămîntului. Este nevoie de o serie întregă de întîmplări pentru a-l duce pînă în Africa pe tînărul Mungo Park: al șaptelea dintre cei treisprezece copii ai unei familii de țărani scoțieni, Park a trebuit să-și caute în instrucție un mijloc de a-și asigura subzistența. Puțin tentat de haina preotească, el studiază medicina la universitatea din Edinburgh; dar botanica îl interesează în mod deosebit. Un cumnat, vînzător de grăunțe la Londra, îl pune în relație cu președintele Societății Regale (Royal Society), Sir Joseph Banks, naturalist participant la primul voiaj al lui Cook: Banks îi procură un post de chirurg-asistent la bordul unei corăbii a East India Company, apoi, la întoarcere, o misiune de explorare în Africa.

Itinerarul lui Carsten Niebuhr este la fel de neașteptat: fiu al unui modest țăran olandez, devenit topograf, el obține în 1757 o bursă pentru a studia matematica și astronomia la universitatea din Göttingen; remarcat de unul dintre profesori, este recrutat pentru expediția proiectată de regele Danemarcei, alături de savanți mai titrați și mai prestigioși decât el⁸.

Întîmplările și ocaziile nu ar fi totuși suficiente, fără vreo înclinație particulară: situație de „teren” pentru unii, corsari, vînători, negustori sau misionari; activitate savantă pentru alții, medici, naturaliști, matematicieni sau astronomi; în sfîrșit, statut profesional pentru alții, ofițeri de marină sau ingineri. Prin intermediul celor cîteva tipuri de situații și de competențe, apar diverse figuri ale exploratorului Luminilor și, poate, schița unei cronologii.

Este firesc să găsim în prima linie a exploratorilor, oricum ar fi ei desemnați, pe cei purtați de afaceri sau de vocație la celălalt capăt al pămîntului. Pe mare găsești aventurieri, marinari sau corsari, ca piratul englez William Dampier: după numeroase expediții de jaf împotriva stabilimentelor comerciale spaniole din Antile și din Golful Mexic, acest francțiror al explorării și curios pe deasupra luptă cu valurile în Asia și în Marea Chinei, se asociază în Anglia cu naturalistul Hans Sloane și cu savanții din Royal Society, apoi, în 1699, se întoarce pe mare pentru o nouă aventură, geografică de această dată; ajuns în Oceanul Pacific, merge de-a lungul coastelor Noii Irlande, descoperă Noua Britanie și explorează strîmtoarea care îi poartă astăzi numele.

Pe uscat, întîlnești funcționari ai companiilor negustorești, agenți diplomatici: Engelbert Kaempfer, chirurg angajat de Compania olandeză a Indiilor, se îmbarcă în 1690 pentru Japonia, unde olandezii au o factorie, și profită de delegația care în fiecare an merge la Jedo la împărat pentru a vizita Japonia în două rînduri: consultă hărțile locale spre a se informa cu privire la geografia arhipelagului, observă punerea în valoare a solului și autosuficiența economică a țării, consemnează legile, moravurile, religia. Tot oameni de uscat și colonii, vînători și negustori care, după căderea Noii Franțe, se lansează în cucerirea teritoriilor din nordul și vestul american. Peter Pond, traficant de blănuri din Connecticut, aproape analfabet, explorează nord-vestul canadian în anii 1770; hărțile și relatările lui deschid calea călătoriilor lui Alexander Mackenzie, în 1789 și 1793.

În sfîrșit, misionarii: oameni de teren, prin definiție, avangarda creștină a Europei pe pămînt păgîn, ei sînt figura exemplară a primei categorii de exploratori. Căci preferinței pentru călătorie, se adaugă în cazul lor formația primită în colegii și seminarii din Europa, în matematică, astronomie, botanică și geografie. Continuînd o tradiție seculară, călugării sînt în secolul al XVIII-lea pretutindeni în lume, mai ales iezuiții, care pot fi întîlniți în Asia și America deopotrivă: în 1689, ei sînt pe malul fluviului Amour pentru a negocia tratatul sino-rus de la Nercinsk și, din misiunea lor de la Pekin, străbat imperiul chinezesc, folosindu-și competențele în astronomie întru progresele cartografiei europene, ca și pentru slujirea împăratului. „Avem întotdeauna busola în mînă și luăm aminte să observăm înălțimea meridianelor pentru a ne corecta măsurătorile.” Alături de vînătorii din pădurile canadiene, misionarii se afundă în interiorul continentului american, din Mississippi în Louisiana: la sfîrșitul secolului al XVII-lea, Jean Marquette, apoi în veacul următor Joseph Lafitau și François-Xavier de Charlevoix. Franciscani, ca botanistul Charles Plumier trimis în Antile de Ludovic al XIV-lea sau ca

Louis Feuillée, astronom și naturalist, care călătorește în Antile și Chile la începutul secolului al XVIII-lea. Dominicani, ca Jean-Baptiste Labat, care se stabilește în Antile din 1694 pînă în 1706 și participă la punerea în valoare a insulelor. Totuși, în a doua jumătate a secolului, proporția oamenilor Bisericii scade – însă fără a dispărea cu totul: în America de Nord, pot fi văzuți încă misionari ca John Heckewelder și David Zeisberger preluînd ștafeta de la călugării francezi și vizitînd regiunile de dincolo de Ohio. Condamnarea iezuiților și diminuarea elanului misionar își au importanța lor, firește, în această estompare progresivă. Dar ea ține mai ales de un proces de laicizare a științei și de specializare a practicilor pe cale de a se produce și aduce alături de călugări, înlocuindu-i treptat, alte tipuri de călători savanți⁹.

Printre călătorii mai specializați domină, în domeniul botanicii și al istoriei naturale, medicii, spițerii și farmaciștii dintre rîndurile cărora provin cîțiva din cei mai celebri călători ai veacului. Motivul este simplu, reieșind din legăturile ce asociau pe atunci predarea științelor naturii cu studiul medicinei. Printre francezii participanți la explorarea botanică a Americii de Sud se numără Jean-Baptiste Fusée-Aublet, întemeietor al botanicii din Guyana, Jean-Baptiste Le Blond, Pierre Barère, Joseph de Jussieu, Joseph Dombey, Aimé Bonpland. Tot medici de formație și majoritatea naturaliștilor îmbarcați în expedițiile maritime de la sfîrșitul secolului: Philibert de Commerson cu Bougainville, Joseph Boissieu de La Martinière cu La Pérouse, Jacques-Julien Houtou de La Billardière cu d'Entrecasteaux. Prezența în călătorii a specialiștilor în istorie naturală devine cu atît mai necesară, cu cît pe vremea lui Linné și Jussieu botanica nu se poate mulțumi cu o colectare improvizată, fără competență descriptivă și taxonomică. În Anglia, Sir Joseph Banks se străduiește din răspuțeri să convingă Compania Indiilor și amiralitatea să includă și naturaliști în echipajele de marinari, de hidrografi și astronomi, întrucît ei sînt capabili să efectueze o colectare metodică a florei și, în același timp, să evalueze resursele regiunii vizitate, în vederea unei eventuale colonizări. În 1768, obține pentru el însuși și pentru suedezul Daniel Solander, discipol al lui Linné, autorizația de a participa pe propria cheltuială la prima călătorie a lui Cook; neînțelegerea cu navigatorul îl împiedică să participe și la a doua campanie, dar trimite atunci doi naturaliști germani, Reinhold și Georg Forster, iar în a treia campanie reușește să-și îmbarce un grădinar în plus, cu misiunea de a colecta plante. La fel, ultimele mari navigații ale veacului sînt, datorită lui, prevăzute cu naturaliști profesioniști: în 1791, George Vancouver îl ia la bord pe chirurgul de marină Archibald Menzies, iar Matthew Flinders, în 1801, pe botanistul Robert Brown și grădinarul Peter Good. Simpli „grădinari-colectori” sau botaniști confirmați, toți și-au putut pregăti călătoria cercetînd cu atenție, în biblioteca personală a lui Banks, tratatele de botanică, relatările de călătorie și chiar ierbarele din expediția lui Cook.

Specializarea crescîndă este și mai clară în materie de astronomie, hidrografie și cartografie, domenii unde nivelul competențelor tehnice și matematice face necesar apelul la adevărații savanți. Nimic mai puțin decît membri ai Academiei de științe din Paris pentru expediția geodezică din Laponia și din Peru, iar pentru observarea tranzitului lui Venus în 1761, trei abați astronomi: Le Gentil de La Galaisière, trimis la Pondichéry, Pingré în insula Rodrigues și Chappe d'Auteroche în Siberia. Și la bordul navelor, exigențele navigației astronomice fac din ce în ce mai necesară folosirea astronomilor specializați:

abatele La Caille la bordul vasului *Glorieux* al Companiei Indiilor pe ruta Capului sub comanda lui d'Après de Manneville, în 1751; în 1785, pentru expediția lui La Pérouse, ce dispune de cronometre și de instrumentele utilizate de Cook și împrumutate de Amiralitatea engleză, este desemnat Lepaute d'Agelet, membru al Academiei de științe și profesor la Școala militară, ca astronom la bordul vasului *Boussole*, iar Louis Monge, frate al matematicianului, la bordul lui *Astrolabe*.

Totuși, la sfârșitul secolului, o nouă generație și-a luat locul în primire, a treia categorie de exploratori cărora sarcinile cotidiene ale descoperirii – determinarea poziției vasului, întocmirea hărții, sondarea mărilor – le revin aproape prin statutul profesional. Căci pentru a asigura ofițerilor de marină competențele științifice și tehnice necesare noilor condiții de navigație, au fost create instituții speciale: în Franța, statul-major al expedițiilor de la sfârșitul secolului s-a format pe băncile Academiei de Marină, întemeiată în 1752. „Majestatea Sa este convinsă că ofițerii și gărzile Marinei folosite pe cele două fregate vor da dovadă de rîvnă în a face ei înșiși, în colaborare cu astronomii, toate observațiile ce ar putea fi cumva utile navigației”, spun instrucțiunile lui Ludovic al XVI-lea către La Pérouse. De fapt, atunci cînd șeful expediției trebuie să hotărască debarcarea la Tenerife a astronomului Monge, incapabil să suporte fluxul, schimbul este preluat de căpitanul vasului De Langle și de aspirantul Law de Lauriston. Indiferent că sînt ofițeri ai Amiralității engleze, ca Vancouver și Cook, sau ai Marinei regale franceze ca La Pérouse, Baudin sau Bruni d'Entrecasteaux, marinarii furnizează cîteva dintre cele mai ilustre nume în explorarea geografică de la sfârșitul veacului.

În sfîrșit, categoriei de ofițeri de marină, exploratori prin statut și formație, li s-ar putea alătura un ultim grup, pedestru de data aceasta: cel al călătorilor care, în ultima treime a secolului, coboară în craterele vulcanilor din Italia și Sicilia, se cațără pe vîrfurile Alpilor sau ale Pirineilor, sînt interesați de Munții Ural și Anzi, examinează rocile, estimează vîrsta Pămîntului. Printre naturaliștii sau amatorii preocupați de pietre și roci, numeroși sînt inginerii, mineralogii, chimiștii a căror specialitate îi determină să efectueze anchete pe teren și explorări geologice. Astfel, printre „inventatorii” Pirineilor, Flavichon este un inginer-geograf, însărcinat să întocmească harta Bearnului și curios să înțeleagă structura reliefului; Palassou, Cordier, Duhamel sînt ingineri ai Minelor, trimiși de guvern în căutarea zăcămintelor exploataabile. La celălalt capăt al lumii, în Anzi, Humboldt nu-și uită fosta profesie de inginer al Minelor, care îl face atent la sol, la natura rocilor, la geneza formelor de relief. În vreme ce navigatorii și botaniștii încheie explorarea mărilor și a continentelor, geologii încearcă să sondeze istoria Pămîntului¹⁰.

Pe mare și pe uscat

La varietatea biografiilor, a itinerarelor, a competențelor individuale, călătoria adaugă o modificare suplimentară, ce simplifică și, în același timp, accentuează contrastele. O dată părăsită lumea cunoscută, pentru explorator nu mai există decît peisajul în care evoluează. Imensitatea oceanului, presărată cu cîteva insule, cîteva țărmluri văzute de departe, pentru unii; nisipuri, păduri sau munți pentru ceilalți: totul pune în opoziție experiența marinarilor și cea a călătorilor pe uscat.

Oricît de paradoxal ar părea, marinarul este un fel de sedentar, plimbînd pe suprafața oceanelor, pînă la capătul lumii și cu prețul celor mai mari riscuri, o parte desprinsă din pămîntul lui natal. Arborîndu-și steagul, el ia cu sine, îngrămădite în habitacul cabinei, cărți și hărți, instrumente de măsură, uneori un animal domestic. Pe *Astrolabe* și *Boussole*, cele două fregate ale lui La Pérouse, alimente pentru trei ani, două mori de vînt, cinci vaci, două sute de păsări de curte, treizeci de oi, douăzeci de porci sînt arimate în interpunte, între tunuri și pînă în bărcile de salvare. Trimis în 1791 în căutarea celor două bastimente pierdute, d'Entrecasteaux adaugă la biblioteca obișnuită tratate de astronomie, atlase și lucrări de istorie naturală (inventarul menționează nu mai puțin de cincisprezece opere ale lui Linné), aproximativ nouăsprezece volume din *Journal des débats et décrets de l'Assemblée nationale*. La mii de leghe de locul de baștină, echipajul navelor formează o lume închisă, masculină, ierarhizată, o mică Europă ideală, cu academia-i plutitoare de savanți, o societate la scară redusă, cu vîrste, statute și temperamente diverse: pe *Boudeuse* al lui Bougainville, stau împreună voluntarul Fesche, cu experiența insulelor Falkland, tînărul Verron, astronom autodidact, avocatul Saint-Germain, îmbarcat ca scriitor, și tînărul prinț de Nassau-Siegen, expediat de familie în mările sudice, ca urmare a firii lui cheltuitoare.

Luni în șir, din înaltul vaporului, navigatorii privesc defilarea mărilor, întîlnind doar cîteva atoluri. Uneori apar o insulă sau un țărm privity de la distanță cu luneta, cum este cazul insulei Akiaki zărite de Bougainville, la 22 martie 1768: „Părea nelocuită și, văzînd cocotierii, aș fi vrut să trimit bărcile în căutare de lemn, fructe, poate apă. Un număr infinit de păsări zburau deasupra insulei, pe mal și păreau să indice o coastă cu mult pește, însă valurile mării se spărgeau cu furie și nici o plajă nu oferea vreun loc de debarcare”. Escarele sînt scurte, timp necesar pentru aprovizionare, odihna echipajului și repararea navelor, concesiie făcută, de voie, de nevoie, și curiozității savanților: „Nu pot acorda decît foarte puțin timp diferitelor pauze, scrie La Pérouse, iar îndelungata rămînere pe mare nu-i cîtuși de puțin pe placul botaniștilor și al mineralogilor care își pot exersa talentele numai pe uscat”.

În general, pe uscat, marinarii rămîn împreună și nu înaintează prea mult în interiorul regiunii. De exemplu, mărturia lui La Pérouse în Insula Paștelui, în aprilie 1786: „După debarcare, prima noastră grijă a fost aceea de a face o împrejmuire, cu soldați înarmați, dispuși în cerc; le-am interzis locuitorilor să pătrundă în acest spațiu gol, am înălțat un cort, am adus pe uscat cadourile destinate lor, ca și diferitele animale”. În cel mai bun caz, navigatorul permite o rapidă incursiune:

Nu intenționez să rămînem pe insulă mai mult de opt-zece ore și de aceea nu am vrut să irosim timpul [...]. Ne-am împărțit în două cete; prima sub ordinele domnului viconte de Langle trebuia să pătrundă cît mai departe cu putință în interiorul insulei, să semene semințe în toate locurile unde ar fi putut da roade, să cerceteze solul, plantele, cultura, populația, monumentele și, în general, tot ce poate interesa la acest popor extraordinar [...]. Ceilalți, printre care mă număram și eu, s-au mulțumit să viziteze monumentele, platourile, casele și plantațiile, la o leghe de așezarea noastră.

În cursul plimbărilor făcute cu repeziciune, în genul unei recunoașteri militare, civilii, savanți naturaliști, mineralogi și botaniști, preiau ștafeta de la ofițeri: pentru ei, este momentul să colecteze plante, pietre și specimene de animale, să observe starea locuitorilor și resursele țării. Mai curînd decît

o anchetă metodică, „vizita” este un survol. Pe cînd *Boudeuse* și *Étoile* se îndepărtează de Tahiti, Saint-Germain, secretar al expediției, întocmește un bilanț ușor dezamăgit:

Ce să spunem despre Cythera? Am văzut cumva interiorul țării? Domnul de Commerson a consemnat cumva comorile conținute sau pe care le poate adăposti în materie de istorie naturală, plante sau mine? Am sondat în lungul coastei? Cunoaștem acolo vreun loc bun de ancorare? La ce se rezumă folosul acestei călătorii pentru națiune?

Este adevărat că de foarte multe ori, înainte chiar de a debarca, navigatorii îi întîlnesc pe insulari. Se stabilesc contacte, se schimbă gesturi și semne. Dacă prudența se impune întotdeauna – „oricît de bună ar fi primirea din partea sălbaticilor, este important pentru marinari să fie tot timpul în gardă”, precizează instrucțiunile date lui La Pérouse –, disciplina este mai greu respectată. Se știe cum, în Tahiti, Bougainville și oamenii lui s-au lăsat o vreme ispitiți de idila insulară: „Poporul mi-a propus una dintre femei, tînără și destul de drăguță, iar toată adunarea a sărbătorit unirea noastră. Ce țară! Ce popor!”. Dar aceste relații nu se mențin multă vreme – tahitienii înșiși îi comunică lui Bougainville că șederea lui nu poate depăși nouă zile –, fiind limitate prin natura lor. Căci neînțelegerea este inevitabilă, de o parte și de cealaltă. Dacă La Pérouse îi lasă pe indigeni să fure cuie, oglinzi și pălării fără să schițeze cel mai neînsemnat gest ostil, el se miră totuși de înclinația lor spre jaf. Uneori au loc drame. Cook este doborît de hawaieni, iar corpul lui dezmembrat oferit ca sacrificiu, într-o bruscă dezlănțuire de violență în care semnele se inversează: pînă atunci primit ca o personificare sacră a zeului Reînnoirii, navigatorul întors pe insulă în urma unei avarii transgresează fără să știe, tocmai prin revenirea inexplicabilă, sistemul simbolic în care îl înscrisese prima vizită. Dar pînă la asemenea momente dramatice, europenilor le rămîne posibilitatea de a se îndepărta: „Mărturisesc că am avut nevoie de toată chibzuința pentru a nu mă lăsa pradă miniei și pentru a împiedica echipajele să-i măcelărească”, comentează La Pérouse, cînd află că o ceată de insulari i-a doborît cu pietre pe secundul său, Fleuriot de Langle, botanistul Lamanon, nouă marinari și soldați coborîți pe uscat pentru aprovizionarea cu apă dulce. Un proiectil tras în apă, pentru a-și stinge furia și a salva onoarea, și navigatorului nu-i rămîne decît să plece în larg și să-și continue explorarea maritimă¹¹.

Cu totul alta este situația călătorului pe uscat: singur sau în compania cîtorva colegi, ajutat uneori de un interpret, fără alt bagaj decît o legătură de hărți, un ceas, o busolă și cîteva instrumente astronomice, o pușcă, niște carnete, cîteva sticlute și un ierbar, călătorul străbate peisaje necunoscute, își petrece timpul în mijlocul unor popoare străine, uneori dușmănoase, mărșăluiește, se istovește, tremură de frig sau de febră, fără puțință de întoarcere. La 10 martie 1761, un modest convoi de patru sănii părăsește Sankt Petersburgul: îi duce pe Chappe d'Auteroche, ceasornicarul său și servitorul leton spre Tobolsk, cu o trusă de busole, ocheane, lunete, barometre, hărți, planuri, cărți de astronomie, ca și cîteva sticle de vin. La 2 decembrie 1795, Mungo Park părăsește malurile Gambiei:

Urcam pe un cal în valoare de șapte lire sterline și jumătate. Era mic, dar viov și foarte bun. Interpretul și servitorul meu aveau fiecare cîte un măgar. Bagajul meu era ușor. Consta în principal din merinde pentru două zile și

șiraguri din mărgelile de sticlă, de culoarea perlelor sau a chihlimbarului, pentru a le schimba pe cele trebuincioase continuării drumului. Mai aveam și câteva rufe de schimb pentru mine, umbrela de soare, un mic raportor, o busolă, un termometru, două puști, două perechi de pistoale și alte câteva mici articole [...]. Vedeam în fața mea o pădure imensă, locuită de neamuri necivilizate; pentru cele mai multe dintre acestea, un bărbat alb era obiect al curiozității sau al jafului. Mă gîndeam că tocmai eram pe cale de a mă despărți de ultimii europeni pe care îi vedeam prin aceste ținuturi și că, părăsindu-le, pierdusem pentru totdeauna legătura cu creștinii.

Exploratorul este cu atât mai fericit în înaintarea lui, cu cît știe să se adapteze mai bine la locurile și oamenii întîlniți, să le împrumute modul de viață, chiar portul. Încă de la sosirea la Constantinopole, Carsten Niebuhr înțelege necesitatea de a adopta un veșmînt oriental pentru continuarea călătoriei spre Egipt și Yemen: „În Arabia, numeroasele părți din care se compune îmbrăcămintea noastră ar provoca batjocurile gloatei, iar costumul european ne-ar fi extrem de incomod”. De asemenea, trebuie să fii descurcăreț și să-ți asiguri subsistența sau viața, în schimbul citorva servicii: la sfîrșitul secolului al XVII-lea, italianul Gemelli Careri, unul dintre rarii călători care au făcut din curiozitate personală înconjurul lumii, este obligat ca pe drum să-și vîndă cunoștințele medicale. În Peru, Joseph de Jussieu îngrijește indienii bolnavi, în vreme ce unul dintre însoțitorii săi, chirurgul Seniergues, dă la schimb toate mărunțișurile aduse din Europa.

În Africa, Mungo Park produce o puternică impresie asupra unui învățător musulman prin cunoașterea unor rudimente de arabă și dovedește unui șef maur care îl ținea prizonier priceperea într-ale frizeriei și bărbieritului. Părăsit de tovarăși, jefuit și exploatat, în cele din urmă singur și fără resurse, dependent de ajutorul acordat de oamenii acelor ținuturi, exploratorul scoțian trebuie să accepte mîncarea localnicilor: „La început, modul de viață al africanilor îmi displacea, dar pe nesimțite mi-am învins sila, iar felurile lor de mîncare au sfîrșit prin a mi se părea destul de bune”. El știe să nu contrarieze credințele gazdelor sale, pînă într-acolo încît refuză să servească, atunci cînd i se oferă, carnea de porc: „Deși eram tare înfometat, nu mi s-a părut înțelept să mîncînc din carnea unui animal pe care maurii îl detestă”. El învață să călătorească în mod discret, chiar încercînd – de vreme ce culoarea pielii îl dă de gol – să treacă drept arab la africanii musulmani: „Am constatat cu mulțumire că toți locuitorii negri mă luau drept un maur”. Chiar desfășurarea anchetei – punerea de întrebări, lucrul la stabilirea hărții regiunii – impune precauții: „Nu după multă vreme, busola a devenit obiectul unei superstițioase curiozități. Ali a dorit să știe de ce acul [...] se îndrepta întotdeauna spre partea marelui deșert [...]. Am luat hotărîrea de a-i spune că mama mea locuia foarte departe, dincolo de nisipurile Saharei și că atîta timp cît va fi în viață bucățica de fier se va întoarce mereu într-acolo”. În sfîrșit, trebuie uneori să accepte inversarea rolurilor și să se lase privit, atins, întrebare de indigeni cu aceeași curiozitate manifestată de el față de ei: femeile maure îl dezbracă și îl cercetează în cele mai mici amănunte; sclavii alături de care merge o bucată de drum îl surprind cu întrebările lor: „M-au întrebare în mai multe rînduri dacă, într-adevăr, compatrioții mei erau canibali. Doreau mult să știe ce se întîmplă cu sclavii cînd trec de apa sărată”. Pe scurt, cel ce pătrunde în interiorul continentelor trebuie să fie capabil să se asimileze țării traversate, să se confunde cu peisajul: facultatea de adaptare, aproape de asimilare, este condiția supraviețuirii¹².

Jurnalul, harta, ierbarul: a înregistra descoperirea

Dacă spațiul și mediul geografic îi deosebesc pe navigatori și călătorii pe uscat, timpul în schimb este o experiență comună, în durata, ca și în derularea lui cotidiană. Mai întâi durata, întrucît toate expedițiile sînt îndelungate, de la mai multe luni la mai mulți ani: cel puțin între doi și trei ani pentru navigatorii care întreprind călătoria în jurul lumii (doi ani și șapte luni pentru Bougainville), uneori patru (timpul prevăzut de itinerarul lui La Pérouse și cel necesar vaselor din a treia călătorie a lui Cook și celor ale lui Vancouver). Durata este mai flexibilă pentru călătoriile terestre: Chappe d'Auteroche petrece cincisprezece luni în Rusia; Peyssonnel vizitează preț de mai mult de un an regențele din Alger și Tunis; Mungo Park revine din Africa în 1797 după o absență din Anglia de doi ani și șapte luni. Dar tot acum întîlnim cele mai îndelungate peregrinări: Michel Adanson petrece mai mult de patru ani în Senegal, ca agent al Companiei Indiilor; după explorarea Yemenului, Niebuhr vizitează Orientul și ajunge pînă în India, pentru a reveni în Danemarca după șase ani de absență; Pallas și însoțitorii lui străbat vreme de șase ani Siberia, de la Ural pînă la lacul Baikal; Humboldt și Bonpland circulă între 1799 și 1804 prin America Centrală, din Anzi pînă în Orinoco, din Antile pînă în Noua Mexic; La Condamine, plecat în 1735 în Peru, nu se întoarce în Franța decît în 1745, după o escapadă amazoniană. Pentru că nu a reușit să vadă prima trecere a planetei Venus prin fața Soarelui, ca să fie mai sigur astronomul Le Gentil o așteaptă pe a doua, din 1769, la fața locului, la Pondichéry, ocazie neprevăzută a unei îndelungate șederi în India.

Pentru explorator, îndelungații ani de călătorie își lasă amprenta asupra ființei lui, prin uzura fizică și morală. După doi ani și jumătate de navigație, La Pérouse își mărturisește oboseala și ruina sănătății într-o scrisoare către prietenul lui, Le Coulteux, scrisă din Botany Bay în momentul plecării în ultima etapă a misiunii: „Oricîte avantaje militare mi-ar fi adus această campanie, poți fi sigur că puțini și le-ar dori la un asemenea preț, iar ostenelele unei astfel de călătorii nu pot fi exprimate. La întoarcere mă vei lua drept un moșneag de o sută de ani. Nu mai am nici dinți, nici păr și nu peste mult timp mă voi ramoli de tot”.

Îndepărtarea, sentimentul depărtării și al izolării sînt și mai greu de suportat. Deja la 16 noiembrie 1785, înainte de a pleca în traversarea Pacificului, navigatorul îi scria lui Fleurieu: „Nu uitați, prieten drag, să ne scrieți în Kamceatka, la Manila, în China și în Insula Franței, nu vă veți putea închipui vreodată cîtă plăcere ne fac scrisorile dumneavoastră și cît de necesare ne sînt. Alăturați, rogu-vă, toate ziarele posibile”. O notă a lui André Thouin, grădinar-șef al regelui, dovedește că la Paris, într-adevăr, călătorii trimiși la capătul pămîntului nu erau uitați: la 7 februarie 1786, este expediat un colet poștal constituit din diverse scrisori personale pentru membrii echipajului, exemplare recente din *Journal de Paris* și o misivă a lui Thouin către colegul său Collignon, unde amestecă sfaturi practice și noutăți despre alți naturaliști în misiune, totul „alcătuiind un ditamai pachetul” adresat „domnului conte de La Pérouse, la Canton în China”. Nu se știe ce s-a întîmplat cu acest colet, nici cu foarte multe altele, care nu au ajuns niciodată la destinatar: „Printr-un nenorocit concurs de împrejurări, povestește

Humboldt, am rămas în coloniile spaniole doi ani fără a fi primit măcar o singură scrisoare din Europa". Ori au ajuns prea târziu: lista completă a întrebărilor redactate de profesorul Michaelis în atenția expediției ce a părăsit Danemarca în 1761 îi parvine lui Niebuhr în 1764, după încheierea misiunii, când tovarășii lui muriseră deja.

Neștiind ce se petrece în Europa, călătorii sînt expuși unor riscuri involuntare, în caz de războaie sau răsturnări politice. Cînd navele plecate în 1791 în căutarea lui La Pérouse ancorează la Java, arborînd pavilionul alb cu flori de crin aurii, află despre proclamarea Republicii și moartea lui Ludovic al XVI-lea: adevărat ofițer al Marinei regale, d'Auribeau, devenit șef al expediției după moartea lui d'Entrecasteaux, preferă să se predea olandezilor decît să arboreze noul pavilion, în vreme ce echipa de savanți, bănuită de republicanism, este întemnițată; naturalistul La Billardiére nu reușește să se întoarcă în Franța decît în 1796, colecțiile sale fiind confiscate de Anglia.

Plecați din Europa de luni sau de ani întregi, cu vești foarte rare sau deloc, exploratorii se găsesc astfel cufundați într-un timp fără repere, în care zilele se succedă uniform. Este un timp ocupat de gesturile cotidiene ale descoperirii: determinarea poziției vasului, întocmirea hărții, observarea ținuturilor. Jurnalele lor de bord sau de drum constituie dovada: mai degrabă cu asemenea sarcini de o minuțiozitate repetitivă și de rutină, plicticoasă, uneori istovitoare, întrerupte de momente de pericol sau frică, își petrec ei ziua decît cu aventura eroică și tumultuoasă cu care li s-a împodobit legenda.

Tocmai jurnalul, permițînd înregistrarea progresivă a explorărilor, este prima dintre aceste ocupații. „Pe parcursul întregii călătorii, m-am străduit să scriu zi de zi, fie în barcă, fie în bivuac, ceea ce mi se părea demn de reținut”, amintește Humboldt evocîndu-și escapada din Orinoco. Practică de multă vreme obișnuită printre navigatori, devenită obligatorie pentru ofițerii Marinei franceze prin ordonanțele din 1689 și 1765, ținerea unui jurnal este cu atît mai mult cerută membrilor marilor călătorii de explorare, ofițeri și savanți deopotrivă:

domnul de La Pérouse va ordona ținerea pe fiecare fregată a unui registru dublu unde vor fi trecute zilnic, atît pe mare, cît și pe uscat, observațiile astronomice, [...] toate observațiile referitoare la starea cerului și a mării, la vînturi, curenți, variații ale atmosferei și la tot ceea ce ține de meteorologie [...]. La capătul călătoriei, [...] domnul de La Pérouse va colecta toate jurnalele campaniei, care vor fi fost ținute pe cele două fregate, de către ofițeri și gărzi ale Marinei, astronomi, savanți și artiști, piloți și toate celelalte persoane.

Aceleași dispoziții sînt date călătorilor explorînd noile pămînturi: „Fiecare membru al expediției va ține un jurnal, a cărui copie o va trimite la Copenhaga, ori de cîte ori va avea ocazia”, cere ministrul Bernstorff celor cinci savanți trimiși de regele Danemarcei în Arabia¹³.

Pline de măsurători și observații savante, de amănunte, date și locuri, jurnalele constituie o primă activitate de înregistrare care, oricît de neutră și de completă s-ar dori, deja operează o primă selecție în masa de fapte și de experiențe de peste zi. Firește, geografia predomină, ca principală preocupare a exploratorului însărcinat să înainteze în regiuni sau mări necunoscute cărora trebuie să le corecteze sau să le alcătuiască harta: misiune atît de importantă în ochii oricărui călător, încît astronomul Pingré, trimis în insula Rodrigues cu scopul de a observa trecerea planetei Venus, nu poate părăsi insula fără a fi pătruns în interior pentru a efectua măsurători de triangulație

permițându-i să întocmească harta. Zi de zi, navigatorii notează ruta urmată, menționează țărmurile și insulele zărite. La 11 martie 1793, d'Auribeau, comandant secund pe *Recherche*, navighează de-a lungul coastei neozelandeze pe urmele lui La Pérouse : „De la prînz la ora patru : cer acoperit, mare foarte frumoasă, puțină răcoare din vest, cîrmind la E $\frac{1}{4}$ S-E pentru a ne îndrepta direct spre nord, urmărind totuși coasta septentrională la două sau trei leghe distanță”. În mările îndepărtate, deja străbătute de cîțiva marinari englezi și olandezi, o seamă de observații geografice trebuie refăcute :

Am recunoscut perfect și am marcat nord-sud capul Maria Van Diemen, la aproximativ patru sau cinci leghe distanță ; el se află mai spre nord-vestul Noii Zeelande și a fost numit Tasman. Am observat că spre vîrfurile capului se află patru insulițe, dintre care două destul de mari și două mai mici ; nu par trecute pe harta domnului Cook decît ca recifuri, dar le-am putut deosebi perfect întinderea, repect, destul de mare.

Trebuie îndreptate și erorile de longitudine : „În prima lui campanie, celebrul navigator nu avea cronometru și, fără acest instrument, [...] o diferență de jumătate de grad nu are de ce să surprindă”. Iar cînd este vorba de regiuni necercetate pînă atunci, pentru care exploratorul nu are alt ghid decît hărțile trasate de geograful de cabinet pe baza unor legende și fapte neverificate, totul trebuie reluat cu noi eforturi pe teren, după cum povestește Humboldt nu fără umbră de ironie :

Am arătat bătrînilor militari detașați în misiuni copii ale hărților lui Surville și La Cruz. Rîdeau de pretinsa comunicare între Orinoco și rio Idapa și de acea Mare Albă care, chipurile, întîlnea primul dintre fluvii [...]. Acești oameni de treabă nu puteau înțelege cum se face că, întocmind harta unei țări nicicînd vizitate, unii puteau pretinde că precizează în amănunt tot ce nu se știa despre acele locuri. Lacul la Parima, sierra Mey, izvoarele care se despart în momentul ieșirii la suprafață sînt absolut necunoscute în Esmeralda.

Exploratorul poate el oare să se sprijine cu folos pe cunoștințele geografice ale locuitorilor ? „Indienii ne dăduseră numele celor zece insule care le compuneau arhipelagul”, notează La Pérouse în decembrie 1787, pe vremea cînd circula prin ținuturile din Samoa. „Ei le dispuseseră cu aproximație pe hîrtie și, deși eram convinși că nu puteam conta pe planul trasat de ei, nu ne puteam îndoi că exista un fel de confederație între cele zece insule, foarte cunoscute între ele.” Totuși, spațiul obișnuit conturat în schița insularilor este dificil de descifrat de către ofițer : marcată de itinerare și repere familiare, circumscrisă teritoriului străbătut de pirogi, harta lor mentală nu este cea a geografului, nici a marinarului, fiindcă a lor este alcătuită din releveuri topografice și astronomice și presupune o viziune globală. Toți călătorii trec prin experiența decalajului dintre reprezentările tradiționale și abordările savante. În înaintarea spre lanțul Stîncșilor, exploratorii canadieni și americani le pun întrebări amerindienilor : La Vérendrye dispune de o hartă hidrografică, unde sălbaticul Ochagach a localizat cursurile de apă accidentate și cu vîrtejuri și a reprezentat distanța de la Lacul Superior pînă la „fluviul de Vest” printr-o succesiune de porțiuni nenavigabile, evaluată în funcție de numărul zilelor de mers pe uscat. Lewis și Clark sînt conduși de călăuze indiene care, schimbîndu-se de la un trib la altul pe măsură ce înaintează mica trupă, îi poartă din trecătoare în trecătoare, din pisc în pisc, spre un orizont mereu anunțat și mereu de neatins. Chiar în Europa, ghinioane asemănătoare au exploratorii de un alt tip care, pentru a urca pe Alpi sau

Pirinei, încearcă să se informeze pe lângă localnici cu privire la pantele mai blinde ale drumului de urmat pînă pe vîrf: „Dintre aceste greutăți, cea mai imprevizibilă este necunoașterea de către oamenii din ținut a poziției reale a Muntelui Pierdut. Este vizibil numai din locuri înalte și dispare de îndată ce cobori, a trebuit să iau hotărîrea de a căuta drumul la voia întîmplării”, povestește naturalistul Ramond despre vizita lui în Pirinei la sfîrșitul secolului al XVIII-lea.

În sfîrșit, insulele, arhipelagurile, țarmurile sau munții descoperiți de explorator și marcați pe harta lui trebuie să primească un nume. Uneori, este un termen reluat din limba indigenă, mai mult sau mai puțin deformat: „Mississippi” este „marele rîu” al amerindienilor; expresia O’Tahiti, adoptată mai întîi de englezi, înseamnă „iată Tahiti”. Mai frecvent, descoperitorul înlocuiește desemnările locale cu un nume luat din propria lui cultură, proiectînd în spațiile îndepărtate un imaginar populat de sfinți, regi și eroi. Pasionat de referințele antice, Bougainville botează Noua Cytheră insula paradisiacă pe care înaintea lui englezii – fără ca el s-o știe – au recunoscut-o sub numele indigen de Tahiti. Cook dedică Societății regale de geografie arhipelagul Societății, iar primului Lord al Amiralității insulele Sandwich (Hawaii); ancorînd în Insula Disperării, în cursul celui de-al treilea voiaj, îi dă numele de Kerguelen, în onoarea navigatorului francez care a descoperit-o în 1772. La Pérouse reînvie amintirea trecerii navelor franceze de-a lungul coastelor Asiei și Americii și înscrie numele lui Necker în mijlocul Pacificului. Harta devine memoria unei descoperiri, a datelor sale și a actorilor săi¹⁴.

Observații astronomice, releveuri topografice, măsurări ale triangulației: explorarea urmează un ritual atît de fix și zilnic repetat încît indienii din Tarqui nu găsesc parodie mai bună, în timpul unei sărbători la care asistă La Condamine, decît să mimeze gestul unui astronom, îndreptîndu-și luneta spre cer... Deși mai discretă, colectarea britanică ocupă și ea o bună parte din timpul călătoriilor. Luni, 22 octombrie 1804, William Dunbar, în misiune de explorare în sud-vestul american, consemnează în jurnal, ca în fiecare zi, observațiile meteorologice: „Termometru înainte de răsăritul soarelui, 65°; vînt SSE; timp noros; cîteva picături de ploaie înainte de a se lumina de ziuă”. Urmează notații despre floră: „Văzut și multe plante acvatice asemănătoare cu niște insulițe, unele plutind la suprafața rîului, altele prinse de mal, crescute acolo sau pe bucați de lemn”. O dată planta culeasă, descrierea ei trebuie să-i permită identificarea, raportînd-o la speciile cunoscute:

Cercetat planta, descoperit că tulpina era făcută din elemente goale pe dinăuntru, adunate unele în altele, cu rădăcini de aceeași formă. Nu am putut descoperi vreo floare care să-mi fi îngăduit să determin clasa și ordinul acestei plante; probabil că nu-i nouă.

La început am crezut că putea fi o plantă de același tip ca aceea descrisă de domnul Bartram, care se găsește pe riurile Floridei Orientale; dar, după analiză, mi s-a părut complet diferită.

Curiozitatea manifestată de oamenii Luminilor față de plante se explică în două feluri. În pofida dificultății întîmpinate de călători în a supune exuberanța vegetațiilor tropicale la categoriile unei clasificări gîndite în funcție de flora europeană și în ciuda adevăratei prinsori pe care o reprezintă pentru ei exigența de tip Linné de a dispune de floare și de fruct pentru o identificare sigură, botanica îndreptățește speranța de a ajunge la o nomenclatură sistematică a lumii naturale, satisfăcînd astfel gustul enciclopedic al

veacului pentru inventar și taxinomie. În plus, o preocupare economică și utilitară determină căutarea de plante noi pentru aclimatizarea lor în Europa și în lume. În timpul șederii în Louisiana, misionarul François Le Maire se interesează de virtuțile plantelor medicinale: „I-am trimis prin ultimul vas o scrisoare domnului Isnard, succesor al domnului Tournefort la catedra de botanică de la Grădina regală, că mă străduiesc să-i trimit de aici câteva plante medicinale pentru a repara stricăciunile făcute de iarna grea a lui 1709”. În special culturile alimentare atrag atenția: în 1792, la cererea lui Joseph Banks, William Bligh, fost căpitan pe *Bounty*, transportă răsaduri ale arborelui de pîine din Tahiti în Antile; Archibald Menzies, botanist îmbarcat cu Vancouver, primește misiunea de a înregistra plantele din regiunile vizitate, observindu-le folosirea de către indigeni și utilitatea în caz de colonizare.

De fapt, exploratorii naturaliști desfășoară, pe teren, o activitate neobosită. La 28 mai 1767, din Montevideo, Philibert de Commerson, botanist la bordul lui *Étoile*, îi scrie fratelui său: „Uneori, nu știu cu ce să încep, uit să mănînc și să beau, iar căpitanul, bunul meu prieten, este nevoit să nu-mi lase lumina decît pînă la miezul nopții, pentru că și-a dat seama că, fără nici o grijă pentru sănătatea mea, pierdeam aproape toată noaptea pentru a putea cerceta îndeajuns tot ce mi se oferea”. Tablou veridic, fără îndoială: din escală în escală, în Brazilia, insula Mauritius, Țara de Foc, Tahiti, Noua Guinee, Commerson constituie un ierbar de peste două sute de volume. Aproape în același timp, la bordul vasului *Endeavor*, Joseph Banks și Daniel Solander se arată la fel de înverșunați în munca lor: „Dacă ne-ar putea vedea prietenii noștri englezi, pe doctorul Solander descriind, pe mine scriindu-mi jurnalul, iar între noi, pe o masă mare, o enormă grămadă de alge, lemne și cochilii. Și toate astea încercînd să ne imaginăm în același timp următorul țărîm care ne va ieși în cale”. Oricît de strîmtă ar fi cabina, botaniștii au avantajul de a-și putea rîndui speciemenele adunate din belșug în timpul escalelor și de a se ocupa în timpul navigației cu clasarea lor în ierbare, cu ajutorul tratatelor de botanică luate la bord. Sarcina este mai puțin ușoară pentru călătorii pe uscat; pentru că nu pot transporta chiar totul, trebuie să-și limiteze cu strictețe colectarea: „Călătorind mult mai puțin comod în Peru și Chile, domnul Dombey a recoltat cam o duzină de exemplare din fiecare specie de plante noi”. Tot ei, din lipsă de cărți și mijloace de comparație, nu pot proceda la identificări sigure. Dombey se scuză dinainte față de Thouin:

Desigur, în descrierile noastre s-au strecurat multe greșeli. Avem nevoie de cel puțin cîțiva ani pentru a ne familiariza cu botanica de pe două leghe din aceste păduri aproape de nepătruns, unde copacii sînt dioici [...]. Vă previn că manuscrisele mele sînt pline de greșeli [...]. Vă dați seama că, în lipsa unei experiențe îndelungate, în lipsă de cărți, de instrumente bune, trebuie să fi făcut mari greșeli.

Greutățile nu-i împiedică pe Dombey și însoțitorii săi să trimită din Peru șaptezeci și opt de cufere, pline cu plante, semințe și alte obiecte de istorie naturală. Humboldt și Bonpland aduc din America mai mult de șaizeci de mii de plante și un ierbar de aproximativ șase mii două sute de specii. Suedezul Forsskål adună douăzeci de lăzi cu eșantioane în cursele lui din Mediterana, Egipt și Yemen¹⁵.

În supralicitarea acumulativă, ce urmărește ca prin colectare să epuizeze inventarul lumii, exploratorii nu uită fauna: adesea, ea îi fascinează și mai mult,

după cum o dovedesc notațiile despre întâlniri și surprize din jurnalele lor. De exemplu, primul contact al lui Humboldt și Bonpland cu viața nocturnă a junglei :

Noaptea era calmă și senină ; luna lumina cu putere. Crocodilii stăteau întinși pe plajă [...]. Pînă la unsprezece noaptea, atmosfera a fost destul de liniștită. Atunci s-a iscat în pădurea vecină un zgomot atît de îngrozitor încît era cu neputință să închizi ochii [...]. Erau sunetele încete și subțiri ale maimuțelor-capucin, gemetele maimuțelor urlătoare, țipete de tigr, puma sau leu american fără coamă, de pecari, leneș, cocoș american, parraqua și alte cîteva galinacee. Cînd jaguarii s-au apropiat de marginea pădurii, cîinele nostru [...] a început să urle.

Ziua, naturalistii efectuează observații mai liniștite și savante. Chiar dacă nu găsește în Munții Stîncoși unicornul mitic, Lewis descrie mai mult de două sute cincizeci de specii animale, dintre care o sută erau necunoscute pînă atunci. El le notează cu minuțiozitate aspectul, dimensiunile : controversa ce i-a opus pe Buffon și Jefferson despre degenerarea speciilor din Lumea Nouă încă nu s-a stins. Totuși, din evidente rațiuni de comoditate, rare sînt speciemenele aduse din expediție : ofițerul american nu poate decît să adune fosile și să împăieze cîteva păsări, după metoda învățată de la Jefferson. Pallas descoperă în Siberia resturi de mamifere păstrate în gheață. Forsskål în Mediterana și Arabia colecționează corali și scoici : în ciuda căldurii și a condițiilor de călătorie, încearcă să păstreze pești și șerpi în sticlute cu alcool. La întoarcerea în Franța, în 1804, Humboldt oferă un schelet de lama Muzeului de istorie naturală și îi dă spre examinare lui Cuvier dinți de elefanți fosilizați. În cursul călătoriei, a încercat împreună cu Bonpland să trimită animale vii în Europa :

Capucinul din Esmeralda (*Simia chiropotes*), maimuță atît de asemănătoare cu omul prin fizionomia ei, și maimuța somnoroasă (*Simia trivirgata*), aparținînd unui grup nou, nu mai fuseseră niciodată văzute. Le-am trimis la menajeria din Jardin des Plantes din Paris. Maimuțele și păsările au murit în Guadelupa ; printr-o fericită întîmplare, pielea de *Simia chiropotes*, inexistentă în Europa, a fost trimisă acum cîțiva ani la Jardin des Plantes unde fusese deja primit un *couxio* (*Simia satanas*) și stentorul sau maimuța urlătoare a stepelor din Caracas (*Simia ursina*)¹⁶.

În sfîrșit, omul, din trecut și prezent, fizic și moral, intră și el în gigantica acțiune de colectare întreprinsă de naturaliști. În Chile, California, în Insula Paștelui și Sahalin, Rollin, chirurg-major pe *Boussole*, se ocupă cu măsurători anatomice și antropologice, iar La Pérouse notează în jurnal termeni din vocabularul indigen, culeși de pe coastele Tartariei. Humboldt aduce cîteva cranii din America, sustrase dintr-un sanctuar fără știrea indigenilor, și îi împărtășește fratelui său Wilhelm, gramatician și lingvist, din observațiile lui despre limbile indiene. Dombey acordă atenție practicilor alimentare și medicale ale amerindienilor ; printre primii, el se interesează de arheologia peruviană și colecționează vase și oale de lut încăse. Pallas descrie în amănunt viața triburilor siberiene de ostiaci, kirghizi și samoiezi. În timpul primului voiaj, Cook adună pe *Endeavor* stofe, obiecte de uz curent și artistice culese în cursul escalei tahitiene ; Banks adună elementele unui prim vocabular tahitian și se inițiază în obiceiurile locale. Péron, naturalistul și zoologul din expediția căpitanului Baudin spre mările australe, adună diverse părți – un schelet din Mozambic, un braț de mumie – și mai ales realizează o colecție

de peste două sute de obiecte „referitoare la istoria naturală a omului”, provenind din Timor și diferite insule din Pacific: scuturi, sulite, arme, podoabe, unelte. Ca pentru floră și faună, se pare că doar o acțiune de colectare și inventariere trebuie să pună bazele unei istorii naturale a omului.

Totuși, atunci cînd ajung la marginile lumii cunoscute, exploratorii au în minte alte scheme decît cele ale colecției naturaliste. Primitivismul filosofilor care, de la Buffon la Rousseau, de la Helvétius la Diderot, transformă sălbaticul în martor al originilor omului marchează percepția și atitudinea navigatorilor față de ceea ce descoperă. Notațiile din jurnalele lor dezvăluie în ce măsură deplasarea în spațiu este trăită ca o călătorie în timp, ducînd spre primele vîrste ale omenirii. Pentru Bougainville, escala tahitiană marchează încheierea întoarcerii în trecut, pînă în timpurile originare: el găsește acolo un popor „avînd despre arte acele cunoștințe elementare suficiente omului apropiat de starea de natură, muncind puțin, bucurîndu-se de toate plăcerile societății, dansul, muzica și conversația, în sfîrșit, dragostea, singura zeiță, cred, căreia acest popor îi aduce sacrificii”. Pentru european, călătoria este ocazia pentru o întoarcere la izvoarele istoriei umane.

După aproximativ douăzeci de ani, La Pérouse are și el impresia că a găsit paradisul terestru în insulele Samoa:

Care om nu și-ar manifesta fericirea într-un astfel de loc încîntător, cu un climat care nu cerea nici un fel de îmbrăcăminte; cu arbori de piine, cocotieri, bananieri, guavieri, portocali etc. care, fără a fi fost cultivați, ofereau fericitorilor locuitori o hrană sănătoasă și plăcută, cu găini, porci, ciini ce trăiau din surplusul de fructe și le permiteau să-și varieze felurile de mîncare. Erau atît de bogați, aveau atît de puține nevoi încît ne disprețuiau uneltele de fier și stofele.

Pentru marinari, asemenea imagini evocă Edenul primelor zile, de dinaintea căderii și a păcatului: „Ne spuneam: «Insularii sînt cei mai fericți oameni de pe pămînt, își petrec zilele în trîndăveală, înconjurați de femeile lor și neavînd grijă decît să se împodobească, să crească păsări și, ca primul om, să culeagă fructele care le cresc deasupra capului fără nici o muncă». Dar navigatorul știe prea bine că asemenea reverii sînt o amăgire, inventată în Europa și proiectată la antipozi: „Nu vedeam nici o armă, dar trupurile lor erau acoperite de cicatrici, ceea ce dovedea că adesea se războiau sau se băteau [...]. Omul aproape sălbatic și în anarhie este o ființă mai rea decît lupii și tigrii din păduri”. Ceva mai înainte, cu privire la locuitorii de pe coasta nordică a continentului american, el a avut deja ocazia de a declara pierdut visul vîrstei de aur, certîndu-i de departe pe filosofi: „Ei își scriu cărțile acasă, la gura sobei, iar eu călătoresc de treizeci de ani: am constatat nedreptățile și înșelătoriile acestor neamuri care ne sînt descrise ca fiind atît de bune pentru că sînt foarte aproape de natură; dar natura nu este sublimă decît în marile ansambluri; ea neglijează toate detaliile. Este cu neputință să te întovărășești cu omul naturii, întrucît este barbar, rău și viclean”. Lumea dezvăluită ochilor exploratorului și-a pierdut farmecul: omul nu este bun prin natura lui, nici aici, nici acolo¹⁷.

Întoarceri

Diatriba a ajuns la destinație pentru că La Pérouse, pentru a preveni eventualitatea unui naufragiu în care s-ar distruge rodul descoperirilor și reflecțiilor lui, hotărîse să se despartă la jumătatea drumului de unul dintre însoțitori, tînărul Barthélemy de Lesseps, îmbarcat ca interpret: lăsat la Petropavlovsk, pe țărmul Kamceatcăi, încărcat cu jurnale și rapoarte din prima parte a călătoriei, Lesseps încheie o extraordinară traversare din est spre vest care, invers față de itinerarul obișnuit, îl duce din singurătățile Siberiei pînă în Rusia, iar din Sankt Petersburg la Versailles. El avea să fie singurul supraviețuitor, restul expediției dispărînd fără urmă în misteriosul naufragiu de la Vanikoro și, o dată cu ea, și relatarea ultimelor navigații efectuate de cele două fregate în mările din sud. Dar cazul lui spune cît de importantă a fost, pentru exploratori, obsesia unei călătorii fără întoarcere, care le-ar zădărnici aventura, dacă nu și pentru imaginația utopică și noile încercări făcute pe urmele lor – ca expediția lui d'Entrecasteaux, cu adevărat lansată în căutarea lui La Pérouse în 1791.

Totuși, numeroase sînt explorările fără întoarcere. Mai întîi, este vorba despre cei ce plătesc cu viața ostenele îndurate, primejdiile întîlnite. Philibert de Commerson moare în Insula Franței, în 1773, fără a fi aflat că tocmai fusese ales membru asociat al Academiei de științe. Marion-Dufresne, Cook, Fleuriot de Langle sînt victimele înfruntărilor cu indigenii. Lui La Pérouse i se pierde orice urmă după naufragiul de la Vanikoro, iar Bruni d'Entrecasteaux moare de istovire, în largul insuliței unde s-a scufundat predecesorul său. Bănuit de republicanism, reținut în închisorile olandeze, naturalistul Louis Ventenat moare pe drumul de întoarcere, în 1794, în Insula Franței. Și pentru călătorii pe uscat bilanțul este considerabil: din cei cinci membri ai expediției daneze, numai trei au văzut Sana'a', capitala Yemenului, iar Carsten Niebuhr singur, după doi ani de rătăcire, se întoarce la Copenhaga în 1767. Lovit de o epidemie, Chappe d'Auteroche nu mai ajunge în California. În cursul celei de-a doua călătorii în Africa, Mungo Park piere înecat în timpul coborîrii pe Niger, poate victimă a unei ambuscade indigene.

Mai există și alte forme de neîntoarcere. Unii călători nu se mai hotărîsc asupra întoarcerii în Europa sau o fac după atîția ani încît sosirea lor trece neobservată, ignorată. În vreme ce Bouguer și mai ales La Condamine participă la captivante conversații despre aventura lor peruviană și se apucă să-și redacteze povestirile, academicianul Godin s-a stabilit mai întîi în America de Sud ca profesor de matematică, jurnalist, consilier în fortificații, apoi a venit în Spania; niciodată în timpul vieții astronomul nu publică nimic despre călătoria lui. Cu sănătatea zdruncinată, Joseph de Jussieu, alt membru al expediției, rămîne în America, acumulînd note și ierbare fără a ajunge vreodată să se folosească de ele: după treizeci și șase de ani, cînd în sfîrșit se întoarce, deprimat și neurastenic, nu mai este decît umbra a ceea ce fusese cîndva. Mai sînt și cei care, o dată reveniți, nu reușesc să se readapteze la viața obișnuită: pe cînd Humboldt, primit triumfal în toate capitalele europene, se lansează în multiplele activități ale unui savant cosmopolit, vechiul lui tovarăș, Bonpland, obsedat de amintirea călătoriilor sale, nu se poate mulțumi cu existența liniștită ce i se oferă în grădinile de la Malmaison: lăsîndu-i lui Humboldt grija de a exploata materialele din

călătoriile lor și de a le redacta relatarea, el pleacă din nou în America de Sud în 1814 și duce o viață de aventuri și eșecuri succesive, pentru a sfârși în sărăcie.

La întoarcere, alții se văd chiar deposezați de gloria descoperirilor lor. Când pune piciorul în Europa, Dombey a cunoscut un scurt moment de celebritate, într-un public interesat de știință și exotism, care urmărește în gazete itinerarul călătorilor: „Academia de științe a aflat că domnul Dombey, medic botanist, revenind din Peru, a ajuns la Cadix pe 22 februarie, cu șaptezeci și opt de cufere pline de obiecte de istorie naturală”, anunță *Gazette de France* la 29 mai 1785. Dar imediat apar dificultățile: o primă serie de cufere a fost capturată de corsarii englezi, iar conținutul lor, vândut la licitație la Lisabona, este cumpărat de Spania; din cauza unei furtuni care, la cea de-a doua expediție, cauzează pierderea eșantioanelor adunate de cei doi însoțitori ai lui, autoritățile spaniole pun embargou pe colecțiile botanistului francez și, fără a-i lăsa timpul de a-și eticheta plantele, trec la împărțire; în plus, îi este smulsă promisiunea de a nu publica nimic înainte de întoarcerea tinerilor spanioli, rămăși în America pentru a-și completa recolta. Oboseală acumulată în prea îndelungatele încercări, necazuri financiare, sentiment de neputință? Cert e că Dombey renunță și la publicare, și la proteste: de la el rămân, în afară de ierbar, o corespondență cu Thouin și Jussieu, niște reflecții agronomice și descrierea câtorva plante, ieșite din semințele aduse și sădite în Grădina regelui. Gloria expediției se întoarce în folosul Spaniei, când Ruiz și Pavón, reveniți după patru ani, publică flora din Chile și Peru, fără măcar a menționa numele călăuzei lor pe teren.

Și alții rămân neapreciați sau descoperirile lor neînțelese. La întoarcerea din Africa de Nord, în 1725, Peyssonnel speră să obțină în urma voiajului făcut pe propria-i cheltuială, fără alt sprijin decât pașaportul regal, recunoașterea calității lui de savant și poate o altă misiune, mai oficială. De aceea, trimite scrisori și memorii savanților din vremea lui, la Academia de științe din Paris, la Societatea regală din Londra. Zadarnic: relatarea călătoriei lui rămâne în manuscris; și dacă scrisorile lui circulă în mediile luminate, ele rămân fără ecou: abatele Bignon consideră „de un interes mediu” notele lui despre Tunisia, Réaumur și Bernard de Jussieu nu țin cont de descrierea făcută coralului, deși este primul care îi dezvăluie natura animală. Fără altă răsplată decât titlul de medic al regelui, specialist în plante medicinale, Peyssonnel pleacă în 1727 să se stabilească în Guadelupa, se căsătorește și rămâne acolo pînă la moarte, în 1759, fără să mai revină în Europa decât în cursul unui scurt voiaj. La timpul respectiv, doar englezii dau seamă de lucrările lui în *Philosophical Transactions*, în 1751 și 1759; Daubenton îi menționează numele în articolul „Coral” din *Encyclopedie*; abatele Poiret îl evocă și el, la sfîrșitul secolului, în relatarea călătoriei sale în Africa. Dar pentru a fi parțial publicate relatarea lui Peyssonnel și scrisorile lui, pentru a fi redescoperit de Flourens studiul lui despre coral, trebuie să vină anii 1830: un cu totul alt context – cel al cuceririi coloniale a Algeriei – reînnoiește atunci curiozitatea pentru Africa de Nord.

Istoria colecțiilor botanice și zoologice constituite de Forsskäl, în Mediterana și Arabia, oferă, în sfîrșit, un exemplu patetic și derizoriu al costului uman și material al acestor expediții, mergînd uneori pînă la risipă. Ca și însoțitorii săi, Forsskäl trimite la fiecare etapă a călătoriei spre Yemen cuferele cu plante, semințe și animale deja puse în ordine. Dar o parte din pachetele expediate din Constantinopol și Cairo sînt capturate de corsari. Restul ajunge

la Copenhaga abia în 1763, într-o stare foarte proastă; un pachet, trimis din Suez, se rătăcește pe drum; altele depuse la vama din Moka sînt scotocite cu suspiciune de autoritățile locale, care deschid sticlulele, golesc flacoanele de alcool, aruncă speciemenle de pești sau de șerpi. Vreo douăzeci de cufere ajung în sfîrșit în Europa, după un lung ocol prin India și China, la trei ani după moartea exploratorului: din invidie față de un rival mai celebru sau din simplă neglijență, directorul Cabinetului de istorie naturală din Copenhaga nici măcar nu le deschide, lăsînd colecțiile să se descompună. Abia în 1772 încep să fie studiate: cîteva descrieri botanice și zoologice sînt publicate atunci. Cît despre jurnal, manuscrisul lui rătăcit nu este regăsit decît la începutul secolului XX. Din cele șapte pachete de note și manuscrise, din cele douăzeci de cufere cu eșantioane nu se păstrează astăzi decît o colecție de insecte, corali, scoici și pești, ca și un nume de plantă inventat după numele botanistului și atribuit de Linné unei urzici, ca un fel de omagiu adus crîncenei încăpățînări a discipolului său. Despre ceea ce era important, despre cele aproximativ optzeci de genuri și trei sute de specii descoperite de el, știința timpului său nu a avut cunoștință, reducînd aproape la zero neobosita activitate a călătorului: aici, totul ar trebui refăcut¹⁸.

De la călătorie la relatare

Dincolo de episoade uneori idilice, alteori tragice, este important să evaluăm opera lăsată de exploratori și efectele ei asupra culturii și științei Luminilor, în zorii secolului al XIX-lea. Mai întîi, pentru a rămîne cît mai aproape de aventura lor, există relatarea pe care ei o propun la întoarcere, cu scopul de a informa publicul. Căci a scrie este o obligație, invocată de abatele Prévost: „Un adevărat călător trebuie să lucreze pentru posteritate și deopotrivă pentru sine și să-și facă scrierile folositoare pentru toată lumea”. În realitate, cu 3 540 de titluri, franceze și străine – adică dublu față de veacul precedent –, literatura de călătorie, pînă atunci parte minoră a producției de carte, devine în secolul al XVIII-lea un gen triumfător. În ultimii patruzeci de ani ai secolului, cînd la modă sînt călătoriile spre nord și sud, rapiditatea cu care exploratorii se grăbesc să-și publice relatarea dă măsura entuziasmului publicului față de aceste regiuni îndepărtate. Ediția în germană a primelor volume din *Călătoria profesorului Pallas în diferite părți ale Rusiei și Asiei septentrionale* apare la Sankt Petersburg încă din 1771, în timp ce naturalistul își continuă descoperirea Siberiei: „Contele Vladimir Orlov, director al Academiei, ne-a îndemnat să publicăm, cît mai repede cu putință, jurnalele călătoriilor noastre, cu scopul de a răspunde interesului manifestat de savanții din Europa”. Lucrarea este imediat tradusă în rusă, engleză, italiană; o ediție franceză în cinci volume, însoțită de un atlas, este publicată începînd cu 1788, iar o a doua, „mai puțin scumpă și mai ușor de transportat”, apare în 1793, în plină Revoluție franceză.

„[Călătorul] trebuie obișnuit să facă o relatare nu numai veridică, ci și să cuprindă fără deosebire toate obiectele curiozității și ale științei”, recomandă abatele Prévost. De la întoarcere, pentru explorator începe o perioadă nouă – cea a rememorării și a scrisului. Cu condeiul în mînă, trebuie să înfrunte alte primejdii decît cele ale călătoriei: cum să povestească o aventură personală și în același timp să descrie o lume necunoscută? Cum să transforme

ficțiunea povestirii într-o relatare veridică și o operă de știință? Mungo Park, întors în 1797, petrece câteva luni la Londra și pune la dispoziția societății care l-a finanțat un scurt referat, considerat insuficient: de la el se așteaptă o lucrare mai detaliată. Stabilit în Scoția, el începe o activitate pentru care nimic nu-l pregătise: cartea este publicată în 1799 și tradusă în franceză în același an. Succesul vine din noutatea informației referitoare la interiorul unui continent aproape necunoscut? Sau din tonul personal al povestirii, din calitatea privirii, din abundența de peripeții? „Relatarea mea [...] va conține în amănunt toate evenimentele prin care am trecut și propriile mele reflecții în timpul istovitoareii și primejdioasei călătorii în interiorul Africii.”

Două metode, două tipuri extreme de expunere și de scriere stau la dispoziția călătorului-scriitor pentru a-și organiza materia – cea a povestirii și cea a tabloului: ele sînt împrumutate din genurile clasice ale jurnalului de călătorie sau ale memoriului descriptiv. La întoarcerea din expediție, academicianul La Condamine alege, pentru a-și povesti descoperirea Anzilor și a Amazonului, forma unui jurnal de drum, care înșiră observațiile de-a lungul unei narațiuni cronologice, îndemnîndu-l pe cititor să-i urmărească itinerarul și să-i însoțească în descoperire. Narațiunea își propune să transmită, prin cuvinte și ritm, impresiile unui călător pe cale de a înainta în Munții Anzi:

Pe măsură ce urcam, pădurile deveneau din ce în ce mai luminoase: în curînd nu am mai văzut decît nisipuri; mai sus, stînci golașe și calcinate străjuiau versantul septentrional al vulcanului Pitchincha. Ajuns pe vîrfurile coastei, am fost cuprins de o uimire amestecată cu admirație la vederea unei vîlcele lungi, cu o lățime de aproximativ cinci-șase leghe, întretăiată de izvoare care se uneau pentru a forma un rîu: cît cuprindeam cu privirea, vedeam cîmpuri cultivate, felurite cîmpii și pajiști; coline de verdeață, sate, bordeie înconjurate de garduri verzi și grădini de zarzavaturi; orașul Quito, în depărtare, desăvîrși această veselă panoramă.

Autorul dă de la început explicații despre locul acordat peripețiilor voiajului și autobiografiei: într-o povestire, ea este legea genului și răspunde așteptării publicului. „Firește, se va observa că am vorbit deseori despre mine pe parcursul relatării; este un privilegiu recunoscut al călătorilor: sînt citiți doar pentru a afla ce au făcut și ce au văzut.” Pesemne că pentru a-și sugera mai bine propriile neliniști, Chappé d'Auteroche își construiește *Le Voyage en Sibirie* păstrînd pînă la capăt incertitudinea care l-a dominat în traversarea Rusiei: va ajunge sau nu la timp pentru a observa la Tobolsk trecerea planetei Venus? La fel, pentru *Voyage autour du monde* publicat în 1771, Bougainville păstrează forma narativă a jurnalului, capabilă să comunice cititorului emoția resimțită de marinari la apropierea de insule, invitîndu-l să se cufunde cu ei în contemplarea naturii brusc dezvăluite: „În acest timp, verdeața ne încînta ochii, iar cocotierii ne ofereau de pretutindeni fructele și umbra pe un gazon presărat cu flori [...]; toți doream debarcarea”.

În rest, există chiar exploratori, puțin numeroși, care dau o altă însemnătate aventurilor lor personale și relatării ei, conștienți că orice demers cognitiv se înrădăcinează într-o experiență subiectivă și se hrănește din ea. Pentru naturalistul Ramond, explorator al Pirineilor, povestirea nu este o formă literară, aleasă pentru pitorescul ei, ci o metodă de expunere, privilegiată pentru că numai ea îngăduie să se dea seamă de legătura dintre cercetător

și terenul lui, o legătură în același timp fizică și intelectuală, de empatie și totodată de ostilitate, de suferință, neînțelegere ce nu ar putea fi ignorată fără ca narațiunea finală să sufere. Biografia exploratorului nu-i zgură inutilă sau exotism banal: ea este materia însăși pe baza căreia savantul își elaborează știința. Iar jurnalul sau relatarea de călătorie devine, în această perspectivă, un gen cu adevărat științific, destinat descoperirii și anchetei de teren¹⁹.

Spre deosebire de colegul său La Condamine, Bouguer preferă să redacteze un mic tratat ce tinde să ofere o viziune globală și ordonată cu privire la Peru: geografia și climatul, natura reliefului și originea munților, în sfârșit, locuitorii și moravurile. Simplu martor, oglindă plimbată pe drum, înregistrând într-un mod neutru și exhaustiv lumea observată, exploratorul dorește să se estompeze pe cât posibil în descriere. Natura este aici mai curînd spusă decît văzută, expusă prin intermediul unor forme brute, ca un fapt nemijlocit în care călătorul nu-și mărturisește prezența:

De cele mai multe ori, pădurile nu alcătuiesc decît un fel de desiș în apropierea mării [...]. Spațiul dintre copaci este umplut cu o cantitate însemnată de plante și arbuști paraziți. Unii înconjoară trunchiurile și ramurile; altele coboară vertical în linie dreaptă, ca niște funii agățate undeva pe sus. Ultimele goluri sînt ocupate de trestii de toate mărimile.

Cel mult, organizarea expunerii calchiată pe ruta urmată amintește aventura personală a călătorului: *Călătorie în regiunile echinoctiale* de Alexander von Humboldt oferă modelul desăvîrșit al acestei scriituri ce asociază itinerarul și tabloul sintetic, dar care, prin locul privilegiat acordat unei prezentări sistematice, ordonate, cît mai cuprinzătoare cu putință, atrage povestirea spre statistica descriptivă. Contemporană cu opera lui Humboldt și prelungită pînă la Restaurație, monumentală publicație intitulată *Description de l'Égypte* marchează apogeul acestui gen enciclopedic, încercînd să circumscrie realitatea geografică, naturală și umană într-un dublu decupaj, spațial și metodic; opera ilustrează legătura dintre călătorie și statistică cu atît mai bine, cu cît ea este complement al *Statistique générale de la France*, publicată la sfîrșitul secolului, pe baza anchetelor departamentale duse pe teren național de primii prefecți.

Exemplele din urmă o demonstrează: de la relatare la tablou, toate genurile intermediare sînt posibile, în funcție de măiestria și calitatea redactorului. Astronomul Pingré compune *Voyage à Rodrigue* alternînd într-o manieră clasică povestirea evenimentială și anecdotică a navigației din insulă în insulă cu memoriul descriptiv, dat, sub formă de escală, pentru principalele locuri, Rodrigues, Insula Franței, insula Bourbon, și organizat în funcție de o ordine fixă: istorie, geografie, climat, botanică, zoologie, populație, economie, administrație. Peyssonnel adoptă, ca Tournefort înaintea lui, genul clasic al povestirii epistolare, ce decupează narațiunea în secvențe temporale și permite clasificarea temelor, după cum destinatarul scrisorilor este botanist, geograf sau om de litere.

Oricît de variate ar fi scriitura și forma, cîteva caracteristici comune apar în conținutul acestor lucrări, semnificative pentru ceea ce călătorii socotesc demn de a fi povestit și, în cazul de față, publicat. Medic și naturalist, în timpul incursiunilor sale în Barbaria și potrivit obiectivului oficial al misiunii, Peyssonnel trimite în mai multe rînduri lui Bernard de Jussieu și lui Pierre Chirac, intendent al Grădinii regelui, semințe și eşantioane de plante, culese

de pe cîmp sau cumpărate din piețe; după întoarcere, redactează mai multe memorii cu subiecte de istorie naturală și medicină, destinate instituțiilor savante din vremea sa. Este cu atît mai remarcabil să constatăm că scrisorile adresate de el unor personalități diverse și care circulă în curînd în mod semioficial în lumea savantă, ca și relatarea manuscrisă realizată de el, desigur, în vederea publicării, nu poartă decît o urmă infimă a preocupărilor lui științifice: medicina și botanica nu compun împreună decît 5% din text. Dimpotrivă, geografia, „cea veche și cea modernă laolaltă”, ocupă o treime, moravurile mai mult de 35%, istoria, arheologia și literele – „manuscrisele arabe, inscripțiile, medaliile și statuile” – aproape un sfert. Printre primele, scrierile lui Peyssonnel ilustrează o distincție implicită a genurilor între opera științifică a exploratorului și relatarea lui de călătorie. O aceeași dedublare îl determină pe astronomul Pingré să șteargă din relatarea sa, consacrată anecdotei aventurilor sale și reportajului documentar, orice referire tehnică la observarea planetei Venus, obiect al misiunii în insula Rodrigues: asemenea detalii le rezervă pentru o comunicare în fața Academiei de științe. Pallas își însoțește publicarea relatării cu o serie de articole și lucrări savante ce cuprinde nu mai puțin de șaptezeci de titluri, toate despre domeniile abordate în cursul explorării – botanică, zoologie, geografie, geologie, filologie. Humboldt procedează la fel, cu grija de a nu îngreuna excesiv o relatare destinată marelui public – după cum o dovedește preocuparea de a-și ilustra *Călătorie în regiunile echinoctiale ale noului continent* cu numeroase desene și gravuri cu peisaje. La începuturile separării și specializării cunoștințelor, se afirmă o voință de a deosebi relatarea de călătorie de memoriul științific și de a stabili între ele o diferență de statut, ce rezervă celei dintîi domeniile cel mai puțin codificate ale cunoașterii, cele mai apropiate de experiența călătorului, de curiozitatea lui personală, de subiectivitatea lui: geografia, istoria și moravurile popoarelor.

Tocmai din aceste motive, relatarea de călătorie este un gen suspect în ochii anumitor cititori pasionați de actualitatea geografică: ducele de Croÿ mărturisește că preferă, în ceea ce-l privește, să-și caute informația în studiere directă a hărților, a jurnalelor de bord și a memoriilor savante și îi reproșează lui Bougainville grija de a plăcea care l-a determinat să se supună modelor timpului pentru redactarea cărții sale, *Voyage autour du monde*. Ce se poate spune? Este adevărat că, în vederea relatării, Bougainville își remaniază cu atenție textul inițial al jurnalului de bord: în loc de cîteva pagini, trei capitole întregi, din cele șaisprezece ale lucrării, sînt consacrate doar evocării etapei tahitiene. Firește, pentru el, este un mod de a masca relativul eșec geografic și comercial al expediției, de a trece sub tăcere o rătăcire pe ocean care nu a dus la descoperirea nici a continentului austral, nici a pămînturilor cu mirodenii, nici a drumului nou spre China. Cu siguranță, lăsînd la sfîrșit de capitol notațiile despre război, despre sacrificii umane și organizarea ierarhică a societății tahitiene, apoi în continuarea relatării – dar cine le-ar mai da atenție, după esca la fermecată? – despre întîlnirea cu alți insulari în mod clar ostili și războinici, Bougainville se înscrie în dezbaterea intelectuală a timpului său și răspunde așteptărilor unui public ce se complace în a citi în asemenea pagini ilustrarea ideilor în vogă cu privire la natura omului și originea societății. Subliniind încărcătura emotivă și filosofică a acestor relatări, le vom căuta urma în cultura și imaginarul filosofilor și curioșilor: lor li se oferă, fără a-și părăsi căminul, materialul pentru reflecția despre istoria umană, originea limbilor și a religiilor, progresul moravurilor²⁰.

În amalgamul pitoresc adus de călători, cititorii pot găsi ceva folositor pentru înțelegerea societăților umane? Desigur, pentru a stăpîni o producție multiplă și împrăștiată, cîțiva editori se străduiesc să compună, în ordine geografică sau istorică, unele culegeri de extrase sau rezumate. J.-F. Bernard publică la Amsterdam *Recueil des voyages du Nord*, între 1715 și 1718, apoi *Recueil des voyages dans l'Amérique méridionale*, în 1738. Acțiunea cea mai ambițioasă, prin voința de a alcătui un „sistem complet de istorie și geografie modernă ce va reprezenta starea actuală a tuturor națiunilor”, este *L'Histoire générale des voyages* încredințată de Aguesseau abatelui Prévost, din care șaisprezece volume apar între 1746 și 1761. Dar în afară de astfel de colecții?

„Călătorii nu dau decît faptele [...] Ei nu fac un studiu aprofundat al obiceiurilor popoarelor”, scrie în 1776 Jean-Nicholas Demeunier. Fiindcă secolul are pasiunea de a clasa și nu poate gîndi o ordine diferită de cea a tabelului, Demeunier s-a străduit să supună obiceiurile popoarelor și modurile lor de a trăi regulilor unei ordini taxinomice, așa cum procedează naturalistii cu plantele și pietrele. *L'Esprit des usages et des coutumes des différents peuples* este un catalog enciclopedic cu peste două mii cinci sute de exemple, venite din toate orizonturile lumii și din toate veacurile istoriei. Ambiția lucrării este o lovitură de geniu: Demeunier renunță la jocul facil al analoგიilor formale, limitată la a apropia un obicei de aici cu un altul îndepărtat sau antic, dar cu o latură asemănătoare – Lafitau însuși a dat un exemplu de astfel de joc în ale sale *Mœurs des sauvages américains comparées aux mœurs des premiers temps* (1724). Așa cum a procedat Montesquieu cu legile, Demeunier caută în uzanțele și gesturile cele mai obișnuite ale omului un sens, un „spirit”: funcția lor reală sau simbolică pentru societatea care le practică. În optsprezece secțiuni, ambițiosul compilator trece în revistă toate aspectele vieții umane, de la practicile alimentare pînă la riturile funerare, trecînd prin cutumele alianței, structurile puterii și formele războiului. Împărțind în fiecare rubrică eteroclita cunoaștere acumulată de autorii din vechime, de istorici și călători în toate părțile lumii, el pune în evidență plasticitatea extremă a spiritului omenesc, putînd atribui aceluiași gest sensuri variate sau, invers, exprimînd aceeași idee prin uzanțe cu aspect contradictoriu: „Adesea popoarele își inversează obiceiurile”. Prin acest enunț, Demeunier rezumă însemnătatea unei întreprinderi care, structuralistă *avant la lettre*, reprezintă o elaborare negeografică a materialului găsit la călători; astfel, el îi marchează și limita, de vreme ce, dezvăluind funcția uzanțelor celor mai diverse, ea lasă în umbră problema originii lor locale. Faptul este intuit de însuși Demeunier, măcar că îndeamnă la noi călătorii pe teren: „Uzanțele cele mai neobișnuite ar părea simple dacă filosofului i-ar sta în putere să le examineze la fața locului”.

La prima formă de reconstrucție a cunoașterii exploratorilor în cadrul unei ordini taxinomice, trebuie să adăugăm – pentru că în el găsim și un fel de evadare în afara geografiei – un alt gen de scrieri a căror modă se răspîndește în această epocă: cel al „suplimentelor” și al falselor povestiri utopice, dublări literare ce vin în prelungirea relatărilor publicate, amplificîndu-le pînă la a le dizolva în comentariu. „Legislatori și filosofi, veniți să vedeți aici deja instituit ceea ce nici închipuirea voastră nu a visat vreodată [...]. Este adevărata Eutopie.” Nota din jurnalul lui Bougainville, redactată în momentul părăsirii insulei Tahiti, deja invita la călătoria imaginară. Din 1772, Diderot redactează un *Supplément au voyage de Bougainville* care, bazîndu-se pe efectul de realitate al relatării și asociind observațiilor marinarului

reflecțiile filosofului, face ca pe nesimțite descrierea etnografică să se transforme în reverie utopică: tema incestului și a libertății sexuale, singurele elemente ale vieții tahitiene ce îi rețin atenția, este un mijloc de a-și face un examen de conștiință, pentru a formula o virulentă critică a moralei și a societății europene. La fel, *Fragments du dernier voyage de La Pérouse* publicate anonim în 1797, când dispariția vaselor *Astrolabe* și *Boussole* rămâne încă misterioasă, sînt o altă formă de dublu literar: subterfugiul unui caiet furat, ajuns în Franța în urma unei serii de întîmplări, slujește de suport unei narațiuni utopice unde, conform legilor genului, se amestecă poncife și mărunte detalii „adevărate” (toponimele insulelor vizitate de La Pérouse, nume ale marinarilor din echipaj, mențiuni de plante exotice reale etc.). Dispariția lui La Pérouse este aici explicată prin alegerea deliberată pe care ar fi făcut-o navigatorul de a se fi stabilit pe o insulă din Pacific, pentru a evita să se scufunde într-o furtună mai mare decît toate cele înfruntate de el pe mări – naufragiul Franței în revoluție. Pe cît de concise sînt jurnalele de bord, pe atît de vorbărețe sînt falsele relatări: ele transformă insulele nou descoperite în locul la modă al dezrădăcinării imaginare. Deși marile navigații de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea reușesc să rezolve în mod concret enigma continentului austral, arhipelagurile cu care este presărat Oceanul Pacific devin, parcă prin reacție, un nou pămînt pentru vis, un refugiu pentru utopie. Realitatea geografică a explorărilor este eliminată în folosul istoriei, al filosofiei și al satirei politice²¹.

Grădina întoarcerilor

„Cartea imensă a naturii este întrucîtva deschisă la Jardin des Plantes.” Prin această proclamație în fața Convenției, Lakanal anunță în 1793 intrarea în posesia națiunii a vechii Grădini a regelui și întemeierea Muzeului de istorie naturală. Îi invită pe savanți, ca și pe curioși să-și părăsească încăperile de lectură pentru a se plimba pe aleile grădinii botanice și să cerceteze colecțiile muzeului unde, desfășurate privirii, se găsesc piei de animale exotice, eșantioane de pietre rare, specimene de plante aduse din călătorii. Realizată în cele patru zări ale planetei, colecta călătorilor din secolul al XVIII-lea a făcut literalmente să explodeze inventarul lumii pentru a impune imaginea unei naturi inepuizabile, de o infinită varietate. Astfel, pentru a ne referi doar la regnul vegetal, cîteva mii de specii erau cunoscute în secolul al XVI-lea; zece mii sînt repertoriate pe vremea lui Tournefort; numărul lor depășește cincizeci de mii la începutul secolului al XIX-lea. Pe loc, grădinarii și botaniștii încearcă să stăpînească materialele supra-abundente și împrăstiate.

O fac mai întîi prin nomenclatură și clasificare, ce le permit să aplice naturii o ordine inteligibilă unde fiecare animal sau plantă primește locul cuvenit. Dacă ierbarele aduse de botaniști din regiunile vizitate sînt păstrate, în general, în dispunerea lor inițială, cu hîrțile și manuscrisele fiecărui călător (astfel, la British Museum, ierbarul lui Hans Sloane, cel al lui Joseph Bank; la Muzeul de istorie naturală din Paris, ierbarul lui Tournefort, cel al lui Vaillant, cele ale lui Commerson, Jussieu, Michaux, Dombey), savanții se străduiesc, de asemenea, să redistribuie dublurile eșantioanelor din ierbarele „istorice” reclasîndu-le într-un „ierbar general” al lumii, inventar complet în mod ideal, cu toate speciile cunoscute grație călătorilor.

Fiecărei plante îi va fi lipită o etichetă, avînd ca antet un număr; apoi, este prezentat numele generic și specific al fiecărei plante potrivit lui Linné sau celui mai modern autor care s-a ocupat de ea [...]. În josul aceleiași etichete vor fi precizate locul natal al plantei, ierbarul particular sau grădina din care provine sau, în sfîrșit, persoana care a donat-o Cabinetului, cu menționarea anului cînd planta a fost pusă în ierbar.

Acesta este „planul de lucru” supus de Lamarck confrăților săi în 1793. Botaniștii dezbat ordinea ce trebuie adoptată pentru ierbarul general: decît sistemul sexual al lui Linné, artificial în esență, Lamarck recomandă mai degrabă „ordinea familiilor naturale, stabilită de domnul de Jussieu”, mai capabilă să dea seamă de raporturile dintre plante, în funcție de afinitățile trăsăturilor lor generale.

Aceeași este ordinea adoptată la sfîrșitul secolului pentru grădinile botanice, unde sînt cultivate plante ale căror semințe sau chiar răsaduri au fost aduse de călători: cea de la Trianon, remodelată de Bernard de Jussieu în 1759; cea de la Școala botanică a Cabinetului regal, căreia Antoine Laurent de Jussieu i-a reînnoit mai tîrziu plantațiile potrivit aceluiași principiu. Fiecare plantă se învecinează aici cu cea mai apropiată de ea în termeni taxinomici. Imagine proiectată la sol a tabelului botanic, grădina oferă vederii ordinea unei naturi, firește, multiplă și variată la nesfîrșit, dar raționalizată, stăpînită prin clasificare, puțînd fi în sfîrșit descifrată. Numai pătrățelele sau paginile lăsate albe de botanist atunci cînd și-a construit tabelul sistematic al ierbarului, locurile goale păstrate de grădinar pe pămîntul de pe parcela sa semnalează lacunele – cele ale speciilor vegetale care, virtuale sau poate existente undeva în lume, sînt încă necunoscute. Doar interstițiile aduc aminte că inventarul planetei încă nu este încheiat.

Dar în ordinea propusă pentru a descifra cartea naturii, originea geografică a plantelor nu-i decît o simplă mențiune în josul unei etichete. Or, proximitatea geografică și proximitatea taxinomică nu merg decît rareori împreună: plante foarte apropiate după criteriile clasificării lui Linné, Jussieu sau Lamarck se pot găsi, în stare naturală, la antipozi una față de alta. Tabelul naturii și harta lumii nu se suprapun decît cu greutate.

De acest lucru se lovesc grădinarii, cînd se străduiesc să șteargă diferența geografică prin aclimatizarea plantelor venite din toate colțurile lumii. În Franța, din 1719, grădina de plante medicinale din Nantes este plasată sub dependența Grădinii regale din Paris, cu scopul de a fi „un depozit și un seminar [...] pentru întreținerea și cultivarea plantelor din țări străine”; cele de la Rochefort și La Rochelle joacă și rolul de anexe oceanice, cu misiunea specială de a asigura transplantarea plantelor exotice. Din această epocă, Grădina regelui servește de releu în schimburile botanice de la o regiune la alta a lumii: dintr-un singur arbore de cafea, importat din Indonezia prin Amsterdam și cultivat într-o seră din Grădină, construită special în 1714, Antoine de Jussieu introduce cafeaua în Martinica, în Antile, în toate coloniile franceze. Sînt create instituții chiar pe posesiunile coloniale. În Insula Franței, Pierre Poivre se străduiește să naturalizeze în Jardin des Pamplemousses mirodenii provenite din Moluce și să cultive pentru uzul grădinilor europene plante utile sau ciudate; față în față cu degradarea pădurilor din insulă, naturalistul Fusée-Aublet încearcă să aclimatizeze în Jardin du Réduit stejarii veniți din Europa. În Noua Spanie, grădina botanică din México are drept misiune să aclimatizeze speciile europene și să pregătească transplantarea

speciilor indigene. În America de Nord, pepiniera creată de André Michaux în apropiere de New York, în 1786, este destinată mai ales culturii de răsaduri capabile să se prindă în Franța, conform cererii abatelui Nolin, director al pepinierelor de la Rambouillet; îngrijorat de înaintarea despăduririi, el a redactat în atenția botanistului un catalog de copaci americani a căror specie ar dori s-o adopte în regat. Prin astfel de eforturi, flora tradițională este transformată, îmbogățită cu specii noi. Astfel sînt introduse în Europa numeroase plante ornamentale sau exotice: *Bougainvillée* sosește din Tahiti; din America provin caprifoiul de Virginia în 1731 și, în 1737, *Magnolia grandiflora*, importată de guvernatorul Canadei, La Galissonnière. Și plante folositoare: Michaux declară a fi trimis în cursul șederii lui, între 1785 și 1796, mai mult de șaizeci de mii de răsaduri și nouăzeci de cufere cu semințe, a căror distribuire este organizată în toată țara, pornind din grădinile botanice și pepinierele de provincie.

Dar în cele din urmă bilanțul rămîne subțire dacă, lăsînd la o parte serele și grădinile, ținem cont numai de plantele cu adevărat integrate în flora locală și naturalizate în noul lor mediu înconjurător. Desigur, Linné poate cita ca exemplu *Erigeron canadensis*, sosit din America de Nord spre mijlocul secolului al XVII-lea, introdus în cîteva grădini botanice și devenit plantă sălbatică pe terenurile virane. Dar în 1801 catalogul de la Jardin des Plantes întocmit de Louiche Desfontaines nu înregistrează decît o sută douăzeci de specii vegetale de origine americană mai mult sau mai puțin aclimatizate în Franța. La începutul secolului al XIX-lea, unificarea botanică a lumii rămîne un vis și, mai întîi, o interogație.

Într-adevăr, rămîne intactă problema repartiției speciilor pe suprafața planetei. Sau, mai bine spus, chestiunea abia începe să fie pusă pentru ea însăși. Cum se explică distribuția spațială a speciilor botanice, prezența unor plante într-un loc și absența lor altundeva, chiar la latitudini comparabile? În proiect, Lamarck sugerează deja să se completeze ierbarul general prin ierbare speciale, clasate în funcție de originea geografică a plantelor: „Propun, așadar, să alcătuiam patru ierbare particulare, și anume: 1° un ierbar al plantelor indigene din Europa; 2° un ierbar al plantelor din Asia; 3° un ierbar al plantelor din Africa; 4° un ierbar al plantelor din America”. Dar această primă reclasare pe continente rămîne încă foarte laxă, reflectînd, de altfel, insuficiența datelor colectate. Căci, preocupați exclusiv să numească și să claseze fiecare plantă culeasă, în mod izolat, exploratorii botaniști nu aveau ordinul de a observa la fața locului mediul înconjurător, climatul, solul, nici să descrie în ansamblul lor floarele locale. Pentru a construi tabelul general al genurilor și speciilor, simpla colectare cumulativă, colecția erau de-ajuns. Totuși, observînd influența temperaturii și a altitudinii asupra vegetației, Humboldt a simțit deja nevoia să înscrie diversele tipuri de floră întîlnite în mediul lor natural. La 27 frimar an XII, el le declară profesorilor de la Muzeu, cărora le este destinat ierbarul adunat în America în compania lui Bonpland: „În afară că a fost descrisă la fața locului [...], colecția are avantajul de a nu prezenta vreun obiect căruia să nu i se poată indica înălțimea la care crește deasupra nivelului mării”. *La Géographie des plantes*, publicată de naturalist în 1807, schițează o abordare geografică a repartiției vegetației. Problema raporturilor între geografie și botanică este, așadar, adusă în discuție.

Dar ea proiectează un nou program de explorare care impune, pentru a trece de la colecție la hartă, întoarcerea pe teren, cu scopul de a studia și de a înțelege solul și climatul, fauna și flora, chiar pe oameni, unele în raport cu celelalte, în fiecare loc din lume:

Expedițiile maritime, călătoriile în jurul lumii au ilustrat pe drept numele naturaliștilor și ale astronomilor pe care guvernele le-au desemnat pentru a cunoaște primejdiile; dar [...] nu parcurgînd coastele putem recunoaște direcția lanțurilor muntoase și alcătuirea lor geologică, climatul propriu fiecărei zone și influența lui asupra formelor și obiceiurilor ființelor organizate [...]. Marea problemă a fizicii lumii este aceea de a determina [...] legăturile veșnice care înlănțuiesc fenomenele vieții și cele ale naturii neînsuflețite²².

Asupra acestei întoarceri pe terenul geografiei am dori să tragem concluziile. Totuși, poate părea paradoxală, dacă ne gîndim la bilanțul descoperirilor ce constituie faima explorărilor maritime și terestre din secolul Luminilor. După navigațiile lui Cook, La Pérouse și Vancouver, se știe că nu există nici un continent la latitudinile temperate ale emisferei sudice, nici trecătoare nordică deschisă vapoarelor între Atlantic și Pacific. Primele expediții pe pămînturile noi ale Americii și Siberiei, primele incursiuni în Africa au adus interiorul continentelor în fața ochilor europenilor. În Alpi, în Ural, în Anzi, munții au fost și ei cercetați, iar prin studierea reliefului lor este abordată istoria planetei. Dar bazinul Amazonului, teritoriile de la est de Missouri, regiunile înalte ale Asiei Centrale și mai ales profunzimile Africii rămîn încă, la începutul secolului al XIX-lea, neatinsse.

Totuși, cunoașterea geografică este rodul unei explorări rămase, pe vremea respectivă, inconstantă, punctuală. Asupra acestui aspect, chiar expedițiile stabilite printr-un proiect de construcție statală – de exemplu, cele din Asia rusească și America de Nord, unde descoperirea și apropierea teritoriului merg împreună – abia se deosebesc, în modalitățile lor concrete, de expedițiile științifice care, fără ocuparea terenului – poate doar, uneori, o luare în posesie simbolică –, nu au lăsat alte urme decît o recoltă de eșantioane și plante presate între paginile unui ierbar. Și în acest caz, urmele vaselor și itinerarul călătorilor au țesut la suprafața oceanelor și a pămînturilor o pînză subțire și discontinuă. Dacă înfățișarea planetei este de-acum încolo aproape completă în conturul trăsăturilor, spațiul pămîntesc, densitatea, adîncimea și istoria lui rămîn de descoperit și, o dată cu ele, înrădăcinarea regională a faunelor, florelor și societăților. Celor care, urmîndu-le pilda în secolul al XIX-lea, vor reveni în locurile întredeschise de ei, exploratorii Luminilor le întind programul înscris la intersecția desenului din hărțile lor, a organizării colecțiilor lor și relatării călătoriilor lor.

Note

1. „Explorateur”, „exploration”, in *Trésor de la langue française*, 1980, vol. VIII. La Pérouse către ministrul Marinei, in *Le Voyage de La Pérouse, 1785-1788*, relatări și documente originale prezentate de J. Dunmore și M. de Brossard, Paris, Imprimerie nationale, 1985, vol. I, p. 265 (citat apoi: *La Pérouse*). Paris, Archives nationales, AJ 15/511, nr. 420: Catalogul păsărilor din Guyana date Muzeului public din Paris de Louis-Claude Richard, 1793.
2. „Les coureurs et les explorateurs que l'on envoie devant pour adviser le pas et le chemin et pour l'estat des ennemis aulcunes fois scavoir se cest chose possible” (*Livre des Eschez Amoureux*, v. 1450, citat de P. Laurent, „Contribution à l'histoire du lexique français”, in *Romania*, vol. LI, 1925, pp. 38-39). [Frédéric II], *Instruction militaire du roi de Prusse pour ses généraux...*, 1761, art. 5, p. 31. Kant, *Projet de paix perpétuelle*, Paris, Vrin, 1970, I, 6. Despre noțiunile, conexe, de spionaj, recunoaștere și explorare, vezi analizele lui Alain Dewerpe,

- L'Espion. Une anthropologie historique du secret d'État contemporain*, Paris, Gallimard, 1994, în special pp. 38-39, 229-244.
3. *La Pérouse*, op.cit., passim mai ales vol. I, p. 260 (La Pérouse către Fleurieu, 3 ianuarie 1787), 266 (7 aprilie 1787) și 257 (Lamanon către ministru, 1 ianuarie 1787). T. Jefferson către A. Michaux, 30 aprilie 1793, in D.D. Jackson (ed.), *Letters of Lewis and Clark Expedition*, Urbana, 1962, p. 669. T. Jefferson către A. Ellicott, 23 decembrie 1803, in J.F. McDermott, „The Western Journals of George Hunter, 1796-1805”, *Proceedings of the American Philosophical Society*, vol. CIII, 6, decembrie 1959, p. 771.
 4. P. Jacquin, „A la recherche de la mer de l'Ouest. L'exploration française en Amérique du Nord”, in *XVIIIe siècle*, 22, 1990, p. 144. J.P. Ronda, „Dreams and discoveries: exploring the American West, 1760-1815”, in *William and Mary Quarterly*, seria a treia, vol. LXVI, 1, ianuarie 1989, pp. 145-162. *La Pérouse*, op.cit., vol. I, pp. 31-32. Mungo Park, *Voyage dans l'intérieur de l'Afrique* (reed. a trad.fr. din anul VIII), Paris, Maspero, 1980, p. 34.
 5. *La Pérouse*, op.cit., vol. I, pp. 14, 37-38. M. Zobel, *Les Naturalistes voyageurs français et les Grands Voyages maritimes des XVIIIe et XIXe siècles*, Paris, teză de doctorat în medicină, 1961. Despre această expediție, vezi și C. Gaziello, *L'Expédition de La Pérouse, 1785-1788. Réplique française aux voyages de Cook*, Paris, CTHS, 1984. G.W. Stocking, „French anthropology in 1800”, in *Isis*, vol. LV, 2, 1964, pp. 134-150. J. Copans și J. Jamin (ed.), *Aux origines de l'anthropologie française. Les Mémoires de la Société des observateurs de l'homme en l'an VIII*, Paris, Le Sycomore, 1978, pp. 127-176. Ronda, „Dreams and discoveries”, art.cit., pp. 151-152. McDermott, „The Western Journals of George Hunter”, art.cit, p. 772.
 6. Despre expedițiile din Peru și Laponia: R. Mercier, „Les Français en Amérique du Sud au XVIIIe siècle. La mission de l'Académie des sciences, 1735-1745”, in *Revue française d'histoire d'outre-mer*, vol. LVI, 205, 1969, pp. 327-374; C.J. Nordmann, „L'expédition de Maupertuis et Celsius en Laponie”, in *Cahiers d'histoire mondiale*, vol. X, 1, 1966, pp. 74-97; J.-P. Martin, *La Figure de la terre. Récit de l'expédition française en Laponie suédoise (1736-1737)*, Cherbourg, Isoète, 1987; A. Lafuente și J.-L. Peset, „La question de la figure de la terre. L'agonie d'un débat scientifique au XVIIIe siècle”, in *Revue d'histoire des sciences*, vol. XXXVII, 3-4, 1984, pp. 235-254. Despre observarea trecerilor planetei Venus: H. Woolf, *The Transits of Venus. A Study of Eighteenth-Century Science*, Princeton, Princeton University Press, 1959. Despre călătoriile în America de Sud: A.-M. Brénou, „Les voyageurs français dans la vice-royauté du Pérou au XVIIIe siècle”, in *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, vol. XXXV, aprilie-iunie 1988, pp. 240-261; [Nicolas Masson de Morvilliers], *Encyclopédie méthodique. Géographie moderne*, vol. I, Paris, 1782, art. „Espagne”; F. del Pino Diaz (ed.), *Ciencia y contexto histórico nacional en las expediciones ilustradas a America*, Madrid, Consejo superior de investigaciones científicas, 1988, pp. 20, 181-186; *La spedizione Malaspina*, Genova, Sagep, 1987. Despre expediția daneză în Arabia: T. Hansen, *La Mort en Arabie. Une expédition danoise, 1761-1767*, Arles, Actes Sud, 1988, pp. 17, 84-85; vezi și relatarea lui Carsten Niebuhr, *Voyage en Arabie et d'autres pays circumvoisins [1774-1778]*, trad.fr., 2 vol., Amsterdam, 1776-1780; N. Broc, *La Géographie des philosophes. Géographes et voyageurs français au XVIIIe siècle*, Paris, Ophrys, 1975, pp. 159-162, 383-391. G.B. Goode, „The origins of the national scientific and educational institutions of the United States”, in *Papers of the American Historical Association*, vol. IV, 2, aprilie 1890, p. 38. Despre raporturile dintre știință și cosmopolitism în călătoriile din secolul al XVIII-lea: L. Berchtold, *Essai pour diriger et étendre les recherches des voyageurs qui se proposent l'utilité de leur patrie*, trad.fr., Paris, 1797, vol. I, p. 93; E. Chevallier, „Une méthode universelle pour voyager avec

- profit, par le comte Leopold Berchtold", in *XVIIIe siècle*, 22, 1990, pp. 13-23; J.-P. Faivre, „Savants et navigateurs : un aspect de la coopération internationale entre 1750 et 1840", in *Cahiers d'histoire mondiale*, vol. X, 1, 1966, pp. 98-124; L. Daston, „The ideal and reality of the Republic of Letters in the Enlightenment", in *Science in Context*, vol. IV, 2, 1991, pp. 367-386; S. Sorlin, „National and international aspects of cross-boundary science: Scientific travel in the 18th century", in E. Crawford et al. (ed.), *Denationalizing Science*, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 1993, pp. 43-72.
7. Broc, *La Géographie des philosophes, op.cit.*, pp. 154-158, 173-175, 183. L. Lagarde, „Le passage du Nord-Ouest et la mer de l'Ouest dans la cartographie française du XVIIIe siècle. Contribution à l'étude des Delisle et Buache", in *Imago Mundi*, 41, 1989, pp. 19-43. Jacquin, „A la recherche de la mer de l'Ouest", art.cit., p. 147. Ronda, „Dreams and discoveries", art.cit., pp. 150-151. *La Pérouse, op.cit.*, vol. I, pp. 150-184. C. de Broches, *Histoire des navigations aux terres australes*, Paris, 1756, vol. I, p. 13. P.L. Moreau de Maupertuis, *Lettres sur les progrès des sciences* [1752], Paris, Aubier-Montaigne, 1980, p. 150. Despre aceste dezbaterei, vezi M. Duchet, *Anthropologie et Histoire au siècle des Lumières*, Paris, Maspero, 1971.
 8. J.-A. Peyssonnel, *Voyage dans les régence de Tunis et d'Alger*, prezentare și note de L. Valensi, Paris, La Découverte, 1986, p. 13. *Instructions pour les voyageurs et pour les employés dans les colonies sur la manière de recueillir, de conserver et d'envoyer des objets d'histoire naturelle, rédigées sur l'invitation de S.E. le ministre de la Marine et des Colonies par l'administration du Muséum royal d'histoire naturelle*, Paris, 1824. Portrete ale exploratorilor în A. Leroi-Gourhan (ed.), *Les Explorateurs célèbres*, Geneva, Mazenod, 1947, și Y. Laissus, „Les voyageurs naturalistes du Jardin du roi et du Muséum d'histoire naturelle: essai de portrait-robot", in *Revue d'histoire des sciences*, vol. XXXIV, 3-4, 1981, pp. 260-317. *L'Amérique espagnole en 1800 vue par un savant allemand*, prezentare de J. Tulard, Paris, Calmann-Lévy, 1965, pp. 31-32 (citată apoi Humboldt). *La Pérouse, op.cit.*, vol. I, p. 61. Park, *Voyage dans l'intérieur de l'Afrique, op.cit.*, pp. 17-21. Hansen, *La Mort en Arabie, op.cit.*, pp. 39-45.
 9. G. Blanc, „Dampier ou la relation des îles aux tortues", in *XVIIIe siècle*, 22, 1990, p. 160. D. Brahimi, „Quelques éléments sur la vie d'Engelbert Kaempfer" (inédit). N. Broc, „Voyageurs naturalistes en Chine", in *XVIIIe siècle*, 22, 1990, pp. 39-49. Laissus, „Les voyageurs naturalistes du Jardin du roi et du Muséum d'histoire naturelle", art.cit., pp. 265-266. P. Fournier, *Les Voyageurs naturalistes du clergé français avant la Révolution*, Paris, Le Chevallier, 1932. Ronda, „Dreams and discoveries", art.cit., pp. 148-149.
 10. Laissus, „Les voyageurs naturalistes du Jardin du roi et du Muséum d'histoire naturelle", art.cit., *passim*. J.-M. Drouin, „De Linné à Darwin. Les voyageurs naturalistes", in M. Serres (ed.), *Éléments d'histoire des sciences*, Paris, Bordas, 1989, pp. 321-335. S. Lacroix, „Sir Joseph Banks et l'envoi de naturalistes dans les explorations anglaises, 1765-1820", in *XVIIIe siècle*, 22, 1990, pp. 121-126. J.-M. Racault, „L'observation du passage de Vénus sur le soleil. Le voyage de Pingré dans l'océan Indien", in *ibidem*, p. 107. *La Pérouse, op.cit.*, vol. I, pp. 34, 261 (de Langle către ministru, 18 ianuarie 1787). S. Briffaud, „Naissance d'un paysage. L'invention géologique du paysage pyrénéen à la fin du XVIIIe siècle", in *Revue de synthèse*, seria a patra, 3-4, iulie-decembrie 1989, pp. 424-426.
 11. *La Pérouse, op.cit.*, vol. I, pp. 51, 260 (La Pérouse către ministru, 3 ianuarie 1787); vol. II, pp. 67-69, 455 (jurnalul lui La Pérouse). H. Richard, *Le Voyage de d'Entrecasteaux à la recherche de La Pérouse*, Paris, CTHS, 1986. É. Taillemite (ed.), *Bougainville et ses compagnons autour du monde*, Paris, Imprimerie nationale, 1977, 2 vol., vol. I, pp. 305, 320 (jurnalul lui Bougainville); vol. II, p. 109 (jurnalul lui Saint-Germain). J.-P. Le Goff, „Les fleurs d'Akiaki.

- Un épisode du voyage de Bougainville", in *XVIIIe siècle*, 22, 1990, p. 172.
- L.-A. de Bougainville, „Voyage autour du monde par la frégate La Boudeuse et la flûte L'Etoile" [1771], citat de É. Vibart, *Tahiti, naissance d'un paradis au siècle des Lumières*, Paris, Complexe, 1987, p. 85. M. Sahlins, *Des îles dans l'histoire*, tr.fr., Paris, Gallimard/Le Seuil, 1989, pp. 114-141.
12. F.-D. Liechtenhan, „Custine avant Custine: un jésuite en Russie", in *Revue de la Bibliothèque nationale*, 33, Paris, 1989, pp. 36-46. Hansen, *La Mort en Arabie*, op.cit., p. 98. Broc, *La Géographie des philosophes*, op.cit., pp. 46-47. Laissus, „Les voyageurs naturalistes du Jardin du roi et du Muséum d'histoire naturelle", art.cit., p. 299. Park, *Voyage dans l'intérieur de l'Afrique*, op.cit., pp. 57-60, 70, 142, 147-148, 151, 213, 310, și D. Brahimi, „Mungo Park en Afrique: l'explorateur exploré", in *XVIIIe siècle*, 22, 1990, pp. 147-158.
 13. *La Pérouse*, op.cit., vol. I, pp. 34-36, 165 (scrisoarea din 7 februarie 1788), 250 (scrisoarea din 16 noiembrie 1785). Laissus, „Les voyageurs naturalistes du Jardin du roi et du Muséum d'histoire naturelle", art.cit., p. 295-297. Hansen, *La Mort en Arabie*, op.cit., pp. 66, 349. Richard, *Le Voyage de d'Entrecasteaux à la recherche de La Pérouse*, op.cit., pp. 171-213. Humboldt, op.cit., p. 60. Despre corespondența lui André Thouin cu călătorii naturaliști: Y. Letouzey, *Le Jardin des Plantes à la croisée des chemins avec André Thouin, 1747-1824*, Paris, Muséum national d'histoire naturelle, 1989.
 14. Racault, „L'observation du passage de Vénus sur le soleil", art.cit., p. 114. I. Ollivier (ed.), *Extracts from New Zealand Journals Written on the Ships under the Command of d'Entrecasteaux and Duperrey, 1793 and 1824*, Wellington, Alexander Turnbull Library Endowment Fund., 1986, p. 38 (jurnalul lui d'Auribeau). Humboldt, op.cit., pp. 176-177. *La Pérouse*, op.cit., vol. II, pp. 458-459 (jurnal). L. Ramond, *Extrait d'une lettre du citoyen Ramond [...] au citoyen Hauy [...] lue à l'Institut, séance du 21 vendémiaire an VI, f.l.n.d., 30 p.* (citat de Briffaud, „Naissance d'un paysage", art.cit., p. 445).
 15. „The exploration of the Red, the Black and the Washita Rivers, by William Dunbar", in *Documents Relating to the Purchase and Exploration of Louisiana*, Boston/New York, Mifflin & Co., 1904, p. 15. F. Le Maire, „Relation de la Louisiane", Paris, Bibliothèque centrale du Muséum d'histoire naturelle, ms. 948, f° 3 v. Lacroix, „Sir Joseph Banks et l'envoi de naturalistes dans les explorations anglaises", art.cit., pp. 121-125. Laissus, „Les voyageurs naturalistes du Jardin du roi et du Muséum d'histoire naturelle", art.cit., p. 312. C. Lang, „Joseph Dombey (1742-1794). Un botaniste au Pérou et au Chili. Présentation des sources", in *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, vol. XXXV, avril-juin 1988, pp. 262-274. E.-T. Hamy, *Alexandre de Humboldt et le Muséum d'histoire naturelle. Étude historique publiée à l'occasion du centenaire du retour en Europe de Humboldt et de Bonpland. Extrait des Nouvelles archives du Muséum*, seria a patra, vol. VIII, 1904, 32 p. Despre activitățile colectei naturaliste în expediții: M.-N. Bourguet, „La collecte du monde. Voyage et histoire naturelle (fin XVIIe siècle-début XIXe siècle)", in *Le Muséum au premier siècle de son histoire. Bicentenaire du Muséum national d'histoire naturelle (Paris, 11-14 juin 1993)*, 1994.
 16. Humboldt, op.cit., pp. 66, 193. P.R. Cutright, „Meriwether Lewis: Zoologist", in *Oregon Historical Quarterly*, vol. LXIX, 1, martie 1968, pp. 5-28. Hamy, *Alexandre de Humboldt et le Muséum d'histoire naturelle*, op.cit.
 17. Rollin, „Mémoire physiologique et pathologique sur les Américains...", „Dissertation sur les habitants de l'île de Choka et sur les Tartares orientaux, par M. Rollin, chirurgien ordinaire de la Marine et chirurgien-major de la frégate la Bousssole", in *La Pérouse*, op.cit., vol. I, pp. 228-239; „Journal de La Pérouse", in *ibidem*, vol. II, pp. 147, 388-391, 447. Taillemite, *Bougainville et ses compagnons autour du monde*, op.cit., vol. I, p. 327 (jurnalul lui Bougainville). Lang, „Joseph Dombey", art.cit., p. 263.

- E.-T. Hamy, „Les collections anthropologiques et ethnographiques du voyage de découverte aux terres australes (1801-1804)”, in *Bulletin de géographie historique et descriptive*, 1, 1906, pp. 20-34.
18. B. de Lesseps, *Journal historique du voyage de M. de Lesseps [...] depuis l'instant où il a quitté les frégates françaises au port Saint-Pierre et Saint-Paul du Kamtchatka, jusqu'à son arrivée en France, le 17 octobre 1788*, Paris, Imprimerie royale, 1790, 2 vol. *La Pérouse*, op.cit., vol. I, pp. 185-191. Mercier, „Les Français en Amérique du Sud au XVIIIe siècle”, art.cit., pp. 337-342. Hamy, *Alexandre de Humboldt et le Muséum d'histoire naturelle*, op.cit., pp. 11-22. Lang, „Joseph Dombey”, art.cit., pp. 262-267. Peyssonnel, *Voyage dans les régences de Tunis et d'Alger*, op.cit., pp. 10-16. Hansen, *La Mort en Arabie*, op.cit., pp. 301-315.
19. R. Chartier, „Les livres de voyage”, in R. Chartier și H.-J. Martin (ed.), *Histoire de l'édition française*, Paris, Fayard, 1990, vol. II, pp. 266-268. Repartiția titlurilor reflectă activitatea geografică a secolului și deschiderea curiozității spre toate părțile lumii, îndepărtate și apropiate: dacă Europa este prezentă în mai mult de jumătate din titluri, America și Asia interesează și una, și cealaltă 13% din lucrări, Africa 7%, mărilor sudice 2%, în sfârșit, geografia generală 12%. P.S. Pallas, *Voyages du professeur Pallas dans plusieurs provinces de l'Empire russe et dans l'Asie septentrionale...*, trad.fr., Paris, Maradan, an II, prefată. Această ediție îi permite geografului Mentelle să-și documenteze cursul ținut la Școala normală în anul III pe baza cunoștințelor noi aduse de naturalist în legătură cu Siberia: „Leçons de géographie de Buache et Mentelle”, in D. Nordman (ed.), *L'École normale de l'an III. Leçons d'histoire, de géographie, d'économie politique*, Paris, Dunod, 1994, pp. 280-309, 331-332. A.-F. Prévost, *Histoire générale des voyages ou Nouvelle Collection de toutes les relations de voyages...*, vol. XI, Paris, Didot, 1753, p. 560. Park, *Voyage dans l'intérieur de l'Afrique*, op.cit., p. 55. C.-M. de La Condamine, *Journal du voyage fait par ordre du roi à l'Équateur, servant d'introduction historique à la mesure des trois premiers degrés du méridien*, Paris, Imprimerie royale, 1751, pp. XXVI, 14-15. Mercier, „Les Français en Amérique du Sud au XVIIIe siècle”, art.cit., p. 172. Despre Ramond, vezi Briffaud, „Naissance d'un paysage”, art.cit., p. 426.
20. P. Bouguer, *La Figure de la terre, déterminée par les observations de Messieurs Bouguer et La Condamine [...] Avec une relation abrégée de ce voyage...*, Paris, Jombert, 1749, p. XXI. Mercier, „Les Français en Amérique du Sud au XVIIIe siècle”, art.cit., p.344. A. de Humboldt, *Voyage aux régions équinoxiales du nouveau continent, fait en 1799, 1800, 1801, 1802, 1803 et 1804*, Paris, Schoell, 1816, 13 vol. *Description de l'Égypte, ou Recueil des observations et des recherches qui ont été faites en Égypte pendant l'expédition de l'armée française*, Paris, 1809-1828. Despre legăturile dintre călătorie și statistică: M.-N. Bourguet, *Déchiffrer la France. La statistique départementale à l'époque napoléonienne*, Paris, Éditions des Archives contemporaines, 1988. Racault, „L'observation du passage de Vénus sur le soleil”, art.cit., p. 111 (relatarea lui Pîngré a rămas inedită). Peyssonnel, *Voyage dans les régences de Tunis et d'Alger*, op.cit., pp. 19, 35-35, și E.-T. Hamy, *Peyssonnel et Antoine de Jussieu. Extrait du Bulletin de géographie historique et descriptive*, 2, 1907, 7 p. Bougainville, *Voyage autour du monde*, op.cit., pp. 221-271. M.-P. Dion, *Emmanuel de Croÿ (1718-1784). Itinéraire intellectuel et réussite nobiliaire au siècle des Lumières*, Bruxelles, Éditions de l'université de Bruxelles, 1987, pp. 226-236. Despre scrierile de călătorie, vezi analizele lui P. Berthiaume, *L'Aventure américaine au XVIIIe siècle. Du voyage à l'écriture*, Ottawa, Presses de l'université d'Ottawa, 1990, și M.L. Pratt, *Imperial Eyes, Travel Writing and Transculturation*, Londra/New York, Routledge, 1992.

21. J.-N. Demeunier, *L'Esprit des usages et des coutumes des différents peuples* [1776], Paris, Éd. J.-M. Place, 1988, pp. IX, 40. Taillemite, *Bougainville et ses compagnons autour du monde*, op.cit., vol. I, pp. 327-328 (jurnalul lui Bougainville). D. Diderot, *Supplément au voyage de Bougainville*, Paris, Garnier-Flammarion, 1972 (copii ale manuscrisului circulă, din 1773, în saloanele din Paris și Europa: B. d'Astorg, *Variations sur l'interdit majeur. Littérature et inceste en Occident*, Paris, Gallimard, 1990, p. 30). *Fragments du dernier voyage de La Pérouse*, Quimper, Imprimerie de P.M. Barazer, an V (lucrarea este adesea atribuită lui L. Cambry: J. Gury, „En marge d'une expédition scientifique. «Fragments du dernier voyage de La Pérouse» [1797]”, in *XVIIIe siècle*, 22, 1990, pp. 195-236).
22. E.-T. Hamy, *Les Derniers Jours du jardin du roi et la Fondation du Muséum d'histoire naturelle*, Paris, Imprimerie nationale, 1893. J.-M. Drouin, „De Linné à Darwin”, art.cit. A. Gray, „Notices of European Herbaria, particularly those most interesting to the North American Botanist”, in *The American Journal of Science and Arts*, vol. XL, 1, 1841, pp. 1-18. J.-B. Lamarck, „Plan du travail à faire pour mettre en ordre les herbiers du Cabinet d'histoire naturelle” (Paris, Archives nationales, AJ 15/512, nr. 503). H. Daudin, *De Linné à Lamarck. Méthodes de classification et idée de série en botanique et en zoologie, 1740-1790*, Paris, 1926-1927, reimpr. Paris, Éditions des Archives contemporaines, 1983. Y. Laissus și J. Torlais, *Le Jardin du roi et le Collège royal dans l'enseignement des sciences au XVIIIe siècle*, Paris, Hermann, 1986, pp. 287-341. Racault, „L'observation du passage de Vénus sur le soleil”, art.cit., p. 119. F. del Pino Diaz, *Ciencia y contexto histórico nacional en las expediciones ilustradas a America*, op.cit., passim. W.J. Robbins și M.C. Howson, „André Michaux's New Jersey garden and Pierre-Paul Saunier, journeyman gardener”, in *Proceedings of the American Philosophical Society*, vol. CII, 4, august 1958, pp. 351-370. *Les Botanistes français en Amérique du Nord*, Paris, CNRS, 1957, în special pp. 171-177. Hamy, *Alexandre de Humboldt et le Muséum d'histoire naturelle*, op.cit., p. 11. Despre istoria călătoriei plantelor, vezi și: M.-N. Bourguet, „La collecte du monde”, art.cit.; M.-P. Dumoulin-Genest, *L'Introduction et l'Acclimatation des plantes chinoises en France au XVIIIe siècle*, teză de doctorat, EHESS, Paris, 1994. Despre începuturile biogeografiei: A. de Humboldt, *Essai sur la géographie des plantes* (1807), Paris, Érasme, 1990, și *Humboldt*, op.cit., p. 282; J. Browne, *The Secular Ark. Studies in the History of Biogeography*, New Haven/Londra, Yale University Press, 1984; M. Nicholson, „Alexander von Humboldt and the geography of vegetation”, in A. Cunningham și N. Jardine, *Romanticism and the Sciences*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, pp. 169-185; J.-M. Drouin, *Réinventer la nature. L'écologie et son histoire*, Paris, Desclée de Brouwer, 1991.

Capitolul VII

FUNCȚIONARUL

Carlo Capra

„Așadar, unde e cetatea?
Ea este aproape uzurpată de funcționari.”

Saint-Just

„Membrii guvernului și funcționarii statului
constituie partea principală a clasei de
mijloc, în care găsim spiritele formate și
conștiința juridică a masei unui popor.”

Hegel, *Principes de la philosophie du droit*,
partea a treia, secțiunea a III-a, „L'État”,
§ 297.

1. Dacă ne bazăm pe lexicografie, termenii „funcționar” și „birocrație” și-au făcut apariția în Franța la sfârșitul secolului al XVIII-lea, primul fiind inventat de Turgot, al doilea de Vincent de Gournay (același căruia îi datorăm formula „laissez faire, laissez passer”^{*}). Cuvintele în circulație în Europa Vechiului Regim se refereau la „office” (funcție, oficiu), în sensul de exercitare a puterilor conferite de suveran (*officier, officiali, oficiales, officers, Beamte*) sau în sensul de „serviciu” făcut acestuia (*King's servants, königliche Bedienstete* sau *Fürstendiener, dvoriane*). Cele două neologisme au început să circule după 1780, ceea ce ne-ar putea determina să credem că fenomenele desemnate nu s-au dovedit destul de evidente decât în acel moment sau cu puțin înainte și să postulăm existența unei „revoluții birocratice” (J.F. Bosher, 1970, pp. 123 sq.) sau a unei „revoluții administrative” (J. Torrance, 1978, p. 56), paralelă și asociată cu multe altele (demografică, agricolă, industrială, politică) pe care cercetătorii au obiceiul să o situeze în acest interval de timp. „Rapida dezvoltare a administrației de stat și transformarea ei într-o birocrație modernă ușor de identificat – citim de pildă într-o sinteză recentă – a fost strâns legată de explozia demografică, de urbanizarea ce a rezultat de aici și de progresul economic și social” (P.M. Pilbeam, 1990, p. 107). Pentru Franța, teza lui Tocqueville vizînd o continuitate de fond, în domeniul administrativ, între monarhia absolută și guvernările postrevoluționare a fost contestată de numeroși cercetători actuali: ei au situat nașterea birocratiei moderne unii în perioada Directoratului (C.H. Church), alții în anii Consulatului și ai Imperiului napoleonian (P. Legendre, J. Tulard).

În fond, această interpretare nu contrazice foarte celebra teză a lui Max Weber, potrivit căreia afirmarea unei birocratii moderne („administrația monocratică și birocratică”) nu-i decât o altă față a procesului de raționalizare legat de capitalism: „Așa cum, în actualul stadiu de dezvoltare, capitalismul are nevoie de birocrație – deși cele două au rădăcini istorice diferite –, la fel el îi constituie și baza economică cea mai rațională, căci îi pune la dispoziție, prin intermediul fiscalității, mijloacele financiare care îi sînt necesare” (Max Weber, 1956, partea întâi, secțiunea a III-a, capitolul 5). Incidenta weberiană („deși cele două au rădăcini istorice diferite”) deschide în realitate o nouă cronologie a fenomenului birocratic, o cronologie ce nu ar trebui, în plus, să se limiteze la contextul european: în China, concursurile de recrutare a funcționarilor, care datează la noi doar de două secole, au fost introduse în urmă cu 1 400 de ani. Pe de altă parte, dacă ne referim la sistemele administrative existente în Europa la sfârșitul secolului al XVIII-lea, va fi greu să găsim în ele mai mult decât o prezență parțială sau embrionară a trăsăturilor ce compun idealul-tip weberian al modernului „aparat administrativ birocratic”.

* Deviză a liberalismului economic (n.t.).

Dezvoltarea ulterioară se bazează pe teza potrivit căreia nu tranziția spre capitalism, ci creșterea exigențelor militare și fiscale ale statelor, tendința spre un control din ce în ce mai accentuat al teritoriului și spre o disciplină socială mai strictă, evoluția criteriilor de legitimare a puterii constituie cadrul potrivit pentru un studiu istoric al birocrăției și al funcționării serviciilor publice, cel puțin în spațiul european la care – din rațiuni de oportunitate și de competență – va trebui să ne limităm. Așadar, ne aflăm nu în fața unui proces rapid și liniar, ci lent și neregulat, caracterizat prin accelerări și rupturi, precum și prin faze de stagnare și de sedimentare; în privința lui, nu există în mod obligatoriu un paralelism între experiențele diferitelor popoare. Prin urmare, dacă anumite trăsături proprii birocrăției, în modul de a gândi și de a acționa, erau deja prezente, de pildă, la așa-numiții *officiali* care îi slujeau pe prinți sau orașele-state italiene din timpul Renașterii, unele caracteristici se dezvoltău în cadrul marilor monarhii absolute, când „administrația regală s-a transformat în ceva asemănător cu o structură administrativă centralizată, bazată pe funcții, reglementări și proceduri stabile și, în general, respectate” (E. Kamenka, 1989, p. 93), iar altele vor trebui să aștepte marea linie de demarcație reprezentată de Revoluția franceză. Fără nici o îndoială, veacul Luminilor constituie în orice caz o etapă semnificativă în acest drum lung și întortocheat: nu atât din cauza dezvoltării aparatelor de stat, însemnată în multe cazuri, cât ca urmare a apariției unei ideologii a binelui public, care i-a determinat chiar pe unii „despoți luminați” să se declare „primii slujitori ai statului”. Ne-ar lua prea mult timp să-i cercetăm aici originile, de la pietism la catolicismul luminat influențat de Muratori, de la filosofia dreptului natural la cameralismul austro-german, de la contractul social de tip lockean la binefacerea preconizată – într-un cadru absolutist, desigur – de abatele de Saint-Pierre sau marchizul d'Argenson. Totuși, apariția unor figuri mai moderne de funcționari publici, ca inspectorii și inginerii de la departamentul de Drumuri și Poduri – constituind, potrivit unor istorici francezi, prima adevărată întruchipare a funcționarului (R. Mousnier, 1974-1980, vol. II, pp. 79-80, 545 *sq.*, urmat de M. Antoine, 1989, p. 329) –, putea coabita fără probleme cu structurile clasice ale Vechiului Regim, cum ar fi – pe teritoriul francez – venalitatea și caracterul patrimonial al oficiilor, predominarea credințelor personale asupra concepției impersonale despre serviciu, existența sinecurilor, folosirea în scopuri private a fondurilor publice etc.

După asemenea considerații, abordînd realitatea compozită și multicoloră a secolului al XVIII-lea, pare evident faptul că se cuvine să renunțăm la distincții prea tranșante și la criterii de clasificare prea rigide. Totuși, cîteva delimitări ale domeniului de investigație sînt necesare, dacă vrem să evităm generalitățile excesive. Mai întîi, dat fiind că termenul „funcționar” se aplică astăzi fără deosebire unor indivizi lucrînd în administrația publică sau în întreprinderile private, trebuie să precizăm că a doua subspecie este exclusă din prezentul eseu: o excludere sugerată atât de inconsistența, înainte de secolul al XIX-lea, a unei categorii de funcționari din sfera privată, cât și de prestigiul remarcabil asociat, pe atunci mai mult decît în zilele noastre, funcțiilor legate de serviciul regal sau măcar celor cu un caracter public; acest prestigiu este bine pus în evidență în definiția „funcției” dată la începutul secolului al XVII-lea de C. Loyseau: „demnitate obișnuită cu însărcinare publică”. Ceea ce nu înseamnă că toți funcționarii lucrau pentru stat: să ne gîndim la administrațiile civile și locale, la cele ale spitalelor și

instituțiilor de caritate etc. Totuși, o excepție importantă o constituie anumite organizații complexe; avînd drept scop să remunereze capitalurile private investite în interiorul lor, ele se bucurau din diverse motive de protecția și de susținerea statului: companiile cu cartă, posesoare de privilegii, Banca Angliei (întemeiată în 1694), administrațiile generale pentru perceperea impozitelor. Este semnificativ faptul că expresia *civil servant*, desemnînd astăzi funcționarul public în lumea anglo-saxonă, era aplicat la origine salariaților din Compania engleză a Indiilor Orientale. Cît despre Administrația generală franceză, care număra pe la 1774 aproape 30 000 de angajați permanenți, pe lingă cei 5-6 000 de încasatori (auxiliari), și aducea cam o treime din sumele percepute de monarhie, trebuie să observăm că aici au fost introduse, mai devreme și într-un mod mai funcțional decît în alte părți, inovații ca reglementarea carierelor, notele de merit pentru angajați și o tratare uniformă a pensiilor, pe baza depunerilor regulate ale celor interesați și ale Companiei. Vida Azimi, autor al celui mai recent și documentat studiu cu acest subiect, observă pe bună dreptate că „nu trebuie să ne oprim la caracterul privat al instituției. Forma din acea vreme de concesiune a taxelor și a impozitelor nu-i decît o modalitate de punere în funcțiune a unui serviciu public” (V. Azimi, 1987, p. 3). Am putea face aprecieri asemănătoare despre Administrația generală lombardă sau despre Regia înființată de Frederic al II-lea al Prusiei în 1766: și una, și cealaltă reprezintă exemple caracteristice de „structuri birocratice paralele” (H.C. Johnson, 1975, p. 201), care se vor integra fără modificări substanțiale în administrația de stat și chiar vor servi drept modele pentru celelalte departamente.

Nu mai pare posibil să excludem din categoria serviciului public, luată în sens larg, personalul curților, deși există puțini indivizi cărora să li se aplice caracteristicile weberiene amintite mai sus, în interiorul acestor armate de demnitari nobili, șambelani, majordomi, scutieri, capelani, maeștri de vînătoare, gărzi pedestre și călare, ușieri, administratori, paharnici, bucătari, valeți, muzicanți, cîntăreți, pictori care populau castelele de la Versailles sau Hofburg ori multe altele construite după modelul lor. Dar rolul esențial al curții în domesticirea nobilimii, în proiectarea spre exterior a unei imagini de grandoare și putere și în elaborarea unor modele de gust și de comportament nu trebuie să ne facă să uităm că

exercitarea suveranității a păstrat o structură patrimonială pînă în amurgul monarhiei absolute. Chiar cei însărcinați cu administrația publică erau în mod firesc priviți ca „slujitori” ai seniorilor lor, obligați să acționeze în funcție de interesul prințului, și nu de cel al „statului”. Faptul este demonstrat de frecvența legătură personală între birourile de curte și birourile administrative, ca și de absența oricărei separări financiare între cele două sfere (J. von Kruedener, 1973, pp. 3-4).

Ar trebui stabilit un raționament aparte pentru acele figuri de notabili incluse de Max Weber în tipologia puterii patriarhale. Același Weber oferă exemplul judecătorilor de pace englezi, destinați să îndeplinească „un ansamblu de atribuții în menținerea ordinii și de drept penal din ce în ce mai diferențiate de-a lungul timpului, revocabile în formă, dar în realitate obținute pe viață” (M. Weber, 1956, partea a doua, secțiunea a IX-a, capitolul 3), aleși în funcție de cens și de prestigiul local și dispuși să muncească fără a fi retribuiți. Individual sau reușiți în mici grupuri, în *petty sessions*, sau în adunări trimestriale ale comitatului (*quarter sessions*), aceste personaje nu numai că judecau delictele mărunte, dar puneau capăt certurilor și arbitrau

controversele locale, fixau salariile, controlau greutățile și măsurile, serviciul de salubritate, ajutorarea săracilor, acordau sau revocau licențele pentru deschiderea de localuri. După autorul studiului celui mai recent și aprofundat asupra subiectului, în judecătorul de pace se îmbină „deopotrivă o figură paternă simbolizînd comunitatea locală și satisfăcîndu-i nevoile imediate și un *pater familias* victorian, mai distant, a cărui guvernare se conformează legilor drepte, dar impersonale ale naturii”; preponderența treptată a celui de-al doilea aspect asupra celui dintîi pe parcursul secolului al XVIII-lea, la care se adaugă accentul pus pe imparțialitatea judecătorului de pace și absența intereselor lui personale aveau să facă din el un model pentru *civil servant* din viitor (N. Landau, 1984, pp. 5-16, 359-362). Așadar, îi putem contesta titlul de funcționar, avînd în vedere caracterul voluntarist și diletant al prestațiilor sale (puțini judecători de pace aveau o formație juridică); să nu uităm însă că acest tip de autoritate „patriciană” era în secolul al XVIII-lea – și nu exclusiv în Anglia – un instrument destul de important de control social la nivelul periferic, alături de puterea „patrimonială” a seniorilor feudali, încă în vigoare în cea mai mare parte a continentului.

Alte excluderi par mai puțin problematice, mai întîi cele ale militarilor și ale clericilor, categorii destinate în moduri diverse serviciului public, dar prea puternic marcate prin formele de recrutare, atitudinile mentale și stilurile lor de viață pentru a putea fi atribuite altora. Frontiera dintre funcțiile militare și cele civile era totuși destul de incertă, iar trecerea de la unele la altele destul de frecventă, în țări ca Rusia și Prusia. Nu trebuie să neglijăm nici tendința de a transforma preoții și pastorii în funcționari publici, evidentă în teritoriile luterane unde aveau în fruntea lor un adevărat minister, numit *Consistorium*, dar care putea fi reperată și în mediul catolic de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, în figura „bunului paroh” de pe timpul domniei lui Iosif al II-lea. Firește, va trebui să considerăm drept funcționari cu drepturi depline preoții și abații inserați în diverse moduri în administrațiile de stat, deși ei sînt mai puțin numeroși decît în veacurile precedente. În sfîrșit, statul pontifical reprezintă un caz aparte, iar Renata Ago a scris pagini interesante despre birocrăția lui, compusă aproape exclusiv din prelați la nivelurile superioare.

În schimb, nu este cu puțință să separăm sfera administrativă de cea judiciară, chiar dacă tocmai în secolul al XVIII-lea apare teoria despre împărțirea puterilor și primele ei aplicații practice (de pildă, în Anglia, în monarhia austriacă și în ramificațiile sale italiene). Într-adevăr, ideea că jurisdicția este exercițiul unei autorități (delegată sau nu), trebuind în același timp să rezolve controversele, să pedepsească încălcarea legii și s-o prevină folosind toate mijloacele incluse în conceptul de „poliție”, rămînea profund înrădăcinată în Europa Vechiului Regim, în pofida lui Montesquieu. Dar, în afară de aceasta, pe parcursul aproape al întregului secol al XVIII-lea, formațiunea juridică a continuat să reprezinte un mediu de cultură privilegiat al aspiranților funcționari, oricare le-ar fi fost ulterior destinația efectivă. Cît despre profesorul de universitate și învățător (cel de-al doilea urmînd să devină o figură „publică” o dată cu introducerea instrucției elementare obligatorii în Prusia și în monarhia austriacă), trebuie să observăm că tocmai în secolul al XVIII-lea se conturează în numeroase țări ideea că instruirea cetățenilor și formarea cadrelor din administrația publică fac parte din primele îndatoriri ale guvernanților și că în paralel se micșorează (pentru ca apoi să sporească din nou în epoca liberalismului) marja de autonomie

lăsată corpului profesoral. După cum observă McClelland, „profesorul era din ce în ce mai mult un funcționar al statului (deși *sui-generis*) și din ce în ce mai puțin membrul unei corporații” (C.E. McClelland, 1980, p. 92).

În sfârșit, se cuvine a aborda aici marea problemă a venalității sau, mai exact, a caracterului patrimonial al funcțiilor. Este adesea citată vorba de duh a contelui Pontchartrain, controlor al Finanțelor pe timpul lui Ludovic al XIV-lea: „Ori de câte ori Majestatea Voastră binevoiește să creeze o funcție, Dumnezeu creează un imbecil care să o cumpere”. Din câte se știe, creativitatea monarhului și a superiorului său direct se epuizase pe parcursul secolului al XVIII-lea, dar în ajunul Revoluției mai existau peste 50 000 de oficii patrimoniale, dintre care 4 000, după calculul lui Necker, confereau noblețea (C.B.A. Behrens, 1985, pp. 50-51). În parte, era vorba de adevărate sinecure, ca în cazul funcției de „secretar al regelui”, celebrul „săpun pentru nenobili”, tocmai de aceea foarte căutată și extrem de scumpă. Dar, în majoritatea cazurilor, titlurile le corespundeau funcții efective, care cereau calificări specifice, cum ar fi o diplomă în drept pentru magistrați sau experiență militară pentru ofițerii din jandarmeria călare. Dacă, în general, caracterul patrimonial și ereditar al slujbelor apare la antipodii unei viziuni moderne asupra birocrației – bazată pe competență profesională și merit –, pe de altă parte, este adevărat că el le asigura titularilor de funcții o independență altminteri foarte greu de obținut într-o societate strict ierarhizată ca Franța din Vechiul Regim. Astfel, de pildă, Ludovic al XIV-lea a restituit Marilor Administratori ai apelor și pădurilor statutul de slujbași, pe care îl pierduseră, pentru a le da posibilitatea de a rezista presiunilor ce urmăreau să exploateze fără discernământ resursele forestiere (J.-C. Waquet, 1978, pp. 323-324). Iar formarea adevăratelor dinastii de magistrați și de administratori nu constituia neapărat o piedică pentru dobândirea unei mentalități „protobirocrațice” (termenul îi aparține lui R.E. Giesey, 1983, p. 207) în cadrul căreia ambițiile personale și familiale se îmbinau cu o trufașă conștiință profesională și cu un sincer devotament în slujirea regelui. Să luăm exemplul celor șase intendenți de la finanțe și al celor patru de la comerț, considerați personaje puternice în secolul al XVIII-lea: toți dețineau slujbe patrimoniale, putând fi adesea transmise din tată în fiu, toți aveau studii juridice sau proveneau din pepiniera de administratori constituită de corpul raportorilor de la Consiliul de Stat (de unde ieșeau, de cele mai multe ori, și intendenții provinciali), aveau acces la Consiliul regelui, exercitau jurisdicția în materie de contencios, organizau reuniuni colegiale regulate, în prezența sau nu a controlorului general pe care îl tratau mai degrabă ca pe un coleg decât ca pe un superior. Alături de ei, „funcționarii obișnuiți erau în poziție de inferioritate, după modelul servitorilor, luați drept o anexă a stăpînilor lor – magistrații, de vreme ce angajații, oricare le-ar fi fost responsabilitățile, nu puteau avea demnitate sau autoritate în fața ordinelor privilegiate” (J.F. Bosher, 1970, p. 57). Totuși, contradicție caracteristică pentru amurgul Vechiului Regim, asemenea reprezentanți ai unei concepții aristocratice și patrimoniale asupra funcției erau în același timp tehnocrați, adepții unei viziuni moderne și dinamice asupra administrației. Să ne gândim la aportul familiei Trudaine, tatăl și fiul, la dezvoltarea ingineriei civile și a construcțiilor rutiere (ne vom referi la ea ceva mai încolo), sau la cele trei generații ale familiei Lefèvre d'Ormesson care au condus, într-un spirit reformator remarcabil, departamentul impozitărilor (F. Mosser, 1978). Așadar, în practică, se cuvine a nuanța în mare măsură tradiționala distincție,

în Franța, dintre administrația „patrimonială” și birocrația modernă. Oricum, problema prezintă o importanță mult mai redusă pentru celelalte țări europene, unde venalitatea oficiilor, chiar dacă nu a fost oficial abolită (ca în statul pontifical în 1694 sau în Lombardia austriacă în 1749), în realitate dispărea treptat și a fost în continuare valabilă cel mult pentru funcțiile subalterne și însărcinările municipale (de exemplu, în Spania și regatul Neapolelui).

2. După aceste precizări necesare, ne vom întreba în primul rând dacă este cu putință să evaluăm numeric serviciul public în Europa Luminilor. Pentru Anglia, se acceptă în general cifra de 16 000 de funcționari publici, avansată de Joseph Massie în jurul anului 1760 (J. Brewer, 1989, p. 65). Raportul cu populația globală ar fi fost, așadar, la acea dată de aproximativ 1/500. Peste patruzeci de ani, la începutul erei Walpole, numărul lor ar fi fost în jur de 12 000 de indivizi, fără a pune la socoteală Casa regală (G. Holmes, 1982, p. 255). Dar adevăratul *boom* al serviciului public fusese înregistrat între sfârșitul dinastiei Stuartilor și pacea de la Utrecht (1713), când Anglia a trebuit să se echipeze militar și financiar pentru îndelungatul său conflict cu Franța Regelui-Soare: trecerea de la sistemul adjudecării la administrarea directă a vămilor – stîlp tradițional al finanțelor britanice –, complexa organizare necesară pentru perceperea accizei, noul impozit pe alcool (extins mai târziu la sare și alte produse de larg consum), exigențele de ordin administrativ legate de întărirea flotei și mobilizarea unei armate de uscat deloc neglijabile (aproape 150 000 de oameni sub arme spre sfârșitul Războiului de Succesiune din Spania) explică înmulțirea cu zece a unui personal de stat pe care Aylmer, în studiul său fundamental despre guvernarea lui Cromwell, îl apreciasse la aproximativ 1 200 de oameni (G.E. Aylmer, 1973, p. 169). Deci nu e de mirare că trei sferturi din acest personal au fost însărcinate cu colectarea și manevrarea banilor: departamentul accizei cuprindea numai el 6 000 de salariați la sfârșitul veacului, iar ceilalți 6 000 lucrau în birourile de vamă.

Pentru Franța, puțini cercetători s-au hazardat la estimări globale. Numărul propus cu multă vreme în urmă de Finer (W. Fischer și P. Lundgreen, 1975, p. 462), de peste 300 000 de angajați și slujbași, pare exagerat în mod grosolan. Totuși, la jumătatea secolului al XIX-lea, efectivele administrației publice încă variaza între 135 000 și 250 000 de persoane, potrivit criteriilor adoptate (V. Wright, 1985, p. 221). La cei peste 50 000 de funcționari, trebuie să adăugăm oricum numeroșii angajați și agenți ai fiscoi cu normă întreagă, printre cei aproximativ 35 000 despre care vorbește Necker (J. Necker, 1784, vol. I, pp. 194 sq.). În plus, dacă ținem cont de secretarii de stat și birourile lor (670 de persoane în 1788 potrivit lui C.H. Church, 1981, p. 326), de cele 32 de intendente provinciale, cu secretariatele și subdelegații lor, de persoanele asociate serviciului de la curte, de cei 4 000 de membri de la Drumuri și Poduri și de cei peste 2 000 de agenți ai magistratului general din Paris, nu ne vom înșela cu mult emitînd ipoteza că, în Franța prer evoluționară, efectivele serviciului public, luat în sens larg (totuși, cu excepția administrațiilor municipale și senioriale), se ridicau la aproximativ 100 000 de unități¹, pentru un raport de aproximativ 1/270 cu populația în ansamblu.

„Densitatea” administrativă a Spaniei la sfârșitul secolului pare a nu fi fost cu mult mai redusă (în jur de 1/350), dacă ne bazăm pe recensămînturile din 1787 și 1797, ce numără 36 485 și, respectiv, 27 243 de *empleados del rey*,

la o populație de aproximativ 11 milioane (A. Domínguez Ortiz, 1981, p. 394). Și aici, pe de altă parte, granițele serviciului public sînt destul de nesigure și nuanțate, de vreme ce „nici cariera administrativă, nici organizarea muncii nu au cunoscut mutații spectaculoase pe parcursul secolului al XVIII-lea” (P. Fernandez Albadalejo, 1985, p. 2321), excepție făcînd extinderea la regatele aragoneze a reglementărilor castiliene și suprimarea vechilor consilii regale în favoarea secretarilor de stat asimilabili cu miniștrii moderni. De exemplu, pe vremea Bourbonilor, venalitatea oficiilor a continuat, deși nereglementată prin lege, ca în Franța, și limitată la funcțiile fără jurisdicție; de altminteri, cel mai adesea, cînd Coroana le răscumpăra, o făcea cu intenția de a le revinde la un preț mai ridicat (F. Tomás y Valiente, 1982, pp. 151-177).

În regatul Prusiei, contrar unei opinii răspîndite, creșterea numerică a birocrației a rămas destul de înceată: la sfîrșitul domniei lui Frederic-Wilhelm I (1740), se pare că nu depășea 2 000 de indivizi și, chiar după anexarea Sileziei, în 1750, sporirea a fost de ordinul a 1 000 de persoane (H.C. Johnson, 1975, pp. 16-17, dar funcțiile judecătorești par a fi excluse de la socoteală). Trebuie să reținem că o parte din sarcinile asumate în alte locuri de administrația civilă erau aici îndeplinite de militari, dat fiind că Prusia, potrivit celebrilor cuvinte atribuite lui Mirabeau, nu era un stat dispunînd de o armată, ci mai curînd o armată avînd la dispoziție un stat. A doua parte a domniei lui Frederic al II-lea și domnia lui Frederic-Wilhelm al II-lea, o dată cu instituirea Regiei, cu noile cuceriri teritoriale, cu reforma judiciară și impulsul dat educației, au cunoscut neîndoiește o importantă dezvoltare administrativă, ale cărei dimensiuni sînt totuși greu de precizat, avînd în vedere că studiile se concentrează aproape întotdeauna asupra funcționarilor de rang înalt; o estimare adoptată de H.U. Wehler ar fixa la 1 700 *Höhere Beamte* și la 4-5 000 *Subalternbeamte* numărul angajaților regali prusaci în 1806, cînd populația se apropia de 9 milioane: prin urmare, proporția ar fi aici de 1/1 500 cu aproximație (H.U. Wehler, 1987, pp. 261-262). Dar, potrivit altui autor (B. Wunder, 1986, p. 45), la aceeași dată ar trebui calculate cel puțin 23 000 de persoane în serviciul statului, ceea ce ar însemna o proporție de 1/400. La Württemberg, din 634 700 de locuitori în 1794, 1 326 erau funcționari publici, adică 1/554 (B. Wunder, 1986, p. 47). Pentru monarhia austriacă, dispunem în prezent de minuțioasele cercetări ale lui Dickson, care estimează la aproximativ 10 000 numărul funcționarilor regali în 1763, incluzînd Ungaria, dar cu excepția Belgiei și a Lombardiei austriece (P.G.M. Dickson, 1987, vol. I, p. 309); de vreme ce populația corpului central al monarhiei se ridica la aproximativ 14 milioane, proporția ar fi fost și mai mică decît în Prusia. Dacă la funcționarii regali adăugăm totuși angajații din administrațiile statale din provincii (*Länder*), ajungem la un coeficient de aproximativ 1/1 000. Oricum, în deceniile următoare, s-a produs și aici o rapidă expansiune a personalului, ce avea să atingă 130 000 de unități în 1841 pentru ansamblul teritoriilor monarhiei (W. Heindl, 1991, p. 140).

În schimb, în statele italiene, găsim un raport mult mai ridicat, comparabil cu cel din Franța, între funcționarii regali și populație. În Piemont, după reformele lui Victor-Amedeo al II-lea, „magistratura folosea ea singură aproape două mii de persoane și existau tot atîția angajați în sectorul administrativ-financiar”, la care se adăugau „cîteva sute de funcționari în organismele politice, instituțiile culturale și la curte” (D. Balani, 1981, p. 597), pentru o populație de aproximativ un milion și jumătate de indivizi; în marele ducat de Toscana, la înscăunarea lui Leopold, existau în jur de 3 500 de „salariați” la mai puțin de un milion de locuitori².

Să încheiem rapida trecere în revistă prin câteva date referitoare la Rusia, unde dezvoltarea birocrăției țariste a depășit creșterea totuși rapidă a populației: 10 500 de birocrați în 1755, 16 500 în 1765, 38 000 în 1800. La această ultimă dată, raportul cu populația totală s-a redus la jumătate în comparație cu veacul precedent, de la 1/2 000 la 1/1 000 (W.M. Pintner, 1980, p. 292).

Deși trebuie să luăm cifrele precizate aici mai mult ca ordine de mărime decât ca date precise, putem aprecia fără a ne înșela că, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, birocrăția de stat reprezenta în Europa o proporție variind între 3% și 0,1% din populație: un raport semnificativ dacă ne gândim că astăzi, în țările europene cele mai mari, coeficientul oscilează între 15-20%. Totuși, contemporanii făceau, firește, comparații cu trecutul când se plîngeau de intruziunea excesivă a statului în viața lor. În plus, să nu uităm că gradul de concentrare al funcționarilor în capitale și centrele provinciale era pe atunci mai mare decât mai târziu; de aceea și prezența lor era mai vizibilă și mai stînjenitoare. La Berlin, existau 3 500 de funcționari de stat în 1786, dintr-o populație de aproximativ 150 000 de locuitori; fără a depăși 200 000 de suflete, Madridul număra 6 372 la sfârșitul secolului; Viena, nu cu mult mai mare, 4 500. Nu e de mirare că fenomenul a atras atenția observatorilor din vremea respectivă: astfel, în 1789, Johann Pezzl vorbea despre „armata” de funcționari vienezi care se duceau dis-de-dimineață la muncă (citată de W. Heindl, 1991, p. 227), iar Louis Sébastien Mercier, exagerînd vizibil, mergea pînă la a schița imaginea unei „treimi de oraș ce-și varsă cerneala pe hîrtie sub stindardul corpului de percepatori” (L.S. Mercier, 1782-1783, vol. VII, pp. 176-177).

3. Amploarea cadrului de referință și dezvoltarea inegală a studiilor ne împiedică să tratăm în mod sistematic anumite aspecte fundamentale ale subiectului nostru, cum ar fi proveniența socială a funcționarilor, recrutarea și formarea profesională, stratificarea ierarhică, salariile, promovarea și carierele, programele de lucru și regulamentele la locul de muncă. Va trebui, așadar, să ne limităm la o perspectivă de ansamblu și la câteva exemple reprezentative.

Tendința prinților de la începuturile perioadei moderne de a se înconjura cu colaboratori de origine burgheză se explică prin cultura umanistă și juridică ale cărei deținătoare aproape exclusive erau aceste straturi sociale, ca și prin neîncrederea suveranilor față de nobilimea militară care încă nu renunțase la propriile ambiții politice. Dar între secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, cele două cauze își pierduseră rațiunea de a fi: aristocrațiile europene înlocuiseră lupta frontală împotriva statului cu un alt obiectiv, acela de a ocupa statul și, prin urmare, se adaptaseră la necesitatea de a dobîndi pregătirea necesară în universități, colegii iezuite sau în *public schools*, pe care o completau ocazional cu îndelungate și costisitoare călătorii în străinătate (*Grand Tour* și *Kavalierstour*). Evoluția nobilimii a urmat căi diferite, de la acapararea fără drept de apel a celor mai importante funcții publice (în Spania) la constituirea unei puternice nobilimi de robă, din ce în ce mai integrată în vechea nobilime (în Franța), la zădărnicierea planului absolutist al Coroanei și la deplasarea echilibrelor politice în favoarea instituțiilor statale sau parlamentare (în Anglia și, între 1720 și 1772, în Suedia); dar rezultatul a fost acela că, în secolul al XVIII-lea, aproape pretutindeni de-acum încolo, nivelurile superioare ale administrației publice erau în mare măsură în mîinile unei nobilimi mai mult sau mai puțin vechi. În Spania

Bourbonilor, mai-marii au fost excluși din posturile cele mai influente, în favoarea nobilimii mici și mijlocii, și, desigur, nu a burgheziei, și încă într-o asemenea măsură încît acest fapt i-a determinat pe eminenți specialiști, ca Domínguez Ortiz și P. Molas Ribalta, să vorbească despre o „nobilime administrativă” (P. Molas Ribalta, 1980, p. 93). Membrii Consiliului de Castilia – analizați în profunzime de Janine Fayard – provin în marea lor majoritate din „mica nobilime a așa-numiților *hidalgos solariegos* sau *notorios*, fii de mici rentieri veniți din nordul Peninsulei; aproximativ o treime din ei descind din aristocrația locală de *regidores* sau *veinticuatro* a orașelor” (titularii fotoliilor ereditare din consilii); numai 8% dintre ei au un titlu (J. Fayard, 1979, p. 343). Sub noua dinastie a Bourbonilor, s-a produs o anumită coborîre a rangului social, tot în interiorul aristocrației; dar, mai ales, predominanța juriștilor provenind din *Colegios Mayores* din Salamanca, Valladolid și Alcalá s-a redus (în Consiliul Castiliei, prezența lor scade între secolele al XVII-lea și al XVIII-lea de la 77% la 47% din total). Revanșa așa-numiților *mateistas*, persoane cu studii superioare străine de această coterie puternică, a marcat accesul la gradele superioare din administrația spaniolă a unor magistrați și birocrați „devotați monarhiei absolute și cu mintea deschisă la ideile noi”, care vor primi sub Carol al III-lea porecla peiorativă de *golillas* (J. Lynch, 1989, pp. 253 sq., 293 sq.).

În Franța, problema structurii sociale a birocrației regale se intersectează în mod inevitabil cu dezbaterile despre originile sociale ale Revoluției și despre existența sau nu a unei „reacții aristocratice”. Cercetările asupra celor mai prestigioase instituții au demonstrat fără umbră de îndoială predominanța absolută a persoanelor cu titluri nobiliare în rîndurile lor: „Sub Ludovic al XVI-lea, toți miniștrii, toți consilierii de stat, toți intendenții (cu excepția unuia), toți episcopii și toți abații sînt nobili de veche sau foarte veche «extracție». [...] În fața talentelor nenobile sau abia înnobilate, porțile se închideau una cîte una”, a observat Pierre Goubert (în F. Braudel și E. Labrousse [ed.], 1970, p. 595). Dar, potrivit altor specialiști, accesul la funcții nu era chiar atît de restrîns, ei punînd accentul, dimpotrivă, pe continuitatea preponderenței nobiliare începînd cu epoca lui Ludovic al XIV-lea, chiar pe deschiderea mai mare spre oamenii noi care s-ar fi produs în ultimele decenii ale Vechiului Regim (de exemplu, W. Doyle, 1976, pp. 13 sq.). Fără a ne implica în discuție, vom remarca totuși că, deși în anumite organe administrative și judiciare găsim o proporție identică de oameni noi la începutul și la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, nu înseamnă că sînt menținute posibilități egale de acces pentru o mulțime din ce în ce mai mare de aspiranți (C. Lucas, 1976, pp. 107 sq.). În plus, problema mobilității sociale se pune nu atît la vîrfuri, cît la nivelurile intermediare ale administrației și magistraturii; cazul orașului Besançon, studiat de Gresset, arată că, o dată cu formarea adevăraților dinastii de avocați în secolul al XVIII-lea, a devenit tot mai grea trecerea de la profesiunea juridică la fotoliile parlamentului local, ceea ce contribuie la explicarea tendinței filorevoluționare masive a avocaților în 1789 (M. Gresset, 1978).

În Anglia dinastiei de Hanovra, majoritatea noilor funcționari proveneau din „clasa ahtiată după funcții, acea *gentry* parohială fără blazoane și cu avere limitată” (G. Holmes, 1982, p. 250). Și în Suedia, „era libertății”, inaugurată de constituțiile din 1719-1720, a fost caracterizată de o goană înversunată după posturile de funcționari din partea nobilimii sărăcite: în 1750, două treimi din cele aproximativ 500 de posturi de nivel înalt erau

ocupate de nobili, procentaj destinat, pe de altă parte, să scadă evident în a doua jumătate a secolului (M. Roberts, 1986, p. 74). Prezența nobililor depășea 60% în cele vreo 500 de funcții înalte și medii din administrația centrală austriacă, la începutul, ca și la sfârșitul celor zece ani de domnie ai lui Iosif al II-lea; dacă ținem totuși cont de observația lui Waltraud Heindl, potrivit căreia „cei ce aparțineau micii nobilimi aveau mult mai multe în comun, prin stilul de viață și nivelurile veniturilor, cu burghezia decât cu înalta aristocrație”, și dacă nu-i luăm în considerare decât pe cei cu titluri nobiliare, procentajul coboară sub 20% (W. Heindl, 1991, pp. 147-148).

În nici o țară, legătura dintre statutul aristocratic și slujirea monarhului nu a fost atât de strânsă ca în Rusia: și aceasta ca urmare a neputinței nobilimii dependente de țar când era vorba de atribuirea pământurilor (*pomeste*), de pedepsirea fugarilor și de înăbușirea revoltelor țărănești, precum și din cauza inexistenței unei alternative burgheze. Celebrul tabel al rangurilor stabilit de Petru cel Mare (1722) institua în administrația civilă paisprezece niveluri paralele cu gradele din armată și marină și conferea automat noblețea celui ajuns la al optulea nivel. Dacă marea majoritate a celor ce se găseau în această situație erau deja de viță nobilă, oamenii din popor sau străinii care s-au integrat astfel în elita rusă nu au fost puțini; la jumătatea secolului al XVIII-lea, potrivit studiilor lui S.M. Troitski (B. Meehan Waters, 1980, pp. 80-82), structura socială a birocrăției era următoarea:

	<i>Total al recenzaților</i>	<i>Origine nobilă</i>	<i>Nenobili</i>
I (gradele 1-5)	145	127 (88%)	18 (12%)
II (gradele 6-8)	562	432 (77%)	130 (23%)
III (gradele 9-14)	1344	463 (34%)	881 (66%)
IV (fără grad)	3328	138 (4%)	3190 (96%)
<i>Total</i>	5379	1160 (22%)	4219 (78%)

După cum se vede, la acea dată, marea majoritate a funcționarilor nu erau încă integrați în ranguri; dar proporția lor crește ulterior în mod constant pentru a ajunge la 72% peste un secol (W.M. Pintner, p. 192). Remarcăm profunda influență a tabelului gradelor asupra mentalității aristocrației ruse prin aceea că pînă și vechiul termen *dvoriane* (servitori) a fost treptat înlocuit, pentru a-i desemna pe birocrăți, cu *cinovniki* (*cin* = grad, rang). Deși obligația de a sluji pentru tot restul vieții în birocrăție sau în armată (cu treceri frecvente de la una la alta) a fost apoi temperată de succesorii lui Petru și practic abrogată de Petru al III-lea în 1762, obiceiul nu a fost niciodată complet înlăturat, mai ales pentru enorma majoritate a aristocrației care nu dispunea de un număr de șerbi suficient pentru a-i asigura o viață trîndavă și cheltuitoare; în plus, întrucît gradul (spre deosebire de statutul nobiliar) nu era ereditar, fiecare trebuia să-și înceapă cariera de la nivelul cel mai scăzut. Sentimentul de dezrădăcinare provocat de permanentele deplasări cerute de slujirea țarului, obiceiul unei ierarhii și al unei discipline de tip militar, atitudinea ambivalentă față de modelele occidentale impuse de sus sînt toate componentele unei mentalități aristocratico-birocratice a cărei răsfrîngere o găsim în marea literatură românească rusă

din secolul al XIX-lea: „Întărită de realitățile politice și sociale, senzația, căpătată de nobil, de incertitudine și de nesiguranță în legătură cu statutul lui a jucat un rol important în favoarea transformării lui în membru al intelighenției” (M. Raeff, 1966, p. 41).

Republicile aristocratice italiene sau orașele-state elvețiene ori germane constituie, evident, un caz particular, pentru că în privința lor exista o distincție instituțională între funcțiile cu caracter politic, rezervate patriatului, și slujbele subalterne, accesibile unei a doua categorii (cea a așa-numiților *cittadini originari*, „orașeni originari”, la Veneția). Se pare că în unele state germane s-a menținut cel mai bine tradiția din secolul al XV-lea, potrivit căreia juriștilor de origine burgheză li se atribuia privilegiul de a pune la dispoziția prințului colaboratorii cei mai calificați: din 180 de funcționari de nivel înalt și mediu înregistrați în Hesse de C.W. Ingrao, 130 aveau un părinte de origine populară, chiar dacă 32 dintre ei au fost ulterior înnobilați (C.W. Ingrao, 1987, p. 24). În schimb, în electoratul de Hanovra, secolul al XVIII-lea a marcat o consolidare a predominanței nobiliare în eșaloanele superioare ale administrației, unde prezența burgheză se limita la redusa proporție de 12%. „Poziția de monopol a aristocrației din Hanovra – s-a remarcat – depinde în mare măsură de absența prințului elector și de respectul pe care acesta îl avea față de raporturile sociale instituite” (J. Lampe, 1963, p. 237). La fel, în regatul Prusiei, recrutarea elementelor burgheze, promovată de „Regele-Sergent” Frederic-Wilhelm I, a întâlnit piedici mult mai mari pe vremea succesorului său, Frederic al II-lea; acesta era convins că „prin definiție, nobilimii, ca primă categorie a statului, îi revine înainte de orice apărarea statului și păstrarea demnității lui în exterior, ca și apărarea alcătuirii lui interne” (T. Schieder, 1989, p. 252). Astfel, de pildă, dacă în 1737 numai 17% din membrii Directoratului central și din Camerele provinciale de război și ale domeniului public erau nobili, proporția a crescut în deceniile următoare la 25-32% (H.C. Johnson, 1975, p. 254). Printre cei douăzeci de membri ai *Generaldirektorium* numiți între 1740 și 1786, unul singur nu era nobil prin naștere (H. Rosenberg, 1958, p. 162). Așa-numiții *Landräte*, figuri intermediare între notabili și funcționari, erau nobili prin definiție; ei ocupau funcții administrative, judiciare și fiscale în districtele rurale (*Kreise*) și erau aleși de *Junkers* din partea locului pe liste aprobate de suveran.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, și Piemontul a asistat la o revenire a aristocrației; dar de cele mai multe ori era vorba de titluri dobândite de puțină vreme, tocmai datorită oficiilor, iar în afară de aceasta, nivelurile de plecare erau destul de scăzute (16% nobili printre funcționarii de cel mai înalt grad și abia 2% printre cei mai de jos: cf. D. Balani, 1981, p. 598). După cum a scris Giuseppe Ricuperati, rezultatul pe termen lung al absolutismului Casei de Savoia îl constituie „crearea unei nobilimi de serviciu cu un puternic simț al statului, o ideologie a competenței, o capacitate remarcabilă de a face din legătura între politică și cultură o etică profesională”; o pătură socială diferită și de burghezie, și de vechea nobilime „tinde să controleze, în intervalul câtorva generații, nu numai carierele politice, ci și parcursurile paralele, de la armată la diplomație, la curte și la Biserică” (G. Ricuperati, 1990, pp. 853, 870). Într-un anumit sens, întâlnim un proces analog în marele ducat de Toscana, unde părăsesc scena vechile familii patriciene care, între începutul secolului al XVII-lea și sfârșitul dinastiei de Medici (1737), acaparase funcțiile cele mai lucrative și prestigioase dintre funcțiile și slujbele permanente:

aici, prezența unor astfel de familii scade de la 31% în 1736 la 20% în 1773 și la 12-13% în 1784. În schimb, categoria „noilor patricieni și nobili”, trecuți în cărțile de aur instituite prin legea din 1750, rezistă mult mai bine (R.B. Litchfield, 1986, p. 315).

În esență, alături de carierele eclesiastice și militare, ocuparea funcțiilor publice reprezintă în toată Europa Centrală și Occidentală o importantă sursă de venituri suplimentare pentru aristocrație, în special pentru cea mai puțin bogată, și o supapă ideală pentru cadeți. După redactarea unei noi colecții de eseuri despre nobilimile europene între 1600 și 1800, s-a putut constata că „elita a știut să se adapteze [...] structurilor statale *lărgite* de la începutul timpurilor moderne și a ajuns să joace un rol dominant în interiorul lor” (H.M. Scott, în H.M. Scott [ed.], 1995, vol. II, p. 278). Pentru burghezi, serviciul public constituie una dintre căile principale de înnobilare; dar, o dată cu trecerea generațiilor, deținătorii de funcții publice de nivel mediu/superior de orice proveniență socială tind să se identifice cu un grup social cu o fizionomie aparte. Acesta sfârșește prin a obține în Prusia o confirmare juridică o dată cu *Allgemeines Landrecht*, cod promulgat în 1794, și primește, ca și în alte părți, privilegii și semne de recunoaștere, legate nu de naștere, ci de funcția publică.

În paralel cu mobilitatea socială, mobilitatea geografică reprezintă un alt fenomen destul de răspândit în Europa cosmopolită a secolului al XVIII-lea. Funcționarii civili, la fel ca militarii, migrează frecvent dintr-o țară în alta, uneori cu titlul de adevărat „împrumut”: este cazul pentru șederea toscanului Pompeo Neri la Milano, unde a condus între 1749 și 1757 operațiile pentru cadastrul promovat de Maria-Tereza, și pentru trecerea silezianului Ignaz von Felbiger din administrația prusacă în cea austriacă, unde a jucat un rol crucial începând cu 1774 ca organizator al școlilor pentru popor. Dacă pentru Imperiul Habsburgilor aducerea personalului din străinătate era o tradiție, pentru Rusia era vorba de un fenomen nou, legat de politica de modernizare și de occidentalizare lansată de Petru cel Mare. Dar circulația elitelor birocratice nu este mai redusă în interiorul spațiilor germane sau italiene: dintre funcționarii de nivel înalt și mediu din Hesse, aproximativ o treime proveneau din alte regiuni ale Germaniei (C.W. Ingrao, 1987, p. 29), după cum găsim o însemnată proporție de străini în birocrăția din Württemberg (J.A. Vann, 1984, p. 178); în Consiliul suprem al economiei instituit de Maria-Tereza la Milano în 1765, șase consilieri din zece și președintele proveneau din alte părți ale Italiei sau de partea cealaltă a Alpilor, iar cei doi miniștri principali ai lui Carol de Bourbon la Neapole au fost un spaniol, contele de Montealegre, și un toscan, Bernardo Tanucci. Frecvența unor asemenea deplasări nu se explică decît prin faptul – deja amintit de Ernesto Sestan – că în secolul al XVIII-lea competențele tehnico-administrative erau o marfă rară, deci exportabilă (E. Sestan, 1955, pp. 20-21), dar și prin nevoia resimțită de suveranii reformatori de a folosi colaboratori străini de clasele conducătoare locale și, prin urmare, neimplicați în apărarea ordinii politico-instituționale în vigoare. Cazurile deja evocate – al lui Pompeo Neri și al lui Bernardo Tanucci – sînt tocmai cea mai bună dovadă în sprijinul acestei teze: în vreme ce în Toscana lor natală ei figurau printre susținătorii continuității cu regimul precedent și tradițiile „republicane”, în schimb, ei au devenit, în Lombardia și, respectiv, Neapole, intransigenți apărători ai absolutismului monarhic și ai reformelor.

4. Nobili sau nu, pentru cei ce aspirau la un serviciu public se puneau problema de a dobândi pregătirea generală și specifică adecvată. Am făcut aluzie la persistenta centralitate a studiilor juridice pentru magistrați și pentru funcționarii cu gradele cele mai înalte. Legătura dintre instrucția universitară și carierele birocratice era pretutindeni strânsă, cu excepția Angliei, unde „în secolul al XVIII-lea, formarea juridică se realiza în altă parte, prin practica în cabinetele juridice și în *Inns of Court*, iar recrutarea sau promovarea în administrație depindeau de patronaj și de relațiile clientelare, și nu de formația universitară, ca să spunem așa” (L. Stone, 1975, p. 51). Potrivit unei opinii de acum consacrate, universitățile europene din secolul al XVIII-lea încetaseră de multă vreme să mai fie forța motrice a vieții intelectuale și se limitau la a transmite o cultură tradițională și mediocră, axată pe cultul clasicilor și al dreptului roman. Totuși, pe alocuri, sînt făcute serioase eforturi de reînnoire, de exemplu, organizînd cursuri de drept public și lărgind spațiul rezervat dreptului local. Dacă numeroase universități germane vegetau, căzute pradă unei dezolante penurii de mijloace și de idei, cea de la Göttingen, întemeiată în 1734 de electorul de Hanovra, a devenit foarte repede un far al culturii umaniste și istorice; procentajul de absolvenți de studii universitare la nivelurile superioare ale administrației din Hanovra a sărit de la 56% pentru perioada 1714-1736 la 82% în 1737-1760 (C.E. McClelland, 1980, p. 50). Orașele Halle și Frankfurt-pe-Oder au fost înzestrate în 1727 cu catedre de științe camerale, la care înscrierile au sporit în mod considerabil: faptul corespundea exigenței exprimate de Frederic-Wilhelm I de a nu recruta pentru *Generaldirektorium* – înființat în 1723 – decît funcționari „devotați și cinstiți, deschiși la minte, care înțeleg mersul treburilor și au experiență, bine informați în materie de comerț, manufacturi și chestiunile complementare și, în plus, buni mînuitori ai condeiului” (*Acta Borussica*, 1901, p. 577). Și Prusia a fost în avangardă, instituind examene reglementare pentru recrutarea funcționarilor de stat: această practică, adoptată în 1755 pentru oficiile judiciare și în 1770 pentru funcțiile administrative, „a avut ca urmare faptul că studiile universitare au devenit regula pentru aspiranții funcționari” (E. Hellmuth, 1985, p. 111), la fel ca în Austria începînd cu 1766.

În Italia, Ateneul din Pisa a jucat un rol foarte important în pregătirea unei noi clase conducătoare; la Neapole, reformei universitare efectuate în 1736 de Celestino Galiani i s-a adăugat crearea unei catedre de comerț și mecanică de către Antonio Genovesi (1754); pe urmele reformelor deja înfăptuite la Viena, la Pavia, regulamentul din 1771 și planul științific din 1773 au reprezentat o autentică revoluționare a conținuturilor și metodelor de predare, cu scopul de a promova „cultivarea inteligențelor și îndreptarea spiritelor și, prin urmare, formarea și răspîndirea unor indivizi instruiți și fără prejudecăți, care susțin și urmează aceste regulamente salutare” (depeșă regală din 24 noiembrie 1764, în C. Capra, 1984, pp. 407-408). Dar legătura dintre studiile universitare și debușeurile birocratice a fost deosebit de strînsă în Piemont, unde reformarea universității din Torino pe vremea lui Victor-Amadeo al II-lea a fost însoțită de punerea la punct a unui sistem de școli secundare de stat unic în Europa: cercetarea Donatellei Balani – deja citată – a arătat că aproape jumătate din cei peste 4 000 de absolvenți ai facultății de Drept din Torino între 1720 și 1798 își găseau de lucru în domeniul public și că evoluția însăși a înscrierilor reflecta exigențele administrației de stat (D. Balani, 1981, pp. 690 *sq.*). În Franța, mai mult decît reformarea studiilor, calea urmată a fost aceea a înființării de școli speciale pentru

formarea personalului tehnic necesar noilor sarcini asumate de guvern: Luigi Blanco a scris (în 1991) o monografie foarte bogată și documentată despre Școala de Drumuri și Poduri întemeiată în 1747 – deja menționată – și despre formarea, ideologia și activitatea corpului de ingineri; dar se cuvine să amintim Școala de marină, deschisă la Luvru în 1748, Școala de geniu, creată în același an la Mézières. Începînd cu 1750, Viena s-a putut lăuda cu al său Theresianum, un colegiu rezervat nobililor dornici să se pună în slujba statului. Chiar în Rusia, începînd cu Petru cel Mare, s-au făcut toate eforturile pentru a constrînge nobilimea să se instruiască, printre altele primindu-i vlăstarele în regimente alese de gărzi și în corpurile cadeților instituite în 1721 la Sankt Petersburg. Rămîne totuși adevărat faptul că, pentru marea majoritate a funcționarilor civili, principala școală a constatat în ucenicia practică, efectuată în birouri în calitate de extrabugetari (cu speranța de a putea fi integrați în personal cu ocazia vreunui concediu) sau de elevi (*Auscultator* în Prusia); de foarte multe ori, transmiterea cunoștințelor practice și teoretice necesare se mai făcea prin intermediul familiei, din tată în fiu sau de la unchi la nepot. Nu numai pentru Spania este valabil concisul portret al așa-numitului *empleado*, schițat în 1843 de Antonio Gil Zarate, cu o urmă de nostalgie pentru vremurile bune de odinioară:

Potrivit unei practici curente, slujbașul se naștea, în general, din slujbaș. De îndată ce ieșea de pe băncile școlii, fiul de funcționar era luat ca învățăcel (*meritorio*) pe lîngă tatăl său. Acolo, își dădea mîna la scris, se perfecționa în contabilitate și învăța regulile birocratice. După șase ani sau mai mult, în sfîrșit apărea un loc liber, iar neofitul intra în colectiv în calitate de copist cu o soldă de trei sute de ducăți... (în E. Correa Calderón, 1950, p. 1023).

În afara legăturilor de rudenie, protecția din partea personajelor puternice era hotărîtoare în recrutarea pentru sarcinile publice. Să luăm exemplul Biroului de corespondență al Ministerului de Finanțe francez, condus din 1778 de un înalt funcționar, Charles Hersemulle de la Roche:

... în biroul lui lucrau ginerele său, Étienne-Marie Denois, printre altele și fiu al unui funcționar superior din Ministerul de Război; Bouconvillier, nepotul lui de la Roche însuși; Pardon (probabil verișorul lui); Meslin, asupra căruia veghea o mătușă de-a regelui, doamna Victoire; Vassal, ginere al unui funcționar superior, Cochereau, și care se bizuia pe cel puțin doi „protectori”, doamna Adélaïde, o altă mătușă a regelui, și pe Villeval, raportor la Consiliul de Stat; Glatigny, fiu al unui valet de cameră al reginei; Nay, nepot al lui Cadet de Chambine, funcționar superior de la Drumuri și Poduri; François Delorme, rudă cu un funcționar superior de la Ministerul de Război; și, în sfîrșit, Charles Coster, provenit dintr-o familie mare și puternică, ai cărei numeroși membri slujeau Coroana (J.F. Bosher, 1970, p. 61).

Între 1660 și 1800, „trei membri sau mai mulți pe familie, pentru nu mai puțin 47 dintre ele, au contribuit” la activitatea englezei Navy Board (J. Brewer, 1989, p. 81). Faptul că era absolut obligatoriu să fii recomandat și sprijinit pentru a avea acces la carierele publice sau însăși venalitatea funcțiilor nu înseamnă că pregătirea și meritul erau complet neglijate. Se încerca o împăcare a celor două aspecte: după cum observă Ajello, „guvernul nu-și putea permite să ignore calitățile inerente competențelor specifice, decît poate dacă voia cu orice preț să-și compromită eficacitatea administrației și, prin urmare, menținerea la putere” (R. Ajello, 1981, p. 348).

5. Tabelul rusesc al rangurilor este un exemplu unic de ierarhie uniform extinsă la întregul aparat birocratic, fără a ține cont de funcții sau departamente. În alte părți, eterogenitatea calificărilor și a raporturilor de subordonare era regula, iar încadrarea personalului în roluri și niveluri prestabilite abia începea să capete formă. În ministerele franceze, se schițează din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea o gradație între „prim-secretar, secretar secund, șefi de birouri, funcționar de ordinul I, funcționar de ordinul al II-lea, «scriitori» și «copiști»” (R. Mousnier, 1974-1980, vol. II, p. 546). Vechiul și noul se amestecau inextricabil în cel mai important dintre ministerele franceze, Controlul general al finanțelor, ce însuma el singur atribuțiile astăzi împărțite Ministerului de Interne, Ministerului de Finanțe și Trezoreriei, Ministerului Economiei, celui al Lucrărilor publice și altora. La sfârșitul Vechiului Regim, controlorul general conducea aproximativ 360 de angajați, dintre care 30 de funcționari superiori, aproape același număr de șefi aflați la ordinele acestora, aproape 205 funcționari și vreo 30 de ucenici. Pe de altă parte, nu tot personalul făcea parte din cele treizeci și opt de birouri din componența ministerului, de vreme ce existau persoane salariate cu titlu individual pentru sarcini specifice, cum ar fi adunarea de informații despre populație sau alcătuirea unui dicționar de comerț (sarcină încredințată de Trudaine abatelui André Morellet, traducătorul lui Beccaria, care nu și-a terminat niciodată lucrarea). Pe de o parte, metodele de lucru ale acestor funcționari se deosebeau clar de cele obișnuite în celelalte ministere, unde exista încă o practică de tip colegial: „Cu o alură mai modernă, [ei] erau inspirați de un spirit mai mult administrativ decât judiciar, dornic de rapoarte, anchete, circulare, scrisori de răspuns, studiate, sobre, cîntărite și rezumate de către funcționari mai curînd în singurătatea unui birou decât în conferințe de juriști” (M. Antoine, 1970, p. 327). Pe de altă parte, structura ministerului nu semăna deloc cu o piramidă ierarhică ordonată: o parte din birouri se aflau la Versailles și o parte, mult mai importantă, la Paris, răspîndite prin tot orașul: „fiecare funcționar superior, în fruntea a unul sau două birouri, își închiria în general propriile localuri, organiza și mobila birourile, iar apoi cerea rambursarea de la ministru” (J.F. Bosher, 1970, p. 53). În plus, pînă la reformele realizate de Necker în 1777, raporturile dintre acesta din urmă și personalul subaltern trecea prin intențenții de finanțe și comerț, la care ne-am referit deja. Trebuie doar să remarcăm că oamenii de la Controlul general nu erau decât parțial responsabili cu administrarea finanțelor franceze: grosul muncii lor consta de fapt în a controla și înregistra activitatea desfășurată de slujbașii din exteriorul ministerului (casieri, încasatori, plătitori, titulari de oficii venali și foarte independenți în manevrarea banilor, pe care îi foloseau în interes personal sau chiar pentru a-i da cu împrumut Coroanei) sau de agențiile ca Administrația generală a impozitelor indirecte, Administrația generală a domeniului regal și Regia generală a ajutoarelor, ultimele două fiind create de Necker între 1777 și 1780 prin unirea a diverse birouri și organisme anterioare.

Putem considera administrația engleză a accizelor (impozite pe băuturi alcoolice și o serie de alte produse de larg consum, de la sare la luminări și săpun) un adevărat model de organizare birocratică, din care se vor inspira reformele din ultimele două decenii ale veacului, întrucît ea era „nu numai cel mai mare departament administrativ, dar avea și cele mai multe contacte cu publicul” (J. Brewer, 1989, p. 102). În fruntea departamentului, existau nouă comisari cu sarcina de a înainta un raport săptămînal Lorzilor Trezoreriei,

avînd în subordinea lor un *staff* de peste 200 de persoane în 1770. Vărsămintele celor 723 de agenți londonezi, controlați de un corp de inspectori, ajungeau direct la biroul încasatorului general. Mai complexă era organizarea în provincii, unde 53 de perceptori, asistați de tot atîția conțopiști (cifrele se referă tot la 1770) serveau drept centru de adunare pentru încasările efectuate de 2 704 agenți, a căror activitate era supravegheată de 253 de supervizori. Pentru a fi recrutat, trebuia să treci examene destul de riguroase, cerînd cunoștințe de matematică și geometrie departe de a fi simple: „Tom Paine, poate cel mai celebru dintre funcționarii de la accize, a studiat paisprezece luni înainte de a deveni extrabugetar în 1761” (J. Brewer, 1989, p. 104). Agenții, numiți *gaugers* (măsurători) trebuiau să parcurgă zeci de mile pe jos sau călare pentru a inspecta atelierele și prăvăliile unde se vindeau produsele taxate (aproximativ o sută de mii în toată Anglia de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea), să încaseze sumele prevăzute și să completeze o chitanță; trebuiau să țină registre detaliate care erau trimise cu regularitate, împreună cu cele ale supervizorilor, la birourile centrale. Sistemul de control era conceput în așa fel încît să prevină cîrdășiile și fraudele și să permită o evaluare realistă a randamentului fiecărui angajat; promovările sau sancțiunile erau hotărîte în funcție de aceasta; în plus, transferurile frecvente de personal de la o *division* la alta descurajau formarea legăturilor personale între agenții fiscalului și fabricanții sau comercianții locali. Buna funcționare a acestei mașini explică, alături de creșterea naturală a producției, de schimburile și de înăspirile periodice, de ce accizele s-au dovedit a fi în secolul al XVIII-lea cea mai dinamică sursă de venit pentru monarhia engleză, trecînd de la aproximativ 30% din total, în primul deceniu al veacului, la o medie de aproximativ 50% între 1740 și 1780.

Cu totul alta era atmosfera din birourile Trezoreriei britanice, pe care un specialist a definit-o nu demult drept „o stîngenitoare structură medievală încărcată cu funcționari inutili și costisitori posesori de sinecuri” (H. Roseveare, 1969, p. 95). De altminteri, tocmai de aceea erau posturi foarte căutate, rezervate în principiu familiilor și clienților miniștrilor în funcție sau marilor aristocrați. Unul dintre solicitanți îi scria protectorului său că s-ar mulțumi cu o sumă de 70-100 de lire sterline pe an, dar că ar cere 2-300 dacă ar trebui să muncească (*ibidem*, p. 96). Suma devine semnificativă dacă o comparăm cu remunerațiile acelor *excisemen* care erau cuprinse între 50 de lire sterline pentru agenți și 90 pentru supervizori, mergînd pînă la 120 pentru perceptori. Aceste remunerații nu erau completate decît într-o măsură infimă de alte beneficii, ceea ce nu era cazul colegilor de la Trezorerie.

Ar fi ușor să înșirăm cifre pentru a demonstra că retribuțiile medii în domeniul public erau mai curînd scăzute, variînd, la nivel egal, în funcție de locul de muncă, și dispuse de-a lungul unei scări mult mai întinse decît astăzi. În Piemont, distanța dintre virful și baza piramidei era de ordinul a 15-20 la 1 (D. Balani, 1981, p. 607). La Viena, se cobora de la 20-30 000 de florini anual atribuiți președinților ministerelor pînă la 500, uneori mai puțin, atribuiți subalternilor celor mai defavorizați. La Ministerul de Război francez, salariile variau de la 200 de franci pe an, pentru cei mai prost plătiți dintre portari și oameni de serviciu, pînă la sume cuprinse între 4 000 și 8 000 de franci pentru gradele cele mai înalte; în 1776 ministrul Saint-Germain a promulgat o reglementare ce reordona salariile angajaților săi potrivit ierarhiei următoare: 15 000 de livre de Tours pentru un șef de birou (echivalent cu un fost funcționar superior), de la 1 000 la 5 200 pentru

funcționari, repartizați pe trei niveluri, 600 pentru un elev (C.H. Church, 1981, p. 33). Proiectul a întâmpinat o opoziție de netrecut, mai ales pentru că prevedea să includă în salariu toate tipurile de venituri constituind, în mod tradițional, o parte însemnată și adesea preponderentă din leafa unui funcționar: prime, drepturi și plăți impuse celor ce recurgeau la birou pentru atestări sau alte demersuri, mîta (în cazul judecătorilor), scutirile și privilegiile de diverse tipuri. În statul milanez, la începutul secolului al XVIII-lea

suplimentele aproape că dublau, în medie, remunerațiile celor mai înalte funcții, adică acelea ale Guvernatorului, Marelui Cancelar, ale senatorilor și chestorilor [...], în vreme ce pentru posturile inferioare înmulțeau profiturile chiar și de șase ori. Adunînd funcțiile de nivel înalt și scăzut din toate ramurile administrației, putem afirma cu certitudine că, dacă acestea costau 459 143 de lire numai pentru salarii, suma s-ar fi ridicat la 1 283 256 dacă am fi adăugat indemnizațiile, veniturile complementare și toate surplusurile recunoscute și înscrise în registrele pentru *Mezza Annata** (S. Pugliese, 1924, p. 383).

Pentru guvern, sistemul prezenta avantajul de a pune în socoteala populației – și în special a celor ce recurgeau la serviciile publice – o mare parte din cheltuielile de întreținere a *officiali*-lor, ceea ce favoriza, în chip firesc, tot felul de abuzuri și extorcări din partea acestora din urmă, după cum au arătat *ad abundantiam* studiile lui F. Chabod pentru milanezi sau ale lui R. Mantelli pentru regatul de Neapole în timpul guvernării spaniole. Sistemul nu putea fi separat de o concepție patrimonială a oficiilor, considerate după modelul unei investiții aducătoare de profit. În același act semnificativ, una dintre primele reforme realizate în Lombardia pe timpul domniei Mariei-Tereza, „noul plan” de organizare a funcțiilor publice milaneze conceput de Gianluca Pallavicini în 1749, suprima venalitatea funcțiilor, atribuia salarii onorabile angajaților și reducea onorariile – care vor fi de-acum încolo redistribuite de o casierie centrală – la sume moderate și fixe (C. Mozzarelli, 1972, pp. 134-140).

Măsuri asemănătoare au fost luate și în celelalte teritorii ale monarhiei de Habsburg, unde retribuțiile au rămas totuși evident mai reduse decît în regatul milanez (aici, inadecvarea lor la costul vieții a dus, în ultimele decenii ale veacului, la o situație de criză financiară gravă). În sistemul judiciar prusac, lupta pentru creșterea remunerațiilor, înlăturarea fenomenului mitei și introducerea unui sistem de recrutare bazat pe merit au fost foarte energic urmărite, din 1748, de Samuel von Coccej. În celelalte state germane, unde pe parcursul întregului secol al XVIII-lea salariile au continuat să fie plătite în mare măsură în natură (cu rații de grâu, lemn, vin pe care funcționarii trebuiau apoi să le revîndă), a fost nevoie de mai mult timp pentru a se impune asemenea reforme; totuși, în Baden, Württemberg și Bavaria a fost codificat pentru prima oară, în epoca napoleoniană și în anii imediat următori, un *Beamtenrecht* ce prevedea, printre altele, necesitatea unui „motiv serios” în caz de concediere și recunoașterea unui statut juridic privilegiat pentru toți funcționarii statului, și nu exclusiv pentru nobili: „Nu prin intermediul pedepselor, ci al recompenselor trebuia stimulată cinstea angajaților și în mod constant îndemnată la un angajament fără limite” (B. Wunder, 1986, p. 28). Pretutindeni, schimbarea în maniera de a pune

* Așa se numea reținerea jumătății din primul salariu anual pe care guvernul milanez o efectua în privința tuturor funcționarilor publici.

problema pensiilor a constituit un indicator semnificativ al trecerii spre o concepție modernă asupra funcției publice: ea nu mai era considerată drept o favoare acordată de suveran în mod diferit de la un caz la altul, ci un drept reglementat prin lege și determinat de vechimea în serviciu. În vreme ce exemplele citate – francez și englez – se bazau pe contribuțiile voluntare ale lucrătorilor, circulara promulgată în 1781 de Iosif al II-lea, în curînd imitat și de alte guverne, asigura tuturor angajaților fără deosebire o treime din salariu după cincisprezece ani de serviciu, jumătate după douăzeci și cinci și salariul lor întreg după patruzeci: alte dispoziții se refereau la cazurile de invaliditate și la probabilitatea de a se acorda pensii de urmaș în caz de deces al beneficiarului. În administrația austriacă, și promovările au fost reglementate în funcție de principiul vechimii, normă ce avea să înăbușe cu timpul spiritul de inițiativă al angajaților, dar care prezenta avantajul de a oferi o anumită garanție împotriva influențelor clientelare și a relațiilor personale.

Caracterul structural al corupției în aparatele de stat din Europa Vechiului Regim a fost explicat de J. Van Klaveren, dintr-o perspectivă pur economică, prin exploatarea, în conformitate cu legile pieței, a mării întreprinderi particulare constituite de funcția publică, exploatare făcută posibilă prin însemnata autonomie lăsată angajaților în republicile oligarhice și în monarhiile moderate; alții l-au pus pe seama insuficienței retribuțiilor. Nu demult, Jean-Claude Waquet a propus o explicație în termeni funcționali: potrivit tezei lui, bine ilustrată cu exemple luate din istoria marelui ducat de Toscana între secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, corupția „îndeplinea [...] o dublă funcție. Ea împărțea lichiditățile extrem de necesare angajaților, proveniți în marea lor majoritate din rîndurile aristocrației locale. În același timp, ea redistribuia puterea în favoarea unei elite prin naștere care nu acceptase niciodată întru totul să fie lipsită de ea” (J.-C. Waquet, 1984, p. 236). Waquet însuși a atras însă atenția asupra pericolului de a aplica mecanic schema la realități politico-instituționale diverse și a insistat asupra importanței evaluărilor morale mai mult sau mai puțin îngăduitoare la adresa acestor comportamente, fie din partea societății în general, fie a actorilor înșiși. În secolul al XVIII-lea, acolo unde au fost realizate progrese evidente în lupta împotriva corupției, ca în Prusia, Anglia, în monarhia austriacă și în Toscana Casei de Lorena, putem spune că ele au fost rezultatul unei duble evoluții: pe de o parte, vigilența sporită a guvernelor (uneori cu forme de spionaj, ca în Prusia, prin intermediul celebrilor *Fiskalen* sau anchetatori, sau ca în Austria, cînd Iosif al II-lea a instituit o poliție secretă), adoptarea de norme disciplinare mai rigide și aplicarea sistematică de sancțiuni severe; pe de altă parte, însușirea de către funcționarii înșiși a unei ideologii a bunului public și a unui concept al onoarei diferit de onoarea aristocratică și axat, după cum voia Sonnenfels, mai curînd pe „adoptarea moralei cetățeanului” (J. von Sonnenfels, 1819, vol. I, pp. 370 sq.). Expresia cea mai faimoasă a eticii birocratice și etatiste o constituie „scrisoarea pastorală” răspîndită de Iosif al II-lea în decembrie 1783:

Am încercat (*putem citi aici*) să inspir tuturor slujitorilor statului dragostea nutrită de mine însumi pentru binele general, ca și dorința de a-l servi cu sîrguință [...]. Rezultă de aici că, în toate serviciile fără excepție, fiecare trebuie să-și îndeplinească propriile atribuții cu cea mai mare rîvnă, fără a-și măsura munca nici în ore, nici în zile, nici în pagini, ci, dimpotrivă, cînd cineva are o sarcină de îndeplinit, fiecare trebuie să-și adune toate forțele pentru a o efectua potrivit așteptărilor și îndatoririlor sale [...]. Cui nu-i place

să-și slujească patria și concetățenii, cine nu se simte însuflețit de un elan deosebit de a acționa în interesul binelui public, nu-i făcut să fie funcționar [...]. Interesele personale de orice gen duc de ripă toate treburile statului și sînt o crimă de neiertat pentru un funcționar public (F. Walter, 1950, pp. 123-126).

Firește, realitatea era departe de ideal, după cum vom arăta în continuare. Totuși, istoricii se pun de acord cînd consideră că formarea unei birocratii în ansamblu cinstită, disciplinată și devotată serviciului public, în întregime eliberată de orice noțiune de „reprezentare” teritorială sau socială – ale cărei începuturi se situează neîndoiește în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – a fost, pînă la primul război mondial, unul dintre stîlpii de susținere pentru impozantul edificiu al monarhiei austriece, asigurîndu-i „grandioasa stabilitate” împotriva multiplelor crize distrugătoare. Ceea ce este valabil, *mutatis mutandis*, și pentru acea Germanie pe care Otto Hintze o definea cu mîndrie, într-un eseu din 1911, drept „țara clasică a birocratiei în lumea europeană” (O. Hintze, 1980, p. 179). Potrivit unui cercetător actual

la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, birocratiile germane conțineau un nucleu de administratori profesioniști formați în universități, în general cinstiți și sîrguincioși. Deși în rîndurile lor, la toate nivelurile, a existat un procentaj ridicat de persoane nenobile, ei erau bine integrați în aparatele puterii și în structurile sociale ale statelor respective, datorită unui sistem meritocratic ce privilegia talentul, și nu nașterea (C.W. Ingrao, 1990, p. 230).

6. În secolul al XVIII-lea, tendința de separare a locului de muncă de locuința personală este generală. Cunoaștem în mod fragmentar programele de birou, dar în orice caz sîntem departe de interminabilele zile ale lucrătorilor manuali. La Trezoreria engleză, unde disciplina era deosebit de relaxată, orarul stabilit în 1752 era cuprins între ora 9 dimineața și 3 după-amiaza, cinci zile pe săptămînă; dar numeroși funcționari nu se arătau decît pe la 11, iar unii lipseau cu zilele de la birou (H. Roseveare, 1969, p. 106). La fel stăteau lucrurile la Ministerul Marinei, unde un șef de birou în persoană a trebuit să fie admonestat și rugat „să semneze toate certificatele și celelalte hîrtii în *propriul* birou, și nu, ca pînă acum, în crișme și cafenele” (D.A. Baugh, 1965, pp. 60-61). În Franța, ziua de lucru în ministere dura, de obicei, șapte-opt ore, dar și aici respectarea normei era foarte elastică, la fel ca pe vremea lui Balzac (G. Thuillier, 1976, pp. 28 *sq.*). În cancelariile vieneze, programul de lucru era de la 9 dimineața pînă la prînz, apoi de la 15 la 18, șase zile pe săptămînă, dar era din ce în ce mai puțin respectat pe măsură ce se avansa pe scara ierarhică. Durata de serviciu permanent la birou prevăzută de instrucțiunile date pentru magistratură la finanțele publice milaneze după reforma din 1771 era de șapte ore (C. Mozzerelli, 1981, p. 456). De fapt, ceea ce conta, chiar și pentru guvernele cele mai severe, nu era atît regularitatea prestațiilor profesionale, cît disponibilitatea de a efectua imediat și în întregime sarcinile ce reveneau fiecăruia. Deși cerea să nu se măsoare munca „nici în ore, nici în zile, nici în pagini”, însuși Iosif al II-lea recomanda „odihna la sfîrșitul activității, odihna de care ne bucurăm îndoit, după merit, atunci cînd avem conștiința datoriei împlinite” (F. Walter, 1950, p. 125). Scriind în perioada napoleoniană un interesant și scurt tratat (rămas inedit), *Delle qualità e dei doveri degli impiegati pubblici*, Vincenzo Lancetti din Cremona, funcționar la Ministerul de Război al regatului italian, preamărea „dulcea mulțumire [...] a unui funcționar care își lasă zilnic biroul

în ordine, fără nici o hîrtie de rezolvat pe a doua zi", dar credea că nu este indicat ca funcționarilor să li se stabilească un program regulat de birou:

Întotdeauna este bine de stabilit orele la care ministerele sînt deschise și accesibile publicului [...]. Dar ne-ar cam mirosi a închidere scolastică și monastică dacă s-ar cere ca în ministere, mai ales în cele mai importante, funcționarii de orice grad să fie obligatoriu și în permanență prezenți, de la o oră determinată la alta, prestabilită și ea, indiferent că au de lucru cît să-și umple timpul sau nu.

Funcționarul bun, observă Lancetti, va rămîne la birou și noaptea, dacă va avea de lucru, dar „cînd se achită de obligație, știe să-și folosească timpul și să se abțină de la trudă fără teamă că își știrbește reputația" (C. Capra, 1986, p. 66).

Să-l mai cităm o dată pe Lancetti, cu definiția dată zelului: „Dorința spontană și hotărîită de a-ți îndeplini îndatoririle ce-ți revin, felul de a-ți ocupa locul fără prea multe introduceri, ocolișuri, vizite, conversații, pălăvrăgeli, gustări, gazete, plimbări, fără toate aceste lucruri pentru care unii au obiceiul să-și piardă o treime din orele de serviciu" (*ibidem*). Fiindu-ne chiar prea familiar, cadrul vieții cotidiene din birourile evocate în rîndurile de mai sus își găsește ecouri în alte mărturii ale epocii, ca următoarea enumerare a „defectelor generale" ale funcționarilor toscani, realizată de marele duce Petru-Leopold înainte de a părăsi Florența în 1790:

...au un fel neglijent de a nu-și vedea de treburi și de a rămîne cît mai puțin la birou, de a se lăsa cu totul pe mîna subalternilor în chestiunile de amănunt, de a veni la birou pentru a face, înainte de orice, act de prezență, cît mai puțin și cît mai tîrziu cu putință, de a-și petrece timpul în mici întîlniri și pălăvrăgeli fără folos sau de a se ocupa de afacerile lor personale; mai au un fel propriu de a-și da aere, de a-și oferi protecția și de a vinde oamenilor pielea ursului din pădure – mai ales în Florența – prefăcîndu-se întruna că sînt supraaglomerați și extrem de ocupați, făcînd tuturor promisiuni deșarte, pe un ton grav și misterios; și toate acestea doar pentru a stîrni admirația, pentru a primi omagii și recomandări; procedează în așa fel încît toate realizările să pară a fi meritul lor, iar toate greșelile condamnabile să le pună – sfîdînd chiar adevărul – pe seama unei persoane anume, a șefilor sau a altor funcționari, scuizîndu-se astfel față de public sau cunoștințe (Pietro-Leopoldo d'Asburgo-Lorena, 1969-1974, vol. I, p. 57).

În monarhia austriacă, austerul ideal al lui Iosif al II-lea pare întruchipat de funcționarii de la intendența provincială din Bozzolo, așa cum ne sînt descriși de șeful lor, Luigi Berti, într-un raport din 1787: „Toți funcționarii vin [la birou] dimineața [...] cel tîrziu la opt [...], unde rămîn pînă la 2 după-amiaza, se întorc la cinci și rămîn pînă la miezul nopții..."; dacă ar fi să-i dăm crezare, toți sînt „competenți, corecți și instruiți. Conduita lor este exemplară, nu din obligație, ci prin fire și temperament [...]. Dacă au un moment de răgaz într-o zi de sărbătoare, îl folosesc pentru a se plimba împreună, ferindu-se de lichelele din oraș și de dezmăț; li se pare plăcut să rămînă la birou, să se adune acolo, unde pot discuta cu intentendul despre activitățile lor" (C. Capra, 1984, p. 524). Dar nu lipsesc dovezile unei realități mult mai puțin eroice, mult mai apropiate de „știutul ideal birocratic, atît de tipic în Austria", caracterizat nu atît de „voința, specifică Luminilor, de a renova statul", cît de „o grijulie neglijență ridicată la rangul de sistem, care era deopotrivă o respectare scrupuloasă și avizată a legii [...] și un

imobilism apatic străin de orice reformă sau organizare efective" (C. Magris, 1976, p. 30). Herr Kaspar, personajul lui Joseph Richter (1787), își găsește colțul de paradis într-un birou administrativ unde nimeni nu se omoară cu munca: „În jurul lui nu vedea decât chipuri prietenoase și vesele; domnii colegi, în loc să lucreze, se așezau în cerc, prizau tutun, își povesteau unul altuia ce mai era nou prin oraș sau jucau o partidă de pichet. Adesea, nu-și vedea superiorii săptămîni întregi și, cînd era vreme frumoasă, toată cancelaria pleca la o partidă de popice". La un moment dat, lui Kaspar îi vine ideea năstrușnică de a se pune serios pe lucru: colegii sînt stupefiați; „nici două ore nu se scurseseră, că jumătate de oraș era deja la curent cu minunea: la cancelarie exista un funcționar care lucra" (J. Richter, 1787, pp. 196-198).

Din cîte știm, este vorba despre unul dintre foarte rarele romane din secolul al XVIII-lea avînd un funcționar public drept erou, fiindcă birocraatul încă nu devenise un personaj literar; nu există în veacul Luminilor echivalentul pentru funcționarii lui Balzac sau conțopiștii lui Courteline, *Bankbano* lui Grillparzer sau Akaki Akakievici din *Mantaua* lui Gogol, fără a mai vorbi de italienii Monsù Travet sau Demetrio Pianelli sau, mai tîrziu, de von Trotta al lui Roth sau de șeful de secție Tuzzi al lui Musil. Pentru a reconstitui anumite elemente ale „antropologiei administrative", ale „trăirii birocratice" despre care Guy Thuillier ne-a oferit sinteze atît de sugestive pentru Franța secolului al XIX-lea, se cuvine să recurgem mai curînd la literatura memorialistică decît la descrieri caricaturale existente la un Louis Sébastien Mercier, deja citat (G. Thuillier, 1987, pp. 39-52). Pentru secolul al XVIII-lea, nu avem nimic la fel de minuțios și de captivant ca jurnalele lui Samuel Pepys și John Evelyn, dar nu ne lipsesc autobiografiile de funcționari sau foști funcționari, ca aceea – deja amintită – a lui Tom Paine sau ca *Souvenirs* ale lui Jacob Nicolas Moreau, consilier la Curtea de conturi din Provence începînd cu 1759, sau ca *Autobiographie* a lui Ernst Ferdinand Klein, un eminent reprezentant al birocrației prusace, sau ca amintirile incluse în *Educazione diretta agl'impieghi e cariche per mezzo delle passioni che vi conducono* de Francesco Maria Gianni, protagonist al unei fulgurante ascensiuni „din birocrație în politică" în Toscana lui Petru-Leopold (F. Diaz, 1966). La fel, una dintre fiicele funcționarului austriac Johann Georg Obermayer ne-a lăsat o imagine vie despre studiile, cariera și stilul de viață al tatălui său, de la memorabila lui întîlnire cu Kaunitz, cel ce a decis intrarea lui în cancelaria de curte și de stat, pînă la dobîndirea gradului de „funcționar superior", care i-a conferit o nouă demnitate socială și i-a dat posibilitatea de a duce o viață nu lipsită de belșug și rafinamente intelectuale. „Tata îl adora pe împăratul Iosif ca pe Dumnezeu și împărtășea cam toate ideile liberale de pe vremea lui", amintește biografa lui (E. von Weckbecker, 1929, p. 39). Aceasta avea o bănuială nu tocmai neîntemeiată legată de cauzele morții subite a incoruptibilului Obermayer, privit cu ură de colegii de birou cărora le supraveghea cu minuțiozitate munca.

7. Formalismul, atașamentul absurd față de rutină, cultul regulamentelor și al hîrtoagelor, slugărnicia față de superiori, disprețul față de subalterni și public, pe scurt, aspectele negative ale birocrației din toate epocile încep să trezească denunțări și gesturi de îngrijorare, din ce în ce mai frecvente în perioada revoluționară și napoleoniană. Printre alții, Jacques Peuchet a denunțat cu tărie, în 1789, aroganța și corupția înalților funcționari, „tonul de mister și intrigă ce domnește în treburile cele mai însemnate pentru

binele și liniștea cetățenilor” (G. Thuillier, 1987, pp. 53 sq.). Dar să citim și următoarea pagină a lui Pietro Verri, de pe vremea acestor evenimente, îndreptată împotriva „despotismului ministerial” instaurat de Iosif al II-lea:

Este adevărat că funcționarii din ministere sînt înjosiți, că funcția lor a devenit precară și nesigură, că toți, atunci cînd își primesc leafa, se tem că e ultima și că, înainte de a-și spune părerea, cercetează în amănunt fizionomia șefilor lor din dorința de a nu le displăcea, pentru că de ei depinde soarta fiecăruia; dar nimeni nu se ocupă de buna punere în practică a noilor reglementări, în adîncul sufletului, nimeni nu are grija slavei și prosperității regatului vostru, fiecare se zbate numai pentru a-și păstra leafa [...]. Toate actele sînt semnate și numerotate progresiv, fără a se pierde; toate propunerile sînt scrise și trimise la cenzură. Dar nimic în asemenea propuneri sau expediții nu e sincer; toți se apleacă plini de slugărnicie și nimeni nu îndrăznește să-și afișeze părerea spontană, totul depinzînd de despotismul nelimitat al președinților voștri [...]. Desigur, organizarea unui minister este un aspect pozitiv, dar secundar, cele mai importante fiind bunăvoința, verticalitatea morală și inteligența instruită a funcționarilor, calități ce presupun, firește, o inofensivă independență a opiniilor („Dialogo fra l'imperatore Giuseppe II ed un filosofo”, in P. Verri, 1854, pp. 74-75 din „Appendice”).

Aici transpare un alt ideal pe care Verri îl împărtășea (păstrînd proporțiile) cu fiziocrații și Turgot, ca și cu opinia *tory* din Anglia, idealul funcționarului conceput ca un membru și reprezentant al clasei diriguitoare „naturale” a unei țări, cea a proprietarilor funciari, singura deținătoare – grație legăturii sale materiale cu pămîntul – a drepturilor de cetățenie, singura însoțită de o dragoste de patrie neinteresată, dispunînd totodată de educația și deschiderea necesare pentru a colabora cu conducerea țării:

Neavînd grija hranei și a confortului de care nu duce lipsă, scrisese Pietro Verri în *Meditazioni sull'economia politica*, această categorie va fi pepiniera de tineri cel mai bine educați pentru a deveni magistrați, oameni de litere, căpitani; tineri cărora nu le-au lipsit mijloacele de instrucție, scutiți de nevoia de a cere de la serviciul public susținerea financiară necesară celui care nu ar avea decît leafa pentru a se întreține (P. Verri, 1964, pp. 208-209).

O asemenea viziune asupra administrației publice constituite din notabili, parțial întruchipată de judecătorii de pace englezi și de *Landräte* prusaci și aflată la baza creării adunărilor provinciale franceze în 1787, avea să apună ca și celălalt ideal, rousseauist, ce vedea în magistrați expresia imediată a suveranității populare, un fel de *Cincinnatus* gata oricînd să schimbe condeiul cu spada sau căruța. Nu este momentul să cercetăm aici cauzele acestei înfrîngeri istorice, care nu se limitează, desigur, la o gravă subevaluare a importanței competențelor tehnico-administrative, implicită în astfel de concepții. În schimb, să ne încheiem panorama amintind aspectele pozitive și progresiste ale prezenței și activității funcționarilor, nu numai în executarea sarcinilor atribuite de sus, ci și în elaborarea proiectelor de reformă.

Mai întîi, nu putem omite un fapt: dacă în Franța filosofii s-au organizat ca „partidă” străină de aparatul monarhic și în mod fundamental ostilă acestuia, în țările de predilecție ale absolutismului luminat – monarhia austriacă, Spania Bourbonilor, statele germane și italiene – destinele și alegerile intelectualilor au fost foarte diferite, întrucît îi găsim în mare număr printre colaboratorii prinților. În Germania, Kant, Goethe, Herder și Wieland au fost astfel sub diverse forme; în Austria, Martini și Sonnenfels;

în Italia, Verri, Beccaria, Galiani, Filangieri, Galanti; în Spania, Campomanes, Olavide, Jovellanos; dacă raporturile lor cu suveranii și principalii lor miniștri nu au fost întotdeauna idilice (cum am văzut în cazul lui Pietro Verri sau în cel al lui Goethe: în chip de concluzie la experiența lui decenală de consilier, el spune că „oricine își pierde timpul cu activități administrative fără a fi el însuși suveran” este „ori filistin, ori netrebnic, ori nebun”), nu-i mai puțin adevărat că, măcar pentru o bucată de drum, ei n-au ezitat să-și aducă astfel contribuția la instaurarea unei societăți cât de cât civile și mai drepte. Dar cercetarea istorică își lărgeste din ce în ce mai mult câmpul de investigație, mutîndu-și interesul de la personajele celebre pentru operele lor literare și filosofice la magistrați, administratori și tehnicieni, ale căror scrieri tratează probleme concrete și nu erau destinate unui public larg, sau la rangurile anonime ale funcționarilor și slujbașilor ale căror educație, activitate și orientări erau o condiție *sine qua non* a realizării programelor reformiste. Tradițională în vechea istoriografie germană, ridicarea în slăvi a birocrăției prusace ca purtătoare a valorilor universale și a concepției etice despre stat este contrăcarată, după al doilea război mondial, de tendința reprezentată de Hans Rosenberg care a subliniat că ea își apără în realitate interesele de clasă, iar lupta pornită de ea împotriva monarhiei, urmată de izbîndă, țintea să impună o „transformare formală a autocrației monarhice într-un sistem de autoritarism birocratico-aristocratic” (H. Rosenberg, 1958, p. 173). Cu toate că acest unghi de abordare a avut rezultate rodnice, studii recente, ca acelea ale lui Möller, Hellmuth și Tortarolo, i-au arătat caracterul unilateral, punînd în lumină amploarea intereselor intelectuale și autentica vocație reformatoare a unei părți consistente din această clasă. S-a dovedit, de exemplu, că printre autorii de articole publicate în *Berlinische Monatschrift*, cel mai important periodic berlinez, adept al Luminilor, 20% erau funcționari publici și 26,7% profesori de școală sau universitari (H. Möller, 1974, p. 252); potrivit unui calcul făcut de un cercetător contemporan, 138 din cei 172 de literați care lucrau în capitala prusacă fără să se fi născut acolo dețineau funcții publice (E. Tortarolo, 1989, p. 273); iar „voința de reformă, puternică și adesea amară, comună generației tinerilor funcționari”, ce însufleșea lucrările pregătitoare pentru *Allgemeines Landrecht* din 1794, a fost ilustrată mai ales de Tortarolo (*ibidem*, 1989, pp. 217 sq.).

Și în privința celorlalte state germane, după cum scrie Ingrao, „în ultimele două decenii, istoricii au început să revalorizeze rolul birocrăției în calitate de instrument al inovațiilor progresiste” (C.W. Ingrao, 1987, p. 12). Calificativul „birocrație luminată” a fost propus de Helen Liebel, pentru a se detașa de atitudinea a numeroși specialiști care, în trecut, au cercetat exclusiv orientările și directivele suveranilor presupuși a fi „luminați”: în cazul examinat de ea, cel al orașului Baden, „birocrații au reușit în cele din urmă să impună margravului un fel de monarhie moderată și au obținut în acest sens o victorie ce a făcut posibilă mai târziu puternica afirmare a liberalismului în Germania de Sud-Vest” (H. Liebel, 1965, p. 12). Punctul de vedere al Helenei Liebel este neîndoiește influențat de prejudecata ei „anti-tiranică”; dar alte studii (ca cel al lui K. Gerteis) au evidențiat și ele ampla răspîndire a atitudinilor protoliberală în rîndurile birocrăției din statele germane sud-vestice. Cît despre monarhia austriacă, este clar că, în ultimii douăzeci de ani ai veacului, s-a dezvoltat rapid un curent de opinie în favoarea libertății presei, recunoscute în 1781 de Iosif al II-lea. Mișcarea era constituită în principal de fracțiunea cea mai avansată a birocrăției, ce „depășise limitele despotismului luminat în care crescuse” și începea „să conteste postulatele

fundamentale ale privilegiului aristocratic și ale creștinismului, ba chiar ale monarhiei absolute" (E. Wangermann, 1969, p. 12). Autorul afirmațiilor de mai sus a reconstituit el însuși cu atenție cariera și ideile unui reprezentant tipic al acestei mișcări, Gottfried van Swieten, fiul celebrului medic al Mariei-Tereza, Gerard: protejat al cancelarului Kaunitz, cu atitudini deiste în religie și constituționaliste în politică, Gottfried a fost numit în 1781 președinte al Comisiei aulice a studiilor și a cenzurii; cu ajutorul colegilor săi, a reușit în diverse cazuri să promoveze măsuri mult mai progresiste și liberale decât cele dorite de împărat, de exemplu, în ceea ce privește numărul și calitatea specializărilor universitare: potrivit lui Iosif al II-lea, acestea trebuiau să „slujească exclusiv la formarea funcționarilor de stat" (E. Wangermann, 1978, pp. 23 sq.).

Am putea enumera la nesfârșit alte exemple, luate nu numai din statele italiene și iberice, Rusia, țările scandinave, ci și din teritoriile europene cel mai puțin atinse de absolutismul lămurat, în primul rând Franța și Anglia. Parabola desenată cu mare relevanță de Waltraud Heindl în studiul său despre birocrăția austriacă între 1780 și 1848, altfel spus, curba unei forțe care, până la Revoluția franceză și după ea, a avut un sens dinamic și progresist. Pentru a nu se transforma decât mai tirziu în factor de imobilism politic și social, poate fi valabilă, *mutatis mutandis*, pentru o mare parte a Vechiului Continent. Identificarea obișnuită a mentalității birocratice cu o atitudine alergică la noutate și conservatoare nu este justificată pentru o asemenea epocă de tranziție, între vechiul „slujbaș" și funcționarul modern, cum a fost veacul Luminilor.

Note

1. C.H. Church însuși (1981, p. 72) pare a sugera o asemenea cifră când evaluează la 50 000 de indivizi „efectivele globale ale administrației nonvenale în 1788".
2. Datele pentru anul 1766 sînt extrase din R.B. Litchfield, 1986, p. 124, care ajunge în mod inexplicabil la raportul de 1/470.

Bibliografie

Nu sînt enumerate decât studiile și sursele citate în text.

Acta Borussica (1901), *Acta Borussica. Die Behördenorganisation und die allgemeine Staatsverwaltung Preussens im 18. Jahrhundert*, vol. III, coord. G. Schmoller, D. Krauske și V. Loewe, Berlin, Verlag von Paul Parey.

Ago (R.) (1990), *Carriere e clientele nella Roma barocca*, Roma – Bari, Laterza.

Ajello (R.) (1981), „Il modello napoletano nella storia del pubblico funzionario", în *L'educazione giuridica*, IV, *Il pubblico funzionario: modelli storici e comparativi*, t. I, *Profili storici. La tradizione italiana*, Perugia, pp. 329-379.

Antoine (M.) (1970), *Le Conseil du roi sous le règne de Louis XV*, Geneva, Droz.

– (1978), *Le Gouvernement et l'Administration sous Louis XV. Dictionnaire biographique*, Paris, Éd. CNRS.

– (1989), *Louis XV*, Paris, Fayard.

Aymler (G.E.) (1973), *The State's Servants. The Civil Service of the English Republic, 1649-1660*, Londra – Boston, Routledge and Kegan Paul.

– (1980), „From office-holding to civil service: the genesis of modern bureaucracy", în *Transactions of the Royal Historical Society*, seria a cincea, vol. XXX, pp. 91-108.

- Azimi (V.) (1987), *Un Modèle administratif de l'Ancien Régime: les commis de la Ferme générale et de la Régie générale des aides*, Paris, Éd. CNRS.
- Balani (D.) (1981), „Ricerche per una storia della burocrazia piemontese nel Settecento”, in *L'educazione giuridica*, IV, *Il pubblico funzionario: modelli storici e comparativi*, t. I, *Profili storici. La tradizione italiana*, Perugia, pp. 592-639.
- Baugh (D.A.) (1965), *British Naval Administration in the Age of Walpole*, Princeton, Princeton University Press.
- Behrens (C.B.A.) (1985), *Society, Government and the Enlightenment. The Experiences of Eighteenth-Century France and Prussia*, Londra, Thames and Hudson.
- Blanco (L.) (1991), *Stato e funzionari nella Francia del Settecento: gli „ingénieurs des Ponts et Chaussées”*, Bologna, Il Mulino.
- Bosher (J.F.) (1970), *French Finances, 1770-1795. From Business to Bureaucracy*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Braudel (F.) și Labrousse (E.) (ed.) (1970), *Histoire économique et sociale de la France*, vol. II, *Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel (1660-1789)*, Paris, PUF.
- Brewer (J.) (1989), *The Sinews of Power. War, Money and the English State, 1688-1783*, Londra, Unwin Hyman Inc.
- Capra (C.) (1984), „Il Settecento”, in Sella (D.) și Capra (C.), *Il Ducato di Milano, 1535-1796*, Torino, UTET.
- (1986), „Il dotto e il ricco ed il patrizio vulgo...” Notabili e funzionari nella Milano napoleonica”, in *I cannoni al Sempione. Milano e la Grande Nation*, Milano, CARIPLO, pp. 37-72.
- Chabod (F.) (1985), „Usi e abusi nell'amministrazione dello Stato di Milano a mezzo il Cinquecento”, in *idem, Carlo V e il suo impero*, Torino, Einaudi, pp. 451-521.
- Church (c.H.) (1981), *Revolution and Red Tape. The French Ministerial Bureaucracy, 1770-1850*, Oxford, Clarendon Press.
- Correa Calderón (E.) (1950), *Costumbristas españoles. Estudio preliminar y selección de textos*, vol. I, Madrid, Aguilar.
- Diaz (F.) (1966), *Francesco Maria Gianni. Dalla burocrazia alla politica sotto Pietro Leopoldo di Toscana*, Milano – Neapole, Ricciardi.
- Dickson (P.G.M.) (1987), *Finance and Government under Maria Theresia, 1740-1780*, 2 vol., Oxford, Clarendon Press.
- Domínguez Ortiz (A.) (1981), *Sociedad y Estado en el siglo XVIII español*, Barcelona – Caracas – Mexico, Editorial Ariel.
- Doyle (W.) (1976), „Was there an aristocratic reaction in pre-revolutionary France?”, in Johnson (D.) (ed.), *French Society and the Revolution*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Fayard (J.) (1979), *Les Membres du Conseil de Castille à l'époque moderne (1621-1746)*, Geneva, Droz.
- Fernandez Albadalejo (P.) (1985), „Spagna”, in *L'amministrazione nella storia moderna*, Milano, Giuffrè, vol. II, pp. 2309-2364.
- Fischer (W.) și Lundgreen (P.) (1975), „The recruitment and training of administrative and technical personnel”, in Tilly (C.) (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton, Princeton University Press, pp. 456-561.
- Gerteis (K.) (1983), *Bürgerliche Absolutismuskritik im Südwesten des Alten Reiches vor der Französischen Revolution*, Trèves, THF Verlag.
- Giesey (R.E.) (1983), „State building in early modern France. The role of royal officialdom”, in *Journal of Modern History*, vol. LV, 2, pp. 191-207.
- Goubert (P.) (1991), *Les Français et l'Ancien Régime*, vol. I, *La Société et l'État*, Paris, A. Colin.
- Gresset (M.) (1978), *Gens de justice à Besançon, de la conquête de Louis XIV à la Révolution (1674-1789)*, 2 vol., Paris, Bibliothèque nationale.

- Heindl (W.) (1991), *Gehorsame Rebellen. Bürokratie und Beamte in Österreich, 1780 bis 1848*, Viena – Köln – Graz, Böhlau Verlag.
- Hellmuth (E.) (1985), *Naturrechtsphilosophie und bürokratischer Werthorizont. Studien zur preussischen Geistes- und Sozialgeschichte des 18. Jahrhunderts*, Göttingen.
- Hintze (O.) (1980), „Il ceto dei funzionari”, in *idem, Stato e società*, trad.it., Bologna, Zanichelli.
- Holmes (G.) (1982), *Augustan England. Professions, State and Society, 1680-1730*, Londra, Allen and Unwin.
- Ingrao (C.W.) (1987), *The Hessian Mercenary State. Ideas, Institutions and Reform under Frederick II, 1760-1785*, Cambridge, Cambridge University Press.
- (1990), „The smaller German states”, in Scott (H.M.) (ed.), *Enlightened Absolutism. Reform and Reformers in Later Eighteenth-Century Europe*, Londra, Macmillan, pp. 221-243.
- Johnson (H.C.) (1975), *Frederick the Great and His Officials*, New Haven – Londra, Yale University Press.
- Kamenka (E.) (1989), *Bureaucracy*, Oxford, Blackwell.
- Kruedener (J. von) (1973), *Die Rolle des Hofes in Absolutismus*, Stuttgart, G. Fischer.
- Lampe (J.) (1963), *Aristokratie, Hofadel und Staatspatriziat in Kurhannover. Die Lebenskreise der höheren Beamten an der kurhannoverschen Zentral- und Hofbehörden, 1714-1760*, Göttingen, Vadenhoek & Ruprecht.
- Landau (N.) (1984), *The Justices of the Peace, 1679-1760*, Berkeley – Los Angeles – Londra, University of California Press.
- Legendre (P.) (1968), *Histoire de l'administration de 1750 à nos jours*, Paris, PUF.
- Liebel (H.P.) (1965), „Enlightened bureaucracy versus enlightened despotism in Baden, 1750-1792”, in *Transactions of the American Philosophical Society*, n.s., vol. LV, partea a cincea, pp. 1-132.
- Litchfield (R.B.) (1986), *Emergence of a Bureaucracy. The Florentine Patricians, 1530-1790*, Princeton, Princeton University Press.
- Lucas (C.) (1976), „Nobles, bourgeois and the origins of the French revolution”, in Johnson (D.) (ed.), *French Society and the Revolution*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 88-131.
- Lynch (J.) (1989), *Bourbon Spain, 1700-1808*, Oxford, Blackwell.
- Magris (C.) (1976), *Il mito asburgico nella letteratura austriaca moderna*, Torino, Einaudi.
- Mantelli (R.) (1986), *Il pubblico impiego nell'economia del regno di Napoli: retribuzioni, reclutamento e ricambio sociale nell'epoca spagnuola (sec. XVI-XVII)*, Neapole, Istituto italiano per gli studi filosofici.
- McClelland (C.E.) (1980), *State, Society and University in Germany, 1700-1914*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Meehan Waters (B.) (1980), „Social and career characteristics of the administrative elite”, in Pintner (W.M.) și Rowney (D.K.) (ed.), *Russian Officialdom. The Bureaucratization of Russian Society from the 17th Century*, Chapel Hill, The University of North Carolina Press.
- Mercier (L.S.) (1782-1783), *Tableau de Paris, Nouvelle édition corrigée et augmentée*, 8 vol., Amsterdam.
- Möller (H.) (1974), *Aufklärung in Preussen. Der Verleger, Publizist und Geschichtsschreiber Friedrich Nicolai*, Berlin, Colloquium Verlag.
- Molas Ribalta (P.) (1980), „La chancilleria de Valladolid en el siglo XVIII. Apunte sociológico”, in Colectiv, *Historia social de la administración española. Estudios sobre los siglos XVII y XVIII*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones científicas, pp. 87-116.
- Mosser (F.) (1978), *Les Intendants de finances au XVIIIe siècle. Les Lefèvre d'Ormesson et le „Département des impositions” (1715-1777)*, Geneva, Droz.

- Mousnier (R.) (1974-1980), *Les Institutions de la France sous la monarchie absolue*, 2 vol., Paris, PUF.
- Mozzarelli (C.) (1972), *Per la storia del pubblico impiego nello stato moderno: il caso della Lombardia austriaca*, Milano, Giuffrè.
- (1981), „Il modello del pubblico funzionario nella Lombardia austriaca”, in *L'educazione giuridica*, IV, *Il pubblico funzionario: modelli storici e comparative*, t. II, *L'età moderna*, Perugia, pp. 439-459.
- Necker (J.) (1784), *De l'administration des finances de la France*, 2 vol., Paris.
- Pietro Leopoldo d'Asburgo-Lorena (1969-1974), *Relazioni sul governo della Toscana*, ed. A. Salvestrini, 3 vol., Florența, Olschki.
- Pilbeam (P.M.) (1990), *The Middle Classes in Europe, 1789-1914: France, Germany, Italy and Russia*, Londra, Macmillan.
- Pintner (W.M.) (1980), „The Evolution of Civil Officialdom”, in Rowney (D.K.) și *idem* (ed.), *Russian Officialdom. The Bureaucratization of Russian Society from the 17th Century*, Chapel Hill, The University of North Carolina Press.
- Pugliese (S.) (1924), „Condizione economiche e finanziarie della Lombardia nella prima metà del secolo XVIII”, in *Miscellanea di Storia Italiana*, Torino, Bocca, vol. LII.
- Raeff (M.) (1966), *Origins of the Russian Intelligentsia. The Eighteenth-Century Nobility*, New York, Harcourt, Brace and World.
- Rao (A.M.) (1983), *Il regno di Napoli nel Settecento*, Neapole, Guide.
- Richter (J.) (1787), *Herr Kaspar. Ein Roman wider die Hypochondrie*, Viena.
- Ricuperati (G.) (1990), „Gli strumenti dell'assolutismo sabaudo: segreterie di stato e Consiglio delle finanze nel XVIII secolo”, in *Rivista storica italiana*, vol. CII, pp. 796-863.
- Roberts (M.) (1986), *The Age of Liberty. Sweden 1719-1722*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Rosenberg (H.) (1958), *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy. The Prussian Experience, 1660-1815*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- Roseveare (H.) (1969), *The Treasury. The Evolution of a British Institution*, Londra, The Penguin Press.
- Schieder (T.) (1989), *Federico il Grande*, trad.it., Torino, Einaudi.
- Scott (H.M.) (ed.) (1995), *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, 2 vol., Londra și New York, Longman.
- Sestan (E.) (1955), „Il riformismo settecentesco in Italia, orientamenti politici generali”, in *Rassegna storica toscana*, I, fasc. II-III, pp. 19-37.
- Sonnenfels (J. von) (1819), *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft*, 3 vol., Viena.
- Stone (L.) (1975), „The size and composition of the Oxford student body, 1580-1909”, in *idem* (ed.), *The University and Society*, 2 vol., Princeton, Princeton University Press, Londra, Oxford University Press, vol. I, pp. 3-110.
- Thuillier (G.) (1976), *La Vie quotidienne dans les ministères au XIXe siècle*, Paris, Hachette.
- (1987), *La Bureaucratie en France aux XIXe et XXe siècles*, Paris, Economica.
- Tomás y Valiente (F.) (1982), *Gobierno e instituciones en la España del Antiguo Régimen*, Madrid, Alianza Editorial.
- Torrance (J.) (1978), „Social class and bureaucratic innovation: the commissioners for examining the public accounts, 1780-1787”, in *Past and Present*, 78, pp. 56-81.
- Tortarolo (E.) (1989), *La ragione sulla Sprea. Coscienza storica e cultura politica nell'illuminismo berlinese*, Bologna, Il Mulino.
- Van Klaveren (J.) (1957), „Die historische Erscheinung der Korruption, in ihrem Zusammenhang mit der Staats- und Gesellschaftsstruktur betrachtet”, in *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XLIV, pp. 289-324.

- Vann (J.A.) (1984), *The Making of a State. Württemberg 1593-1793*, Ithaca – Londra, Cornell University Press.
- Verri (P.) (1854), *Scritti vari*, ed. G. Carcano, 2 vol., Florența, Le Monnier.
- (1964), *Del piacere e del dolore ed altri scritti di filosofia ed economia*, ed. R. De Felice, Milano, Feltrinelli.
- Walter (F.) (ed.) (1950), *Die Österreichische Zentralverwaltung*, partea a doua, *Von der Vereinigung der Österreichischen und Böhmisches Kanzlei bis zur Einrichtung der Ministerialverfassung (1749-1848)*, vol. IV, *Die Zeit Josephs II. und Leopolds II. Aktenstücke*, Viena, A. Holzhausens Nachfolger.
- Wangermann (E.) (1969), *From Joseph II to the Jacobin Trials. Government Policy and Public Opinion in the Habsburg Dominions in the Period of the French Revolution*, Oxford, Oxford University Press.
- (1978), *Aufklärung und Staatsbürgerliche Erziehung. Gottfried van Swieten als Reformator des österreichischen Unterrichtswesens, 1781-1791*, Viena, Verlag für Geschichte und Politik.
- Waquet (J.-C.) (1978), *Les Grands-Maitres des eaux et forêts de France de 1689 à la Révolution*, Geneva, Droz.
- (1984), *De la corruption. Morale et pouvoir à Florence aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris, Fayard.
- Weber (M.) (1956), *Wirtschaft und Gesellschaft*, ed. a patra, Tübingen, Mohr.
- Weckbecker (E. von) (1929), „Der Lebenslauf des Rates in der Hof- und Staatskanzlei Johann Georg Obermayer (1733-1801)“, in Weckbecker (W.) (ed.), *Von Maria Theresia zu Franz Joseph. Zwei Lebensbilder aus dem alten Österreich*, Berlin, Verlag für Kulturpolitik.
- Wehler (H.U.) (1987), *Deutsche Gesellschaftsgeschichte, I, Vom Feudalismus des Alten Rechts bis zur Defensiven Modernisierung der Reformära, 1700-1815*, München, Beck.
- Wright (V.) (1985), „Francia“, in *L'amministrazione nella storia moderna*, Milano, Giuffrè, vol. II, pp. 216-242.
- Wunder (B.) (1978), *Privilegierung und Disziplinierung. Die Entstehung des Berufsbeamtentums in Bayern und Württemberg (1780-1825)*, München – Viena, Oldenbourg.
- (1986), *Geschichte der Bürokratie in Deutschland*, Frankfurt-am-Main, Suhrkamp.

Capitolul VIII

PREOTUL

Dominique Julia

„Toate dorințele lui se îndreptau spre fericirea de a fi preot; se străduia fără încetare să dobândească talentele și virtuțile necesare acestui post. «Nu cred să existe pe pământ funcție mai demnă de om – spunea el adesea plin de avînt – decît cea de paroh. A-și îndruma frații, a le ușura chinurile, a-i alina la necaz; a le încuraja virtuțile; a le indica adevărata folosință a bunurilor lor, a le netezi drumul vieții, a ține departe de ei grozăviile mormîntului și a le da blînda nădejde drept însoțitoare atunci cînd vor coborî în el; acestea sînt îndatoririle unui bun paroh.» Așa își concepea slujba domnul de Sernin. Ce fericire pentru un stat ai cărui angajați ar avea o asemenea idee despre îndatoririle lor! Într-adevăr, șefilor de parohie le este încredințată vegherea asupra moravurilor și a tihnei oamenilor. Doar de ei depinde fericirea interioară a familiilor. Legea nu poate decît să le pună frîu celor răi din fire și să mențină ordinea exterioară; dar numai pastorilor le este încredințată ordinea interioară ale cărei detalii scapă întotdeauna legilor [...]. Un bun paroh, într-un cuvînt, este imaginea cel mai puțin imperfectă a unui Dumnezeu de pace și îndurare.”

Pierre de Clorivière, *Le Modèle des pasteurs, ou Précis de la vie de Monsieur de Sernin, curé d'un village dans le diocèse de T****, Paris, 1779.

Desigur, tema bunului paroh nu este nouă în secolul al XVIII-lea. Totuși, de la autorii religioși pînă la filosofi, el cunoaște acum o modă reînnoită, unde accentul este pus mai curînd pe sarcina *socială* ce îi revine decît pe mistica unire cu sacrificiul cristic. Vindecător al sufletelor, Théotime, preotul bun al lui Voltaire, este mai întîi un preceptor de morală preocupat de prosperitatea și de ordinea publice, însărcinat să mențină virtutea și înțelepciunea printre enoriașii săi. Cît despre vicarul savoiaard al lui Jean-Jacques Rousseau, lui îi plac doar dogmele „cu adevărat folositoare”, adresîndu-se inimii enoriașilor săi: pentru el, nu se pune problema de „a pătrunde în abisurile de metafizică fără maluri și fără capăt”, nici de „a-și risipi timpul în dispute despre esența divină, în loc să-l folosească spre a o proslăvi”. Adevărata religie este „plăcută lui Dumnezeu și folositoare oamenilor”. Slujbaş în binefacere, pastor al păcii, parohul cel bun este părintele enoriașilor pe care îi poartă spre fericire, aducîndu-i, prin predicare și sfaturi, la morala sublimă a Evangheliei, curățată de toată zgura superstițiilor cu care a împovărat-o istoria Bisericii. La fel de bine, l-am putea evoca pe vicarul lui Bernardin de Saint-Pierre sau Arcadia auxerrează descrisă de Restif de La Bretonne în *La Vie de mon père* și *Monsieur Nicolas*. Citind asemenea modele filosofice și literare, rămînem cu impresia că activitatea clericală, în întregime întemeiată pe o axiomatică a utilității sociale, ascultă de-acum încolo de logica unei construcții a societății civile și politice¹. Contează nu atît credințele religioase pe care parohii ar trebui să le mențină, cît rezultatul produs de administrarea practicilor în sînul parohiei și hermeneutica predicărilor lor: ca educatori, ei au reușit să *civilizeze* un întreg popor. De altfel, aceeași pildă dorește să ne dea Pierre de Clorivière în povestirea vieții domnului de Sernin: trimis într-o parohie situată într-o pădure, la cel puțin șapte leghe de orice așezare locuită, prevenit totodată cu privire la „caracterul brutal și crud al oamenilor pe care va trebui să-i păstorească” – de vreme ce majoritatea locuitorilor, braconieri, „fără nici un fel de grijă pentru familie, își petreceau zilele și nopțile în pădure” – noul paroh, cu ajutorul substanțial al intendentului provinciei, reușește să-și smulgă enoriașii din sărăcia lucie în care trăiau; armele sînt depuse la prezbiteriu, apoi trimise la brigada de jandarmi din vecinătate, în timp ce unelte, semințe și animale de povară le sînt împărțite: „În decurs de un an, un pămînt îngrozitor prin nerodnicia și oamenii lui sălbatici s-a preschimbat într-un ținut vesel și rodnic, locuit de oameni muncitori și virtuoși”. De altminteri, doctrina domnului de Sernin este simplă: „A-i instrui pe oameni în legătură cu tot ce le este folositor în veac și pentru veșnicie; acesta este, repeta el adesea, singurul mijloc de a-i ține în bună rînduială și de a-i face fericiți”². Oare ficțiunea literară ce îl pune pe parohul de la țară în categoria funcționarilor preocupați de probleme de morală, însărcinați, alături de jandarmeria călare, să mențină liniștea satelor și înțelegerea cuplurilor corespunde vreunei realități istorice?

Constrîngerile sistemului beneficîal

Înainte de a răspunde la întrebare, se cuvine să cercetăm statutul social al preotului în epoca modernă. Evident, istoricul se vede tentat să se întoarcă în timp la decretul Conciliului de la Trento, ce erau marcate de o dublă preocupare: să răspundă în plan dogmatic respingerii de către Luther a sacramentului hirotonisirii și să înlăture abuzurile. Decretul dogmatic din 15 iulie 1563 insistă asupra caracterului sacrificial al sacerdoțiului: instituit de Hristos, sacerdoțiul are ca misiune esențială o dublă putere, de a *sfinți* și de a absolve de păcate (puterea de a predica fiind trecută în mod intenționat sub tăcere, de vreme ce reformatorii doreau tocmai să-l reducă doar la predicare). Transmisă printr-un adevărat *sacrament* (ceea ce contrazice afirmațiile lutheriene potrivit cărora ceremoniile de consacrare sînt pură invenție omenească), hirotonisirea contribuie la a da Bisericii structura *ierarhică*, puterile spirituale venind de sus, transmise de Hristos, și nu de la o delegație a comunităților. În consecință, preotul este *superior* laicului, iar decretul de reformă din 17 septembrie 1562 este o urmare logică a afirmației doctrinale:

Nimic nu-i îndeamnă mai mult pe ceilalți la cucernicie și slujirea lui Dumnezeu decît viața și pilda celor ce se dedică sacerdoțiului. Într-adevăr, cum oamenii îi situează într-un loc superior, în afara lucrurilor din veac, se uită la ei ca într-o oglindă și caută la dînșii exemple de urmat. De aceea este absolut necesar ca oamenii Bisericii chemați la moștenirea Domnului să-și rînduiască viața și întreaga lor conduită astfel încît în veșmintele, felul de a fi, mersul, cuvintele lor și în toate celelalte lucruri să nu transpară decît seriozitatea, cumpătarea și religiozitatea lor. Să evite chiar și greșelile ușoare, ce ar părea însemnate la ei, așa încît faptele lor să trezească respectul tuturor³.

Încredințată episcopilor, înfăptuirea unei asemenea reforme a stării sacerdotale nu a mers, în mod evident, de la sine. Prin urmare, fluxurile intrărilor în rîndurile clerului nu sînt determinate numai de inflexiunile discursului teologic despre vocația sacerdotală, ci în egală măsură, dacă nu mai mult, de condițiile obiective ce definesc accesul la posturile ecleziastice: tipologie și ierarhie economică a veniturilor, proceduri de transmitere a lor, evoluție demografică a însuși grupului clerical. Din acest punct de vedere, extrema complexitate a sistemului beneficîal – asupra căruia acțiunea pastorilor nu poate fi decît limitată – a contribuit foarte mult la întîrzierea implantării Reformei catolice, la reducerea și diversificarea impactului ei, nu numai de la stat la stat, ci și de la diocază la diocază. Structurile beneficiale moștenite de la sfîrșitul Evului Mediu au continuat să existe, ba chiar s-au amplificat de-a lungul întregii perioade moderne. Menținerea multiplicității de fundații parohiale, de funcții ecleziastice (canonic, capelan) cu veniturile aferente, de comunități clericale a avut cel puțin o dublă consecință. Mai întîi, nu a favorizat formarea unui cler pur sacerdotal, de vreme ce nu numai clericul are sufelete în grijă și orice posesor de beneficii ecleziastice își poate găsi cu ușurință un substitut pentru a îndeplini sarcinile pentru care este plătit. Apoi, prin jocul patronajelor, fie ele ecleziastice sau laice, el întărește mai ales dominația strategiilor locale și familiale asupra carierelor clericale, nelăsînd decît puțin loc unei reale puteri de control a episcopului.

În aceste condiții, curbele de hirotonisire trebuie analizate nu atât în termeni de „vocație sacerdotală”, cât în funcție de numărul și caracteristicile specifice ale posturilor vacante: tendința de a le ocupa va fi cu atât mai mare, cu cât sînt considerate posesiuni cvasi-patrimoniale. Așadar, înainte de a interpreta creșterile și descreșterile, se cuvine să examinăm cu minuțiozitate structura pieței beneficiilor fiecărei dioceze, ca și ierarhia veniturilor⁴. De exemplu, nu-i totuna că, în Bretagne, s-a menținut o societate clericală de capelani, al cărei apanaj nu este numai decît bogăția, ci prezintă totuși legături strînse cu nobilimea locală⁵. În același fel, foarte multe societăți de preoți – *méparts, consorces, familiarités*, comunități de preoți *filleuls* („fini”) – continuă să subziste în Burgundia, Franche-Comté, Auvergne, menținînd la fața locului o prezență pletorică de preoți născuți în parohia unde sînt ele situate (este condiția *sine qua non* pusă accesului lor) și însărcinați să servească scopurilor fundației. Totuși, în Franța, de-a lungul secolului al XVIII-lea, această structură originală cunoaște un declin foarte clar atît prin eroziunea seculară a veniturilor administrate ca fond comun, cît și prin autoritatea pe care episcopii reușesc progresiv să și-o impună. Astfel, în 1726, cu sprijinul puternic al Parlamentului din Paris, Massillon, episcop de Clermont, obligă pe orice viitor preot „fin” să ocupe vreme de cel puțin trei ani funcția de vicar în diocleză înainte de a putea fi primit în comunitatea parohiei de origine, iar comunităților înseși le impune să recunoască autoritatea deplină și neștirbită a parohului (nu neapărat ales din interiorul lor) care trebuie să le conducă toate adunările: se pune problema de a pune capăt scandalului public reprezentat de vrajba stîrnită de preoții „trîndavi”. Principala lor îndeletnicire este aceea de a încălca drepturile fundamentale ale parohilor și doar în acest scop își cheltuiesc întreaga energie; ei se consideră „stăpîni bisericilor, cărora în realitate nu le sînt decît slujitori subordonați și subsidiați”⁶. Dar dacă în multe locuri forma respectivă apare ca un arhaism – în diocleză de Clermont, din 145 de comunități de preoți „*filleuls*” numărați în 1729, mai mult de jumătate (78) nu mai sînt reprezentate decît de paroh singur sau de paroh și numai unul sau doi fini –, ea constituie, dimpotrivă, una dintre armaturile cele mai puternice ale structurilor ecleziastice din Mezzogiorno italian. În această parte a Peninsulei, în special pe fațada adriatică a Apeninilor meridionali (Molise, Basilicate, Capitanata, ținuturile Bari și Otrante) unde ele pot reprezenta între jumătate și două treimi dintre parohii, așa-numitele *chiese ricettizie* manifestă dominația sistemelor familiale asupra organizării ecleziastice locale⁷. Într-adevăr, considerate de juriștii regatului de Neapole ca ținînd de patrimoniul laic, *le chiese ricettizie* sînt asociații private de preoți proveniți din parohie care își aleg un rector paroh din rîndurile lor (episcopul mulțumindu-se să verifice capacitatea candidatului de a ocupa postul), exploatează un fond comun de bunuri adesea însemnate, fiecare dintre ei administrînd cu rîndul pe o perioadă determinată o parte din ele. Nereprezentînd în total decît ceva mai puțin de o treime din parohiile regatului de Neapole (29%), *le chiese ricettizie* adună, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, 55% din venitul net anual al ansamblului parohilor, iar o bună aproximare ne îndreptățește să credem că, în secolul al XVIII-lea, ele se ridicau la 70-75%. Prin autonomia și bogăția lor, ele constituiau o sfidare permanentă la activitatea pastorală a episcopilor. După cum notează în 1771 în relatarea sa *ad limina* Domenico Rossi, episcop de Potenza – diocleză unde *le chiese ricettizie* constituie 93,4% din totalul parohiilor:

Episcopului nu-i rămâne nici o posibilitate de a acorda titluri în mod liber, astfel încât să-și poată răsplăti preoții merituși; de aceea, abia deveniți preoți și neavînd la ce să se aștepte din partea prelatului lor, clericii nu mai studiază și se dedau trîndăviei și viciilor. Al doilea neajuns este acela că, ținînd mai mult la sîngele și carnea lor [adică la rude] decît la merite, canonicii îi preferă adesea pe cei mai puțin demni⁸.

Am găsi fără dificultate trăsături întru totul similare în toată partea Spaniei centrată pe Pirinei, din ținuturile Coroanei de Aragon în Galicia, trecînd prin Vechea Castilie și León: aici, rolul jucat de patronajul comunităților de locuitori, caracterul patrimonial al beneficiilor rezervate locuitorilor din parohie sau din regiune, multiplicarea capelelor fondate de o anumită familie și conduse numai de membri ai acesteia, densitatea rețelei de parohii „capitulare” al căror sediu *insolidum* aparține grupului de posesori ai beneficiilor eclesiastice (ei celebrează slujba corului și primesc deseori cea mai mare parte din venituri dintr-un fond comun și în funcție de prezență) – toate aceste elemente specifice au contribuit la a limita considerabil puterea episcopală de intervenție și la a menține un flux continuu de *clerici* care nu aspiră numaidecît la preoție⁹. Pentru a nu lua decît un exemplu, în dioceza de la Santiago de Compostella, hirotonisirile în rangurile inferioare rămîn, pe parcursul întregului secol al XVIII-lea, de două ori mai mari decît hirotonisirile pentru preoție¹⁰. Aici s-a menținut o concepție deschisă asupra statutului clerical care, între condiția laică și starea de preoție, lasă loc unor diverse grade de clericalizare: Biserica se definește mai întîi prin înrădăcinarea într-un loc, locuitorii apreciînd că în schimbul patrimoniului eclesiastic constituit de părinții lor și al dărilor percepute anual din care provin beneficiile eclesiastice, serviciile spirituale corespunzătoare trebuie să fie asigurate de clerici strîns legați de rețelele locale de înrudire și de sociabilitate.

Cele cîteva exemple arată în ce măsură figura preotului în secolul al XVIII-lea se inserează în contexte sociale, economice și culturale diferite și în ce măsură ar fi amăgitoare limitarea la un model unic. Ea trebuie reintegrată de fiecare dată în ansamblul societății locale sau regionale, eclesiastice și laice, analizînd cu precizie ce urmări au ierarhia veniturilor beneficale, tipurile de patronaj dominante, procedurile canonice de acces utilizate¹¹. Este clar că facilitățile oferite în Franța de dreptul de a face apel la Roma sau la vice-legatul din Avignon pentru a obține un beneficiu rîvnit („prevenție”, o dată cu moartea titularului, pentru a obține cel dintîi o prioritate în registrele Cancelariei pontificale, „renunțare *in favorem*”) permit să se scurtcircuiteze drepturile atribuitoare obișnuite de beneficii și sînt tot atîtea elemente care ușurează menținerea, în interiorul aceluiași neam, a unui beneficiu considerat ca făcînd parte din patrimoniul familial printr-o transmitere de la unchi la nepot, de la frate la frate sau de la un văr la altul. În Spania, sistemul „rezervărilor” apostolice, ce atribuie Sfîntului Scaun puterea de a acorda un număr foarte mare de beneficii vreme de opt luni pe an, face să ajungă la nunțiu, deținător al puterilor depline de legat pontifical cu autoritate spirituală, o mulțime de cereri analoage din partea unor clerici prea puțin preocupați să se supună regulilor reformatoare pe care prelații obișnuți din acele locuri doresc să le impună. În același fel, s-ar cuveni să cercetăm adevărata extindere a procedurii de concurs pentru parohi, existentă tocmai în lunile rezervate la Sfîntul Scaun în țările dependente de el sau în cele ale Concordatului germanic: de exemplu, pentru vechea dioceză de Toul, s-a putut calcula că, între 1750 și 1789, concursul a avut loc doar în 30%

dintre parohiile supuse acestei proceduri, în vreme ce papa dispune de șase luni în Trois-Évêchés* și de opt luni în Lorena: ceea ce înseamnă că posesorii de beneficii au știut să utilizeze resursele renunțării *in favorem* pentru a ocoli alegerile făcute de episcop¹². Durand de Maillane, bun specialist în drept canonic, apreciază chiar că „demisiile pure și simple” înaintate de posesori celui ce conferă demnitățile sau episcopului nu sînt „de cele mai multe ori decît moduri de renunțare secretă *in favorem* prin complezența celor ce îi urmează, deși într-o manieră liberă și lipsită de simonie, trădînd preferința celui revocat pentru o anumită persoană, recomandată de el”¹³. Menționarea regulilor de funcționare a sistemului beneficinal nu urmărește atît să nege impactul Reformei catolice, cît să sublinieze limitele și constrîngerile în care ea se înscrie. Densitatea clericală ridicată sau scăzută dintr-o regiune nu înseamnă *a priori* că aceasta este mai mult sau mai puțin „creștină” decît vecina ei – de altfel, cu ce măsură i-ar putea fi evaluată vitalitatea? –, ci atestă doar că structuri de lungă durată, dispărute în alte părți, au persistat mai multă vreme¹⁴.

Formarea preoților: instituția seminariilor

Una dintre sarcinile majore desemnate de canoanele tridentine fusese aceea de a asigura o educație mai bună a preoților prin instituția seminariilor specifice. Într-adevăr, a douăzeci și treia sesiune din canonul 18 prevăzuse că fiecare catedrală, „în funcție de resursele și întinderea diocesei sale”, ar trebui să „hrănească, să crească în spiritul religiei și să educe în disciplinele ecleziastice” un anumit număr de copii din oraș și din diocază adunați într-un colegiu situat la sediul episcopal. În vîrstă de cel puțin doisprezece ani, știind deja „să scrie și să citească destul de bine”, aleși în principal dintre copiii de oameni săraci – cei bogați nu sînt excluși, dar vor fi hrăniți pe propria cheltuială –, seminaștii trebuiau să manifeste un caracter și o voință îndreptățind speranța că vor fi gata să se angajeze pentru tot restul vieții în funcții ecleziastice. Internat unde copiii, tunși la intrare, poartă întotdeauna veșmînt clerical, seminarul este în același timp conceput de Conciliu ca un colegiu unde elevii, repartizați în clase „în funcție de numărul, vîrsta și progresul lor în disciplina ecleziastică”, învață „gramatica, apoi cîntul, computul bisericesc și filosofia” și se consacră „studierii Sfintei Scripturi, a cărților bisericești, a omiliilor sfinților și modului de a administra sacramentele”, instruindu-se cu privire la riturile și regulile ceremoniilor Bisericii. Inspirat direct din modelul medieval al colegiului universitar de bursieri care este pus în slujba disciplinei ecleziastice, seminarul, în totalitate supus jurisdicției episcopului, trebuia să fie finanțat dintr-o contribuție reprezentînd o parte din veniturile tuturor beneficiilor din diocază, „fie ele regulate, prevăzute cu un drept de patronaj sau scutite” și din toate celelalte venituri ecleziastice. Dacă o crede de cuviință, episcopul locului poate cere sprijinul autorităților laice „pentru a constrînge la plata sus-amintitei părți și porțiuni de contribuție”¹⁵. Dar de la dorință la realitate și de la definirea unui model instituțional la aplicarea lui este cale lungă. Ce trebuie să

* Trois-Évêchés – nume dat celor trei orașe: Metz, Toul și Verdun, independente de ducatul de Lorena (n.t.).

înțelegem prin seminar în secolul al XVIII-lea? Răspunsul variază foarte mult în funcție de statele catolice și diocese; vom încerca doar să schițăm câteva trăsături principale ale formei școlare ce asigură „instituția” preotului.

Mai multe rațiuni majore explică relativul eșec înregistrat de modelul seminarului tridentin. Prima este de ordin financiar: imposibilitatea de a încasa o taxă generală asupra beneficiilor – mai ales într-o perioadă de criză a rentei funciare – sau rezistențele opuse oricărei uniri a prioratelor sau abațiilor au împiedicat constituirea unei baze financiare solide a instituțiilor, cu excepția cazurilor, rare, în care înșiși prelații le-au consacrat o parte importantă din averea lor. O remarcabilă unanimitate au întrunit consiliile catedrale în refuzul lor de a contribui la înființarea de seminarii, sub pretextul că deja întrețineau corul de copii, iar când, întâmplător, episcopul lor a reușit să-și impună voința, canonicii catedralei nu au avut astîmpăr pînă când nu i-au obligat pe seminariști să asiste la toate slujbele corului: așa s-a întîmplat la Cadix, Cordoba, Grenada, Malaga sau Murcia. În al doilea rînd, nu toți episcopii erau pe deplin convinși de utilitatea seminariilor tridentine: modelul precumpănitor al colegiului universitar de bursieri are întîietate în preferințele lor, ei apreciind că educația clerului lor este bine acoperită pe această cale: ne explicăm mai bine de ce sedii atît de importante ca Salamanca, Sevilla, Toledo sau Santiago de Compostella nu au avut seminarii înainte de sfîrșitul secolului al XVIII-lea, chiar înainte de secolul al XIX-lea¹⁶. Semnificativă în această privință este decizia luată de Conciliul provinciei ecleziastice de Cambrai, reunit la Mons în 1586, de a deschide pe lîngă universitatea din Douai un seminar „provincial” unde vor fi primiți, numai pentru studiile lor de teologie, douăzeci de bursieri veniți din arhi-episcopie și doisprezece din fiecare episcopie aflată în subordine, finanțarea fiind aici asigurată, după dorința părinților de la Conciliu, printr-o taxare a fiecărui beneficiu. În sfîrșit, extinderea rețelei de colegii a Companiei lui Isus – aceasta, începînd de la a doua Congregație generală din 1565, a refuzat, fără excepție, în mod intenționat să suporte cheltuielile pentru seminariile propuse de episcopi – a contrabalansat în mare măsură eforturile prelaților care, mai mult sau mai puțin, recunosc succesul formulei. Așadar, date fiind resursele lor extrem de limitate, seminariile „tridentine” nu au putut primi decît o parte infimă din viitorul cler diocezan, bursele oferite fiind foarte puține la număr.

Pe parcursul secolului al XVII-lea, mai multe schimbări majore au intervenit pentru a modifica în chip semnificativ fizionomia instituțională a seminariilor. Mai întîi, în special în Franța, s-au dezvoltat o mulțime de congregații laice pentru a restaura eminenta demnitate a stării de preoție degradată de bețiile și dezmățul beneficiarilor ei: la îndemnul întemeietorilor lor – cardinalul de Bérulle pentru Congregația Oratoriului sau Jean-Jacques Olier pentru Compania lui Saint-Sulpice, de exemplu –, ele au dezvoltat o spiritualitate sacerdotală ce insistă asupra unirii mistice a preotului cu jertfa lui Hristos, „ostie și victimă a lui Dumnezeu”, pe care îl face prezent în Euharistie. Subliniind sfințenia stării sacerdotale ce impune desăvîrșirea și necesara ruptură de lume, astfel de congregații își fixează ca misiune ajutorarea episcopilor în toate funcțiile ecleziastice pe care aceștia vor binevoi să le încredințeze lor (misiuni, predicări etc.), dar mai ales de a „înființa” preoți, după cum spune proiectul de întemeiere al Oratoriului francez „întro folosirea științei care nu se învață la școli sau din cărți, întro practicarea virtuților propriu-zis ecleziastice și îndeplinirea prudentă, inteligentă și efecă a

funcțiilor ecleziastice în care fiecare nu are drept călăuză sau stăpîn decît propria-i aptitudine și experiență¹⁷. În același timp, ele s-au constituit în mod voluntar în marginea sistemului benefic, de vreme ce atît membrii Ordinului sfîntului Ambrozie, întemeiat pe vremea lui Carol Borromeo, episcop de Milano, cît și oratorienii făgăduiesc să nu caute vreodată beneficiile, „nici direct, nici indirect”, chiar dacă pot să le accepte și „astfel să le primească fără păcat din partea corpului, fără confuzie din partea lumii”¹⁸. În același fel, hotărîrea luată de Vincent de Paul de a le impune lazariștilor legăminte simple, cum ar fi cel de sărăcie, se explică prin voința de a reține într-un mod de viață apostolic energiile misionare; într-adevăr, experiența i-a dovedit că ispita de a accepta un beneficiu după cîțiva ani petrecuți în congregație era mare printre tovarășii săi: opțiunea lui este în cele din urmă ratificată de bula *Ex Commissa Nobis* în 1655. În secolele XVII-XVIII, au apărut și s-au dezvoltat o serie de congregații sacerdotale: ele și-au fixat în mod explicit ca misiune o mai bună formare a preoților. Vom remarca originalitatea cazului francez, în comparație cu congregațiile spaniole (ne putem gîndi la *Pios Operarios* spanioli întemeiați de Francisco Ferrer în regatul aragonez în anii 1720¹⁹) sau italiene (cum ar fi călugăriile sfîntului Ambrozie sau una dintre ramurile lor, oblații misionari din Rho, apăruiți în 1721²⁰), ce rămîn de cele mai multe ori diocezane: sînt înzestrate cu o structură puternică, centralizată sub direcția unui superior general; supuse episcopilor ce le solicită în ceea ce privește exercitarea și ocuparea funcțiilor ecleziastice, ele nu depind întru totul de acesta pentru tot ce ține de conducere și regulament, de unde posibilitatea unei uniformizări a practicilor, accentuată și de circulația oamenilor între casele aceleiași familii spirituale.

Din această perspectivă, eforturile congregațiilor ajung, după multe tatonări, la o formulă de educație sacerdotală ce țintește să primească, într-un timp determinat înaintea fiecărei hirotonisiri, candidații la intrarea în ordinele religioase, cu scopul de a-i pregăti pentru necesara interiorizare a stării lor prin efectuarea unei întregi serii de exerciții: metoda și repetarea rugăciunilor, „examene” de conștiință individuale și colective, conferințe spirituale, lecturi, confesiuni. Accentul este pus, înainte de orice, pe respectarea regulamentelor, menită să determine adeviunea intimă la Hristos-preot, printr-o riguroasă folosire a timpului ce îl marchează de dimineață pînă seara pe fiecare seminarist. Pe măsură ce aplică în discursuri reforma pastorală, episcopii văd în șederea prelungită la seminar una dintre pîrghiile esențiale pentru a le permite membrilor clerului să cunoască regularitatea vieții atît de necesară în exercitarea funcției lor. Așadar, ei trec progresiv de la ideea de simplă „retragere” pentru candidații la hirotonisire înainte de desfășurarea acesteia la cea de trecere obligatorie prin seminar într-un interval de timp variabil, dar ce tinde concomitent să se prelungească și să fie din ce în ce mai puțin întrerupt de șederi printre mireni. Totuși, formulele adoptate, în funcție de resursele în mijloace și oameni, rămîn încă extrem de diferite.

Să ne oprim pentru moment doar la cazul francez, desigur, unul dintre cele mai unificate din Europa, ca urmare a centralizării congregațiilor deja evocate. La începutul secolului al XVIII-lea, putem deja repera mai multe tipuri de seminarii fără prea multe trăsături comune. Un prim caz reprezentativ este seminarul de simplă pregătire pentru funcțiile clericale: cel ce urmează a fi hirotonisit ajunge aici după ce și-a efectuat în altă parte (în general, într-un colegiu sau o universitate) studiile de teologie și rămîne o perioadă

stabilită de către episcop înaintea fiecărei sfințiri, pentru a se pătrunde de spiritul și virtuțile potrivite stării de preoție și pentru a învăța funcțiile viitoare: liturghie, predicare, administrare a sacramentelor, catehism. După cum scrie în 1770 arhiepiscopul d'Auch, Jean-François de Montillet, în îndrumarea pastorală ce însoțește culegerea statutelor sinodale ale diocesei, în acest tip de instituție nu chestiunile teologice vor fi studiate:

Nu-i vremea lor. Trebuie să fi învățat asemenea lucruri înainte de a veni aici, unde te vei ocupa de Scriptură, de sfintele rînduiri ale Bisericii în administrarea sacramentelor, mai ales cel de penitență, de ceremonii, prescripții, ritual, constituiri ale diocesei; mai presus de orice, vei studia marea știință a sfinților, datorită căreia și sînt ei astfel, adică eminenta știință ce te învață să vorbești despre Dumnezeu, să te rogi și să meditezi; vei mai învăța apoi cum să-ți formezi moravurile, părerile, limbajul, din interiorul și din exteriorul unui preot demn în toate diferitele situații în care îl poate pune divina Providență²¹.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, seminariile de la Cambrai, Le Mans sau Saint-Malo corespund într-un totu acestui tip. În arhiepiscopia de Cambrai, unde aspiranții la ordinele reunite la castelul de Beuvrages în apropiere de Valenciennes petrec un timp cuprins între șapte luni și jumătate și un an, 83,5% dintre seminaristi au între douăzeci și doi și douăzeci și șase de ani la intrare: au în urma lor trei (32,7%) sau patru (49,3%) ani de studii teologice făcute fie la universitatea din Douai (62,2%), fie la cea din Louvain, din apropiere (22,8%), fie pe lângă iezuiții din Mons (9%)²². Viitorii preoți din diocesa de Le Mans, cărora episcopul le impune trei ani de studii de teologie, se împart egal între colegiile diocesane (Le Mans, mai ales, și Domfront) și instituțiile extradiocesane (seminar de filosofie de pe lângă universitatea din Angers, colegii sau comunități clericale din capitală): dar șederea la seminarul din orașul episcopal s-a efectuat adesea între ciclul de filosofie și cel de teologie²³. În diocesa de Saint-Malo, pînă la expulzarea iezuiților din regatul Franței (1762), majoritatea diaconilor care, după șederea la seminarul diocesan din Saint-Méen ținut de lazariști, se prezintă la examenul de preoție și-a făcut studiile de teologie fie în colegiul laic din Dinan, fie mai curînd în colegiile iezuite din jurul diocesei (în principal Rennes, dar și Vannes)²⁴. Asistăm aici la o repartiție a rolurilor între seminariile-internat asigurînd o pregătire spirituală pentru viața clericală și colegiile de externi promovînd un învățămînt intelectual.

Regăsim aceeași dihotomie într-un al doilea tip de seminar: internatul unde tinerii stau în timp studiiilor lor de filosofie sau teologie, acestea derulîndu-se în exterior, fie în colegiu, fie la universitatea din același oraș. Formula s-a dezvoltat în special la sfîrșitul secolului al XVII-lea în mai multe moduri. Uneori, seminarul este lipit de vechiul colegiu deja deținut de o congregație: este cazul, de pildă, al seminariilor preluate de Compania lui Isus, toate deschise după ce, în 1682, a douăsprezecea congregație generală, la stăruințele mai multor episcopi și ale părintelui La Chaize, confesor al regelui, a acceptat să lase în seama conducătorului iezuiților grija de a fixa condițiile de acceptare ale acestor instituții: motivul îl constituie dorința de a pune stavilă înaintării, considerate nefastă, a jansenismului în interiorul clerului francez. Alteori, seminarul este întemeiat chiar atunci cînd colegiul din oraș este trecut în subordinea unei congregații, care conduce ambele instituții. În sfîrșit, mai poate exista o totală independență între profesorii de filosofie și de teologie ținînd cursurile publice și conducătorii de seminarii: este cazul în special pentru orașele universitare, cu deosebire al celui mai

important dintre ele pentru învățămîntul teologic, Paris. Seminariștii merg de două ori pe zi la cursurile de teologie ținute fie la Sorbona, fie la colegiul de Navarre, înainte de a se întoarce fiecare la comunitatea sa, ținută de congregații sacerdotale (sulpicieni, lazariști, oratorieni, preoți din comunitatea Saint-Nicolas-du-Chardonnet).

Este clar totuși că forma școlară tinde din ce în ce mai mult să investească pe parcursul secolului al XVIII-lea instituția seminarului, dintr-un dublu motiv: pe de o parte, în diocese unde rețeaua colegiilor este mai puțin bogată, seminariile episcopale sînt puse în situația de a asigura un învățămînt filosofic și teologic inexistent altundeva; pe de altă parte, din cauza violenței manifestate în conflictele teologice provocate de criza jansenistă, numeroși episcopi doresc să readucă sub tutela lor directă diversele tipuri de învățămînt promovate în orașul lor de reședință de către congregațiile considerate suspecte de heterodoxie: de exemplu, la Angers sau la Nantes, unde colegiile sînt ținute de Oratoriu. În sfîrșit, expulzarea iezuiților (1762) a putut accelera evoluția spre o formă școlară „totală”, de vreme ce destul de frecvent catedrele de teologie existente în vechile colegii ale Companiei sînt suprimate, iar învățămîntul este atunci transferat la seminarul episcopal: este cazul pentru Aix-en-Provence, Cahors, Carcassonne, Le Puy, Pau sau Toulouse, pentru a ne limita doar la cîteva exemple. Mai mult, între secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, exigențele propriu-zis școlare prezentate candidaților la sacerdoțiu au crescut. Încă din 1688, adunarea generală a congregației Misiunii, referindu-se la seminarii, declara că „în ceea ce privește alegerea autorilor studiați, trebuie să se aibă în vedere nivelul seminariștilor, durata șederii lor la seminar, posibilitatea de a-și procura cărțile, voința episcopului și multe alte circumstanțe de același gen; totuși, în unele dintre seminariile noastre, ar putea fi predați autori ceva mai dificili decît de obicei”²⁵. La această dată, este totuna cu a recunoaște că învățămîntul teologic din seminariile lazariște nu este unul dintre cele mai dezvoltate și că partea principală a formării este orientată spre o deprindere cu exercițiile spirituale și practicarea funcțiilor ecleziastice. În secolul al XVIII-lea, examenele dinaintea hirotonisirii par să fi fost din ce în ce mai serioase. La Limoges, toți seminariștii trec prin trei probe pe parcursul anului de dinaintea datei fixate pentru hirotonisire (Crăciun, Postul Paștelui, Rusalii): examenul este dirijat de doi sau trei directori ai seminarului în prezența marilor vicari ai episcopului și are în vedere „tratatele de scolastică și de morală pe care ei le-au consultat și funcția religioasă pentru care candidează”, astfel încît, uneori, candidații „au de răspuns din șase-șapte tratate”. Superiorul are grijă să poruncească seminariștilor rău văzuți să nu se prezinte: îndrumătorul lor spiritual „îi ia cu binîșorul, fără să răzbată nimic în afară și fără scandal”²⁶. La sfîrșitul secolului, unii *ordo* diocezani indică programele chestiunilor de dogmă și morală din care vor fi întrebați în fiecare an candidații. Dar, dincolo de asemenea denumiri generale, ar trebui să putem stabili cu precizie o scară a motivațiilor ce stau la baza acceptării sau respingerii aspiranților de către examinatori (ca și pentru examenul de admitere la seminar, de altminteri). Pentru dioceza din Saint-Malo, de unde au rămas încă registre de la examene, majoritatea refuzurilor par a se datora unor cunoștințe insuficiente: întrebare despre Geneză, un subdiacon de douăzeci și șapte de ani, pentru a explica răspunsurile incomplete, dă vina pe memoria slabă, precizînd că „nici după șase ani de învățat n-ar putea reține mai multe”; examinatorii diocezani îi răspund scurt că „ar rămîne mai mult de doisprezece ani subdiacon, dacă nu s-ar

strădui mai mult"; invers, un altul este admis, în ciuda insuficienței răspunsurilor, cu mențiunea că „dacă stă la țară, fără a merge la vreun colegiu unde să-și îmbunătățească nivelul, va fi pentru totdeauna diacon”²⁷. În rest, refuzurile celor mai numeroși au loc înainte de tonsură sau de intrarea în ordinele inferioare, examinatorii preferind să nu-l lase pe cleric să „pătrundă în ordine”, cu scopul de a evita admiterile făcute, potrivit expresiei evanghelice, „*ad duritiam cordis*”.

Dar poate că în mutarea seminariilor – în sensul de internate primind copiii ajunși la vârsta de gimnaziu, adică începând cu doisprezece ani – relevanța formei școlare este cea mai evidentă. În secolul al XVII-lea, păreriile despre oportunitatea de a cultiva din copilărie vocația sacerdotală rămân încă foarte împărțite. Părintele Charles Faure, superior general al clericilor regulari din Saint-Geneviève, vede în ea mijlocul de a rezista dorinței aprige a părinților, care de obicei își duc la marile seminarii „progeniturile cele mai grele de cap și cu trupul cel mai șubred din familie”; dimpotrivă, când vor trimite „copii prea mici ca să poată ști deja cât sînt de inteligenți”, va fi posibil „cu timpul să fie aleși din mulțime cei mai înzestrați, cei mai capabili să meargă la marile seminarii”²⁸. În schimb, Vincent de Paul a scris, fără îndoială, cea mai viguroasă critică împotriva ordonanței Conciliului de la Trento, pe care o respectă totuși „ca fiind inspirată de Sfîntul Duh”:

Experiența ne arată totuși că, avînd în vedere cum este pusă problema vârstei seminariștilor, rezultatele nu sînt pozitive nici în Italia, nici în Franța, unii retrăgîndu-se înainte de vreme, alții neavînd înclinații pentru starea ecleziastică, ceilalți retrăgîndu-se la mănăstire, iar alții fugind de locurile de care sînt obligatoriu legați prin educație și preferînd să-și încerce norocul în altă parte. În regat există patru dioceze, la Bordeaux, Reims, Rouen și cea amintită mai înainte, de la Angers. Nici una dintre ele nu trage nici un folos; și teamă mi-e că, în afară de Milano și Roma, lucrurile stau la fel în Italia²⁹.

Așadar, congregațiile propriu-zis sacerdotale au manifestat o oarecare reticență în a prelua micile seminarii: „Nu-i nici vocația, nici interesul nostru”, explică de exemplu, în 1692, domnul Tronson, cu privire la dorința exprimată de episcopul de Autun ca un mic seminar să fie ținut de Compania de Saint-Sulpice³⁰. De fapt, vocațiile sacerdotale în secolul al XVII-lea au fost cultivate mai mult în interiorul „congregațiilor” mariale și al altor asociații pioase ce îi adună periodic pe elevii cei mai cucernici din colegiile orașenești pentru exerciții spirituale repetate. Și se cuvine să notăm că multe dintre „micile” seminarii din epocă sînt mai degrabă internate-colegii de elită unde clasele diriguitoare își trimit copiii cărora le doresc o carieră ecleziastică prestigioasă: așa stau lucrurile la Pontlevoy, Sorèze, Juilly la început sau Saint-Vincent de Senlis. Dar tocmai ca urmare a sociologiei publicului primit, vocația „lumească” a instituțiilor tinde cu repeziciune să aibă cîștig de cauză asupra orientării clericale inițiale, iar lecțiile de plăcere asupra exercițiilor spirituale. De altfel, evoluția este similară în Italia septentrională și centrală în seminariile-colegii întemeiate de episcopi în secolul al XVIII-lea: primind pensionari plătitori, din rîndurile nobilimii sau ale burgheziei, ei au tendința de a-și alinia învățămîntul la cel din *seminaria nobilium*, ca la Pistoia, Reggio Emilia sau Sienna³¹. Totuși, din anii '80 ai secolului al XVII-lea, în Franța apare un alt model de „mic” seminar, de succes în viitor: cel al „săracilor” clerici, întreținuți prin milostenia episcopilor și a nobililor solicitanți. Plecat din Paris, unde un diacon gascon, François de Chanciergues, întemeiasă vreo douăsprezece comunități de școlari pe lîngă

colegii, mișcarea s-a răspândit foarte repede în provincie. Prin gratuitatea studiilor – ceea ce nu este cazul marilor seminarii cu plată – se înțelege încurajarea vocațiilor provenite din pături sociale mai modeste pentru a ocupa posturile cele mai dure: vicariate sau parohii de țară, catedre de predare, toate posturi de care tinerii din păturile urbane avute nu par interesați. Prin urmare, micul seminar constituie un mijloc de a asigura mediului rural preoți „rînduiți”: în schimbul bursei (numită uneori *titulum seminarii*), clericii săraci își iau angajamentul de a accepta orice post li se repartizează. Atunci, instituția are misiunea de a testa cît mai repede cu putință vocația seminaristilor proveniți din mediile meșteșugărești ori țărănești cercetîndu-le „talentele, înclinațiile, motivele ce-i determină să îmbrace haina preoțească, [...] împiedicîndu-i să intre în rîndurile clerului împotriva voinței lui Dumnezeu cînd nu sînt potriviți pentru așa ceva [...], rupîndu-i de ținutul și de părinții lor, de dorința de bogății și de plăcerile lumești”; căci, după cum scrie Henry Arnould, episcop de Angers, în regulamentul promulgat în 1686 pentru o „societate de școlari săraci înființată în orașul Angers cu scopul de a-i forma în spiritul ecleziastic în conformitate cu Conciliul de la Trento și după modelul marelui sfînt Carol”, unul dintre marile defecte ale vocațiilor provenite din păturile sărace ale populației este acela că

bieții oameni nu se iau decît după ce vor părinții lor, de care sînt extrem de legați, întrucît depind de ei din punct de vedere material; de aceea le urmează orbește sfaturile și îndemnurile de a intra în sfintele ordine, doar din motive jîsnice și interesate; pentru ei, preoția este ca o profesiune mecanică, destinată să le asigure traiul și să-i înalțe în rang³².

De acum încolo nu ne vom mira că unul dintre criteriile cele mai frecvente pentru admiterea în micile seminarii de clerici săraci este concursul bazat pe rezultatele școlare: reparați de parohii de țară în școlile „prezbiteriale” ținute pe lîngă biserică, cele mai strălucite inteligențe locale sînt îndreptate apoi spre micul seminar diocesan, care le primește după o strictă evaluare a aptitudinilor lor. La prețul pensiunii deja foarte scăzut în comparație cu pensiunile colegiilor – adesea este calculat în funcție de posibilitățile financiare ale fiecărei familii –, se adaugă de multe ori un sistem de scutiri progresive în funcție de prestația școlară a seminaristului: meritocrația s-a insinuat astfel chiar în interiorul formației sacerdotale. După expulzarea iezuiților, formula micului seminar-colegiu este privită cu atît mai multă simpatie de prelații francezi, cu cît explică scăderea numărului de elevi cu chemare pentru preoție – reală și destul de generală începînd cu jumătatea secolului al XVIII-lea – printr-o slăbire a încadrării religioase a colegiilor: asigurînd un învățămînt umanist, internatul este atunci conceput ca un mijloc foarte potrivit de a-i feri pe viitorii slujitori ai Bisericii de valul din ce în ce mai serios de atacuri filosofice. Acum prinde rădăcini un sistem care avea să cunoască înflorirea în veacul următor.

Situația sintetizată pentru Franța este oare valabilă pentru celelalte state europene? În cazul Peninsulei Italice, firește că nu am putea trece cu vederea impactul modelului precoce pus în practică de Carol Borromeo la Milano, punct de referință obligatoriu pentru orice pension de seminar. Începută cu o săptămîină de exerciții spirituale, ritmată zilnic de exercițiile de cucernicie desfășurate fie în capela seminarului, fie în catedrala metropolitană,

viața seminariștilor milanezi, care își continuă în interiorul instituției arhiepiscopale studiile de la elementele de bază ale gramaticii până la materiile propriu-zis eclesiastice, este supusă unei stricte supravegheri din partea directorilor; aceștia dau regulat seamă în fața rectorului de comportamentul celor ce le-au fost încredințați: prin intermediul unui sistem disciplinar ce nu lasă loc nici unei inițiative individuale și tinde să evite orice contact inutil cu exteriorul, este urmărită însuflarea unui ideal de separare de lume de care preotul va fi influențat de-a lungul întregii cariere. În același timp, minuțiozitatea dispozițiilor prescrise pentru examenele prevăzute înaintea fiecărei hirotonisiri are drept scop nu numai să verifice pregătirea candidaților, ci și să le testeze aptitudinile morale și intelectuale pentru un asemenea tip de funcție: unui clasament al indivizilor corespunde, în opinia lui Carol Borromeo, o ierarhie a posturilor eclesiastice de ocupat, distribuită în cinci clase diferite în funcție de importanța responsabilităților pastorale ce le sînt atribuite³³. De aici rezultă ideea că nu trebuie să ne amăgim în legătură cu răspîndirea reală a modelului borromeoan: dacă este adevărat că putem număra mai mult de 70 de seminarii „tridentine” înființate între 1563 și 1570, aproape 50 între 1571 și sfîrșitul secolului al XVI-lea, 45 încă în prima jumătate a secolului al XVII-lea, cite dintre ele s-au conformat întru totul exemplului milanez? Cîte dintre ele au cunoscut o existență durabilă și care a fost capacitatea lor efectivă de primire? În fiecare caz, ar trebui să cunoaștem funcționarea adevărată a instituției: se pare că, față de numărul de clerici de format, efectivele primite în seminarii au reprezentat pentru foarte multă vreme o parte extrem de redusă. Ne vom limita aici la două exemple. La sfîrșitul secolului al XVII-lea, cînd arhiepiscopii de Neapole, Innico Caracciolo și Giacomo Cantelmo Stuart, duc o riguroasă politică de „sacerdotalizare” a clerului impunînd condiții economice stricte (obligăția unui titlu de patrimoniu încă din faza tonsurii pentru a reduce falsele vocații), intelectuale (examene înaintea fiecărei hirotonisiri) și disciplinare, ei creează un organism de control eficace, *la Congregazione degli ordinandi*, însărcinată să verifice valoarea economică a patrimoniilor, calitățile intelectuale ale candidaților la examene și conformitatea comportamentelor lor cu exigențele formulate. Dar, de îndată ce este vorba de verificarea educației spirituale a viitorilor preoți, arhiepiscopul trebuie să se lase în seama asociațiilor pioase, „congregații” ce reunesc deopotrivă laici și clerici, pentru practicarea exercițiilor spirituale, sub îndrumarea institutelor de preoți seculari (în primul rînd iezuiții, dar și *I Pii Operai* și oratorienii): din 381 de candidați la hirotonisire (pentru toate gradele de ordine) proveniți din orașul Neapole în perioada 1692-1702, 257 (adică 67,4%) au frecventat mai mult sau mai puțin regulat „congregațiile”, dar nu sînt înregistrați decît 62 de seminariști (adică 16,3%). Totuși, este vorba de un progres foarte clar în educația spirituală a viitorilor preoți în comparație cu situația anterioară³⁴. De fapt, sporirea clerului continuă în Peninsula pînă la jumătatea secolului al XVIII-lea și se datorează nu numai strategiilor familiilor, ci și unei cereri ridicate de servicii sacerdotale din partea comunităților³⁵ (cerere generînd ea însăși, în diversele pături sociale interesate, speranțe de carieră beneficală mult mai mari față de adevărata ei amploare³⁶). Ea a avut nevoie de un însemnat efort de finanțare și construcție din partea prelaților. În cazul Lombardiei, bine studiat de X. Toscani, hirotonisirile în preotie se dublează (chiar se triplează uneori) între ultimul deceniu al secolului al XVII-lea și anii '30 ai secolului al XVIII-lea și se mențin la un nivel foarte ridicat pînă în jurul anului 1750:

în patruzeci de ani, efectivele globale ale clerului din diferitele dioceze lombarde s-au dublat sau aproape. De aceea, seminariile care, la sfîrșitul secolului al XVII-lea, erau în măsură să primească numai între 10 și 15% dintre aspiranții la sacerdoțiu se dovedesc și mai puțin adaptate la funcția lor de formare spirituală. În asemenea condiții, înțelegem mai bine febra de construcție ce a pus stăpînire pe prelații lombarzi: la Brescia, seminarul trece de la 60 la 120 de locuri din 1710-1711, iar la moartea cardinalului Querini, în 1755, poate primi 150 de interni; la Cremona, între sfîrșitul secolului al XVII-lea și anii '30 ai secolului al XVIII-lea, capacitatea de primire a seminarului este mărită de la 40 la 80 de locuri pentru interni; la Lodi, din anii '20 ai secolului al XVIII-lea, se observă o aceeași dublare a ofertei de găzduire ce urcă de acum la 50 de interni. Totuși, o asemenea creștere arhitecturală nu face decît să însoțească sporirea numărului de hirotonisiri: puține dioceze (de pildă, cea minusculă, de la Colma care, cu numai 50 de parohii în jurul orașului episcopal, adăpostește în seminarul său 60% din clericii diocezani) se pot încă lăuda că primesc, între zidurile seminarului episcopal, majoritatea aspiranților la sacerdoțiu. Cei mai mulți dintre ei se formează, în realitate, pe lîngă parohii de țară, în colegii sau în școlile deschise în mănăstirile de călugări regulari. Acest fapt explică dezvoltarea, încurajată de prelați, a congregațiilor și a grupurilor de preoți seculari ce se consacră în mod deosebit exercițiilor spirituale destinate clerului: sînt întemeiate atunci foarte numeroase *case per esercizi spirituali al clero*, cu un rol capital de suplinire în crearea unei spiritualități sacerdotale mai austere și apariția unui nou tip de preot³⁷. Nereușind să impună un internat de durată pentru toată lumea, efortul susținut al episcopilor lombarzi a ameliorat totuși considerabil educația culturală și spirituală a clericilor și, prin urmare, disciplina ecleziastică.

„Modestia” sacerdotală

Dacă am insistat atît de mult asupra importanței seminarului, am făcut-o pentru că, în ciuda varietății de formule schițate mai sus – care introduce, firește, nuanțe destul de numeroase în gradul de inculcare a spiritului ecleziastic –, o trăsătură comună reunește toate aceste tentative: este vorba de a-i învăța pe tineri – printr-o accentuare a respectării regulamentelor – să se ferească de rătăcirile lumii modelînd în ei gravitatea și modestia, *exteriorul* unui interior care este adeziunea intimă a preotului la sacerdoțiul lui Isus Hristos, perfect adorator al lui Dumnezeu. Din acest punct de vedere, textul din *Examens particuliers* ale domnului Tronson, director la seminarul Saint-Sulpice (apărute pentru prima oară în 1690 și reeditate constant), ales aici cu titlu de exemplu, ar putea foarte bine să fie semnificativ pentru funcția unui *stil* clerical generat de un sistem pedagogic corespunzător³⁸. Lumea este percepută aici ca un permanent pericol împotriva căruia se cuvine a ridica o serie de stavile. Vizitele inutile, ce trezesc „gîndurile lumești, ideile distrațiilor, amintirea căderilor noastre din trecut”, trebuie reduse la minimum; apoi, femeia este alungată din acest univers – clericul trebuie să procedeze în așa fel încît să nu se găsească niciodată singur cu „o persoană de sex diferit” și va evita s-o privească, „întrucît pentru a combate pasiunea dragostei nu se cuvine a-și opri privirea asupra creaturilor ce pot înmuia sau

înduioșă inima”; mai mult, zilnic trebuie practică o igienă spirituală permițând străbaterea lumii fără a o privi. Drumurile în oraș pentru a merge la cursurile de teologie ținute în școlile publice sau pentru a face o plimbare la casa de la țară sînt, de exemplu, punctate de exerciții de pietate ce le abate atenția învățăceilor de la orice distracție: canonicul Baston, fost elev al uneia dintre comunitățile seminarului Saint-Sulpice spre 1770, povestește că seminariștii se duceau la cursurile de la Sorbona, cite doi sau trei, recitînd alternativ seria de rugăciuni: „Prin intermediul acestui șiretlic nevinovat, drumul de la seminar la colegiu și de la colegiu la seminar se făcea de obicei fără a fi văzut nimic. Aveau impresia că au trecut dintr-o sală în alta. Nu se întîlniseră cu nimeni”³⁹. Așadar, un spațiu fără discontinuitate nu încetează să-l despartă, în orice moment al zilei, pe seminarist de exterior. Totuși, necesitățile vieții reintroduc gestul profan în interiorul zidurilor. De aceea, pentru a alunga ispitele, trezirea, masa și culcarea sînt prezentate și trebuie trăite ca tot atîtea încercări de mortificare în care preotul i se reamintește cu asprime condiția lui de păcătos : în consecință, este creat un întreg simbolism pentru a sacraliza momentele cele mai simple – dar cele mai „primejdioase” – ale vieții cotidiene. În vreme ce sutana este un „veșmînt de onoare”, lenjeria de corp, „urmare” și „expresie” a păcatului, trebuie privită ca „rămășița fiarelor și pielea jupuită de pe animalele sub care ne aflăm prin neascultarea noastră”; de aceea, ea trebuie purtată doar „gemînd pentru pierderea nevinovăției noastre”. Nu numai „ascultarea”, „modestia”, „religiozitatea” trebuie să domine aspectul exterior al acțiunii de a se culca, dar, dezbrăcîndu-se, clericul trebuie să se lase cuprins de „marea dorință de a se lepăda” de el însuși și de toate lucrurile „spre a cinsti lepădarea Domnului Nostru în patimile Lui” și „a intra în starea de lepădare a oricărui bătrîn despre care vorbește sfîntul Pavel: *Exspoliantes vos veterem hominem cum actibus suis*”... Patul este un „mormînt”, cerșafurile, „giulgiul nostru”, somnul, „imaginea însăși a morții”. Tot atîtea porunci țintind să elimine fantasmalele unei imagini rătăcitoare. Dincolo de ruptura esențială, *Examens particuliers* ale domnului Tronson dezvoltă o dialectică a privirii comună multor alte texte religioase, de la *Exercicio de perfección* de Alfonso Rodriguez la Bérulle: dacă preotul nu trebuie să aibă ochii ațintiți asupra lumii unde riscă să se piardă, în schimb, el nu trebuie niciodată să piardă din vedere că este observat de ea. De unde insistența majoră asupra alcătuirii personajului exterior: aparența este aici calea de acces la esența lui Isus-preot pentru care întregul comportament sacerdotal trebuie să ofere întru cîțva o transcripție lizibilă pentru contemporanii săi. Este vorba de inculcarea unui *habitus*, a unei „modestii” ecleziastice; la începutul secolului al XIX-lea, ea stîrnea un dezgust irepresibil unui observator atît de fin ca Stendhal. Dacă ea împrumută, așa cum era și firesc, multe trăsături de la codul social al civilizației erasmienne, modestia clericală urmărește nu numai să reprime orice spontaneitate corporală nelalocul ei, ci mai ales să-l mențină pe preot într-un punct de echilibru ce-l ține departe de extreme, îl pune la egală distanță de neglijență și afectare, de tristețe și de risul în hohote, de pălăvrăgeala mondenă și de tristețea mohorită sau disprețuitoare. Oferindu-i-se astfel de concepte, preotul din secolul al XVIII-lea apare aici ca un fel de *neutru* care se definește prin categoria lui *nici-nici*; atenuîndu-și toate asperitățile personalității, el trebuie să se șteargă în calitate de individ: eliminarea oricărei trăsături *propriei*, alături de ruptura de lume, este în opinia educatorilor clerului modern condiția de vizibilitate a sacerdoțiului cristic. În chip

paradoxal, acest model educativ nu a cunoscut apogeul în Franța decât în secolul al XIX-lea, când episcopii postconcordatari adoptă o formulă de seminar asigurând pe parcursul unei perioade îndelungate întreaga formare sacerdotală – intelectuală, spirituală și pastorală: succesul lui este dovedit, de altminteri, de nenumăratele reeditări ale *Examens particuliers* de-a lungul veacului. Dar, în raport cu evoluțiile înregistrate, modelul nu este deja anacronic?

Sociabilitate și cultură sacerdotală

Independent de distanța dintre model și felul în care acesta a fost însușit de clerici, formarea în cadrul seminarului a dus, fără îndoială, la o moralizare foarte clară a ecleziasticilor. În vreme ce, în secolul al XVII-lea, procesele-verbale de vizite pastorale, ca și dosarele oficialităților scot la iveală în fața ochilor noștri un univers de preoți brutali și iuți la minie, jucători de cărți, vânători, cu darul beției, ibovnici și destrăbălați, asemenea notații devin mult mai rare în Franța secolului al XVIII-lea: fără a ne înșela prea mult, putem aprecia la 5% proporția personalului secular diocesan implicat în practici deviate după 1720⁴⁰. Firește, la jumătatea secolului al XVIII-lea, inspectorii de poliție arestează în fiecare an vreo sută de clerici „prinși asupra faptului” la femeile cu moravuri ușoare: jumătate dintre ei au beneficii mari și se află în trecere prin Paris; de aceea, din statistica de mai sus nu am putea deduce flagrantul delict amoros pe bani, iar din existența clericilor depravați – o stare generală a moralității sacerdotale⁴¹. La fel, cu siguranță că unele diocese sînt în urma altora pe calea reformei morale și pastorale: în diocesa bretonă de Tréguier, între 1700 și 1730, dintr-un efectiv de aproximativ 530 de preoți, 147 (adică aproape o treime) se îmbată în mod regulat, 41 se dedau desfrîului, 27 au comis acte propriu-zise de violență, 11 au săvîrșit diverse fapte necinstite, 8 sînt absenteiști; în total, doar în simplul plan al moralității, numărăm 237 de clerici condamnabili, fără a ține cont de cei care, în plan pastoral, nu își îndeplinesc corect funcțiile ecleziastice. În schimb, după 1730, roadele operei reformatoare duse de prelații din Tréguier, în special de Monseniorul Olivier Jegou de Kervilio (episcop între 1694 și 1731; el își vizitează în mod regulat diocesa din 1695 pînă în 1729), se fac limpede simțite: dosarele oficiale arată că, de-acum încolo, cazurile de preoți judecați pentru moravuri ușoare sînt extrem de rare și că devierile de conduită devin excepționale: în plus, o severă sancțiune nu întîrzie să se abată asupra preotului deviant. A apărut un nou tip de preot, mai bine educat, mai religios, mai izolat poate de enoriașii săi⁴². De altfel, născut la Tréguier în 1823, Ernest Renan aduce un călduros omagiu tocmai acestui model întruchipat al „bunului paroh”, atunci cînd, evocîndu-și copilăria, îi salută pe „demnii” preoți care i-au fost primii îndrumători spirituali; lor le datorează „tot ce poate exista bun” în el: „De-atunci, am avut învățători străluciți și perspicace; dar nu am avut alții mai venerabili [...]. Ceea ce se spune despre moravurile clericale este, potrivit experienței mele, lipsit de orice temeii. Mi-am petrecut treisprezece ani din viață în grija preoților și n-am văzut umbră de scandal; nu am cunoscut decât preoți buni”⁴³.

Om despărțit de lume, preotul este îndemnat să se întoarcă în mod regulat la izvorul vocației sale: retragerea anuală, ce îi este puternic recomandată, capătă în anumite diocese forma unei retrageri generale adunînd la seminarul

episcopal, în unele perioade ale anului, fie ansamblul lor, fie numai o parte din clericii angajați în sacerdoțiu; sub conducerea unui predicator, ei meditează, se roagă împreună preț de aproximativ opt zile. Părînd a se generaliza în Franța, pe măsură ce se înaintează în secol, această practică n-a făcut decît să întărească solidaritatea preoțească. Un alt exercițiu îi adună la date fixe – o dată pe lună sau o dată la două luni – pe preoții din aceeași circumscripție în jurul unor subiecte de tratat: „conferințele ecleziastice” (numite și adunări decanale sau adunări de vicari ambulanți), ținute sub coordonarea unui decan (atunci cînd decupajul teritorial al diocesei a fost respectat) sau sub îndrumarea unui „director” reunind în parohia lui între zece și douăzeci de confrăți din vecinătate, tratează în general trei teme: explicarea Sfintei Scripturi, un subiect „spiritual” – de cele mai multe ori îndatoririle și virtuțile ecleziastice –, teologia „practică” sau morală, adică analizarea cazurilor de conștiință, ce tinde să ocupe cu timpul locul major în desfășurarea întîlnirii⁴⁴. Date dinainte de către episcopie, subiectele lunare sau bimestriale sînt citeodată însoțite de o impunătoare bibliografie destinată să-i călăuzească pe participanți în lucrările lor pregătitoare pentru conferință; „rezultatele” sau „concluziile” sînt adresate, sub formă de disertație teologică, cancelariei episcopale, unde sînt adnotate exemplarele. Ele constituie, așadar, un mijloc de control intelectual al clerului și pot fi luate în calcul ulterior în promovarea preoților participanți. Însă „temele” corectate de vicarii generali sfîrșesc prin a genera un discurs uniform – nu se pune problema de a ajunge la „uniformitatea de doctrină și de conduită, la dragostea de studiu”, după cum spune episcopul de Saint-Malo în 1750? În realitate, erudiția livrescă dovedită de redactorii care își punctează lucrările cu citate nimerit alese duce la un limbaj stereotipic, opac de-acum încolo la experiența personală a participanților, ca și la viața reală a enoriașilor. Voința de a dezvolta o jurisprudență comună tuturor confesoriilor produce o serie de „cazuri” abstracte, identic tratate. Totuși, nu întotdeauna șefii se lasă păcăliți de această admirabilă unanimitate: după cum notează decanul consiliului din Cambrai cu privire la „adunările decenale” ale diocesei, „după o rugăciune latină rostită pe rînd de fiecare paroh, ei discută despre problemele parohiilor lor, iar decanul le aduce la cunoștință ce crede arhiepiscopul că s-ar cădea să spună fiecare sau relatează ceea ce parohii l-au însărcinat să spună. După întrunire, ei vor lua masa împreună”⁴⁵. Limbajul grupului astfel codificat, funcția de sociabilitate clericală pare deci să aibă cîștig de cauză asupra activității intelectuale propriu-zise. În această privință, exemplul anomic al lui Jean Meslier, paroh la Étrepigny, oferă o demonstrație *a contrario* a impactului conferințelor. După moartea lui, rămîne un „memoriu” deosebit de exploziv, de vreme ce denunță în el toate religiile, în primul rînd religia creștină, ca imposturi și mistere de nedreptate întreținînd neamurile în idolatrie și superstiție. Într-adevăr, reflecțiile lui despre „incertitudinea Evangheliilor” și „pretinsele Sfinte Scripturi” „cu totul lipsite de orice erudiție sau înțelepciune mai presus de om” sau „mistice” se alătură nu numai întrebărilor puse în conferințele ecleziastice ale diocesei de Reims, ci și bibliografiei furnizate de autoritatea arhiepiscopală în sprijinul lor. Activitatea de compilație impusă de conferințele ecleziastice a putut sluji aici ca punct de plecare pentru elaborarea unei gândiri deosebit de heterodoxe⁴⁶. Mai este oare nevoie să adăugăm că Jean Meslier nu a crezut de cuviință să-și comunice părerile confrăților și că a păstrat o tăcere absolută asupra gîndurilor lui, „fiind tare bucuros” să moară „pe atît de liniștit”, pe cît trăise și nedorind

să se expună în timpul vieții „indignării preoților sau cruzimii tiranilor care nici c-ar putea găsi cazne îndeajuns de aspre, pentru a pedepsi o asemenea pretinsă temeritate”⁴⁷? Efectuarea unui control al practicilor duce astfel fie la conformismul lingvistic al unui corp, fie la alegerea unei vieți duble ascunzînd, în spatele unui personaj oficial, o experiență interioară imposibil de afirmat pe față.

Ceea ce demonstrează conferințele episcopale este faptul că ignoranța de odinioară a fost înlocuită de o cultură clericală care se inspiră în special din sfîntul Toma și din Părinții Bisericii, din comentariile moderne la textele sfînte și din cărțile de teologie morală. În plus, statutele sinodale, ca și ordonanțele episcopale au lungit întruna lista cărților ce trebuie să alcătuiască biblioteca preotului celui bun, iar procesele-verbale ale vizitelor pastorale atestă că, în secolul al XVIII-lea, normele sînt respectate: în arhidiaconatul de Autun, ancheta arată, în 1729, că toți parohii posedă cele cîteva volume absolut necesare și că unii au chiar mai multe: astfel, nouă parohi au între douăzeci și cincizeci de cărți, cinci între o sută și trei sute⁴⁸. O analiză mai exactă, efectuată de data aceasta pornind de la inventare ale bibliotecilor de după decesul clericilor în marile orașe din provinciile vestice ale Franței (Normandia, Maine, Anjou, Bretagne), pune în evidență progresia rapidă înregistrată în cursul secolului al XVIII-lea: la sfîrșitul secolului al XVII-lea, 30% din preoții eșantionului avut în vedere au mai puțin de zece volume, iar unii dintre ei nu au nici unul, doar 5% avînd o bibliotecă de mai mult de o sută de lucrări. În prima treime a secolului al XVIII-lea, preoții cu o educație intelectuală primită în seminarii se dotează cu „*les librairies*”⁴⁹ de rigoare: bibliotecile cu mai mult de o sută de volume reprezintă, din 1730, 45% din eșantion, 60% spre 1755-1760, 75% în 1790; la această ultimă dată, doi eclesiastici din zece au mai mult de cincizeci de volume, unul din trei mai mult de o sută. Într-un secol, excepția a devenit regulă. Dar, în același timp, alcătuirea bibliotecilor s-a schimbat în mod radical: comentatorii flamanzi și spanioli ai Scripturii (ca Maldonat, Estius sau Cornelius a Lapide), *Summa theologiae* a sfîntului Toma și Părinții Bisericii au făcut loc unor manuale practice, lucrări redactate în limba franceză și larg răspîndite – culegeri tipărite de conferințe eclesiastice, culegeri de omilii, metode pentru administrarea sacramentelor, cărți de teologie morală, de meditații sau de spiritualitate sacerdotală. În schimb, deschiderea spre cultura profană a bibliotecilor rămîne extrem de redusă: în cele cu mai puțin de 300 de volume, partea cărții religioase se situează întotdeauna între 80-90%. Ne dăm seama astfel de distanța din ce în ce mai mare dintre cultura clericală și cea a elitelor laice din lumea funcțiilor publice sau a burgheziei „înzestrate”, unde remarcăm o evidentă estompare a cărții religioase, mai ales după 1760⁴⁹.

Constatări similare au fost făcute în legătură cu bibliotecile prezbiteriale din Piemont, ale căror inventare, întocmite în prima jumătate a secolului al XIX-lea, trimit la situația veacului precedent: din 57 de inventare descoperite, 26 (adică 45,7%) se referă la biblioteci cu mai mult de o sută de volume, 11 (adică 19,3%) la „*librairies*” cu 50-100 de volume, în vreme ce alte 11 conțin mai puțin de 10 volume⁵⁰. De unde rezultă că și aici cartea face parte din bagajul obișnuit al parohului de la oraș sau de la țară. Dar este vorba în principal tot de carte religioasă: dacă nu ținem cont de patru biblioteci

* Termenul vechi pentru „bibliotecă” (n.t.).

cu mai mult de patru sute de volume, cu sfere de interes mai dispersate, proporția cărților religioase atinge 84% din ansamblu. În afară de textele „clasice” – ca *Summa...* sfântului Toma, *Confesiunile* și *Cetatea lui Dumnezeu* de sfântul Augustin sau *Epistolele sfântului Ieronim* – ce pot fi găsite în numeroase biblioteci (numai că ele reprezintă doar 5% din totalul cărților), în „*les librairies*” piemonteze un loc important îl ocupă, pe de o parte, compendiile de teologie utilizate, firește, mai întâi la seminar și luate apoi de parohi la locul de muncă (în special tratatele de teologie morală, cum ar fi cele ale lui Daniel Concina, Idalfonso da Bressanvido, dar și cele ale unor autori francezi ca Paul-Gabriel Antoine, Pierre Collet sau Louis Habert), reprezentând o cincime din lucrări, iar pe de altă parte cărțile de cucernicie, de exerciții spirituale sau vieți ale sfinților, constituind tot o cincime din biblioteci. Regăsim aici *the best-sellers* ale literaturii cucernice ale Reformei catolice, de la *Introduction à la vie dévote* de François de Sales la *Exerciții de desăvîrșire* de Alfonso Rodriguez, de la *Combattimento spirituale* de teatinul Lorenzo Scupoli la lucrările iezuitului Paolo Segneri: amprenta spiritualității ivite din *Exercițiile spirituale* ale lui Ignaziu de Loyola este aici evidentă. Catehisme, manuale de confesiune și culegeri de omilii completează acest ansamblu pentru a ajuta pastorul în practica lui cotidiană⁵¹. Sintem de-a dreptul frapați de similitudinea profesională a bibliotecilor preoților francezi și piemontezi, similitudine accentuată și de trei trăsături specifice: într-o regiune unde practica lingvistică a limbii franceze este mai răspândită decât în restul Peninsulei, ponderea cărților imprimate în Franța atinge 18,7%; textele traduse de autori sau de oratori religioși francezi sînt numeroase (de exemplu, François de Sales sau Bourdaloue); de altfel, pe această cale circulă gîndirea jansenistă, de vreme ce traduceri ale lui Joseph Duguet, Pierre Nicole sau cele ale *Catéchisme de Montpellier* de oratorianul François Pouget sînt prezente în numeroase biblioteci. Notățiile extrase din procesele-verbale foarte precise ale vizitei generale efectuate în 1749-1751 de Leopold Ernest Firmian, episcop-asistent la Trento, confirmă întru totul datele piemonteze: clerul diocesei de Trento, chiar în zonele mai îndepărtate și mai izolate, manifestă un viu interes față de cultura ecleziastică din vremea lui, de la comentariile la cele două Testamente ale părintelui Noël Alexandre la cele ale lui Don Augustin Calmet și la textele lui Muratori sau Tartarotti⁵². În felul ei, alcătuirea bibliotecilor clericale atestă că, sub presiunea mecanismelor disciplinare, „noi” preoți și-au interiorizat în mare măsură normele ce le sînt insufflate la seminar spre a-i pregăti pentru exercitarea corectă a îndatoririlor lor.

O ordine a practicilor

Prin separarea socială și culturală, preoții sînt însărcinați să exprime granița dintre sacru și profan și să mențină o răspîndire ortodoxă a reprezentărilor și credințelor religioase, devenind punctul focal prin care Biserica se deosebește de celelalte grupuri sociale. Totuși, ei țin în același timp de o administrare a practicilor a cărei logică nu mai este religioasă, ci este de-acum încolo dominată de criteriul utilității sociale⁵³. Vom da aici doar cîteva exemple, luate din diferite registre. Parohii de la țară, mai cultivate în această perioadă, pot să-l asiste pe intendentul provinciei în întocmirea

inventarului de producții agricole (ca în Franche-Comté în 1774) sau să ajute la statistica botezurilor, căsătoriilor și deceselor cerută, *via* birourile de intenvență, de abatele Expilly pentru redactarea unui *Dictionnaire des Gaules*. Ei continuă să străbată cîmpurile de pe teritoriul parohial cu ocazia binecuvîntărilor și a procesiunilor din timpul liturgic de dinaintea Înălțării, cînd se roagă pentru „ocrotirea bunurilor pămîntului”, după cum cer enoriașii lor; totuși, parohii nu se mulțumesc doar să cultive grădina prezbiteriului, ci desfășoară experiențe agricole destinate să amelioreze producția de cereale și calitatea vitelor: exploatînd în mod rațional pămînturile alocate parohiei, „ei îi instruiesc pe cultivatorii din zona lor [...]. Cei mai serioși le urmează exemplul”⁵⁴. Atunci cînd răspund, în 1774, la ancheta despre cerșetorie ce le-a fost transmisă de episcopul lor Jean-François de La Marche, ca urmare a solicitărilor lui Turgot, controlor general al Finanțelor, rectorii diocesei bretone de Saint-Pol-de-Léon își manifestă ostilitatea față de sistemul medieval al pomenei. Din punctul lor de vedere, sursa cea mai obișnuită a cerșetoriei este „trîndăveala”, „sila de muncă, în special cea fizică”, plăcerea de a „bate drumurile”; dacă îi recunosc sărăciei anumite cauze economice (creșterea prețurilor grîului, micșorarea exploatărilor agricole ca urmare a împărțirilor rezultate din moșteniri) și demografice (familii prea numeroase), ei își pun speranțele atît într-o poliție care i-ar alunga pe cerșetorii „străini” de parohie – patrulele nu i-ar putea aresta, ba chiar trimite în colonii – , cît și în impunerea obiceiului de a munci încă din copilărie, fie în azilurile generale ale provinciei, fie în azilurile administrate de parohie sub conducerea rectorului⁵⁵. Unul dintre ei merge pînă la a prevedea „interzicerea căsătoriei pentru toți cei ce nu sînt în stare să-și asume răspunderile lumești. I-am privit întotdeauna cu dezgust pe cerșetorii care se căsătoresc, iar cînd cercetez urmările unor asemenea căsătorii, mi se pare că statul are de pierdut și că nici religia nu cîștigă ceva de pe urma lor”⁵⁶. Preotul este aici un agent al ordinii publice direct marcat de raționalitatea și utilitarismul Luminilor, orientate spre producție. Să nu ne mirăm, așadar, că, la începutul secolului al XIX-lea, preoții sînt printre vectorii cei mai favorabili răspîndirii vaccinului împotriva epidemiei de variolă, atît în Franța, cît și în Țările de Jos sau în departamentele anexate ale Peninsulei Italice⁵⁷. Pentru a determina consimțămîntul masiv al enoriașilor, unii parohi s-au vaccinat ei înșiși; alții își duc enoriașii la vaccinator sau organizează sesiuni gratuite de vaccinare la prezbiteriu. Este vorba de o adevărată îndatorire de stat de vreme ce, preoții fiind „miniștrii unui Dumnezeu al adevărului”, de ei depinde să fie distruse erorile populare referitoare la lichidele ce urmează a le fi inoculate. În 1805, un paroh oarecare din departamentul Ourthe relatează secretarului prefecturii prima campanie de vaccinare, în următorii termeni entuziaști:

Cred, domnule, că acea zi cînd antidotul variolei a fost primit cu zel și bucurie de enoriași a fost ziua triumfului acestui admirabil învingător al groaznicei și ucigătoarei boli și că speranța domnului Prefect nu va fi fost deșartă. În sfîrșit, Lumina a răzbătut în bordeie, iar tenebrele prejudecăților s-au risipit⁵⁸.

Însă ordinea cultului și a practicilor impusă de paroh întîmpină aprige împotriviri din partea enoriașilor. Să luăm exemplul tragerii clopotelor pe timp de furtună, considerată „binefăcătoare” și cerută de enoriași. Parohii din secolul al XVIII-lea simt o ostilitate crescîndă față de practicarea exorcismelor prevăzute de ritual în astfel de situații; ei preconizează suprimarea ceremoniei liturgice tocmai pentru că sînt perfect conștienți de *echivocul*

instaurat de ea : populația așteaptă de la exorcism un efect imediat ; reușita sau eșecul depinde de puterea operatorului, iar refuzul de a-l efectua este însoțit de amenințări cu moartea. Eșecul determină o atitudine agresivă din partea comunității față de preotul ei, care își pierde cu totul prestigiul : nu este „alungător de grindină”. Parohii din secolul al XVIII-lea nu recunosc semnificația magică atribuită canoanelor ceremoniale, ce transformă preotul într-un fel de șaman : ei îi opun puterea unei rațiuni și a unei științe în luptă cu ignoranța (enoriașii sînt *superstițioși*, plini de *prejudecăți*, *fanatici*)⁵⁹. Răspunzînd anchetei adresate de episcopul său în 1783, un paroh din dioceza de Tarbes explică ironic în ce fel a încercat să introducă descoperirea lui Franklin în satul lui :

În timpul furtunilor sînt trase clopotele. De aceea, clopotarul și clopotnița au fost trăsniți de două ori în ultimii cincizeci de ani. Am fi noi înșine trăsniți de locuitori dacă am dori să împiedicăm acest lucru. Aș vrea să le inspir mai multă încredere într-un paratrăsnet electric pe care mă chinui să-l pun pe clopotnița noastră foarte înaltă, dar pentru ca lor să li se pară înzestrat cu o oarece putere, ar trebui sfințit printr-o binecuvîntare de care fizicienii nu par să se fi sinchisit prea mult pînă în prezent. Pe deasupra, facem în continuare exorcismele și rugăciunile, potrivit ritualului : așa că, personal, pînă acum am fost la adăpost de trăsnet⁶⁰.

Pusă față în față cu operativitatea tehnicii, binecuvîntarea preotului este dusă de parohul „luminat” în magazia cu vechituri. În marea mișcare ce țintește să curețe cultul de „necuvîințele” dezonorante și să modeleze comportamentul enoriașilor, nu e de mirare să constatăm că, în aprecierile morale ale păstorilor asupra turmei lor, criteriile culturale capătă o pondere importantă. Atunci cînd parohii diocezei de Reims în 1774 și cei ai diocezei de Tarbes în 1783 sînt invitați fiecare de episcopul lui să răspundă la o întrebare identică pentru a defini „trăsătura dominantă a enoriașilor, însușirile lor pozitive, viciile și cusururile cele mai obișnuite”, două aspecte majore îl frapază astăzi pe cititorul răspunsurilor⁶¹. Pe de o parte, grila de lectură utilizată de pastori își are originea exact în categoriile din tratatele de morală ce le-au fost inculcate la seminar : sîntem, așadar, în prezența unui catalog sistematic al viciilor, denunțînd, în ordinea descrescîndă a importanței, darul beției și cabaretele – adevărată obsesie omniprezentă, reprezentînd și o miză a puterii în sînul comunității ; cabaretierul este întrucîtva „anti-parohul” și polarizează o sociabilitate în directă concurență cu Biserica –, împrumuturile cu dobîndă, cerșetoria, calomnia, procesele și împărțirile, violența, înșelătoria sau reaua-credință, libertinajul tinereții, judecățile și blasfemiile ; mai mult, lanțurile asociative ce leagă „viciile” unele de altele în răspunsuri sînt puternic influențate de manualul confesorului. În schimb, trăsăturile pozitive sînt mult mai puțin citate ; în ochii parohilor lor, enoriașii sînt în principal „muncitori”, milostivi și buni la suflet, cucernici sau „cu credință”. Pe de altă parte, sîntem surprinși de aspectul eminent *civil* al răspunsurilor : ele insistă mai mult pe însușirile culturale caracteristice pentru relația preotului cu enoriașii săi, ca și pe subordonarea acestora din urmă față de cei dintii. Enoriașii pot fi „blînzi”, „politicoși”, „cinstiți”, „binevoitori”, „sociabili”, „îngăduitori”, „maleabili”, „ascultători”, „supuși”, măcar că un preot poate pune la îndoială veracitatea unui asemenea comportament : „ei fac paradă de marea lor supușenie și de respectul față de pastorul lor mai ales cînd el le vorbește” ; în schimb, de multe ori sînt „trufași”, „mîndri”,

„aspri”, „neascultători”, „independenți”, „republicani”, „cu maniere bruște și nestrunite”, „bădărani”, „sălbatici din cauza vieții de cătun”, „neîmblânziți pentru că rătăcesc întruna cu turmele prin munți”, „cruzi din fire”. Firește, ciobanii și țărani din Pirinei nu au deprins codul bunelor maniere proprii civilizației erasmienne; de altfel, nu au o brumă de educație și nici o „preocupare pentru învățatură”. În asemenea condiții, sarcina parohului devine în mod prioritar o muncă de *educare* și de *civilizare*. După cum explică parohul din Beaudéan, din diocesa de Tarbes, care luptă împotriva „despotismului feudal” al seniorului local – acesta s-a opus întotdeauna înființării unei școli, dar pînă la urmă preotul a reușit s-o întemeieze:

Locuitorii de aici erau la sosirea mea și sînt încă în parte într-un hal greu de caracterizat întrucît degradarea extremei înrobiri nu este o trăsătură înăscută, ci o abrutizare. Prin natura lucrurilor sîntem obligați să dăm pilde unor asemenea nenorociți. Am fost nevoit să încep prin a-i învăța pe acești oropsiți ai sortii că erau oameni și că trăiau în societate, că îi așteaptă toate avantajele civilizației [...]. Progresele au fost cu atît mai greu de înfăptuit, cu cît eram în permanență stînjent de mîna opresivă ce-i ținea în jug pe enoriașii mei. Totuși, atît cît am putut vedea în sufletele degradate și împutinate de o îndelungată și dură robie, îi cred pe enoriașii mei în stare de fapte bune. Sînt buni la inimă și inteligenți din fire; credincioși, incapabili de răutate, ei vor duce multă vreme lipsă de acele calități implicînd curaj și energie⁶².

Prin urmare, viața domnului de Sernin nu este o ficțiune, iar sarcina „bunului” preot este din ce în ce mai mult cea a unui educator sau „civilizator”, înscriindu-se astfel în mișcarea ce face din etica socială cadrul de referință al practicilor. În felul ei, evoluția imaginii preotului în secolul al XVIII-lea dovedește refolosirea structurilor religioase în slujba unei ordini pe care ele nu o mai determină și care și-a insinuat progresiv propriile criterii. Cînd jozefismul austriac de la sfîrșitul secolului definește preotul ca fiind un paroh-funcționar de stat, în același timp expert agronom al parohiei și capabil să-și sfătuiască eficient enoriașii în administrarea tehnică a terenurilor lor agricole, el nu face decît să ducă la extrem o experiență obișnuită. Fără îndoială, istoricii au insistat prea mult asupra conflictului dintre Iosif al II-lea și papalitate (referitor mai curînd la suprimarea ordinelor regulate, de altminteri). Căci recunoașterea de către papalitate a preeminenței statului modern – dovedită de politica de pacturi a lui Benedict al XIV-lea cu Regatul Celor Două Sicilii (1741), Spania (1753), Lombardia (1757) – este un fapt evident în secolul al XVIII-lea. Acceptînd în acele țări impozitarea de către stat a bunurilor ecleziastice și abandonarea privilegiilor anacronice ale curiei romane în materie de patronaj al beneficiilor, Papa miza pe reforma religioasă efectuată sub tutela statelor împotriva prejudiciilor aduse de o supra-populație de clerici trîndavi și necontrolabili. Totuși, ordinea ce se definește atunci nu mai este cea a Conciliului de la Trento, ci aceea a suveranității naționale a monarhiilor absolutiste moderne în serviciul cărora funcționează de-acum încoale credințele și instituțiile religioase; cei însărcinați să le asigure funcționarea nu-și dau seama însă de mutația pe cale de a se produce. Administrarea riturilor și a simbolurilor religioase se găsește din ce în ce mai strîns prinsă în chingile unui control social ce-i transformă pe credincioși în *obiectul* unei politici. Dacă, pentru a reprima flagelul social al cerșetoriei, ei se gîndesc la soluția unui azil-atelier însoțită de o eficace „poliție” exercitată de jandarmerie, rectorii bretoni deja citați nu vorbesc niciodată despre cerșetori ca *supuși*. Unic prin *stil* este răspunsul parohului din insula Molène

care, identificându-se printr-un noi cu poporul lui, îl roagă pe episcopul Jean-François de La Marche

să aveți milă de bietul popor ce strigă și geme în nenorocire; sînt convinși că nu există nici un loc în dioceza domniei-voastră atît de lipsit de hrană ca acesta. Oamenii vin la mine cînd nu mai pot și se plîng că mor de foame, și ei, și copiii lor: le-am dat nu numai o dată pîinea de pe masă, fără a mai fi avut alta în plus. Dar nenorocirile poporului fac și sărăcia preotului. Nu am avut, în total, decît 50 de obroace de orz, deja pe terminate. Ce vor face sârmanii pînă la sfîrșitul anului? Nu avem pe nimeni căruia să ne adresăm și care să se intereseze de soarta noastră în afară de domnia-voastră, Monsenior⁶³.

Note

1. Pe tema bunului paroh, a se consulta P. Sage, *Le „Bon Prêtre” dans la littérature française d’Amadis de Gaule au Génie du Christianisme*, Geneva – Lille, 1951.
2. (P. Picot de Clorivière), *Le Modèle des pasteurs, ou Précis de la vie de Monsieur de Sernin, curé d’un village dans le diocèse de T****, Paris, 1779, pp. 25-26, 45, 52.
3. Ne referim aici la traducerea publicată alături de textul original în culegerea *Les Conciles œcuméniques*, vol. II, *Les Décrets, Trente à Vatican II*, Paris, Éditions du Cerf, 1994, p. 1499 (sesiunea XXII, 17 septembrie 1562, decret de reformă, canon I).
4. Asupra acestui aspect, cf. D. Julia, „Système bénéficiaire et carrières ecclésiastiques dans la France d’Ancien Régime”, in *Historiens et Sociologues aujourd’hui*, Journées d’études annuelles de la Société française de sociologie, Université de Lille I, 14-15 iunie 1984, Paris, Éditions du CNRS, 1986, pp. 79-107.
5. Cf. C. Berthelot du Chesnay, *Les Prêtres séculiers en haute Bretagne au XVIIIe siècle*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes II, 1984.
6. Cf. L. Welter, „Les communautés de prêtres dans le diocèse de Clermont aux XVIIe et XVIIIe siècles”, in *Revue d’histoire de l’Église de France*, vol. XXXV, 1949, pp. 5-35. În Limousin, declinul comunităților de preoți fini a început în a doua jumătate a secolului al XVI-lea: cf. P. Jeuniaux, *Les Prêtres Filleuls dans le diocèse de Limoges du XIIIe siècle à la Révolution. L’exemple des communautés marchoises*, teză la École des chartes, 1984, exemplar dactilografiat.
7. Analiza la *chiese ricettizie* a fost recent reînnoită printr-o importantă bibliografie. Să cităm, printre articolele principale, G. De Rosa, „Pertinenze ecclesiastiche e santità nella storia sociale e religiosa della Basilicata dal XVIII al XIX secolo”, in *Ricerche di storia sociale e religiosa*, 7-8, 1975, pp. 7-68; A. Placanica, „Chiesa e società nel Settecento meridionale: vecchio e nuovo clero nel quadro della legislazione riformatrice”, in *ibidem*, pp. 121-189; M. Rosa, *Religione e società nel Mezzogiorno tra Cinque e Seicento*, Bari, De Donato, 1979; V. de Vitiis, „Chiese ricettizie e organizzazione ecclesiastica nel Regno delle Due Sicilie dal Concordato del 1818 all’Unità”, in G. Galasso și C. Russo (ed.), *Per la storia sociale e religiosa del Mezzogiorno d’Italia*, vol. II, Neapole, Guida, 1982, pp. 349-473.
8. Text citat de G. De Rosa, „Pertinenze ecclesiastiche e santità...”, art.cit., p. 26.
9. Cf. C. Hermann, *L’Église d’Espagne sous le patronage royal (1476-1834). Essai d’ecclésiologie politique*, Madrid, Casa de Velázquez, 1988, pp. 23, 260-261. În dioceza de Neapole, în cursul celui de-al treilea sfert al secolului al XVII-lea, 40% dintre tonsurați au între șapte și paisprezece ani: așadar, intrarea în starea clericală nu este aici o alegere deliberată a sacerdoțiului,

ci doar o modalitate, pentru familii, de a poseda un beneficiu. 59% dintre tonsurații proveniți din orașul Neapole nu trec de ordinele inferioare (spre deosebire de tonsurații de la țară care, în proporție de două treimi, ajung până la subdiaconat), cf. G. Garzya, „Reclutamento e mobilità sociale nella seconda metà del Seicento”, in G. Galasso și C. Russo (ed.), *Per la storia sociale e religiosa del Mezzogiorno d'Italia*, vol. I, Neapole, Guida, 1980, pp. 241-306.

10. Cf. B. Barreiro Malon, „El clero de la diócesis de Santiago: estructura y comportamientos (siglos XVI-XIX)”, in *Compostellanum*, vol. XXIII, 1988, pp. 469-508.
11. Pentru Italia, ne vom putea raporta la recenta sinteză a lui G. Greco, „Fra disciplina e sacerdozio: il clero secolare nella società italiana dal Cinquecento al Settecento”, in M. Rosa (ed.), *Clero e società nell'Italia moderna*, Roma – Bari, Laterza, 1992, pp. 45-113.
12. Cf. J.-M. Ory, „La carrière ecclésiastique dans le diocèse de Toul, 1750-1790”, in *Annales de l'Est*, seria a cincea, anul 36, 1984, pp. 18-49.
13. Durand de Maillane, *Dictionnaire de droit canonique et de pratique bénéficiaire*, vol. II, Lyon, ed. a III-a, 1776, p. 276.
14. Despre importanța strategiilor familiale în prodigioasa creștere a numărului de clerici în secolul al XVII-lea, în special în aria mediteraneană, a se citi articolul sugestiv al lui P. Stella, „Strategie familiari e celibato sacro in Italia tra '600 e '700”, in *Salesianum*, vol. XLI, 1979, pp. 73-109.
15. Cf. *Les Conciles œcuméniques*, vol. II-2, pp. 1525-1531 (sesiunea a XXIII-a, 15 iulie 1563, decret de reformă, canon 18).
16. Cf. F. Martín Hernández, *Los seminarios españoles. Historia y pedagogía*, vol. I, 1563-1700, Salamanca, Ediciones Sigueme, 1964; F. și J. Martín Hernández, *Los seminarios españoles en la época de la Ilustración. Ensayo de una pedagogía eclesiástica en el siglo XVIII*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1973.
17. Proiect de constituire a congregației Oratoriului lui Isus, 1610, publicat în *Correspondance du cardinal Pierre de Bérulle*, ed. J. Dagens, vol. I, Paris – Louvain, 1937, p. 119.
18. *Ibidem*, p. 118.
19. Cf. F. și J. Martín Hernández, *Los seminarios españoles en la época de la Ilustración*, op.cit., pp. 56-83.
20. Despre oblații misionari din Rho, cf. X. Toscani, „La letteratura del buon prete di Lombardia nella prima metà del Settecento”, in *Archivio storico lombardo*, vol. CII, 1976, pp. 158-195.
21. *Recueil des statuts synodaux du diocèse d'Auch. Instruction pastorale de Monseigneur l'archevêque d'Auch sur l'état sacerdotal*, Toulouse, 1770, p. 42. Durata de seminar prevăzută aici este de un an în total, repartizată în patru șederi de trei luni înaintea fiecărei hirotonisirii, dar clericii vor trebui să dovedească faptul că au absolvit trei ani de studii în teologie.
22. G. Deregnaucourt, *De Fénelon à la Révolution. Le clergé paroissial dans l'archevêché de Cambrai*, Lille, Presses Universitaires de Lille, 1991, pp. 173-181, 204.
23. A. Poyer, *Devenir curé dans le diocèse du Mans au XVIIIe siècle*, teză dactilografiată pentru doctoratul de al treilea ciclu, Université de Rennes II, 1986, p. 65.
24. C. Berthelot al Chesnay, *Les Prêtres séculiers en haute Bretagne au XVIIIe siècle*, op.cit., p. 145.
25. „Avis et résolutions de l'Assemblée générale tenue en l'année 1668 touchant les séminaires”, in *Recueil des principales circulaires des supérieurs généraux de la Congrégation de la Mission*, vol. I, Paris, 1877, p. 90.
26. L. Tronson, *Correspondance*, vol. I, Paris, 1904, p. 416: scrisoare a lui Thomas Bourget, director al seminarului din Limoges, către domnul Tronson, director al seminarului Saint-Sulpice din Paris, 8 aprilie 1695.

27. C. Berthelot du Chesnay, *Les Prêtres séculiers en haute Bretagne au XVIIIe siècle*, op.cit., p. 147.
28. Cf. Părintele de Molinet, *Histoire des chanoines réguliers de la Congrégation de France de l'an 1630 jusqu'en l'an 1640*, Bibliothèque Sainte-Geneviève, ms. 612, fol. 273.
29. Scrisoarea lui Vincent de Paul către Bernard Codoing, superior al casei Misiunii din Roma, 13 mai 1644, *Correspondance de S. Vincent de Paul*, ed. P. Coste, vol. II, Paris, 1920, pp. 405-411.
30. L. Tronson, *Correspondance*, op.cit., vol. I, p. 162: scrisoare către domnul Le Vayer de Pressac, 14 decembrie 1692.
31. Cf. C. Fantappiè, „Istituzione ecclesiastiche e istruzione secondaria nell'Italia moderna: I seminari-collegi vescovili”, in *Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento*, vol. XV, 1989, pp. 189-240.
32. Regulamentul, redactat de Joseph Grandet, a fost publicat de G. Letourneau, *Histoire du séminaire d'Angers depuis sa fondation en 1659 jusqu'à son union avec Saint-Sulpice en 1695*, Angers – Paris – Lyon, 1893, vol. II, pp. 487-503.
33. Despre modelul borromean de seminar, cf. M. Guasco, „La formazione del clero: I seminari”, in *Storia d'Italia, Annali*, vol. IX, *La Chiesa e il potere politico del Medioevo all'età contemporanea*, Torino, Einaudi, 1986, pp. 649-658.
34. Cf. G. Garzya, „Reclutamento e sacerdotizzazione del clero secolare della diocesi di Napoli. Dinamica di una politica pastorale nelle metà del Seicento”, in G. Galasso și C. Russo (ed.), *Per la Storia sociale e religiosa del Mezzogiorno d'Italia*, vol. II, op.cit., pp. 81-157.
35. Cf. X. Toscani, „Il reclutamento del clero (secoli XVI-XIX)”, in *Storia d'Italia, Annali*, vol. IX, *La Chiesa e il potere politico dal Medioevo all'età contemporanea*, op.cit., pp. 573-628.
36. Pentru punerea în evidență a unei suprapopulații sacerdotale fără legătură nici cu sporirea populației, nici cu disponibilitățile structurilor benefice, cf. remarcele privitoare la Friuli ale lui C. Donati, „Dalla «regolata devozione» al «giuseppinismo» nell'Italia del Settecento”, in M. Rosa (ed.), *Cattolicesimo e Lumi nel Settecento italiano*, Roma, Herder, 1981, pp. 77-98.
37. Asupra acestui aspect, cf. X. Toscani, *Il clero lombardo dall'Ancien Régime alla Restaurazione*, Bologna, Il Mulino, 1979; de același autor, „Ecclesiastici e società civile nel '700: un problema di storia sociale e religiosa”, in *Società e storia*, vol. V, 1982, pp. 683-716.
38. Urmăm aici demonstrația lui E. Goichot, „«Sacerdos alter Christus». Modèle spirituel et conditionnement social dans les «Examens particuliers»”, in *Revue d'histoire de la spiritualité*, vol. LI, 1975, pp. 73-98.
39. *Mémoires de l'abbé Baston, chanoine de Rouen*, ed. J. Loth și C. Verger, vol. I, Paris, 1897, p. 55.
40. Este cifra ce reiese din ancheta lui Gilles Deregnaucourt despre dosarele oficialității din Cambrai, *De Fénelon à la Révolution*, op.cit., pp. 329-340.
41. Cf. E.M. Benabou, „Amours «vendues» à Paris à la fin de l'Ancien Régime: «clercs libertins», police et prostituées”, in *Aimer en France 1760-1860, Actes du colloque international de Clermont-Ferrand*, adunate și prezentate de P. Viallaneix și J. Ehrard, vol. II, Clermont-Ferrand, 1980, pp. 494-502.
42. G. Minois, *La Bretagne des prêtres en Trégor d'Ancien Régime*, f.l., Beltan, 1987, pp. 196-197 și 254-270.
43. E. Renan, *Souvenirs d'enfance et de jeunesse*, ed. J. Pommier, Paris, 1959, pp. 53 și 129.
44. În domeniul conferințelor ecleziastice, literatura a fost din belșug reînnoită în ultimii ani. Cf. J.-M. Gouesse, „Assemblées et associations cléricales. Synodes et conférences ecclésiastiques dans le diocèse de Coutances aux XVIIe et XVIIIe siècles”, in *Annales de Normandie*, anul 24, 1974, 2, pp. 37-71; M. de Certeau, *L'Écriture de l'histoire*, Paris, Gallimard, 1975, pp. 208-210;

- C. Berthelot du Chesnay, *Les Prêtres séculiers en haute Bretagne au XVIIIe siècle*, op.cit., pp. 427-432; G. Deregnaucourt, *De Fénelon à la Révolution*, op.cit., pp. 340-344.
45. Citat de G. Deregnaucourt, *ibidem*, p. 344.
 46. Cf. D. Julia și D. McKee, „Les confrères de Jean Meslier. Culture et spiritualité du clergé champenois au XVIIe siècle”, in *Revue d'histoire de l'Église de France*, vol. LXIX, 1983, pp. 61-86.
 47. *Œuvres complètes de Jean Meslier*, ed. J. Deprun, R. Desné, A. Soboul, vol. I, Paris, Anthropos, 1970, p. 33 (cuvîntul înainte din *Mémoire*).
 48. T.J. Schmitt, *L'Organisation ecclésiastique et la Pratique religieuse de l'archidiocèse d'Autun de 1650 à 1750*, f.l., 1957, p. 133. A se vedea și articolul lui D. Julia și D. McKee citat în nota 46.
 49. Cf. J. Quéniart, *Les Hommes, l'Église et Dieu dans la France du XVIIIe siècle*, Paris, Hachette, 1978, pp. 69-77 și 260-273.
 50. L. Allegra, *Ricerche sulla cultura del clero in Piemonte. Le biblioteche parrocchiali nell'Arcidiocesi di Torino sec. XVII-XVIII*, Torino, Deputazione Subalpina di Storia Patria, 1978. A se vedea de același autor, „Il parroco: un mediatore fra alta e bassa cultura”, in C. Vivanti (ed.), *Storia d'Italia, Annali*, vol. IV, *Intelletuali e potere*, Torino, Einaudi, 1981, pp. 897-947.
 51. Instrucțiunile și manualele de catehism și de confesiune reprezintă 9,9%, cărțile de predicare 8,8%; cărțile de studii biblice sau de istorie ecleziastică și textele sinoadelor și ale conciliilor – 7,4%. Cît despre partea profană, literale reprezintă 5%, istoria, geografia și filosofia 3%, materiile științifice și tehnice 2,5%. Toate aceste cifre sînt stabilite excluzînd cele patru biblioteci ecleziastice cu mai mult de patru sute de volume ce ar falsifica datele de ansamblu.
 52. Cf. C. Donati, *Ecclesiastici et laici nel Trentino del Settecento (1748-1763)*, Roma, Istituto storico per l'età moderna e contemporanea, 1975, pp. 174-178.
 53. M. de Certeau, *L'Écriture de l'histoire*, Paris, Gallimard, 1975, mai ales cap. 4, „La formalité des pratiques. Du système religieux à l'éthique des Lumières, XVIIe-XVIIIe”, pp. 153-212.
 54. Text al unui paroh din Jura, citat de M. Vernus, *Le Presbytère et la Chaumière. Curés et villageois dans l'ancienne France, XVIIe-XVIIIe siècles*, Rioz, Éd. Togirix, 1987, p. 112.
 55. F. Roudaut, D. Collet și J.-L. Le Floc'h, 1774: *Les recteurs léonards parlent de la mission*, Quimper, Société archéologique du Finistère, 1988. De altfel, după unii rectori, azilurile ar putea fi înființate cu fonduri de la ordinele religioase.
 56. Răspuns al parohului de Plocider, *ibidem*, p. 129.
 57. Cf. Y.-M. Bercé, *Le Chaudron et la Lancette. Croyances populaires et médecine préventive, 1789-1830*, Paris, Presses de la Renaissance, 1984, pp. 121-135; P. Darmon, *La Longue Traque de la variole. Les pionniers de la médecine préventive*, Paris, Perrin, 1986, pp. 201-207; C. Havelange, *Les Figures de la guérison (XVIIIe-XIXe siècle). Une histoire sociale et culturelle des professions médicales au pays de Liège*, Liège, Bibliothèque de la faculté de philosophie et lettres de Liège, 1990, pp. 251-267.
 58. Text citat de C. Havelange, *ibidem*, p. 261.
 59. Cf. D. Julia, „La réforme post-tridentine en France d'après les procès-verbaux de visites paroissiales: ordre et résistances”, in *La società religiosa nell'età moderna, Atti del Convegno studi di Storia sociale e religiosa, Capaccio-Paestum, 18-21 maggio 1972*, Neapole, Guida, pp. 311-415. Vom observa, de asemenea, aceeași ostilitate a parohilor față de tragerea clopotelor în diocesa de Trento: cf. C. Donati, *Ecclesiastici et laici nel Trentino del Settecento*, op.cit., pp. 96-97.
 60. Răspunsul lui Dominique Depierris, paroh de Auriebat, Biblioteca municipală din Tarbes, ms. 60, pp. 609-619. A se vedea și memoriul lui Joseph Rouge,

paroh de Combloux, în Savoia, publicat de R. Devos, „Pratiques et mentalités religieuses dans la Savoie du XVIIIe siècle: la paroisse de Combloux”, in *Le Monde alpin et rhodanien*, anul 5, 1977, p. 139.

61. Pentru ancheta în dioceza de Reims în 1774, cf. D. Julia, „Le clergé paroissial du diocèse de Reims: I, De la sociologie des mentalités; II, Le Vocabulaire des curés: essai d'analyse”, in *Études ardennaises*, 47, aprilie-iunie 1967, pp. 19-35, și 55, octombrie-decembrie 1968, pp. 41-66. Pentru ancheta episcopală din Tarbes din 1783, cf. Biblioteca municipală din Tarbes, ms. 59-64. Toți termenii utilizați între ghilimele sînt extrași din cele două anchete.
62. Răspunsul lui Alexis Doleac, paroh de Beaudéan, Biblioteca municipală din Tarbes, ms. 60, pp. 33-43.
63. Răspunsul lui Joseph Bégo, paroh de Molène, in F. Roudaut, D. Collet și J.-L. Le Floch, 1774: *Les recteurs léonards parlent de la mission*, op.cit., pp. 103-104.

Capitolul IX

FEMEIA

Dominique Godineau

Doamna d'Épinay adunînd în salonul ei cele mai mari spirite ale timpului, marchiza de Pompadour ocrotitoare a artelor și literelor, doamna Roland, „Egerie a Girondinilor”, marchiza de Merteuil sau Marceline din *Nunta lui Figaro* deplîngînd amarnic soarta femeilor – figuri reale sau imaginare, ele și multe altele, căci lista nu-i nici pe departe închisă, se impun de îndată ce evocăm secolul al XVIII-lea.

Așadar, veacul Luminilor ar fi și cel al femeii, după cum s-a scris?¹ În multe privințe, formula pare îndreptățită. Nu numai că personajele feminine mișună pe scena publică sau literară, dar, în plus, *femeia* se află în centrul unei pletore de scrieri în care filosofii, medicii și scriitorii îi cercetează fiziologia, rațiunea, educația și rolul social. Neîndoielnic, femeia, vie, imaginată sau obiect de studiu, este omniprezentă: nu putem scăpa de prezența ei, fie că ne plimbăm în cartierele populare ale orașelor sau întredeschidem ușa unui atelier meșteșugăresc, luăm loc la o masă într-un cabaret sau pătrundem într-un cerc literar, sîntem prezentați la curte sau participăm la o manifestare publică, parcurgem un roman, un eseu sau ne așezăm în fața unei scene de teatru. În acest sens, secolul Luminilor este cu adevărat cel al femeii. Dar al unei femei care rămîne subordonată, minoră: neavînd personalitate civilă și politică, ea este exclusă din centrele de putere și nu există juridic decît prin intermediul bărbaților. Drepturile ei, profesionale, civile și politice, nu sînt recunoscute. Figurile emblematice nu trebuie să ne înșele: dacă femeile domnesc în saloanele literare, filosofice sau politice, dacă cei mai mari filosofi ai timpului binevoiesc să schimbe idei cu ele și sînt sensibili la punctele lor de vedere, nu este inutil să amintim totuși, de la bun început, că *Enciclopedia* nu și-a deschis paginile nici unui autor feminin. Doamna de Merteuil sau Marceline, simboluri ale revoltei față de condiția rezervată femeilor, au totuși o pondere redusă în comparație cu modelul feminin al Luminilor: Sophie, supusa tovarășă de viață a lui Émile, creată pentru el și a cărei principală funcție este aceea de a asigura bunăstarea și fericirea soțului. Iar cînd la sfîrșitul veacului revoluționarii vor încerca să pună în practică ideile Luminilor, să construiască o nouă cetate unde fiecare, cîtețean responsabil, să participe la suveranitate, femeile vor fi excluse. Atunci vor izbucni cu putere contradicțiile acestui „secol paradoxal” cînd femeile se bucură de o „mixtitate fără paritate”².

A ne ocupa de femeia Luminilor ascunde o capcană: nu există o femeie, ci femei ale Luminilor. Femeia Luminilor poate fi femeia așa cum au gîndit-o Luminile, așa cum apare în textele filosofice, scrise în majoritatea lor de bărbați. Este femeia Luminilor masculine, al cărei portret, pe de-a-ntregul teoretic, nu corespunde cu exactitate celui al contemporanelor. Femeia Luminilor este și cea a literaturii din secolul al XVIII-lea, cea a unor scriitori precum Choderlos de Laclos și Beaumarchais, care știu să găsească cele mai potrivite cuvinte pentru a descrie condiția femeilor din vremea lor. Femeia Luminilor

este poate și cea care participă la mișcarea Luminilor, prin scrierile sale sau capacitatea de a crea în jurul ei focare intelectuale? În sfârșit, putem considera că femeia Luminilor este cea care trăiește în acest veac. Atunci, nu mai este vorba de o singură femeie, ci de diferite tipuri de femei aparținând unor medii sociale diverse: femeia de curte, aristocrata, burgheza, femeia din popor, țărancă etc. Așa cum nu am putea uita diferențele naționale: dacă Luminile sînt comune lumii occidentale, fiecare țară își păstrează propria cultură, iar femeile duc acolo vieți în mod evident diferite.

Totuși, aici nu ne propunem să întocmim un catalog exhaustiv al diferitelor tipuri de „femei ale Luminilor”, ci să evidențiem articulațiile majore ale veacului. Trebuie să avem în vedere mișcarea contrară ce pune femeile în centrul societății, al scrierilor, al reflecției și tinde în paralel să le alunge la periferie, să le rezerve un loc inferior. Conflictul decurge din raportul dintre sexe și îl reflectă, traversînd toată epoca. A scrie despre femeia Luminilor înseamnă, așadar, înainte de toate, să analizăm respectivul raport, să-i arătăm complexitatea, să înțelegem în ce fel se construiește, cum influențează viața femeilor (și a bărbaților) și, în general, evoluția societății. De aceea este necesar, înainte de orice, să știm ce imagine aveau bărbații Luminilor despre tovarășele lor.

Privirea bărbaților

Natura feminină

În secolul al XVIII-lea triumfă ideea că există o natură feminină specifică. Triumful este în principal opera medicilor și a filosofilor. Mai mult ca niciodată, ei examinează ce anume este o femeie, ce anume o diferențiază și o separă de bărbat. Ei vorbesc în numele genului uman, se doresc observatorii neutri ai diferențelor de sex. Dar ei scriu în calitatea lor de bărbați, iar propriul lor sex le servește drept referință, drept măsură pentru a-l analiza pe celălalt. Astfel articolul „Femeia” din *Encyclopedie* realizat de Diderot o prezintă ca fiind „femela bărbatului”, dar la cîteva pagini mai încolo, citim la intrarea „Bărbat” o definiție generală a speciei întregi. Apare aici una dintre principalele probleme ale Luminilor: cum să fie împăcate diferența dintre sexe și o filosofie a universalului? Toți autorii cad de acord pentru a afirma că femeile sînt jumătatea genului uman. O dată stabilit acest lucru, pozițiile diferă.

Un curent este reprezentat de urmașii lui Poullain de la Barre. Scrierile lui (în special *De l'égalité des deux sexes. Discours physique et moral où l'on voit l'importance de se défaire des préjugés*, 1673) au marcat o schimbare fundamentală în reflecția despre masculin/feminin. În loc să afirme, așa cum se proceda pînă atunci, că unul dintre genuri (masculin sau feminin) este superior celuilalt, el a introdus noțiunea de egalitate în această „gîlceavă”. Ca un cartezian convins, el respinge prejudecățile în folosul rațiunii și își sprijină opiniile pe un sistem filosofic coerent, și nu pe o serie de preferințe personale. Afirmînd că „spiritul nu are sex”, el ne asigură că rațiunea, ce

* În fr., în orig., *homme* (om) (n.t.).

definește apartenența la specia umană, îi caracterizează pe bărbați și femei. Umanitatea comună este primordială în raport cu diferențele rezultate, de altminteri, atât din cultură, din educație, cât și din natură. Așadar, femeile ar trebui să se bucure de aceleași drepturi, de aceeași educație ca bărbații (ceea ce le-ar permite să scape de cusururile ce li se atribuie) și să ocupe aceleași funcții, profesionale, intelectuale și politice. Poullain resituează istoria dependenței feminine în cea a instituțiilor și analizează împărțirea rolurilor ca rezultat al unui proces istoric. Chiar dacă au avut un ecou limitat, tratatele lui sînt reeditate în secolul al XVIII-lea (și chiar traduse în engleză) și citite, printre alții, de Montesquieu sau Choderlos de Laclos. Iar filosofi ca Helvétius sau Condorcet îi reiau teoriile. Dar ele nu reprezintă ideologia dominantă a bărbaților Luminilor.

Atitudinea opusă, majoritară, are doi iluștri reprezentanți, un filosof și un medic, Jean-Jacques Rousseau și Pierre Roussel. Primul își dedică ultima parte din cartea *Émile ou de l'Éducation* (1762) „Sophiei sau Femeii”; al doilea publică în 1775 un *Système physique et moral de la femme*, studiu despre corpul și ființa femeii. Influența lui Rousseau și Roussel asupra gândirii Luminilor este însemnată. Sistematizînd o opinie curentă, ei provoacă un efect de dinamică al cărui rezultat este înmulțirea scrierilor, medicale și/sau filosofice, despre specificitatea feminină. Pentru astfel de autori, femeia este, desigur, jumătatea genului uman, dar o jumătate în mod fundamental diferită. De la diferență se trece cu rapiditate la inegalitate, iar de la inegalitate la inferioritate. Dar să reluăm raționamentul în desfășurarea lui logică. Totul pleacă de la o evidență: bărbații și femeile sînt diferiți în plan fizic. Natura a vrut-o, iar ea nu ar putea acționa fără un motiv anume. Firește, există aspecte comune. Ele țin de „specie”, scrie Rousseau, în timp ce diferențele țin „de sex”. Altfel spus: „În tot ce nu este legat de sex, femeia este bărbat”. Problema este că la femei totul este legat de sex: „Masculul nu este mascul decît în anumite momente, femela este femelă toată viața sau cel puțin în toată tinerețea; totul o aduce neîncetat la sex” (*Émile*). Opinia nu trebuie pusă pe seama misoginismului rousseauist; Diderot, de exemplu, crede exact același lucru: „Femeia poartă în interiorul ei un organ susceptibil de spasme teribile, *dispunînd de ea...*” (*Sur les femmes*, 1772). Și, adaugă el, viața îi este ritmată de funcțiile sexuale: menstruație, graviditate, menopauză. Cît despre Roussel, el ne asigură că „femeia nu este femeie doar într-o singură privință, ci din orice perspectivă am privi-o”. Uterul este organul feminin prin excelență, cel ce poruncește tuturor celorlalte. El domină și determină femeia, definită astfel prin sexul ei, și nu prin rațiune, ca bărbatul.

Rațiunea femeilor

Femeia nu poate avea același tip de rațiune ca bărbatul, ci îi este supusă organelor genitale, ca și restul persoanei ei. De aici provin în mare parte slăbiciunea și, în consecință, inferioritatea ei. Pe de o parte, este veșnica bolnavă, supusă în mod regulat unor boli specifice: adevărat handicap care nu-i poate permite să ducă o viață socială activă. Pe de altă parte, uterul dominator o transformă într-o ființă exagerat de sensibilă, pradă unei imaginații neînfrînate, exaltate. După ce a notat că acest organ „dispune de ea”, Diderot, de exemplu, adaugă că „el îi trezește în închipuire fantome de toate felurile”. Medicii ca Roussel explică sensibilitatea superioară a femeilor prin ramificarea mai însemnată a vaselor sanguine și a nervilor lor. Or, senzualismul

lui Condillac, dominant în acea vreme, susține că rațiunea se naște din senzație. Femeile, mai sensibile, sînt mai avantajate din acest motiv? Nu, fiindcă însuși excesul lor de sensibilitate le blochează dezvoltarea: prea multe senzații împiedică maturarea ideilor, trecerea de la sensibil la conceptual. Deci ele se opresc la primul stadiu, cel al imaginației, și încă al unei imaginații negative, populate de „fantomе de tot felul”, o imaginație copilărească („Voi, femeile, sînteți niște copii cu totul ieșiți din comun”, mai scrie Diderot), incontrollabilă³ și periculoasă.

Incapabilă de conceptualizare avansată, rațiunea lor trebuie să se întoarcă spre concret, spre practic. „Ei îi revine sarcina de a aplica principiile descoperite de bărbat și de a face observațiile ce-l duc pe bărbat la stabilirea de principii”; „femeia observă, bărbatul raționează”, scrie Rousseau în legătură cu Sophie. Cum abstracția nu ține de domeniul ei, reflecția femeii se poate referi doar la particular, și nu la general. Ea nu trebuie să filosofeze despre Bărbat, ci „să studieze temeinic [...] bărbații din preajma ei, spiritul bărbaților cărora le este supusă, fie prin lege, fie prin opinie” (*Émile*). Exercițiul rațiunii îi este orientat spre ceilalți – soț, copii: el îi permite să le asigure fericirea și bunăstarea și, prin urmare, să-și îndeplinească rolul de femeie.

Rolul femeilor

Căci diferenței anatomice și intelectuale dintre cele două sexe îi corespunde o diferență a rolurilor sociale. „Starea femeii” este aceea de a fi mamă, afirmă Rousseau și medicii, care notează că anatomia ei o predestinează la așa ceva. Din funcția maternă și din slăbiciunea fiziologică decurge o viață mai puțin activă, o „stare pasivă” (Roussel) dictată de natură. Femeia bărbaților din veacul Luminilor este o sedentară, ale cărei principale activități au ca decor scena domestică. De altfel, adaugă medicii, ea nu-i făcută pentru exercițiul fizic: oasele ei sînt mai puțin tari decît la bărbat, iar bazinul, șoldurile îi dau un mers mai puțin sigur. În vreme ce soțul va medita la destinul omenirii sau va ieși din casă pentru a duce o viață socială, ea va rămîne să se ocupe de copii, pentru a face interiorul cît mai plăcut cu putință. Fiecare sex are propriile lui funcții, dorite de natură, cele ale bărbatului sînt publice, cele ale femeii, private și nu ar trebui confundate pentru a nu tulbura ordinea. Cînd examinează diferența și raportul dintre sexe, gîndirea Luminilor devine profund deterministă și funcționalistă. „Sophie trebuie să fie femeie așa cum Émile este bărbat, adică să aibă tot ce corespunde alcătuirii speciei și sexului ei pentru a-și îndeplini rolul în ordinea fizică și morală.”

Așadar, veacul rațiunii triumfătoare nu este ferit de paradoxuri. Astfel, într-o societate unde (cel puțin în Franța) mixtitatea este la ordinea zilei, unde femeile se află în miezul socialului, în stradă sau în cercurile literare, triumfă o ideologie împărțind fără drept de apel calitățile, spațiul și rolurile sociale între sexe. Bărbații Luminilor schimbă în mod regulat idei, concepte cu femeile, dar se îndoiesc de posibilitățile intelectuale ale „Femeii”. În vreme ce Luminile pornesc la război contra prejudecăților, dușmanii rațiunii, filosofii nu se gîndesc să le abandoneze atunci cînd se judecă femininul. Deși pun în centrul discursului lor noțiunea de universal și principiul de egalitate bazat pe dreptul natural, ei susțin ideea unei „naturi feminine” separate și inferioare. Credința în perfectibilitatea speciei umane este unul dintre fundamentele gîndirii Luminilor: progresele rațiunii constituie unul dintre motoarele istoriei. Dar femeile sînt situate în afara istoriei: în întregime determinate

de fiziologia lor, ele stau sub semnul imuabilului; rațiunea, funcțiile, „natura” lor nu evoluează. „În toate timpurile”, îndatoririle lor sînt aceleași (*Émile*).

Contradicțiile provin în mare parte din dificultatea de a înțelege diferența sexuală. Dificultate filosofică de a articula discursul despre universal și discursul despre Celălalt, cînd ești bărbat și vorbești despre femeie. Dificultate esențială de a concepe că Celălalt nu este un potențial dușman care îți va aduce moartea. Din meandrelé unei fraze, țîșnește cu brutalitate o adevărată frică de femeie. Frică de sexualitatea ei „nelimitată” (Rousseau), frică de atracția exercitată de ea asupra bărbaților, putînd să-i ducă la pierzanie. Din fericire, natura le-a dat deopotrivă modestia, rușinea și pudoarea pentru a le înfrîna insațiabilitatea. Trupul feminin, ale cărui funcții încă rămîn misterioase pentru știință, înspăimîntă prin alteritatea și violența lui. Paginile pe care le înnegresc filosofii și medicii despre femeie sînt pline de contradicții: ei oscilează fără tranziție între două imagini contrare, cea a unei femei blînde și materne și cea a unei femei excesive și sălbatice. Așa că ajungem să ne întrebăm dacă nu cumva dezvoltările ample despre slăbiciunea și pudoarea feminine nu țin mai mult de exorcismul destinat să liniștească decît de o afirmație sigură pe ea. Angoasele transpar cu mult mai multă claritate într-un alt tip de texte, cele ale literaturii așa-zis populare, unde sînt exprimate pe față.

Femeia din literatură

Romanul secolului al XVIII-lea acordă un spațiu privilegiat femeilor. El creează personaje complexe de eroine. Războiul între sexe devine un resort al acțiunii dramatice. Femeia este compătimită și/sau preamărită, ceea ce nu înseamnă că rămîne în stadiul de caricatură stereotipică, ci este cu adevărat un personaj căruia scriitorii îi prezintă condiția, problemele, psihologia.

Tonul este diferit în lucrările scrise pentru popor (dar nu de el) ce cunosc un nou val de succes în secolul al XVIII-lea. Literatura de colportaj, cunoscută sub numele de Biblioteca albastră (din cauza copertei broșurilor) răspîndește o imagine a femeii care este dominată de clișee și surprinde prin ură. Rea, crudă, vicleană, orgolioasă, leneșă, mînioasă, limbută, avară, cheltuitoare și dominatoare, ea pare a fi fost creată spre nenorocirea bărbaților. Ucenic al lui Satan, ea a adus moartea pe pămînt. Cînd Dumnezeu a creat-o pe Eva din coasta lui Adam, a avut grija să-l adoarmă „ca să nu vadă ieșind din el ceea ce avea să-l ducă în mormînt” (*Le Miroir des Femmes*, 1717). Sub o mască terestră frumoasă și fascinantă, deci mai primejdioasă, femeia este moartea, iar îmbrățișarea ei este fatală bărbatului. Pentru a ocoli moartea, femeia trebuie supusă, îmblînzită, cu atît mai mult, cu cît bărbatul este obligat să trăiască alături de ea. Pentru a evita să fie distrus de căsătorie, bărbatul trebuie să-și domine soția, să-i înăbușe dorințele și apetitul sexual insațiabil, să-i anihileze personalitatea. Femeia-moarte activă devine astfel o „femeie moartă prin inexistența personală și socială”⁴. Doar cu această condiție se poate trăi cu ea. Biblioteca albastră transformă căsătoria într-un adevărat război, nu de catifea, ci în care bărbatul trebuie s-o învingă pe femeie, dacă nu vrea să fie el învinsul. O asemenea exagerare dezvăluie mai bine decît frazele șlefuite ale filosofilor conflictul dintre bărbați și femei și neliniștile masculine ivite din el. Cuplul este unul dintre primele locuri ale acestei înfruntări. Or, Luminile contestă căsătoria tradițională pentru a promova o nouă concepție asupra raportului bărbat – femeie.

Femei măritate

Dorința de a supune femeile se regăsește în condiția ce le este rezervată în plan legal. În toate țările occidentale, ele sînt minore juridice cu personalitate civilă cvasi-inexistentă. În general, ele nu au dreptul să întenteze procese sau să încheie convenții. De cele mai multe ori, bunurile lor sînt administrate de soți, fără a avea măcar posibilitatea de a interveni. Dreptul cutumier francez plasează soția sub autoritatea soțului, fără acordul căruia nu poate acționa. În anumite regiuni, fiicele sînt spoliata de moștenirea paternă. Pretutindeni, femeile sînt excluse de la conducerea asociațiilor de meserii, ca și de la cea a instanțelor politice, municipale, regionale sau naționale.

Tot atîtea nedreptăți flagrante și bine cunoscute: deși este util să le reamintim, ele nu dau seamă de întreaga complexitate a condiției feminine în epoca Luminilor. În acest scop, se cuvine a lăsa acum la o parte *femeia* filosofilor, medicilor, romancierilor și legiuitorilor pentru a ne întîlni cu *femeile* secolului al XVIII-lea. Bogate sau sărace, educate sau analfabete, ele folosesc, fiecare în felul ei, fisurile unei țesături sociale pentru a participa la lumea publică în pofida discursurilor, prejudecăților și legilor.

Căsătoria pusă în discuție

O tînră află de la cameristă că urmează să fie măritată și plînge. Tatăl ei se miră: „Ce poate fi rău în faptul că vă căsătoriți cu un bărbat de viță nobilă, foarte curtenitor și mai ales foarte bogat? – Vă cred pe cuvînt; dar e plin de cruzime să fiu dată pe mîna unui bărbat pe care nici măcar nu-l cunosc”. După ce i-a explicat că numai căsătoriile nepotrivite se fac din dragoste, tatăl conchide astfel: „Oamenii de rînd au nevoie să se iubească pentru a fi fericiți în căsnicie; dar pentru ca oamenii bogați să trăiască decent împreună, doar averea îi pune de acord. Gata, fata mea, fii hotărîtă, curajoasă, veselă, totul va fi bine!”.

Aspectul stereotipic al dialogului imaginat de Louis Sébastien Mercier (*Tableau de Paris*, 1783-1786, „Comment se fait un mariage”) nu dăunează verosimilității lui. În mediile avute, căsătoria este încă de foarte multe ori tratată ca o tranzacție socială sau economică, hotărîtă de bărbații familiei. Viitorul soț este ales în funcție de poziția lui socială și de veniturile lui de părinți ce speră astfel să încheie o alianță reușită sau să asigure căsătoria fiicei lor. Prea puțin contează atunci că fericitul ales este un moșneag, că logodnica lui iubește pe altul sau pur și simplu că nu-l simpatizează: ea nu are nici un cuvînt de spus, fiindcă părinții sînt convinși că acționează spre binele ei. Spre sfîrșitul veacului, fetele din familiile luminate, nobile sau nu, vor putea totuși să-și facă auzite glasurile ceva mai ușor: deși grijulii să găsească partide bune pentru fiicele lor, nici tatăl lui Victorine de Chastenay (născută în 1771), nici cel al lui Manon Phlipon (viitoarea doamnă de Roland, născută în 1754) nu se opun la refuzurile lor reiterate de a se căsători cu pretendenții ce le sînt prezentați. Nobilul, ca și maestrul gravor, amîndoi adepți ai filosofilor, citiseră cu siguranță o parte din abundența literatură, eseuri, romane sau piese de teatru, denunțînd căsătoriile aranjate.

Căsătoria tradițională este, într-adevăr, una dintre țintele privilegiate ale Luminilor. „Căsătoria a devenit un jug apăsător”, mai scrie Mercier

(*Tableau de Paris*, „Filles nubiles”). Ce i se reproșează? Mai întâi, de a fi pervertit de considerațiile sociale și de bani (Mercier cere suprimarea zestrei, sursa uneia dintre principalele discordii conjugale, în opinia lui). Sînt puși în scenă soți nepotrivîți, aducători de nenorocire. Sînt compătimate tinerele sacrificate politiciii familiale, date unor bătrîni respingători, unor libertini care le risipesc averea, unor avari care le vor face viața un calvar etc. Cele mai resemnate vor fi destinate nefericirii, celelalte își vor înșela soții. Asemenea căsătorii sînt deci respinse în numele libertății fetelor și în numele bunelor moravuri cărora le sînt mormînt.

Indisolubilitatea căsătoriei este astfel puternic atacată. Divorțul există în numeroase țări protestante, dar în Europa catolică soții care sfîrșesc prin a se urî sînt condamnați să rămînă împreună pînă la moarte. Firește, separarea bunurilor și cea trupească oferă o soluție: dar o dată despărțiți, foștii soți nu se mai pot recăsători. Așadar, ei devin „nefolositori statului” fiindcă sînt lipsiți de fecunditate sau „pradă libertinajului”, scrie Mercier (*Tableau de Paris*, „Séparation”), rezumînd încă o dată ideile secolului și cerînd, evident, autorizarea divorțului. Împotriva concepției religioase asupra indisolubilității căsătoriei se dezvoltă treptat ideea contractuală. Căsătoria este astfel gîndită ca un contract liber consimțit de cele două părți egale și putînd fi anulat. Noțiunea își va găsi consacarea în timpul Revoluției franceze, cînd Constituția din 1791 va asigura că „legea nu consideră căsătoria decît un contract civil”. Definiție la propriu revoluționară care, pe de o parte, transformă femeia în subiect juridic și, pe de altă parte, deschide calea legii de autorizare a divorțului (20 septembrie 1792).

Cuplul Luminilor

O nouă viziune asupra cuplului reiese din reflecțiile despre căsătorie. Cuplul Luminilor trebuie întemeiat pe sentimente, și nu pe conveniențe. Nu mai este gîndit ca loc de înfruntare între bărbat și femeie, ci de armonie și înflorire personală, construit de doi parteneri. O asemenea definiție dă de exemplu Kant, publicînd în 1797 un *Drept al căsătoriei*: „Căsătoria este alianța încheiată în mod liber de două ființe de sex diferit întru posedarea reciprocă a caracteristicilor proprii”. Un alt filosof german, Fichte, apreciază că aceasta „nu are alt scop în afară de ea însăși, își este propria-i finalitate, este un raport reciproc, natural și moral al inimilor”⁵ (*Drept natural*, 1796). Noțiunile „contract liber consimțit” și „cooperare reciprocă” pun în valoare locul femeii. Ele nu sînt apanajul unui cerc îngust de spirite luminate, ci se răspîndesc în societate, dovedind o evoluție profundă a mentalităților. Astfel, în vreme ce un proverb din secolul al XV-lea afirma că „Fie calul bun sau rău, tot trebuie să-i dai pîteni/ Fie nevasta rea sau bună, tot trebuie s-o altoiești cu parul”, în 1786 citim contrariul în *Dictionnaire comique* de Leroux: „trebuie să fii tovarășul nevestei și stăpînul calului”⁶. Încă o dată, paradoxalul secol al Luminilor ne dă două imagini ale căsătoriei, cea sinistră, din Biblioteca albastră, și cea mult mai optimistă și alinătoare, potrivit căreia soții sînt doi tovarăși de viață.

Și Rousseau, ne vom întreba? Unde să-i plasăm pe Émile și Sophie, cuplul far și model al Luminilor? Sophie este consoarta lui Émile. Căsătoria nu-i cituși de puțin de conveniență; părinții ei, călăuzind-o cu înțelepciune, au lăsat-o să-și caute alesul inimii. Dragostea, afecțiunea au precedat căsătoria, „dreptul naturii” a predominat. O dată căsătorit, Émile nu-și va trata soția

ca pe „calul” său, ci ca pe o tovarășă, iar amîndoi vor coopera pentru a întemeia o familie fericită. Dar, se va obiecta, Sophie este într-o poziție de inegalitate! Dacă doamna Dezbinare nu-și găsește locul între ei, dacă nu se aud țipete și ciondăneli de nici un fel, aceasta se datorează faptului că Sophie, „învățînd din copilărie să îndure chiar nedreptatea și să suporte cusururile unui soț fără să crîcnească”, nu-i iese din cuvînt și nu caută decît să-i facă pe plac. Sophie sau femeia-moarte din literatura populară. Sigur că, în ciuda exagerării și a cruzimii lui, Rousseau nu este o figură disonantă pentru veacul lui. Căci toți gînditorii, oricît de progresiști, afirmă într-un glas că este normal ca bărbatul să domine și să comande în cadrul unui cuplu. A fi tovarășa soțului nu înseamnă în nici un caz a-i fi egală. Dacă iubirea, încrederea, chiar complicitatea domnesc în cuplurile Luminilor, nu rezultă de aici – ba dimpotrivă – că inegalitatea ar fi absentă.

În seria de treizeci și șapte de sărbători propuse de Robespierre Convenției din 7 mai 1794, a douăzeci și doua este dedicată „Dragostei”, iar următoarele patru, virtuților familiale, printre care, prima, Credința conjugală, urmată de Dragostea paternă, Tandrețea maternă și Pietatea filială. Credința – termenul surprinde. Ne-am fi așteptat cu naivitate la Iubire. Dar el ne dă o idee despre sentimentele ce trebuie să predomină între soți, potrivit criteriilor în vigoare pe atunci. Directoratul a păstrat o parte din sistemul festiv robespierrist: astfel, în fiecare an, era celebrată ziua soților. Cu această ocazie, notabili directoriali, oameni ai Luminilor binefăcătoare, își exprimau în discursuri normative viziunea asupra cuplului ideal. Studiarea unor astfel de texte⁷ ne permite să înțelegem mai bine sensul formulei robespierriste. Căsătoriile fericite, ne spun ele, sînt „roadele chibzuinței”. Dragostea conjugală este cumpătată. Pasiunea, tolerată cel mult în geneza cuplului, trebuie alungată dacă, redusă fiind la un „gust trecător”, la o „impresie puternică ce nu lasă în urmă decît neant și remușcări”, ea nu este însoțită de stimă, virtuți și potrivire de caracter. Căci pasiunea e doar trecătoare, iar atunci cînd se stinge trebuie să-i poată urma încrederea și prietenia, adevăratul liant al cuplului. „Dragostea îi unește pe soți – citim într-unul din discursuri, dar prietenia îi călăuzește.” Prietenia, bazată pe stimă, sinceritate, „tandrețe luminată” și fidelitate, trebuie să fie „înțeleaptă”, călăuzită de rațiune. Masculinii, oratorii se adresează uneori în special fetelor pentru a le preciza locul viitor: subordonate, dar nu slave. Soția este „tovarășa bărbatului în tinerețe, prietena lui la vîrsta adultă, doică la bătrînețe”.

Cît despre femeile însele, ce așteaptă de la căsătorie? Ele au publicat mai puțin ca bărbații, dar le putem cunoaște totuși aspirațiile grație altor tipuri de texte, în special datorită arhivelor judiciare și de poliție ce ne dau mai multe informații despre cuplul popular.

Cuplul popular

El se formează mult mai liber decît în mediile avute, întrucît atracția reciprocă are cîștig de cauză asupra aspectului financiar. Tinăra muncește și, cel puțin la oraș, nu se află în totală dependență de părinți – pe care, de altfel, îi părăsește uneori, pentru a trăi singură. Ocaziile de întîlnire nu sînt rare, iar absența de strategii financiare rigide ușurează căsătoria – legitimă sau nu, fiindcă, fără a fi norma, concubinajul nu este marginal și se dezvoltă în secolul al XVIII-lea în marile orașe. Nu pentru că mariajul ar fi un act tratat în mod ușuratic, dar nu este guvernat de aceleași reguli. Femeia din popor

așteaptă de la el fericirea, adesea asimilată cu termenul „rostituire”. Într-o viață altminteri precară, el trebuie să fie sinonim cu stabilitatea: stabilitate afectivă și socio-economică, deoarece căsătoria populară nu ascultă decît de legile iubirii. Dacă banii nu intră în joc în formarea cuplului, soții, bărbați și femei, speră într-o îmbunătățire economică a traiului lor, bazată pe punerea în comun a rezultatelor muncii.

Plîngerile păstrate în arhive indică, prin situația negativă, care este partajul social al rolurilor masculine/feminine în cuplul popular. Prin intermediul deziluziilor amare, al ranchiunilor încăpățînate, al indignărilor martorilor, vedem desenîndu-se portretele soțului bun și al soției bune. Muncitoare, ea trebuie, în plus, să administreze banii cuplului și să se descurce cum poate, cu ce are, pentru ca familia să aibă întotdeauna ce mânca. Rolul feminin de asigurare a subzistenței, ale cărui dificultăți bărbații nu vor să le cunoască, este unul dintre motivele participării femeilor la răscoalele de supraviețuire: nu numai foamea sau instinctul matern le împinge atunci în fruntea mulțimii, ci și eșecul cu adevărat insuportabil de a nu-și putea îndeplini rolul social. Și soțul are îndatoriri. Nu trebuie să-și bată nevasta, s-o înșele, să-i vorbească prea aspru sau să pună în pericol, prin comportamentul lui, onoarea comună a cuplului. Nu trebuie să fure bunurile menajului, ci, dimpotrivă, să-i dea femeii cele necesare întreținerii lui. Dacă soția speră să găsească în căsătorie o anumită stabilitate economică, ea mai așteaptă ca soțul ei s-o respecte și să manifeste o prezență grijulie pe lângă ea și copii. Dacă pactul tacit este prea frecvent și prea violent rupt, ea nu va ezita, în ciuda dificultăților economice pe care va trebui să le întîmpine, să-și părăsească domiciliul conjugal cu tot cu copiii pentru a încerca să-și refacă viața în altă parte. În plus, femeia din popor ține, la fel ca soțul, să-și păstreze o parte din autonomie: în anumite privințe, ea consideră că el nu are a se amesteca în treburile ei și că ea n-are a-i da socoteală. Ea apreciază că are dreptul, o dată îndeplinite sarcinile familiale, să iasă din casă cînd are chef pentru a-și rezolva o problemă personală, să stea la taifas cu prietenele sau să tragă o dușcă la cabaret – spațiu mixt, unde prezența unei femei, singură sau însoțită de prieteni/prietene, nu are nimic șocant.

Femeile la lucru

Muncitoare...

Louis Sébastien Mercier a notat relativa independență a femeilor (și a fetelor) din popor, din familiile de meșteșugari sau din mica burghezie și a pus-o pe seama unei activități profesionale ce le permite să aibă „o autoritate mai mare în căsnicie” și să „manevreze întotdeauna mici sume de bani”, ceea ce, spune el, nu este cazul celor din păturile sociale mai înalte. Remarca este pertinentă. Majoritatea femeilor din secolul Luminilor lucrează, la oraș sau țară. Nu este o alegere, ci o necesitate economică: într-o perioadă cînd limita dintre sărăcie și indigență nu ține de mare lucru, munca femeii este obligatorie pentru supraviețuirea căsniciei. Element constitutiv al peisajului social și familial, ea este norma în mediile populare și joacă un rol esențial în viața economică.

Obșnuitul secolului al XVIII-lea o știe, pentru că la fiecare colț de stradă se lovește de nenumăratele negustorese mărunte, vînzătoare la mîna a doua,

femei sărace care vînd orice pentru a supraviețui, îmbrăcăminte purtată și pălării vechi, pateuri și ceai, flori sau tutun. Precupeața și spălătoreasa, vestite pentru răutatea firii și bune de gură, sînt și ele siluete frecvent întîlnite. Ca și slujnica, adesea provenită de la țară (într-un oraș ca Parisul, femeile reprezintă aproape 80% din servitorime). La fel de cunoscut este faptul că femeile își cîștigă existența din truda cu acul, iar cronicarii timpului îi ponegresc pe bărbații care nu ezită să pună mîna pe ac și să le lipsească astfel pe femei de o activitate considerată specifică lor. Nici nu mai este nevoie să amintim că țărăncile (majoritatea populației) trudesec din greu pe terenurile familiei, unde sarcinile sînt, la fel, împărțite în funcție de sexe. Memoria a reținut imaginile tradiționale ale femeii la lucru și, printr-un fenomen destul de frecvent, s-a tras concluzia că aceste activități domestice erau singurele domenii ale vieții economice unde interveneau lucrătorele. Înseamnă să uităm prea repede numeroasele muncitoare din artizanat, folosite în domeniul textil, desigur, dar și în cele ale metalului (lustruitoare, producătoare de ace), lemnului, în fabricarea hîrtiei, a cărții, a evantaielor, a tabacherelor etc. Aceste muncitoare lucrează acasă, eventual cu soții lor, sau în ateliere unde stau pe lîngă muncitorii calificați. În micul atelier meșteșugăresc, un personaj feminin este de altfel omniprezent, cel al soției maistrului. Ea participă din plin la viața de atelier, comercializează produsele, conduce activitatea cînd soțul pleacă de acasă cu treburi ale meseriei; nu rareori poate fi văzută ținînd socotelile sau apucîndu-se de lucru.

...cu statut inegal

Absolut necesare în viața economică, femeile nu au totuși același loc în cadrul ei ca bărbații. Mai puțin calificate, ele sînt limitate la sarcini subalterne de pregătire sau finisare și, prin urmare, sînt mai puțin plătite. Cei și cele care, pentru a pune capăt cercului vicios și a le permite femeilor să-și cîștige decent existența, propun să le dea o calificare egală cu a bărbaților își atrag mînia celor din urmă. La Paris, în timpul Revoluției, este deschisă o școală tipografică pentru femei: pînă atunci, muncitoarele din tipografie broșau sau legau cărți și cîștigau în medie de șapte ori mai puțin decît un muncitor tipograf. La vestea că se dorește inițierea femeilor în sarcinile „nobile” (și foarte bine plătite) ale meseriei, toți tipograful parizieni protestează și îi învinovătesc plini de violență pe directorul școlii și pe colegii lor că îndrăznesc să le învețe meseria pe niște femei.

Pe deasupra, cu excepția anumitor domenii ale comerțului sau modei, reputeate ca fiind feminine, femeile sînt ținute la distanță de sistemul corporativ. Deși atelierul maistrului ar funcționa cu greu fără soția lui, ea este totuși inexistentă pentru corporația meseriei, care o ignoră; dacă după moartea soțului se recăsătorește, noul soț va moșteni atelierul. Cît despre muncitoare, chiar dacă au avut parte de o formare ca ucenice, ele nu devin niciodată calfe și, bineînțeles, nu sînt acceptate de organizațiile de calfe cu caracter eminamente masculin.

Astfel, în ciuda unei prezențe pregnante în cvasi-totalitatea domeniilor economice, femeile sînt excluse din organele reprezentative ale lumii muncii și ignorate în plan juridic. Ne confruntăm încă o dată cu ambiguitatea caracteristică veacului Luminilor care pune femeile în centru împingîndu-le în același timp spre periferie.

Educația fiicelor Luminilor

Dezbaterea

Tovarășa bărbatului Luminilor nu ar putea fi o imbecilă, ci are nevoie de un minimum de instrucție pentru a fi în stare să-l înțeleagă, să discute cu el și să-i crească progeniturile, scriu unii. Lipsa de educație feminină fiind una dintre principalele cauze ale inegalității sexelor, ea trebuie combătută pentru a le sustrage pe femei cusurilor lor și a le reda adevăratei lor naturi și locului ce ar trebui să le aparțină în societate, spun ceilalți. Oricare ar fi motivele, problema instrucției feminine face să curgă riuri de cerneală. Dezbaterea nu este nouă. Secolul al XVII-lea produsese câteva pledoarii în favoarea educației feminine, moderate sub condeiele domnișoarei de Scudéry, doamnei de Sévigné sau Fénelon, militante și feministe sub cele ale lui Poullain de la Barre sau Mary Astell (*A Serious Proposal to the Ladies*, 1694). Secolul al XVIII-lea, o dată cu instaurarea Luminilor, situează educația în centrul gândirii sale, dă o nouă acuitate chestiunii; în special în a doua lui jumătate, se înmulțesc scrierile pe această temă. Bărbați, femei, filosofi, scriitori, celebri sau necunoscuți, toți oferă publicului rodul reflecțiilor lor, înaintează propuneri, întocmesc planuri. Academiile provinciale, ecouri ale problemelor la modă, întreabă: „În ce fel educația femeilor îi poate face pe bărbați mai buni?” (Besançon, 1775) sau: „Care ar fi cele mai bune mijloace de a îmbunătăți educația femeilor?” (Châlons-sur-Marne, 1783). Răspunzînd la această întrebare și-a scris Laclos eseul *De l'éducation des femmes*.

Vocile feminine nu sînt absente dintr-o dezbatere care le privește în primul rînd pe ele. Doamna de Miremont consacră mai mulți ani unui voluminos *Traité de l'éducation des femmes* [*Tratat despre educația femeilor*, șapte volume publicate între 1779 și 1789]. Presa feminină, ce apare în această epocă⁸, transformă tema într-un subiect de predilecție. În *The Nonsense of Common Sense* (1737), Lady Montagu, prietenă cu Mary Astell, susține educarea femeilor. Redactor al *Female Spectator* (1744-1746), apoi a *Epistles for Ladies* (1749-1750), Eliza Haywood își îndeamnă cititoarele să se instruiască. *The Ladies Magazin*, ca și *Le Journal des Dames* (1759-1778) acordă o atenție cu totul deosebită educației fetelor. În Germania, Sophie von La Roche creează reviste feminine cu caracter pedagogic (*Lettres à Rosalie* în 1772, *Pomona* în 1783). Această scriitoare își dobîndise celebritatea datorită romanului său *Fräulein von Sternheim* (1771), ce punea problema educației fetelor. Ca ea, mai multe femei au ales stilul romanesc pentru a denunța carențele educației feminine și pentru a propune un sistem cît de cît mulțumitor: doamna de Graffigny (*Lettres d'une Péruvienne*, 1752), Marie-Jeanne Riccoboni (*Histoire d'Ernestine*, 1762) etc.

Mănăstirea, acuzată că le prostește pe tinere, este ținta privilegiată a criticilor. Este preferată o educație familială, ca acelea ale lui Émile și Sophie. Conștienți că ea nu poate fi decît apanajul mediilor privilegiate, autorii imaginează adevărate instituții școlare pentru fete. Mixtitatea este respinsă din rațiuni legate de bunele moravuri, dar și pentru că nici conținutul sau finalitatea educației băieților și fetelor nu sînt aceleași. Băieții învață pentru ei înșiși, fetele în vederea viitorului rol social și casnic. „Întreaga educație a femeilor trebuie să se refere la bărbați”, scrie Rousseau (*Émile*):

ea are drept scop să formeze soții eficiente și plăcute, mame capabile să-și crească progeniturile cum se cuvine. A ști să țină casa, a citi, a scrie și socoti, a cunoaște câteva noțiuni elementare de istorie, geografie, literatură și limbi străine, fără a uita, desigur, religia, dansul, muzica și, eventual, desenul – toate acestea sînt mai mult decît suficiente femeilor. La ce le-ar folosi să știe greaca, latina sau axiomele științifice? Ca să devină niște pedante ridicole, cu totul incapabile să țină o casă, sau fete bătrîne arțăgoase, ca acele *blue stockings* luate peste picior în Anglia. Asemenea vederi restrictive sînt denunțate cu din ce în ce mai multă vigoare de femei care cer o reală schimbare a conținutului învățămîntului feminin, susțin o egalitate de cunoaștere între cele două sexe și își invită suratele la a-și perfecționa instrucția în toate domeniile.

Diverse tipuri de învățămînt

Dincolo de proiecte și dezbateri, care era în realitate gradul de instruire al femeilor din vremea Luminilor? Este de netăgăduit că, indiferent de clasele sociale, ele au profitat de sistemul educativ instaurat în veacul precedent. La sfîrșitul secolului al XVII-lea, 14 femei franceze din 100 știau să semneze; după o sută de ani, proporția aproape că s-a dublat (27). Firește, inegalitatea sexuală rămîne: la aceeași dată, 48% din francezi sînt în aceeași situație (adică 177 de bărbați la o sută de femei). Totuși, distanța s-a micșorat, de vreme ce cu o sută de ani mai înainte 207 bărbați la 100 de femei știau să-și scrie numele. În veacul Luminilor, alfabetizarea feminină progresează, așadar, mai repede decît cea a bărbaților. Astfel, în 1755, pe cînd 60% din englezi și 35% din englezoaice semnav în registrele de căsătorie la *church of England*, peste treizeci și cinci de ani procentajul masculin este același, dar cel al femeilor a crescut cu 5%. Același fenomen poate fi întîlnit în toată lumea occidentală. În 1630, 178 de bărbați la 100 de femei semnav angajamentele de căsătorie avansate notarului din Amsterdam (57% și 32%); în 1780, proporția este de 133 de bărbați la 100 de femei (85% și 64%). În provincia torineză, de unde plecăm de la un nivel foarte scăzut, recuperarea este și mai spectaculoasă: în 1710, 350 de bărbați la 100 de femei (21% și 6%) semnav certificatul de căsătorie; după optzeci de ani, nu mai sînt „decît” 216 pentru 100 de femei (65% și 30%). În Noua Anglie americană, unde diferența nu era atît de mare, progresia nu este la fel de frapantă: 182 de bărbați la 100 de femei semnav testamentul la mijlocul secolului al XVIII-lea (84% și 46%), în timp ce cu un secol mai devreme erau 196 (61% și 31%)⁹. Dar asemenea cifre ascund numeroase disparități, regionale și sociale. Astfel, în sudul Franței, alfabetizarea generală este sub media națională, iar diferența masculin/feminin în mod clar mai mare decît la nord de celebra linie Saint-Malo – Geneva. Și nici nu mai este nevoie să precizăm că nu există nici o legătură între educația primită de o fată dintr-un mediu privilegiat și cea a unei copile din popor.

Dacă familia este destul de bogată, prima va fi încredințată uneia dintre mănăstirile atît de discreditate, unde într-adevăr nu va învăța mare lucru. Dar, dacă părinții îmbrățișează marile idei ale veacului, ea va putea beneficia de o excelentă educație familială. Acest noroc l-a avut, în ultimii douăzeci de ani ai Vechiului Regim, Victorine de Chastenay. De la cinci ani, ea primește lecții de istorie, geografie și gramatică. Tatăl ei îi supraveghează îndeaproape progresele și o îndeamnă să urmeze împreună cu el cursurile de

aritmetică ce i se dau acasă. Apoi, vreme de șase ani, geometria și algebra îi sînt predate de preceptorul fratelui ei. Cei doi copii urmează și cursuri de latină și, secundar, de engleză. Muzica, desenul și catehismul completează programul. Domnul de Chastenay, pasionat de botanică, o pune pe fiica lui să țină un ierbar. Dacă ar fi să-i dăm crezare, micuța Victorine este un copil înzestrat, „minune”, „iubind studiul cu pasiune”. Dar învățătorii ei rămîn înainte de toate cei ai fratelui ei: sînt angajați pentru el, în funcție de studiile lui. Și chiar dacă, după cum se spune, ea este preferata lor, chiar dacă „o domnișorică latinistă” este o noutate cu care profesorul se mîndrește, fratelui său i se fac în mod prioritar observațiile. Victorine s-a putut bucura de instrucția dată fratelui ei. Deși părinții ei aveau un spirit larg și la ei acasă domnea o atmosferă de studiu, ar fi avut ea parte de o educație completă dacă în familie nu ar fi existat un băiat?

Nu-i mai puțin adevărat că o asemenea formație și-a dat roadele. Însediat de cunoaștere, fetița devorează cărțile din biblioteca familială: la zece ani, ea citește *Histoire d'Angleterre* de părintele d'Orléans, *Les Révolutions romaines* de Vertot, *La Constitution d'Angleterre* de Delolme, *Oameni iluștri* de Plutarh, *Britannicus* de Racine etc. La doisprezece ani, traduce din Horațiu și începe să țină un jurnal intim. La primele semne ale Revoluției, ea abia are șaisprezece ani și, evident, își îndreaptă atenția spre Montesquieu, Locke și Mably. Fiică desăvîrșită a Luminilor, ea se consideră „o tînră filozoafă căreia prea puțin îi pasă de podoabele, plăcerile frivole, distracțiile deșarte” în comparație cu lectura și studiul pe care le va iubi toată viața¹⁰.

Alte fete, nobile sau nu, profită și ele de o educație aleasă în ultima treime a veacului. A fi născută într-un mediu intelectual favorizează, bineînțeles, șansa de a primi o instruire ieșită din comun: ne gîndim la Germaine Necker (de Staël) sau la Caroline Michaelis (Böhmer-Schlegel-Schelling) și Thérèse Heine (Forster-Huber), amîndouă fiice de profesori din Göttingen. Și fete din medii mai puțin înalte beneficiază de o excelentă educație, cu condiția să aibă părinți deschiși la minte și nu prea săraci. Singura fiică a unui gravor parizian bogat, tînră Manon Phlipon aparține păturilor superioare ale artizanatului de artă, apropiate de burghezia înzestrată: știind să citească la patru ani, ea primește de la șapte ani lecții de calligrafie, geografie, istorie, dans, muzică și latină; citește Appian, Plutarh, Fénelon, Tasso, Voltaire și Biblia.

Colegiile, unde sînt formați adolescenții veacului, nu primesc fete. Unde să fie date toate acele tinere care nu se pot bucura de un învățămînt la domiciliu și ai căror părinți refuză, din rațiuni ideologice sau financiare, educația de la mănăstire? La numeroasele pensioane private și laice, deschise la oraș. *Boarding schools* engleze și case de educație franceze asigură fetelor din mica nobilime sau din burghezie un învățămînt destul de tradițional, destinat să facă din ele mame bune pentru familii creștine.

Cît despre fetele din mediile populare (meșteșugărit, comerț sau mediul agricol), ele pot primi o instruire elementară în micile școli religioase, ieftine sau gratuite pentru cele mai sărace dintre ele. Pe lîngă religie și morală, ele învață să citească, ba chiar să scrie și să socotească. La acest învățămînt bazat pe religie se adaugă lucrul manual, numeroasele activități practice pregătindu-le (fără a le forma profesional) pentru viitoarea viață de muncitoare.

Femei de cultură

Mai instruită decît strămoaşele ei, femeia Luminilor nu doreşte să fie ignorată de un secol atît de bogat în inovaţii intelectuale. Ei i-ar plăcea să profite de educaţia primită nu numai pentru a fi o soţie bună, ci şi pentru îmbogăţirea ei personală. Şi ea vrea să participe la mişcarea Luminilor, să nu fie străină de veacul său. Cum să se strecoare într-o cultură ce nu-i este direct destinată? Neîncetînd să se instruiască, ţinîndu-se la curent cu tot ce se spune ori se scrie şi, de ce nu, chiar spunînd sau scriind ea însăşi.

Lectura

Femeia Luminilor este o mare cititoare. Romane la modă (scriitorii ştiu foarte bine că femeile fac parte din publicul lor), autori clasici, tratate de educaţie, reviste, pamflete politice, scrieri filosofice sau cărţi de istorie, nimic nu-i scapă – tînăra Victorine de Chastenay este un exemplu frapant. Scrisorile femeilor abundă în precizări despre ultimele lucrări citite şi reflecţiile inspirate de acestea. Fiicele secolului îşi găsesc refugiu în lectură cînd se confruntă cu mohoreala sau tulburările vremii: Caroline Michaelis-Böhmer şi Victorine de Chastenay folosesc practic aceleaşi cuvinte pentru a spune ce sprijn au găsit în cărţi, una pentru a-şi înfrînge plictiseala în oraşelul minier unde soţul său practică medicina, cealaltă pentru a aştepta să treacă tulburările din vremea Terorii.

În secolul al XVIII-lea, reprezentările picturale ale lecturii solitare de cele mai multe ori pun în scenă cititoare, semn al unei feminizări (şi al unei individualizări) a lecturii¹¹. Dar în vreme ce lectura masculină este semn de activitate intelectuală, femeia cititoare este cu uşurinţă considerată drept o pedantă orgolioasă sau leneşă. În ambele cazuri, aceasta pentru că îşi depăşeşte rolul tradiţional: dorind să aibă acces la o ştiinţă masculină; risipind timpul pe care ar trebui să-l acorde ţinerii casei, soţului, copiilor; creînd între ea şi carte un spaţiu intim de unde bărbatul este exclus. Lectura feminină este periculoasă. Dacă vezi o carte serioasă pe masa ei, înseamnă că vrea să devină savantă, că vrea să ia locul bărbatului. Dacă stă cu o carte în mînă sau pe genunchi, înseamnă că cititoare se lasă pradă visului, nepăsării, lascivităţii. Această asociere reiese cu limpezime din tablouri şi din comentariile stîrnite de acestea. O regăsim şi în plîngerile formulate împotriva soţiei de un meşteşugar parizian, fabricant de pălării de damă. În 1774, el începe un jurnal¹² unde povesteşte debandada din căsnicia lui: nevasta nu mai vrea să muncească, ci să se distreze, să iasă în oraş şi să citească romane. „Nu voia decît să stea cu o carte la fereastră.” În afară de faptul că documentul ne dă informaţii despre relaţiile bărbat – femeie în mediul meşteşugăresc, el arată în ce fel, atît pentru femeie, cît şi pentru bărbat, lectura unui roman este legată de o anumită trîndăveală şi un mod de viaţă propriu claselor privilegiate cu care femeia aceasta încearcă să se identifice, respingîndu-şi condiţia de nevestă de meşteşugar. A fi văzută cu o carte în mînă este pentru ea un semn de distincţie socială. Este adevărat că lectura feminină, la fel ca plimbarea şi degustarea de stridii, intră în dorinţa de ascensiune socială, iar imitaţia căreia îi dă naştere este caracteristică epocii.

Cititoarea nu este întotdeauna singuratica a cărei intimitate o încălcă tablourile. În jurul cărţii apare o reţea de sociabilitate intelectuală, unde

femeia este o parte activă. În marile orașe germane, proprietarii de cabinete de lectură, sensibili la dorința concetățenelor lor, le amenajează colțuri speciale unde ele își pot astîmpăra setea de lectură. Cît despre multiplele mici societăți de lectură formate de o societate avută și cultivată, ele sînt în general mixte, iar împărțirea rolurilor sexuale este mai puțin apăsătoare. Mai tîrziu, în timpul Revoluției franceze, locatarii de ambele sexe ai imobilelor populare se vor asocia pentru a se abona la un ziar citit în comun.

Salonul

Cînd evocăm Luminile, o imagine de femeie revine frecvent: așa-numita „salonnière”, cea care ține salon. Ea pare a fi în miezul mișcării intelectuale: deține un rol de prim-plan în dezvoltarea și răspîndirea gîndirii și favorizează întîlnirea cu lumea banului și a puterii. Într-adevăr, salonul din secolul al XVIII-lea constituie unul dintre noile locuri de sociabilitate unde stau alături nobili, burghezi bogați, oameni de litere și de știință, de toate naționalitățile. Loc de întîlnire, de cunoaștere, de creație, de schimb, de ucenicie și de circulație culturală, salonul este și un loc de mixtitate intelectuală. Este condus de o femeie sau, pe măsură ce avansăm în secol, de unul dintre noile cupluri luminate, bazate pe respect reciproc, gen Helvétius, Condorcet, Lavoisier.

A ține un salon devine o obligație. Femeia trebuie să fie atentă la alcătuirea asistenței, la evitarea aglomerării, să-l pună pe fiecare în valoare. Dacă își îndeplinește bine sarcina, va avea o mulțime de satisfacții. Satisfacția mondenă de a-și face un nume în mediul cultural, de a-și vedea salonul căutat de cercurile la modă. Satisfacția intelectuală de a conversa cu cele mai mari spirite ale timpului, de a le asculta ideile novatoare, de a le da o replică pe măsură, de a le oferi posibilitatea de a contacta posibili protectori. Plăcere exaltantă de a participa la aventura Luminilor, chiar de a o provoca. Și iluzie, căreia unele femei nu-i cad pradă. Iluzie de a crede că în timpul și spațiul salonului ar fi abolite ca prin farmec deosebiri de rang, de avere sau sex. Ele își îndeplinesc aici rolul visat de filosofii luminiști: tovarășe întru spirit, atente, suficient de instruite și de inteligente cît să susțină o conversație, să-l călăuzească pe bărbat (autor, gînditor) prin încurajările lor sau criticile pertinente și să-l ajute prin grija lor să-și construiască opera. Dacă „les salonnières” joacă un rol de vector al Luminilor, ele nu posedă totuși adevărata putere intelectuală. Regăsim și aici paradoxul veacului. Saloanele sînt neîndoiește un loc de promovare feminină. Ele permit femeilor să participe la sociabilitatea culturală a timpului și chiar să joace un rol intelectual, remarcabil și recunoscut, dar înscris totuși între anumite limite, fără să răstoarne în mod fundamental raporturile de sex.

Istoria a reținut numele celor care țineau saloanele cele mai frecventate: doamna de Tencin, doamna de Lambert, doamna Geoffrin, doamna du Châtelet, doamna du Deffand, domnișoara de Lespinasse, doamna d'Épinay, doamna Necker etc. Aici puteau fi întîlniți Montesquieu, Voltaire, Diderot, d'Alembert, Grimm, Marmontel, Buffon și toți enciclopediștii. La Paris și în provincie, și alte femei primeau o asistență mai puțin strălucitoare, compusă din scriitori de mîna a doua, din nobili și burghezi liberali, contribuind și ei, firește, mai modest, la a da veacului lor un chip luminos.

Dacă salonul atinge expresia ultimă în Franța, totuși el nu este o caracteristică franceză. Asemenea reuniuni, intelectuale și mondene, organizate de

o femeie, se înmulțesc în Europa secolului al XVIII-lea. În Italia, ele sînt numite *conversazione*, ceea ce le arată cu exactitate scopul. Găsim, de asemenea, în Germania saloane extrem de celebre, ca acela al scriitoarei Sophie von La Roche, unde unul dintre obișnuiți nu-i altul decît Goethe. Însă întîlnirile germane, nefiind întotdeauna conduse de femei, se apropie mai mult de ceaiurile literare decît de saloanele pariziene: aici persoanele se adună în mici grupuri de prieteni apropiați pentru a citi împreună, a discuta despre literatură, dar nici amestecul social, nici avînturile oratorice cu subiect politic, filosofic sau economic nu-și au locul. Totuși, ele marchează o evoluție în raporturile între sexe. La fel, în vreme ce uzanțele anglo-saxone tind mai degrabă spre o non-mixtitate intelectuală, de la mijlocul secolului al XVIII-lea, așa-numitele *blue stocking* engleze răstoarnă aceste reguli, instaurînd saloanele după moda franțuzească.

Scrisul

De la lectură sau conversația mondenă, este ispititor să treci la scris. Corespondență, notițe în marginea cărților citite, traducerea personală a unui autor antic sau străin, jurnal intim (de exemplu, cel al Victorinei de Chastenay la doisprezece ani) – primele accese feminine la scris le dau unora dorința de a-și publica operele. În toate țările, numărul publicațiilor feminine sporește în secolul al XVIII-lea¹³, semn nu numai al unei educații mai bune, ci și al preocupării de a nu fi simple „tovarășe” cu un talent cunoscut doar de apropiați. Dacă unele consideră mai prudent să rămîină în umbra anonimatului, al unui pseudonim sau al autorului pe care îl traduc, altele nu ezită să-și afirme deschis opinia. Romanele Sophiei von La Roche sau ale lui Marie-Jeanne Riccoboni sînt adevărate succese literare, salutate de scriitorii timpului – și, ceea ce nu poate fi trecut cu vederea, aducîndu-le o anumită independență financiară. Doamna de Genlis sau doamna d'Épinay s-au impus cu lucrări de referință în materie de educație. A reduce totuși producția feminină la romane sau texte pedagogice faimoase ar însemna să uităm numeroasele eseuri filosofice, politice sau științifice scrise de femei. Doamna de Châtelet, printre altele traducătoare a lui Newton, a publicat *Institutions de physique*. Monumentala *History of England from the Accession of James I* (8 volume, 1763-1778) de Catherine Macaulay devine cu repeziciune un model al genului și îi atrage autoarei admirația filosofilor. Cît despre ostilitatea și dificultățile întîmpinate de Olympe de Gouges pentru a se face acceptată ca dramaturg la Paris în anii 1780, ele urmează celor cunoscute de Louisa Bergalli la Veneția în anii 1750.

Scena politică

Înainte revoluțiilor

Regina Anna, în Anglia, Maria-Tereza, în Austria, Ecaterina, în Rusia, sînt femei care au marcat politica țării și veacului lor. Dar cu excepția suveranelor sau a cîtorva amante regale, ca Pompadour, femeile sînt excluse din centrele politice ale puterii. Ceea ce nu le împiedică, desigur, să participe la viața

publică a țării lor. Saloanele din secolul al XVIII-lea sînt și cercuri politice. Olympe de Gouges, Catherine Macaulay și multe altele și-au pus condeiele în slujba ideilor lor. Cît despre femeile din popor, ele sînt în mod tradițional în primele rînduri ale revoltelor, alimentare, antifiscale, religioase și politice. Ocrotitoare ale comunității, ele sînt atente să-și apere drepturile. Datorită mobilității, prezenței constante în stradă, cunoașterii spațiului public, rolului lor în cartier, ele sînt imediat informate cu privire la orice încălcare a regulilor tacite de echilibru între putere și supuși. Ele se ridică prompt împotriva unei situații apreciate drept intolerabile, atrăgîndu-i și pe bărbați după ele. Grație numeroaselor lucrări istorice despre diferitele țări europene, acest rol, ca și raportul feminin/masculin în răscoală, este în prezent bine cunoscut¹⁴. Dar relația dintre putere și femei nu se limitează la o supraveghere înfricoșată a celor considerate drept potențiale instigatoare la revoltă. În mod mai subtil, puterea are nevoie deopotrivă și de aprobarea lor. Poporul trebuie să asiste la marile ceremonii festive marcînd evenimente importante (victorie militară, naștere sau căsătorie regale etc.). Mulțimea ce preamărește prin prezența sa legătura simbolică unindu-i pe rege și neamul lui este compusă din bărbați și femei. Și se întîmplă ca acestea din urmă să se desprindă de gloată și să întruchipeze respectiva legătură: astfel, negustoressele din piața pariziană, reprezentînd pe atunci poporul, sînt primite la Versailles cînd vin să-l felicite pe rege pentru nașterea unui moștenitor. Să nu tragem concluzii pripite dintr-un asemenea fenomen complex, ce ar trebui aprofundat. Femeile au o existență politică *de facto*, prin scrierile lor, prin prezența la revolte sau inițierea acestora; să nu uităm însă că ea nu le este recunoscută în plan juridic, ceea ce influențează direct cîmpul lor de acțiune. La fel, dacă sistemul monarhic ține cont de reacțiile lor nu înseamnă nicidecum că ele participă la putere.

Gîndirea Luminilor reformulează legătura politică și contractul social. Dar în vreme ce filosofii examinează pe pagini întregi cea mai bună formă de guvernămînt, noțiunile de cetățenie, națiune, drepturi naturale etc., cei mai mulți dintre ei ignoră femeile. Care va fi locul lor în cetatea ideală a Luminilor? Acasă, ceea ce pare atît de clar încît nici nu mai merită osteneala de a o preciza. Dar dacă aprofundăm cît de cît problema, constatăm imediat că nu e chiar așa de ușor să dai la o parte o chestiune stînjitoare dintr-o trăsătură de condei sau, mai bine, neabordînd-o. Contradicția apare și la cei mai buni. De pildă, în *Enciclopedia*, Diderot consideră că termenul „cetățean”, definit ca deținătorul de drepturi politice într-o societate liberă, este un substantiv masculin: „Nu li se acordă acest titlu femeilor, copiilor, servitorilor decît ca membri ai familiei unui cetățean propriu-zis; dar ei nu sînt cu adevărat cetățeni”. Acest „nu sînt cu adevărat” dezvăluie aici încurcătura filosofului: a asigura răspicat că termenul nu are feminin (deși „cetățeană” există în limbă, chiar dacă în sensul restrictiv de locuitoare a unui oraș) nu rezolvă nimic, dimpotrivă. Revoluțiile din ultimele decenii ale veacului vor pune problema cu o nouă acuitate.

Revoluționarele

Sfîrșitul secolului este ritmat de o serie de revoluții, situate sub semnul Luminilor. Din Amsterdam la Paris, trecînd prin Boston, lumea occidentală contestă ordinea tradițională. Locul și rolul femeilor, viziunea asupra lor și conceperea raporturilor dintre sexe nu scapă acestor răsturnări. Totuși,

nicăieri femeilor nu li se acordă legal drepturile politice ale cetățeanului. Noua ordine politică, expresie a Luminilor, pare a fi rezervată bărbaților. Dar este construită de bărbați și de femei. Nu numai că ele nu rămân insensibile la evenimente, ci chiar participă activ și nu se lasă tratate ca niște mărfuri refuzate ale noii cetăți.

În mulțimile răzvrătite, femeile din popor își joacă rolul tradițional și sînt la originea sau în fruntea a numeroase revolte. Cînd susținătorii casei de Orania se revoltă în 1784 împotriva patrioților, printre conducători se remarcă o negustoreasă de scoici, Kaat Mussel. La 5 octombrie 1789, parizienele se duc după Ludovic al XVI-lea la Versailles. După șase ani, în 1795, tot femeile sînt cele mai pornite și predică revolta împotriva puterii thermidoriene, vinovată în ochii lor că lasă poporul să moară de foame și că a trădat revoluția populară. Cînd izbucnește insurecția, la 20 mai 1795, ele pornesc primele manifestații, îndemnîndu-i pe bărbați să li se alăture. Atunci autoritățile scriu că ele joacă rolul de „aflătoare”, iar deputații le interzic să se adune în stradă în grupuri de peste cinci persoane¹⁵. Foamea nu este singurul motor al mulțimilor feminine: manifestantele din octombrie 1789 ne asigură că ele vor pîine, „dar nu cu prețul libertății”; în mai 1795, o muncitoare în domeniul croitoriei afirmă că deputații trebuie să cedeze în fața revoltaților reprezentînd „poporul suveran”. Libertate, suveranitate – acestea sînt cuvinte specifice Luminilor. Ele ne aduc aminte că femeile, chiar din mediile modeste, nu au fost străine de ideile veacului, contribuind la tentativa revoluționară de a le aplica.

De altminteri, femeile nu se mulțumesc cu revoltele din vremuri de criză. În Franța, ele frecventează adunările politice, formînd cluburi ale femeilor unde citesc ziarele, decretele Adunării, unde discută politică și nu ezită să-și împărtășească opiniile reprezentanților națiunii. Petițiile și adresele feminine figurează în bună parte printre toate cele primite de către deputați pentru a-i încuraja sau pentru a le expune ideile și revendicările politice. Altele își fac publice opiniile în broșuri, pamflete, afișe pe ziduri. Din cauza unei astfel de placarde Olympe de Gouges este arestată în toamna lui 1793. Din 1789, ea publicase vreo treizeci de scrieri politice, sub formă de pamflete, cărți sau piese de teatru. Din 1788 pînă în 1799, numărăm în Franța aproximativ o sută cincizeci de publicații politice feminine. Păstrînd proporțiile, Franța nu constituie o excepție. Înainte de celebra sa *Vindication of the Rights of Woman* (1792), feminista britanică Mary Wollstonecraft răspunsese atacurilor lui Burke împotriva Revoluției franceze prin *A Vindication of the Rights of Men* (1790). În 1794, ea publică *An Historical and Moral View of the Origin and Progress of the French Revolution*. Compatrioata ei, Catherine Macaulay, susține și ea în mai multe scrieri Revoluția franceză. Fără a publica eseuri teoretice, femeile din Germania traduc scrierile revoluționarelor franceze și introduc Revoluția în romane unde își împărtășesc reflecțiile inspirate de evenimente: Sophie Mereau în *La Floraison des sentiments* (1794), Thérèse Heine-Forster-Huber în *La Famille Seldorf* (1795) și Sophie von La Roche în *Belle Image de la résignation* (1795-1796) și *Apparitions sur les bords du lac Oneida* (1798)¹⁶.

Saloanele devin locuri de rendez-vous politic. Caracterul lor semiprivat le transformă într-un teren de întîlnire mai neutru decît organismele oficiale sau cluburile. Ceea ce nu mai poate fi dezbătut în atmosfera înfierbîntată a tribunelor oficiale își găsește locul în aceea de salon, mult mai liniștită. Astfel, în salonul contesei d'Yves se întîlnesc democrații și tradiționaliștii belgieni în 1789.

Două femei ale Luminilor în revoluție

Salonul parizian al doamnei Roland este unul dintre cele mai celebre. În 1791, el este frecventat de întregul mediu patriotic: acolo se alătură oameni foarte diferiți ca Robespierre, Pétion, abatele Grégoire, Brissot, abatele Fauchet, Thomas Paine sau Condorcet. El servește drept releu de integrare politică pentru deputații provinciali nou aleși care întâlneau aici personalitățile pariziene. Foarte repede, devine unul dintre locurile de elaborare a politicii girondine, unde sînt discutate în prealabil intervențiile destinate iacobinilor și Adunării. Gazda nu se mulțumește doar să primească lumea, ci animă discuțiile și exercită o reală influență asupra invitaților. Prin educație, lecturi, religia rousseauistă, credința în superioritatea talentelor, ea este o excelentă reprezentantă a spiritului Luminilor. Încă dinaintea Revoluției, ea lucra împreună cu soțul ei, ajutîndu-l să-și redacteze discursurile academice, tratatele tehnice, rapoartele despre manufacturi sau articolele pentru *Enciclopedia metodică*. Revoluția dă un nou sens acestei colaborări conjugale. Manon Roland influențează profund politica soțului devenit ministru, redactînd pentru el texte oficiale dintre cele mai importante.

Adevărată femeie politică, Manon Roland nu se dorea purtătoare de cuvînt sau reprezentantă a sexului ei. „Nu cred că moravurile noastre permit deja femeilor să iasă la iveală, scria ea într-o scrisoare din aprilie 1791; femeile trebuie să inspire binele și să-l nutrească, să trezească toate sentimentele folositoare patriei, dar nu să pară a colabora la opera politică. Ele nu pot acționa pe față decît atunci cînd francezii vor fi meritat cu toții numele de oameni liberi.” Ea însăși nu semna scrierile decît cu numele soțului sau le lăsa anonime. În acest sens, în ciuda netăgăduitei sale modernități, ea reprezintă o figură destul de tradițională de femeie politică, pe linia anumitor regine sau favorite regale a căror importanță ocultă rămîne legată de un loc și o influență personale în mediile diriguitoare masculine.

Totuși, a fost ghilotinată la 8 noiembrie 1793 pentru opiniile și rolul ei politic. La numai cîteva zile de la moarte, extrem de oficioasă *Feuille de salut public* a publicat un articol adresat „Aux républicaines”, reluat la 19 noiembrie de *Le Moniteur universel*. Putem citi aici că „femeia Roland, minte luminată cu mari proiecte”, „monstru din toate punctele de vedere”, „și-a sacrificat natura, încercînd să se înalțe mai presus de ea; dorința de a fi savantă a făcut-o să uite virtuțile sexului său, iar această uitare, întotdeauna primejdioasă, sfîrșește prin a o duce la eșafod”. Avertismentul este clar și nu are nevoie de comentariu: femeile instruite să fie cu băgare de seamă! Articolul se agață și de Olympe de Gouges, ghilotinată la 3 noiembrie: autorul îi reproșează „imaginația exaltată” ce i-a trezit dorința de a fi „om de stat”, uitînd de „virtuțile potrivite cu sexul ei”.

Desigur, Olympe de Gouges nu era o femeie erudită, educația ei fusese destul de succintă (ea însăși mărturisește că nu știe să scrie prea bine). Ceea ce nu o împiedică să se lanseze într-o carieră de femeie de litere și de dramaturg. Fiind și ea pătrunsă de spiritul Luminilor, s-a zbatut pentru apărarea drepturilor naturale ale tuturor ființelor umane. Luptele ei împotriva sclaviei, pentru egalitatea sexelor sau pentru apărarea drepturilor de autor sînt cunoscute. Căci, spre deosebire de doamna Roland, Olympe de Gouges le-a făcut întotdeauna publice, fără a ezita să semneze cu numele adevărat și să se afirme cu o vigoare ce i-a atras numeroase necazuri chiar înainte de

Revoluție. Și, mai ales, ea scrie în numele femeilor, prezentându-se ca purtătoarea lor de cuvânt, chemându-le la revoltă împotriva unei situații nedrepte și revendicând drepturile naturale pentru ansamblul lor (mai ales în *Déclarations des droits de la femme et de la citoyenne*). Intransigentă în privința principiilor ei, refuză să acționeze din umbră și să aștepte de la o evoluție ulterioară recunoașterea politică a femeilor.

Un nou raport între sexe?

În afară de cele două portrete, încă unul este deosebit de interesant: cel, cu totul teoretic, al femeii ivite din Revoluție, femeia societății viitoare. Această femeie nouă se regăsește pe ambele țărmuri ale Atlanticului. Într-adevăr, și femeile americane, și cele franceze resping imaginea de cochete seducătoare, preocupate doar de bijuteriile lor, de înfățișare și de atracția exercitată asupra bărbaților. Acest tip de femei, ivit dintr-un raport pervertit între sexe, reflectă gradul de aservire a unui întreg popor. Într-o republică, femeile nu mai sînt frivole, slabe și pasive, ci demne, energice și active. Iar bărbații trebuie să le privească altfel pe tovarășele lor de viață, să le aprecieze și să le iubească pentru calitățile lor morale, și nu pentru frumusețea lor fizică. În decembrie 1793, o tînăra pariziancă, Joséphine Fontanier, apără noul raport al sexelor, într-un discurs rostit în fața unei adunări de sanculoți:

Trecut-au vremurile cînd femeia înjosită, degradată de cultul fals și frivol ce îi era închinat și prin care se pretindea că este celebrată, nu era privită decît, cel mult, ca o creatură de rang secundar, destinată doar să dea soțului cîteva cunune de flori, să constituie podoaba societății, așa cum trandafirii sînt podoaba grădinilor. Ah! Cetățeni, ați îndrăzni să vă numiți republicani dacă ați crede că frumusețea este calitatea dintîi a unei femei [...] ? Nu, nu, cetățeni, să lăsăm în seama curților despotice și orașelor corupte [...] modul fals de a aprecia jumătatea speței omenești [...]. Să ne uităm cu dispreț sau mai curînd cu milă la femeile frivole, la creaturile astea trecătoare care nu știu și nu vor decît să strălucească [...]. Gata cu ideile neserioase pentru noi; de acum încolo vom fi indiferente la culoarea unei panglici, la finețea mătăsurilor, la forma sau prețul cerceilor; virtuțile noastre ne vor fi singura podoabă, iar pruncii, giuvaerurile noastre¹⁷.

Americancele insistă pe importanța educației republicanelor, care le va dezvolta calitățile și le va asigura independența, *the self-respect și the self-reliance*. Femeile franceze adaugă, în ceea ce le privește, că raporturile dintre sexe nu trebuie să mai fie marcate de pecetea „despotismului marital”, comparat cu cel al regelui sau al nobililor. Ele își revendică dreptul, chiar îndatorirea de „a participa la treburile publice”.

Dar, pentru ansamblul societății, republicana este înainte de toate o mamă a cărei sarcină esențială este aceea de a-și crește copiii ca buni cetățeni. Din acest moment, dezbateră inițiată în a doua jumătate a secolului despre femeie și funcțiile ei specifice capătă o rezonanță cu totul nouă.

Cetățene?

Revoluția franceză a creat un nou spațiu politic unde fiecare, ca cetățean, se bucură de drepturile naturale redobîndite. Se pune atunci problema mixtității acestui spațiu: femeile vor poseda și ele drepturi politice? Se știe, răspunsul a fost negativ. Atunci cum să justificăm încălcarea principiului universalității,

aflat la baza Declarației drepturilor, ea însăși fundament al noii societăți? Prin recurgerea la diferența dintre sexe, la noțiunea de natură feminină specifică. Citarea lui Rousseau este constantă la revoluționarii ostili participării feminine la politică. Roussel este rareori amintit, dar teoriile lui vin în sprijinul argumentației lor: prin constituția ei corporală, femeia este fizic și intelectual mai fragilă decât bărbatul și... deci nu se poate bucura de drepturi politice. De altfel, natura o destinează unor funcții diferite, ce „țin de ordinea generală a societății”, ne asigură deputatul Amar în raportul din 30 octombrie 1793, precedind interzicerea cluburilor feminine. Ceea ce nu înseamnă că ele sînt excluse din cetatea revoluționară, însă rolul lor aici este domestic și situat de partea moravurilor. Ele „sînt menite să îmblînzească moravurile bărbaților”, pentru a-i crește pe viitorii cetățeni în cultul „virtuților publice”, al binelui și al libertății (Amar). În 1798, Kant afirmă că femeia îl călăuzește pe bărbat spre moralitate, spre cultură¹⁸. Și femeile din America dezvoltă acest punct de vedere. Fără a revendica funcții publice, ele susțin că ruptura revoluționară a dat un sens nou, civic, rolului lor familial de mamă. Mai mult, continuă ele, femeile sînt garantele moralității și virtuții poporului, în lipsa cărora acesta nu poate supraviețui.

Trăind într-o societate unde au o viață socială mai bogată, femeile din Franța nu se pot mulțumi cu o asemenea „cetățenie privată”. Ele resping împărțirea sarcinilor între sexe, dar nu văd prin ce anume ar fi incompatibile cu o activitate publică, ba chiar cu exercitarea drepturilor politice. Pariziencele întreabă în 1793:

De ce femeile, înzestrate cu facultatea de a simți și de a-și exprima ideile, s-ar lăsa excluse de la treburile publice? Declarația drepturilor este comună și unui sex, și celuilalt, iar diferența constă în îndatoriri; unele sînt publice, iar altele private. Bărbații sînt capabili să le îndeplinească în special pe cele dintîi...

Ca ele, susținătorii existenței politice a femeilor scot în evidență ceea ce este comun celor două sexe: rațiunea definitorie a laturii umane, purtătoare de drepturi. Împotriva conceperii a două naturi diametral opuse, ei se declară moștenitori ai lui Poullain de la Barre. „Noi nu sîntem pe pămînt o specie diferită față de voi: spiritul nu are sex și nici virtuțile”, scrie domnișoara Jodin în 1790 (*Vues législatives pour les femmes*). Consecința este evidentă: cele două sexe ar trebui să se bucure de aceleași drepturi.

Mai mult decât o chestiune de justiție, avem de-a face cu una de principiu și de logică. Excluderea femeilor de la dreptul de cetate, încălcarea „principiului egalității în drepturi” sînt un „act de tiranie” ce privește întreaga societate, și nu numai pe cele ce îi sînt victime, scrie Condorcet în articolul „Sur l'admission des femmes au droit de cité” (*Journal de la Société de 1789*, iulie 1790). Într-adevăr, „principiul egalității în drepturi” implică: „Ori fiecare individ al speciei umane nu are adevărate drepturi, ori toți le au pe aceleași”. Ca om al Luminilor, el se situează pe terenul rațiunii împotriva prejudecăților, a declamațiilor deșarte (sau a „opinie universale” pe care se va baza Amar în 1793). El amintește susținătorilor tezei fiziologice că trupul feminin nu are tristul privilegiu al bolilor și că a lipsi de drepturi o ființă în virtutea unei pretense slăbiciuni fizice este ridicol: „De ce niște ființe expuse sarcinilor și indispozițiilor trecătoare nu și-ar putea exercita drepturile de care nimeni nu și-a imaginat că ar putea fi lipsiți bărbații suferinzi de gută în fiecare iarnă și sensibili la gripă?”.

Argumentele lui Condorcet se regăsesc în toate textele favorabile existenței politice a femeilor. Olympe de Gouges recurge la „forța rațiunii” împotriva „inconsecvenței” și ne încredințează că nu există Constituție (deci tiranie) dacă bărbații și femeile nu au colaborat la redactarea ei. În ceea ce o privește pe președinta clubului femeilor din Dijon, ea se bazează pe principiile și relațiile existente între cele două sexe pentru a afirma că „oriunde femeile vor fi sclave (fără totalitatea drepturilor lor), bărbații vor fi aserviți despotismului”.

Punct de ruptură și de contestare, Revoluția încheie evul Luminilor. Femeile au dobândit (nu pentru multă vreme) o existență juridică și civilă, însă cetățenia le este refuzată. Ceea ce nu înseamnă că ele nu s-au comportat ca atare, înscriind termenul, cu sensul lui politic, în dicționare și în istorie. Creînd un spațiu politic bazat pe principiul de egalitate, Revoluția subliniază paradoxul Luminilor, cel al unei „mixtități fără paritate”. Oamenii s-ar fi putut obișnui cu el într-o lume întemeiată pe principiul de inegalitate, dar de-acum încolo nu se mai poate trăi cu el. Simplul fapt că acum este *posibil* să fie imaginată egalitatea bărbaților și a femeilor exacerbează tensiunile. Imaginea femeii-moarte (a Revoluției, a societății, a bărbatului) invadează discursul. Frica de a vedea contestat raportul dintre sexe capătă proporții ieșite din comun. Frică masculină de a împărți puterea, gândită adesea în termeni de pierdere a puterii (politice, sociale, intelectuale, domestice) și de înrobire a bărbaților. Frică de o posibilă confuzie între sexe ce ar atrage după sine haosul. Se încearcă îndepărtarea acestor neliniști insistîndu-se asupra concepției medicilor-filosofi ai Luminilor, surse de excludere a femeilor. Într-o societate ce tinde spre democrație, o „mixtitate fără paritate” devine de nesuportat: poate tocmai de aceea, pe de o parte, Codul civil din 1804 afirmă răspicat că nici nu se pune problema parității, iar pe de altă parte, stricta împărțire a sferelor în secolul al XIX-lea va reduce în mod simțitor mixtitatea. Totuși, ultim paradox, ruptura revoluționară va da feminismului posibilitatea de a se dezvolta pe viitor.

Note

1. Paul Hoffmann, *La Femme dans la pensée des Lumières*, Paris, Ophrys, 1977.
2. Arlette Farge, „Il secolo al femminile: ruolo e rappresentazione della donna”, in *Europa moderna. La disgregazione del Ancien Régime*, Banca Nazionale del Lavoro, pp. 177-189.
3. Michèle Crampe-Casnabet, „Saisie dans les œuvres philosophiques du XVIIIe siècle”, in Georges Duby și Michelle Perrot, *Histoire des femmes*, vol. III, Paris, Plon, 1991. Cf. și Yvonne Knibiehler, „Les médecins et la nature féminine au temps du Code civil”, in *Annales ESC*, iulie-august 1976; și „La «science médicale» au secours de la puissance maritale”, in Irène Thery și Christian Biet, *La Famille, la loi, l'état de la Révolution au Code civil*, Paris, Éditions du Centre Georges Pompidou, Imprimerie nationale, 1989, pp. 59-71.
4. Arlette Farge, *Le Miroir des femmes*, Paris, Montalba, 1982, p. 35.
5. Citat de Marie-Claire Hoock-Demarle, in *La Femme au temps de Goethe*, Paris, Stock, 1987, pp. 123 și 163.
6. Citat de Jean-Louis Flandrin, in *Familles. Parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société*, Paris, Seuil, 1984, p. 121.
7. Aproximativ douăzeci sînt păstrate la Biblioteca națională, sub cota Lb42.
8. Cf. capitolele lui Martine Sonnet și Nina Gelbart în *Histoire des femmes*, op.cit., ca și M. Sonnet, *L'Éducation des filles au temps des Lumières*, Paris, Éditions du Cerf. 1987.

9. Diferitele cifre sînt citate de Roger Chartier în „Les pratiques de l'écrit”, in Philippe Ariès și Georges Duby, *Histoire de la vie privée*, Paris, Seuil, 1986, vol. III, pp. 114-120.
10. Mme de Chastenay, *Mémoires, 1771-1881*, Paris, Plon-Perrin, 1986.
11. R. Chartier, „Les pratiques de l'écrit”, art.cit., p. 147.
12. Studiat de Arlette Farge în *La Vie fragile. Violence, pouvoirs et solidarités à Paris au XVIIIe siècle*, Paris, Hachette, 1986, și Seuil, col. „Points-Histoire”, 1992, pp. 101-118.
13. Claude Dulong, „De la conversation à la création”, in *Histoire des femmes*, op.cit.
14. Cf. sinteza Arlettei Farge în *Histoire des femmes*, op.cit.
15. Cf. Dominique Godineau, *Citoyennes tricoteuses. Les femmes du peuple à Paris pendant la Révolution française*, Aix-en-Provence, Alinéa, 1988.
16. Marie-Claire Hock-Demarle, *La Rage d'écrire. Femmes-écrivains en Allemagne de 1790 à 1815*, Aix-en-Provence, Alinéa, 1990, pp. 87-157.
17. Archives nationales, F1c III Seine 17.
18. *Anthropologie du point de vue pragmatique*, citat de Michèle Crampe-Casnabet, „Saisie dans les œuvres philosophiques du XVIIIe siècle”, art.cit.

POSTFAȚĂ

Omul Luminilor ocupă un loc cu totul privilegiat în colecția în care apare¹. Nu pentru că volumul acesta ar fi mai inteligent conceput decât celelalte: și el descrie zece roluri sociale, număr stabilit oarecum arbitrar, zece „profiluri”, cum spune Jacques Le Goff în primul volum apărut („nobilul”, „războinicul” etc.), firește, cu adaptările de rigoare. Nu pentru că ar fi fost scris de autori mai importanți decât cei ai celorlalte volume: dacă Michel Vovelle este unul dintre „mandarinii” istoriei franceze de astăzi și dacă cei zece colaboratori ai săi se numără printre cei mai reputați specialiști din domeniul lor în Franța și Italia, același lucru se poate spune și despre coordonatorii și autorii celorlalte volume. Nu pentru că ar fi mai documentat decât celelalte: dacă volumul conține esențialul informației disponibile în momentul de față despre veacul Luminilor și dacă sînt prezentate interpretările cele mai autorizate, același lucru se poate spune și despre informația și interpretările din celelalte volume. Dacă *Omul Luminilor* ocupă un loc cu totul privilegiat în colecția aceasta e pentru că, în situația în care omul despre care vorbește nu ar fi existat, nici cartea de față nu ar fi existat și nici colecția din care face parte și nici, în general, cărțile pe care noi le numim de istorie. Nu voi vorbi în cele ce urmează de meritele, cu totul deosebite, ale volumului de față și nici nu voi detalia diversele teze pe care le dezvoltă: cartea prezentîndu-se într-un fel singură, prefer să-mi alătur vocea autorilor ei și să vorbesc despre *Omul Luminilor*.

Dacă, așadar, *Omul Luminilor* nu ar fi existat, nici cartea de față nu ar fi existat și aceasta nicidecum pentru că și-ar fi pierdut obiectul, pentru că nu ar mai fi avut despre cine să vorbească, ci pentru „simplul” motiv că nu ar mai fi putut în nici un fel să vorbească: însuși discursul istoric nu ar mai fi fost cu putință. Cum așa, ar putea să protesteze cineva, nu există istoria (aproape) de cînd lumea? Să fi așteptat ea veacul al XVIII-lea ca să se nască? Dar nu-l numea deja Cicero pe Herodot „părinte al istoriei”? Nu are, așadar, istoria o „istorie” multimilenară? Iar dacă ne gîndim și la spațiile culturale extraeuropene, nu ar trebui oare să conchidem că istoria este un ingredient al oricărei civilizații cam de pe la începuturile omenirii conștiente de sine?

Toate aceste întrebări sînt cum nu se poate mai pertinente; și totuși îmi mențin afirmația de mai sus. Să mă explic: dacă ceea ce numim noi istorie este cu putință, dacă putem vorbi de istorici (de istorici reputați precum Michel Vovelle și de ceilalți zece autori ai volumului de față) și de cititori ca noi de cărți de istorie, totul datorează faptului că *Omul Luminilor* a adoptat o atitudine radical nouă față de timp, atitudine ce a făcut cu putință instalarea în mințile europenilor de mai tîrziu (în mintea noastră de „cititori de cărți de istorie”, în mintea unor oameni ca Michel Vovelle și a distinșilor colaboratori ai săi) a ceea ce astăzi numim „conștiință istorică” ori „istoricitate”.

1. Au apărut deja Jacques Le Goff (coord.), *Omul medieval* (în traducerea lui Ingrid Ilinca și Dragoș Cojocaru și cu o postfață de Alexandru-Florin Platon) și Eugenio Garin (coord.), *Omul Renașterii* (în traducerea lui Dragoș Cojocaru și cu o prefață

În pofida a ceea ce se spune, nu există întrebări veșnice. Întrebările pe care ni le punem au întotdeauna o istorie. Întrebarea pe care, înainte de venirea Omului Luminilor, ți-o puteai pune era „ce este omul?”. Era ceea ce se poate numi o întrebare „tare”, căci se sprijinea pe presupunerea că există o „esență”, o „natură umană”, un fascicul de trăsături în mod egal distribuite între toți cei pe care-i numim oameni, că sînt ei adulți ori copii, femei ori bărbați, englezi ori chinezi, prinți ori cerșetori, că au trăit acum două mii de ani ori că se vor naște abia peste două mii de ani. Or, un asemenea „om” nu poate, prin definiție, să aibă vreo istorie, căci esențele nu cunosc măriri ori decaderi. Gîndirea istorică e incompatibilă cu cea pe care se sprijină o întrebare de felul „ce este omul?”. Obiectul ei nu îl constituie *omul*, spune Lucien Febvre, unul dintre întemeietorii istoriei franceze de azi, ci *oamenii*: „Oamenii, singurele obiecte ale istoriei – ale unei istorii care nu se interesează de cine știe ce om abstract, veșnic, imuabil în esență și perpetuu identic cu sine, ci de oamenii surprinși întotdeauna în cadrul societăților ai căror membri sînt, de oamenii membri ai acestei societăți într-o epocă bine determinată a dezvoltării lor, de oameni dotați cu funcții multiple, cu activități diverse, cu preocupări și aptitudini variate, ce se amestecă toate, se ciocnesc, se contracarează și sfîrșesc prin a încheia între ele o pace de compromis, un *modus vivendi* numit viață”². Gîndirea istorică este, prin urmare, o gîndire mai degrabă „slabă” ce încearcă să răspundă la întrebări „slabe”: „ce este omul medieval?”, „ce este omul baroc?” etc. „Ce este omul Luminilor?”, pentru a reveni la volumul de față. Or, pentru a renunța la primul tip de întrebări și a putea să-ți pui întrebări slabe de genul celor din urmă, ceva trebuia să se petreacă în lume. Ori mai degrabă în mintea oamenilor, dacă e adevărat ce spune Baudelaire la un moment dat, și anume că revoluțiile cele mai importante au loc sub „cerul craniului”. Acest ceva s-a petrecut în mintea Omului Luminilor.

Întrebarea la care Michel Vovelle și colaboratorii săi încearcă să răspundă în cartea de față este ecoul întrebării pe care însuși veacul de care se ocupă ei și-a pus-o. Printr-un Kant bunăoară care, în *Was ist Aufklärung* („Ce sînt Luminile”), se întreabă ce este prezentul *acesta* căruia el îi aparține, care este elementul pe care îl conține și care face din prezentul acesta al său și al contemporanilor săi ceva radical *distinct* de tot ce a fost. Nu interesează aici, pentru moment cel puțin, răspunsul pe care Kant îl dă. Mult mai important e faptul că întrebarea la care răspunde (și pe care o consideră pertinentă de vreme ce încearcă să răspundă la ea) se sprijină pe sentimentul, pe convingerea că prezentul său este o *noutate* și că *fiecare* nou prezent este o astfel de noutate. Sentiment conjugat cu un al doilea, nu mai puțin important, și anume cu acela că mintea noastră și sensibilitatea noastră nu sînt leibnizienele monade lipsite de uși și de ferestre, monade în care, prin urmare, nimic nu poate să intre din exterior, ci niște vase inițial goale care, încetul cu încetul, se umplu cu gîndurile și afectele comunității: *nu sîntem decît ceea ce prezentul nostru este*. Ipoteza statuii de marmoră pe care o propune Condillac în al său *Traité des sensations*³ e doar o aproximație stîngace și profund înfeodată empirismului său a unui sentiment care animă întreaga

2. *Apud Jacques Le Goff, op.cit.*, p. 5.

3. Să ne imaginăm, spune el, o statuie de marmoră organizată exact ca noi, dar a cărei mințe nu conține pentru moment nici o idee pentru că „ușile” simțurilor sînt ermetic închise; dacă vom deschide o primă ușa – odoratul, bunăoară –, lumea va năvăli în ea sub formă de mirosuri și, pentru ea, lumea va fi un amestec de mirosuri; deschizînd succesiv următoarele uși, lumea va invada și prin ele „mintea” statuii și se va prezenta, în cele din urmă, drept un complex de mirosuri, sunete, savori, forme, culori și rezistență. Dar dacă am avea mai multe simțuri? Sau mai puține? Sau altele? „Sîntem prizonierii simțurilor noastre”, conchide filosoful.

modernitate, din veacul Luminilor (și grație lui ori din cauza lui, după cum spun unii) și pînă în prezent, și anume acela că sîntem îmbibați de gîndurile epocii noastre și că „noi” nu desemnează umanitatea în general, ci generația *actuală* cu structura sa mentală cu totul specifică⁴.

Or, sentimentul acesta al noutății – al noutății prezentului și al noutății fiecărei generații – este el însuși o noutate. Multă vreme, timpul omenesc a fost, ca să spun așa, imobil, în sensul că se gîndea că nimic nou nu putea cu adevărat să apară. Desigur, viața noastră pe acest pămînt era o trecere, o petrecere, apăream pentru o vreme și dispăream; desigur, se nașteau și apuneau imperii; desigur, mai izbucneau războaie și diverse epidemii nimicitoare și cîte și mai cîte. Dar toate acestea erau, ca să spun așa, un fel de spumă a zilelor care, precum spuma mării, nu era decît o iluzorie agitație de suprafață ce disimula și nu deranja în nici un fel absoluta imobilitate a profunzimilor. „Istoria” fusese deja scrisă de Dumnezeu, o dată pentru totdeauna, și avea un sens precis: eram în această Vale a Plîngerii pentru a ne spăla de păcate, iată adevărul adevărat al *fiecărui* gest al nostru, al *fiecărui* „eveniment”. „Istoria” era strict repetitivă: din clipa alungării noastre din Rai și pînă în ziua Judecării de Apoi, nimic nou nu avea să se întîmple pentru că nimic nou *nu putea* să se întîmple, iar viața era o nesfîrșită așteptare a sfîrșitului lumii, însoțită, eventual, de încercarea de a ghici, pe baza semnelor ori pe baza sfîntelor scripturi, momentul în care acesta va veni.

Mai mult: nici măcar această spumă a zilelor nu putea să ofere o nelimitată varietate. Ceea ce se „întîmplă” (ceea ce numim noi azi „evenimente”) nu era decît o nouă combinație (și nu o combinație nouă) a elementelor unei mulțimi finite: Nimic nou sub soare: ziua de astăzi era făcută din aceleași ingrediente ca ziua de ieri, eventual altfel potrivite! Aceasta era rațiunea pentru care puteai susține că istoria (cu înțelesul de gen discursiv, de povestire ce relatează cele întîmplate) te „învăță”: de vreme ce azi mă voi găsi într-o situație pe care mii de persoane au experimentat-o înaintea mea, o bună cunoaștere a felului în care i-au făcut ele față îmi va permite s-o traversez la rîndu-mi cu succes. Din punctul acesta de vedere, istoria (relatarea a ceea ce s-a întîmplat) era, ca să spun așa, un fel de manual al utilizatorului vieții, un fel de prospect de utilizare a prezentului: în clipa în care ceva „nou” apărea, istoria era și ea acolo pentru a transforma acest ceva într-o nouă ocurență a unui eveniment paradigmatic și a-i da astfel un sens. Preceptul „*Historia magister vitae*” nu poate fi adevărat decît cu condiția ca *prezentul să nu existe* (și cu atît mai puțin viitorul) sau ca prezentul să nu fie decît *veșnica reîntoarcere a trecutului*⁵.

Chiar dacă, de la Herodot încoace, discursul istoric era istorisire a ceea ce s-a întîmplat, chiar dacă, spre deosebire de „simplele” anale ori cronici, încerca să

4. „Mi se pare”, spune Michel Foucault, „că din secolul al XIX-lea încoace [precizez însă că Foucault face afirmații similare în cursul său de la Collège de France din 1983 în care vorbește de Kant și de al său „Was ist Aufklärung”], filosofia nu a încetat vreo clipă să-și pună întrebarea: «Ce se petrece actualmente și ce sîntem noi, noi care nu sîntem poate nimic altceva și nimic mai mult decît ce se petrece actualmente?». Problema filosofiei este problema acestui prezent care este noi” – „Non au sexe roi”, in *Dits et écrits*, Gallimard, 1994, vol. III, pp. 265-266.

5. Vezi și pentru toată această discuție Reinhart Koselleck, *Le Futur du passé. Contribution à la sémantique des temps historiques*, Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1990, în special capitolul „Historia magister vitae”.

6. „Timpul accelerat în sine, adică istoria noastră, îngustează cîmpurile experienței, le privează de perenitate și aduce fără încetare în joc noi necunoscute, astfel încît, confruntat cu însăși complexitatea acestor necunoscute, prezentul se sustrage experimentabilului. E exact ceea ce începe să se deseneze în pragul Revoluției franceze”, afirmă Reinhart Koselleck (*op.cit.*, p. 32).

introducă o anumită coerență în cele relatate, el nu putea să-și dorească să fie relatare absolut fidelă: de vreme ce ceea ce se întâmplă nu e decît repetare a ceea ce s-a mai întîmplat, de vreme ce ceea ce se întîmplă nu are importanță decît în măsura în care se va mai repeta, nu e deloc interzis (dimpotrivă chiar!) să inventezi, să atribui actorilor fapte pe care nu le-au făcut și discursuri pe care nu le-au ținut, dar pe care ar fi putut și, mai cu seamă (avînd în vedere dimensiunea „educativă” a istoriei), ar fi trebuit să le facă și să le țină.

Or, un discurs precum cel al abatelui Fourmont, ținut la Academia de inscripții în 1734 și intitulat *Despre citate*, discurs care se înscrie într-o amplă dezbateră inaugurată în ultimele decenii ale veacului al XVII-lea și pledează (așa cum pledase și Bayle cu cîteva decenii în urmă, în legătură însă cu romanul) în favoarea utilizării de către istoric a ghilimelelor, singurele susceptibile, după el, să demarcheze discursurile inventate de cele adevărate, indică o mutație în curs: prezentul – ceea ce se întîmplă – are o configurație proprie și un înțeles al său și este vital să-l cunoaștem așa cum este el. Or, dacă s-a putut ajunge la o asemenea idee, lucrul acesta nu se poate explica decît prin faptul că, în veacul al XVIII-lea, pentru europeni, timpul a început brusc să curgă, și din ce în ce mai repede: ei încep brusc să gîndească, gînd nemaiîntîlnit pînă atunci, că experiența lor trecută e în fiecare clipă depășită de ceea ce se întîmplă și că, în consecință, nu poate să facă de înțeles prezentul⁶. Lipsit de luminile trecutului, prezentul e pentru ei „virgin” (*„Le vierge, le vivace et le bel aujourd'hui”*, va spune mai tîrziu Mallarmé), necuprins în nici un înțeles prestabilit: pentru a-l trăi, pentru a-l traversa cu bine, trebuie să-l scrutezi, să-l analizezi. Să-i interoghezi radicala noutate.

„Lectura ziarului de dimineată este un fel de rugăciune realistă.” Comentînd celebrul aforism al lui Hegel, Vincent Descombes precizează: „Nici o ființă rațională nu ar înfrunta azi, cum n-a făcut-o nici ieri, problemele cotidiene fără să se fi pregătit cum se cuvine printr-un exercițiu spiritual. Pentru ca o zi să înceapă cu bine e important să-ți rezervi ceva timp spre a-ți îndrepta atenția către ceea ce este mai hotărîtor. Realistul acesta consideră că noutățile zilei sînt primul obiect demn să-i ocupe gîndirea în momentul în care aceasta se trezește”⁷. Lectura știrilor ar fi, așadar, pentru descendentul Omului Luminilor ceea ce era rugăciunea pentru creștin. Dacă pentru acesta din urmă lucrul „cel mai hotărîtor” era să-și salveze sufletul navigînd cu bine printre tentațiile lumii, dacă, așadar, el știa ce îl așteaptă în lume („tentații”) înainte chiar de a deschide ochii pentru a privi în jurul său și dacă, pentru el, rugăciunea de dimineată era o strategie prin care încerca să obțină tăria de a evita repetarea, sub o formă ori alta, a păcatului ce-i adusese alungarea din rai și-l promisese Judecății de Apoi, în ceea ce-l privește pe Omul Luminilor (și pe noi, descendenții săi) lucrurile stau diferit: el nu știe ce îl așteaptă, în timp ce el dormea, lumea a căpătat o configurație cu totul nouă, iar acum, pentru a se reinsera în ea, trebuie să-și deschidă bine ochii și să scruteze prezentul, în noutatea lui, spre a vedea ce e de făcut.

Nou, la europenii brusc atenți la actualitate, nu este numai sentimentul singularității, al originalității acesteia, dar și acela că de ei, de modul în care vor descifra ei prezentul, depinde configurația de mîine a lumii. Nou, cu alte cuvinte, este sentimentul pe care îl au că nu sînt simpli actori pe scena lumii, într-o piesă de nenumărate ori jucată, ci agenții devenirii ei: dacă, pentru ei, pînă atunci, „istoria” a ceea ce avea să se petreacă aici pe pămînt fusese deja scrisă și complet „acolo sus”, de acum înainte ea rezultă din voința lor singulară, voință ce se sprijină pe modul lor singular de a înțelege lumea.

Or, pentru ca istoria umană să rezulte din voința oamenilor, pentru ca ea să devină deci autonomă de voința divină, era nevoie ca Dumnezeu să moară sau

7. Vincent Descombes, *Philosophie par gros temps*, Minuit, 1989, p. 9.

cel puțin să fie evacuat din treburile lumesti: „într-un gest spectaculos, spune Odo Marquard, omul își ia în propriile mâini destinul istoric. Prin această revendicare a autonomiei, omul [...] lua locul subiectului și artizanului istoriei (cu aproape tot ceea ce revenea acestui rol), loc ocupat de Dumnezeu în teologia istoriei, de la Sfântul Augustin cel puțin pînă la Bossuet”⁸.

Teza lui Odo Marquard, la care subscriu fără rezerve, este că această „uzurpare” a fost făcută cu puțință de ceea ce el numește „autodistrugerea creștinismului”, autodistrugere ce a constat, spune el, în a infera din ideea de bunătate a lui Dumnezeu inexistența acestuia. Ne amintim că una dintre ideile de bază lăsate moștenire de Descartes, ideea la care nu s-a renunțat nici azi, era că în „materie” există o cantitate mereu egală cu ea însăși de „forță” (e prima formulare a principiului conservării energiei). Or, ideea aceasta ridică o problemă teologică importantă, cea a „comunicării substanțelor”: cum se face că, atunci cînd sufletul meu vrea ca această porțiune de materie care e brațul meu drept să se miște, acesta se mișcă? Dat fiind faptul că în materie există o cantitate de forță mereu egală cu sine nu putem răspunde că sufletul acționează asupra corpului, căci am afirma că ar introduce în materie o forță suplimentară. Un prim răspuns a fost celebra teorie a „cauzelor ocazionale” care susținea că Dumnezeu, cu ocazia ivirii în mine a amintitului gând, devenea cauza unui decret particular în virtutea căruia forțele acționînd actualmente în brațul meu drept își schimbau direcția în sensul voit de mine. Deși rezolva spinoasa problemă, răspunsul nu era întru totul satisfăcător, căci făcea din Dumnezeu o ființă nu numai superocupată ce guverna printr-o inflație de decrete, ci și una aflată la cheremul muritorilor, al toanelor lor. Din dragoste pentru Dumnezeu trebuia găsit, așadar, un alt răspuns. Acesta va fi teoria leibniziană a armoniei prestabilite: cu nemărginita sa inteligență, în momentul în care a conceput lumea, Dumnezeu, pe de o parte, a prevăzut ce avea să se întîmple în fiecare dintre monadele din care urma să fie constituită lumea și, pe de altă parte, a făcut în așa fel încît ceea ce avea să se petreacă în fiecare dintre ele să se armonizeze cu tot ce avea să se petreacă în oricare din celelalte. Concret: monadele ce aveau să constituie brațul meu drept au fost programate să efectueze mișcarea potrivită exact în momentul în care avea să se nască în monada aceasta centrală care mi-e sufletul voința ca brațul meu să se îndrepte în sus. Sufletul și corpul nu comunică deci: doar simultaneitatea dintre nașterea dorinței și mișcarea brațului îmi dă iluzia unei astfel de comunicări.

Soluția lui Leibniz satisfăcea atît fizica lui Descartes (nici o forță exterioară nu pătrundea în materie), cît și imaginea noastră despre Dumnezeu demnă de cel pe care-l reprezenta: Dumnezeu devenea mulțumită ei o ființă într-adevăr grandioasă, ale cărei inteligență, putere și bunăvoință erau cu adevărat nemărginite. Apărea însă o problemă, și anume faptul că teoria armoniei prestabilite făcea din răul existent în lume, rău a cărui existență nu poate fi tăgăduită, un rău *voit* de Dumnezeu: într-adevăr, dacă Dumnezeu a conceput lumea pînă în cel mai mic detaliu, dacă a prevăzut, de exemplu, ca în sufletul meu să apară cutare gând și a programat brațul să se miște conform gîndului, nu este el oare adevăratul autor al faptului că brațul acesta înfinge cuțitul pe care-l ține în inima vecinului meu? Nu e înșuși păcatul originar opera lui Dumnezeu? Nu e oare Marele Arhitect totodată și Marele Criminal?

După ce, pînă către 1750, Omul Luminilor l-a absolvit pe Dumnezeu continuînd să vorbească despre „cea mai bună lume cu puțință”, Omul Luminilor încetează pur și simplu să mai vorbească despre el: nici o teodicee nu mai este publicată după această dată, spune Marquard, în schimb apar noi tipuri de discurs, între altele

8. Odo Marquard, „La philosophie de l'histoire”, in *La Pensée politique*, Gallimard, 1996, 1, p. 208.

filosofia istoriei și antropologia. Această tăcere despre Dumnezeu echivalează cu un deicid: din dragoste pentru un Dumnezeu demn de numele ce-l poartă, Omul Luminilor sfîrșește prin a-l omori pe Marele Arhitect și prin aceasta se pune la cîrma istoriei, cu speranța că va reuși să alunge sau cel puțin să diminueze sensibil răul din lume.

Pentru ca o carte precum cea pe care o ținem acum în mîină să fie cu puțință, a fost deci nevoie să se petreacă o sumă de lucruri sub „cerul craniului” Omului Luminilor. A fost în primul rînd nevoie ca acesta să înceteze să mai perceapă scurgerea timpului ca monotonă repetiție a identicului și să vadă în clipă, în fiecare clipă, o noutate absolută. A fost necesar apoi ca el să se facă una cu acest prezent, să creadă, să gîndească sincer că este o ființă trecătoare nu numai în sensul că se naște și moare, ci și în sensul, mai neliniștitor chiar, că nu este o nouă întrupare a unui închipuit Om etern, ci doar a prezentului său: că gîndurile și sentimentele sale nu sînt universale, ci doar ale acestui grup și ale acestui prezent. A mai trebuit, în fine, să-l alunge pe Dumnezeu din cetate și să-i ia locul. Dacă toate acestea nu s-ar fi întîmplat în mintea europeanului Luminilor, ceea ce numim noi discurs istoric n-ar fi existat. Și n-am fi existat nici noi, căci gîndurile noastre, ale celor de la sfîrșitul veacului XX, nu sînt în cea mai mare parte decît variații pe temele impuse gîndirii de Omul Luminilor. Această să fie rațiunea pentru care, citind descrierile ce-l au ca obiect, îl găsim cam fad? În locul unui om exotic găsim un om ale cărui trăsături sînt (aproape) ale noastre și ne sînt deci prea familiare? Oricum ar sta însă lucrurile, istoria noastră, a celor de la sfîrșit de mileniu, a fost în întregime scrisă de Omul Luminilor. De la el încoace, istoria este precum Ahile cel iute de picior, în versiunea însă a lui Valéry: în ciuda puzderiei de „evenimente” de care ne vorbesc, dimineață de dimineață, ziarele, istoria noastră e *imobilă cu pași mari*.

Radu TOMA

INDICE DE NUME

A

Adam, Robert 170, 182, 191, 298
 Adanson, Michel 205
 Adélaïde, Marie Adélaïde de France, zisă doamna ~ 243
 Adorno, Theodor 160
 Aepinus 150
 Ago, Renata 233
 Aguesseau, Henri François d' 218
 Agulhon, Maurice 12
 Aiguillon, Armand de Vignerot, ducele d' 111
 Ajello, R. 243
 Albani, Alessandro (cardinal) 181-182
 Alembert, Jean Le Rond d' 6, 106, 114, 116-117, 120-121, 124, 130, 135, 138, 152, 154, 157, 159, 175, 302, 304
 Alexandre, Noël (părintele) 277
 Alfieri, Vittorio 154
 Amar 308
 Ambrozie (sfântul) 266
 Amstoutz, Suzanne-Catherine (soția lui Frédéric Japy) 97
 Angiviller, conte, apoi marchiz de 169, 179
 Anna Ivanovna (împărăteasa Rusiei) 303
 Anne Stuart (regina Marii Britanii și a Irlandei) 303
 Antoine, Michel 231, 244
 Antoine, Paul-Gabriel 253
 Antoine, Laurent de Jussieu 220
 Antonelle (cavalerul d') 17, 50, 60
 Apian 300
 Après de Manneville, d' 201
 Arc, cavalerul d' 44, 46-48, 60
 Argens, Jean-Baptiste de Boyer d'Eguillies, marchiz de 16-17, 32, 68
 Argenson, René Louis, marchiz de Voyer d' 231
 Ariès, Philippe 10, 13, 310
 Aristotel 173
 Arnauld, Henry (episcop de Angers) 270
 Astell, Mary 298, 304
 Audran, Jean 129
 Augsburg 89
 August al III-lea (Elector de Saxa sub numele de Frederic-August al II-lea și rege al Poloniei) 178

Augustin (sfântul) 277
 Augustus (împăratul) 183
 Aumont, ducele d' 111
 Auribeau (d') 206-207, 225
 Auzout 139
 Aylmer, G.E. 235-236
 Aymez 75-76
 Azimi, Vida 232, 254

B

Bacon, Francisc 125, 139-140, 142, 148, 153, 157
 Bailly, Jean Sylvain 142, 158, 160
 Balani, Donatella 236, 240, 242, 245, 254
 Balzac, Honoré de 22, 57, 104, 252, 254
 Balzac, Jean Louis Guez, senior de 104
 Banks, sir Joseph 198, 200, 209-210, 224-225
 Bara, Joseph 74, 181
 Barère, Pierre 200
 Barras, Paul, viconte de 17
 Barthélemy (ofițer de stat-major) 76
 Bartoli, Daniello (părintele) 123
 Bartram 208
 Baston (abatele) 273, 283
 Batoni, Pompéo 182, 183
 Batteux (abatele) 173
 Baudin (căpitanul) 192, 201, 210
 Baudoin, Jean 169
 Baugh, D.A. 248, 254
 Baumgarten 172-173, 175
 Baurenfeind, Georg Wilhem 195
 Bayard, Pierre Terrail, senior de 81
 Beauharnais (guvernator în timpul lui Ludovic al XV-lea) 191
 Beaulieu de Montigny 39
 Beaumarchais, Pierre Augustin Caron de 288
 Beaumé 31
 Beccaria, Cesare, marchiz de 127, 244, 252
 Bedford, John Russell, duce de 181
 Belle-Isle, Charles Fouquet, duce de (mareșal al Franței) 69
 Bénard de La Harpe 191
 Benedict al XIV-lea (papa) 280

Berchtold, Leopold, conte 196
 Bergalli, Louisa 303
 Bergeron, Louis 19, 87, 101
 Bergman, Torbern 146
 Bering, Vitus 194-196
 Bernadotte, Charles Jean-Baptiste 78, 83
 Bernard, J.-F. 218
 Bernardin de Saint-Pierre, Jacques Henri 260
 Bernouilli, Daniel 146, 150, 152
 Bernouilli, Nicolas I 146, 152
 Bernstorff, Andreas Peter, conte 195, 206
 Bertaud, Jean-Jacques 17, 61, 85
 Berthier, Louis Alexandre 80
 Berthollet, Louis 144
 Berti, Luigi 249
 Bérulle, Pierre de (cardinal) 265, 273, 282
 Berzelius, Jöns Jacob, baron 146
 Bessa 73
 Bézout, Étienne 143
 Bien, David 37
 Bignon, Jean-Paul (abatele) 140, 213
 Bilfinger 146
 Blackstone, William 125, 135
 Blake, William 5, 171, 174, 176, 184-185
 Blanco, Luigi 243, 254
 Blangis, ducele de 33
 Bligh, William 209
 Blomac, Nicole de 53
 Bluche, François 32, 58, 59
 Bocage, doamna du 117
 Böhmer, Caroline 300-301
 Boileau, Nicolas 129, 175
 Bon, generalul 77
 Bonaparte, Lucien 78-79
 Bonpland, Aimé 200, 205, 209-210, 212, 221, 225
 Bontems, doamna 117
 Boothby, sir Brook 184
 Borda, Jean Charles de 143
 Bos (abatele du) 173
 Boscovich 146
 Boshier, J.E. 230, 234, 243-244, 254
 Bossut (abatele) 143
 Boucher, François 169, 178-179
 Bouconvillier (de) 243
 Bouguer, P. 212, 216, 226
 Boulainvilliers, Henri, conte de 17, 29, 52
 Boullée, Étienne Louis 177
 Boulton, Matthew 183, 184
 Bourdaloue, Louis 277
 Braudel, Fernand 238, 254
 Bressanvido, Idalfonso da 277
 Brewer, J. 235, 243-245, 254
 Brissot, Jean-Pierre 109, 117-118, 121-122, 132, 134-135, 156-158, 306
 Broglie, Victor François, duce de (mareșal al Franței) 68-69
 Brosse, Charles de, zis președintele de 12, 197, 224
 Brown, Robert 200
 Brugnattelli, Luigi 151
 Büchner, Georg 18

Buffon, Georges Louis Leclerc, conte de 52, 53, 143, 197, 210, 211, 302
 Burke, Edmund 167, 175-176, 184, 305
 Burlamaqui, Jean-Jacques 31

C

Cadet de Chambine 243
 Cagliostro, Giuseppe Balsamo, zis Alexandre, conte de 15, 24
 Calais, Jean-Charles 70
 Calmet, Don Augustin 277
 Cambronne, Pierre, baron de 82
 Camden, Lord 125, 135
 Caminer, tatăl și fiii 126
 Campomanes 58, 252
 Canova, Antonio 170, 174
 Cantelmo Stuart, Giacomo (arhiepiscop de Neapole) 271
 Capra, Carlo 21, 136, 229, 242, 249, 254
 Caraccioli, marchizul de 114
 Caracciolo, Innico (arhiepiscop de Neapole) 271
 Careri, Gemelli 204
 Carli, Gian Rinaldo 127
 Carnot, Lazare 65, 75-76, 143
 Carol al III-lea (regele Spaniei) 178, 238
 Carol al IV-lea (regele Spaniei) 48
 Carol al VII-lea (rege al celor Două Sicilii) 178
 Carol Borromeo (sfântul) 266, 270-271
 Carol-Emanuel al III-lea (rege al Sardiniei) 143
 Carra, J.-L. 160-161
 Carré, Henri 26, 30, 57, 59
 Cartier, Jacques 196
 Casanova de Seingalt, Giacomo Girolamo 14
 Cassini (dinastia) 142
 Cassirer, Ernst 159, 173, 185
 Catani, Saviero 126
 Catinat, Nicolas (mareșal al Franței) 179
 Cavendish, Thomas 150
 Caylus, Philippe de Turbieres, conte de 184
 Celsius, Andres 146, 223
 Cezar (Caius Iulius Caesar) 31
 Chabod, F. 246, 254
 Champlain, Samuel de 196
 Chancergues, François de 269
 Chapelle, Claude-Emmanuel Lhuillier, zis ~ 129
 Chappe d'Auteroche, J. (abatele) 194-195, 200, 203, 205, 212, 215
 Chardin, Jean-Baptiste Siméon 172, 174, 178
 Charlevoix, François-Xavier de (părintele) 196, 199
 Chartier, Roger 19, 103, 132-133, 226, 310
 Chartres, ducele de 109-110
 Chassagne, Serge 88, 90, 101
 Chastellux, cavalerul de 114
 Chastenay (de) 299
 Chastenay, Victorine de 293, 299-301, 303, 310

Châtelet, Émilie Le Tonnelier de Breteuil, marchiză du 20, 302-303
 Chaunu, Pierre 10, 11, 13
 Chaussinand-Nogaret, Guy 16, 18, 34, 58, 60
 Chénier, Marie-Joseph 173
 Cherin 28
 Chippendale, Thomas 183
 Chirac, Pierre 216
 Choiseul, Étienne François, duce de 85, 111, 120
 Church, C.H. 230, 235, 246, 253-254
 Cimento 138, 140
 Cincinnatus, Lucius Quinctius 251
 Clark, William, căpitanul 191, 197, 207, 223
 Clausewitz, Karl von 84, 86
 Clavière 109
 Clavijo y Fajardo, don José Gabriel 49, 60
 Clorivière, Pierre Picot de 259, 260, 281
 Coccej, Samuel von 246
 Cochereau 243
 Cochin, C.N. 168, 179
 Colbert, Jean-Baptiste 105, 139, 179
 Colin 111
 Colleoni, Bartolomeo 63
 Collet, Pierre 277, 284-285
 Collignon 205
 Commerson, Philibert 200, 203, 209, 212, 219
 Compagnoni, Giuseppe 126
 Concina, Daniel 277
 Condillac, Étienne Bonnot de 6, 160, 173, 291
 Condorcet, Marie Jean Antoine Nicolas de Caritat, marchiz de 140, 144-145, 154, 156-157, 161-162, 290, 302, 306, 308-309
 Condorcet, Sophie 302
 Cook, James 188, 191, 194-195, 197-198, 200-201, 203, 205, 207-208, 210, 212, 222-223
 Cordier 201
 Corneille, Pierre 129
 Correa Calderón, E. 243, 254
 Coster, Charles 243
 Cosway, Maria 166
 Coulomb, Charles de 143, 150
 Courteline 250
 Coyer (abate) 16, 25-26, 28, 44, 46-50, 63
 Crell, Lorenz 151
 Creutz, contele de 114
 Croÿ, Emmanuel, ducele de 217, 226
 Cubells, Monique 30, 32, 58
 Curval, președintele de 33
 Cuvier, Georges 192, 210

D

Dampier, William 199, 224
 Danton, Georges Jacques 74
 Darcet 143-144
 Darnton, Robert 23, 107, 108, 110, 121, 132, 133, 134, 135, 156, 162

Darwin, Erasmus 153, 166, 183-184, 224, 227
 Daubenton, Louis d'Aubenton, zis ~ 143, 213
 David, Jacques Louis 24, 133, 167, 169, 174-175, 179-181, 184-185
 Davout, Louis Nicolas (mareșal al Franței) 72, 80, 83
 Deffand, Marie de Vichy-Champrond, marchiza du 20, 113, 302
 Delambre, (cavalerul) Jean-Baptiste Joseph 142
 Delauney 100
 Delisle, Claude 195
 Delisle, Guillaume 196
 Delisle, Joseph-Nicolas 195
 Delivoy (părintele) 123-124
 Delolme 300
 Delorme, François 243
 Demeunier, Jean-Nicolas 218, 227
 Denois, Étienne-Marie 243
 Deprun, J. 8, 284
 Descartes, René 139, 177
 Desfontaines, Louiche 221
 Deshoulières, Antoinette 129
 Desmoulins, Camille 74
 Devyver, André 51-52, 60
 Diaz, F. 223, 227, 250, 254
 Dickson, P.G.M. 236, 254
 Diderot, Denis 6, 9, 16, 25, 31, 62, 108, 112, 122, 132, 136, 156, 159, 167-169, 172, 174, 211, 218, 227, 289-291, 302, 304
 Dietrich, Jean al III-lea 35
 Dietrich, Philippe Frédéric 36
 Doamna Fără Rușine 80
 Dollfus, Nicolas 91-92
 Dombey, Joseph 194, 200, 209-210, 213, 219, 225-226
 Domínguez Ortiz, A. 236, 238, 254
 Dortous de Mairan 114
 Downman 166
 Doyen 93, 174
 Doyle, W. 60, 238, 254
 Du Fourny 176
 Du Marsais, César Chesneau 161
 Duclos (abatele) 29, 106, 120, 124
 Dudley, Robert, conte de Leicester 181
 Duguet, Joseph (abatele) 277
 Duhamel 201
 Dumont de Montigny 191
 Dunbar, William 192, 208, 225
 Dupont de Nemours, Pierre Samuel 98
 Durand de Maillane 264, 282
 Duranteau 77
 Durcet 33

E

Ecaterina a II-a (împărăteasa Rusiei) 16, 131, 143, 146, 194-195, 303
 Égremont, contele de 181
 Ehrard, J. 8, 18, 283
 Elias, Norbert 59, 113

Elisabeta Petrovna (împărăteasa Rusiei) 194
 Entrecasteaux, Joseph Antoine de Bruni, cavalerul d' 200-202, 206, 212, 225
 Épinay, Louise Tardieu des Clavelles, marchiză d' 288, 302-303
 Escouloubres, marchizul d' 36
 Estius 276
 Euler, Leonhard 143, 146, 152
 Evans, John 192
 Evelyn, John 250
 Expilly, Louis (abatele) 278

F

Farge, Arlette 12, 309, 310
 Fauchet (abatele) 306
 Faure, Charles (părintele) 269
 Fayard, Janine 238
 Febvre, Lucien 26
 Felbiger, Ignaz von 241
 Fénelon, François de Salignac de La Mothe 298, 300
 Fernandez, Albadalejo P. 236, 254
 Ferrer, Francisco 266
 Ferrone, Vincenzo 20, 137, 162
 Fesche 202
 Feuillée, Louis (părintele) 200
 Fichte, Johann Gottlieb 294
 Fielding, Henry 168
 Filangieri 154, 162, 252
 Finer 235
 Firmian, Léopold Ernest (episcop-asistent la Trento) 277
 Fischer, W. 235, 254
 Flavichon 201
 Flaxman, John 171, 182, 184
 Fleuriu, Charles Pierre Claret, conte de 205, 223
 Fleuriot de Langle, Paul Antoine Marie 203, 212
 Flinders, Matthew 200
 Flourens, Pierre 213
 Folard, Jean Charles, cavalerul de 68, 69
 Foncemagne, de 117
 Fontanier, Joséphine 307
 Fontenelle, Bernard Le Bovier de 8, 21, 31, 140
 Forney, Samuel 147, 158
 Forsskål 195, 209-210, 213
 Forster, Georg 195, 198, 200
 Forster, Reinhold 36, 59, 195, 200
 Forster-Huber, Thérèse 300, 305
 Fragonard, Jean Honoré 174
 Francisc I (regele Franței) 123
 François de Sales (sfântul) 277
 Frederic al II-lea cel Mare (regele Prusiei) 118, 178
 Frédéric-Eugène, prințul 96
 Frederic-Wilhelm I, zis regele-sergent (regele Prusiei) 68, 236, 240, 242
 Fronsac, ducele de 39
 Furetière, Antoine 104, 188

Fusée-Aublet, Jean-Baptiste 200, 220
 Füssli, Johann Heinrich 24, 166, 167-168, 170, 172, 174, 176, 181-182, 184-185

G

Galanti 154, 252
 Galiani, Celestino 111-112, 114, 122, 130-131, 138, 242, 252
 Galiani, Ferdinando (abatele) 111, 114, 133, 135-136
 Galilei 138-139, 143, 151, 155-156, 159, 162, 177
 Galton, Samuel 153
 Gamba 100
 Garat, Dominique Joseph, conte 115, 134
 Garnier, Jean-Jacques 123-124, 135
 Garnier, Louis 129
 Gavin Hamilton 181-183
 Genovesi, Antonio 242
 Geoffrin, Marie-Thérèse 20, 111-114, 116-117, 302
 George al III-lea (rege al Angliei) 182-183
 Gérando, J.-M. de 192
 Gerard 253
 Gerteis, K. 252, 254
 Gianni, Francesco Maria 250, 254
 Gibbon, Edward 117, 125, 134
 Giesey, R.E. 234, 254
 Girault de Kéroudou 143
 Glatigny (de) 243
 Gleichen, baronul de 111-112
 Glence, Louis 73
 Gmelin, Johann Georg 194, 195
 Godin 193, 212, 287, 310
 Goethe, Johann Wolfgang von 24, 171, 251-252, 303, 309
 Gogol, Nikolai Vasilievici 22, 250
 Good, Peter 200
 Goodman, Dena 112-113, 115, 133-134, 136
 Gordon, Lord George 118, 134, 176, 185
 Goubert, Pierre 238, 254
 Gouges, Marie Olympe Gouze, doamna Aubry, zisă Olympe de ~ 303-306, 309
 Gournay, Vincent de 230
 Goya y Lucientes, Francisco de 11, 24, 84, 167-168, 174, 185
 Gozzi, Gasparo 126
 Graffigny, Françoise d'Issembourg d'Happoncourt, doamna de ~ 298
 Grangé 108
 Gravelot, Hubert François Bourguignon, zis ~ 168
 Grégoire, Henri (abatele) 122, 155, 306
 Gresset, M. 238, 254
 Greuze, Jean-Baptiste 168-169, 172, 174
 Gribbeauval, Jean-Baptiste Vaquette de 67, 83
 Grillparzer, Franz 250
 Grimal, Henri 73
 Grimm, Frédéric Melchior, baron de 136, 174, 302
 Grotius, Hugo 31, 177

Guibert, contele de 68-69
Gustav al III-lea (regele Suediei) 16

H

Habert, Louis 277
Hahn, R. 149, 162
Haller, Albrecht von 147
Hamilton, Gavin 182, 184
Hamilton, sir William 182, 184
Hardy, Siméon-Prosper 39
Harrison, John 197
Haven (von) 195
Haywood, Eliza 298
Hébert, Jacques René 74
Heckewelder, John 200
Hegel, Friedrich 229
Heindel, Waltraud 236-237, 239, 253
Heine, Thérèse 300, 305; *vezi și*
Forster-Huber
Hellmuth, E. 134, 242, 252, 255
Hévétius, Claude Adrien 54, 113-114,
117, 130, 136, 211, 290, 302
Hévétius, doamna 114
Hémery, Joseph d' 107, 108-109, 112
Herder, Johann Gottfried 173, 251, 283
Herman 35
Hermann 146, 227, 281
Hintze, Otto 248, 255
Hirsch, Jean-Pierre 98, 101
Hirt, Aloys 178
Hobbes, Thomas 62
Hoche, Lazare 78
Hofer, Andreas 84
Hogarth, William 168
Holbach, Paul Henri Dietrich, baron d'
20, 43, 111, 113-114, 117, 130, 134
Holbach, doamna d' 114
Holmes, G. 235, 238, 255
Homer 183
Horațiu 300
Horkheimer, Marx 160
Houchard, Jean Nicolas 76
Huber, Thérèse 300, 305
Hubscher, Catherine; *vezi* Doamna
Fără Rușine
Humblot, căpitanul 77
Humboldt, Alexander von 188, 198, 201,
205-207, 209-210, 212, 216-217, 221,
224-227
Humboldt, Wilhelm 210
Hume, David 117, 125
Hunter, George 192, 223
Huppert, G. 32, 58
Huygens, Christiaan 139
Huysmans, Joris-Karl 57

I

Ieronim (sfântul) 277
Ignațiu de Loyola (sfântul) 277
Ingrao, Charles W. 240-241, 248, 252, 255
Iosif I (împăratul) 100

Iosif al II-lea (împăratul) 16, 233, 239,
247-249, 251-253, 280
Isnard, Maximin 209

J

Jacob, M.C. 147, 162
Jacquin (soldat în timpul Revoluției
franceze) 223-224
Japy, Frédéric 95-97, 101
Japy, Jacobine-Angélique 96
Jars, Gabriel 144
Jaucourt, Louis, cavaler de 62
Jaurès, Jean 18
Jeanneret-Gris 95
Jefferson, Thomas 190-192, 194, 197,
210, 223
Jenkins, Thomas 181-182
Jodin, domnișoara 308
Johnson, H.C. 232, 236, 240, 255
Jourdan, Jean-Baptiste, contele 78
Jovellanos, Gaspar Melchior de 48, 60, 252
Juan, don Jorge 194
Julia, Dominique 22, 259, 281, 284
Jussieu, Antoine Laurent de 220
Jussieu, Bernard de 213, 216, 220
Jussieu, Joseph de 200, 204, 212-213,
219-220

K

Kaempfer, Engelbert 199, 224
Kamenka, E. 231, 255
Kant, Immanuel 8, 64-65, 105, 166, 175,
189, 222, 251, 294, 308
Kauffmann, Angelica 181, 183-185
Kaunitz-Rittberg, Wenzel Anton, conte
de 250, 253
Kepler, Johannes 159
Kerguelen de Trémarec, Yves Joseph de 208
Kervilio, Olivier Jegou de (episcop de
Tréguier) 274
Klein, Ernest Ferdinand 250
Koch, generalul 112
Kotelnikov 152
Kramer, Christian Karl 195
Kruedener, J. von 232, 255
Kuhn, T. 158

L

Labat, Jean-Baptiste (părintele) 200
Labrousse, Ernest 10, 12, 18, 85, 238, 254
La Billardiére, Jacques-Julien Houtou
de 200, 206
La Caille (abatele) 142, 201
La Chaize, François d'Aix de, zis
părintele ~ 267
Laclos, Pierre-Ambroise Choderlos de
288, 290, 298
La Condamine, Charles Marie de 142,
188, 193, 205, 212, 215-216, 226

- La Cruz 207
 La Faye 31
 Lafitau, Joseph 199, 218
 La Font de Saint Yenne 169, 179
 La Fontaine, Jean de 21, 129, 179
 La Galaizièr, marchizul de 110
 La Galissonnière, Roland Michel
 Barrin, marchiz de 221
 Lagarde 111, 224
 Lagrange, Joseph-Louis de 20, 139,
 150-153
 Lakanal, Joseph 219
 Lalande 142, 143
 Lamanon 203, 223
 La Marche, Jean-François de (episcop
 de Saint-Pol-de-Léon) 278, 281
 Lamarck, Jean-Baptiste Pierre de
 Monet, cavalier de 220-221, 227
 Lamard, Pierre 95, 97, 101
 La Martinière, Joseph Boissieu de 200
 Lambert, marchiza de 113, 302
 Lambertenghi, Luigi 127
 La Mettrie, Julien, Offroy 16
 Lampe, J. 240, 255
 Lancetti, Vincenzo 248-249
 Landau, N. 233, 255
 Landolt, Anna 167
 Lannes, Jean (mareșal al Franței) 83
 La Pérouse, Jean François de Galaup,
 conte de 188-194, 196, 198, 200-203,
 205-208, 210-212, 219, 222-227
 Lapidé, Cornelius a 276
 Laplace, Pierre Simon, marchiz de 118,
 150, 153, 156
 La Roche, Charles Hersemulle de 298,
 303, 305
 La Roche, Sophie von 298, 303, 305
 La Rocque, părintele Menestrier de 52
 Lassia, Pierre 73
 Latour 40
 Laugier 172
 Lauragais, contele de 53
 Lauriston, Alexandre Jacques Bernard
 Law, marchiz de 201
 Lavater, Johann Kaspar 54-55, 60, 158, 167
 La Vérendrye, Pierre Gaultier de
 Varenes de 191, 196, 207
 Lavoisier, Antoine Laurent de 143, 149,
 150-153, 156-158, 302
 La Vopa, Anthony 119, 134
 Le Blanc (părintele) 123
 Le Blond, Jean Baptiste 200
 Le Coultoux 205
 Ledoux, Nicolas 176
 Lefebvre, François Joseph (mareșal al
 Franței) 80
 Lefèvre de Gineau 143
 Legendre 142
 Legendre, P. 230, 255
 Le Gentil de La Galaisière (abatele)
 200, 205
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 147
 Leicester, contele de; *vezi* Dudley
 Leleu (frații) 100
 Le Maire, François 209, 225
 Lepaute d'Agelet 201
 Le Peletier de Saint-Fargeau, Louis
 Michel 180
 Le Roi 6
 Le Roy Ladurie, Emmanuel 27, 57
 Lespinasse, Julie de 113-114, 302
 Lesseps, Barthélemy de 212, 226
 Lessing, Gotthold Ephraim 162
 Lewis, Meriwether 191, 197, 207, 210,
 223, 225
 Liebel, Helen P. 252, 255
 Liechtenstein, Joseph Wenzel Lorenz,
 prinț de 178
 Ligne, Charles Joseph, prinț de 18
 Lincei (familia) 138, 140
 Linné, Carl von 52, 146, 183, 195, 200,
 202, 214, 220-221, 224, 227
 Litchfield, R.B. 241, 253, 255
 Locke, John 118, 124-125, 300
 Lomonosov, Mihail Vasilievici 150, 152
 Louthembourg, Philippe Jacques de 181
 Louvois, François Michel Le Tellier,
 marchiz de 65
 Loyseau, C. 231
 Lucas, C. 238, 255
 Ludovic al XIV-lea (regele Franței) 65,
 89, 105, 107, 123, 139, 199, 234, 238
 Ludovic al XV-lea (regele Franței) 66,
 100, 131, 178, 179
 Ludovic al XVI-lea (regele Franței) 16,
 73, 100, 169, 178-179, 189, 191-193,
 196, 201, 206, 238, 305
 Lully, Jean-Baptiste 129
 Lundgreen, P. 235, 254
 Luther, Martin 261
 Lynch, J. 238, 255
 Lyonne, Hugues de 105

M

- Mably, Gabriel Bonnot de 58, 300
 Macaulay, Catherine 303-305
 Machiavelli, Niccolò 16
 Mackay, James 192
 Mackenzie, Alexander 191, 199
 Macquer 31, 144
 Maffei, marchizul 122
 Magris, C. 250, 255
 Maine, Anne Louise Bénédicte de Bourbon-
 -Condé, ducesă du 28, 31, 113, 276
 Malaine, Joseph-Laurent 91
 Malaspina, Alessandro 191, 194, 223
 Maldonat 276
 Mallet du Pan, Jacques 149
 Manini, Lorenzo 155
 Mannheim 145, 147-148
 Mantelli, R. 246, 255
 Maraldi 142
 Marat, Jean-Paul 21, 24, 118, 156-157, 181
 Marie-Adélaïde de Savoia 129
 Maria-Antoaneta (regina Franței) 178

Maria-Tereza de Austria (regina Franței) 241, 246, 253, 303
 Maria-Tereza (împărăteasa Austriei)
 Marigny, Abel Poisson, marchiz de 111, 178-179
 Marion-Dufresne 212
 Marivaux, Pierre Carlet de Chamblain de 114, 120
 Marmontel, Jean-François 110-114, 120, 133-136, 169, 302
 Marquette, Jacques 199
 Martini, Giovanni Battista 251
 Marx, Karl 18
 Masséna, André (mareșal al Franței) 80
 Massie, Joseph 235
 Massillon, J.B. (episcop de Clermont) 262
 Masson de Morvilliers 194, 223
 Maupassant, Guy de 57
 Maupertuis, Pierre Louis Moreau de 16, 52, 193, 197, 223-224
 Mauzi, Robert 8, 174
 Maynon d'Invaux 110
 McClelland, C.E. 234, 242, 255
 Meehan, Waters, B. 239, 255
 Mendelssohn, Moses 119
 Mengs, Anton Raphael 182-183
 Menzies, Archibald 200, 209
 Mercier, Louis Sébastien 12, 109, 132, 149, 223, 226, 237, 250, 255, 293-294, 296
 Mereau, Sophie 305
 Merteuil, marchiza de 288
 Meslier, Jean (abatele) 22, 275, 284
 Meslin 243
 Mesmer, Franz Anton 15, 24, 155-157, 162
 Mesnil-Durand 69
 Meusels, Johann Georg 109
 Meyer, Jean 28, 32, 34, 38, 58, 101
 Michaelis 206
 Michaelis, Caroline 300-301; *vezi și* Böhmer, Schlegel et Schelling, Caroline.
 Michaux, André 190
 Michelet, Jules 11, 18
 Milton, John 125, 176
 Mirabeau, Honoré Gabriel Riqueti, conte de 17, 33, 39-40, 50, 58-59, 109, 236
 Miremont, doamna de 298
 Moheau 28
 Möhsen, Karl Wilhelm 119
 Molas Ribalta, P. 238, 255
 Molière 17, 112, 129
 Möller, H. 134, 252, 255
 Monge, Gaspard 143-144
 Monge, Louis 201
 Mongin 93
 Monsiaux 196
 Montagu, Lady Mary Wortley 298
 Montcalm de Saint-Véran, Louis Joseph, marchiz de 17, 198
 Montealegre, contele de 241
 Monterey 191
 Montesquieu, Charles Louis de Secondat, baron de la Brède și de 62, 96, 218, 233, 290, 300, 302

Montessuy, Denis 100
 Montgolfier, Joseph 150
 Montillet, Jean-François de (arhiepiscop d'Auch) 267
 Montlosier, François Dominique de Reynaud, conte de 29, 31, 34, 39, 58
 Moratin, Leonardo Fernández de 50
 Moreau, Jean-Nicolas 29, 224, 250
 Morellet (abatele) 110, 113-114, 116, 130, 131, 133-134, 136, 244
 Mosser, F. 234, 255
 Mousnier, Roland 85, 231, 244, 256
 Mozart, Wolfgang Amadeus 17
 Mozzarelli, C. 246, 248, 256
 Murat, Joachim 79
 Muratori, Ludovico Antonio (abatele) 231, 277
 Mussel, Kaat 305
 Musset, Alfred de 81, 85
 Mutis, José Celestino 194

N

Napoleon I (împăratul Franței) 62, 71, 78-85, 100
 Nassau-Siegen, prințul de 202
 Nay 243
 Necker, Germaine; *vezi* doamna de Staël 208, 235, 244, 256, 300
 Necker, Jacques 208, 234-235, 244
 Necker, Suzanne 113-114, 130-131, 302
 Neri, Pompeo 241
 Newton, Isaac 20, 125, 139, 143, 150-151, 155, 158-160, 177, 303
 Nicole, Pierre 277
 Nicolet 112
 Niebuhr, Carsten 195, 199, 204-206, 212, 223
 Nolin (abatele) 221
 Nollekens, Joseph 181
 Nollet 143
 Nordman, Daniel 188, 226

O

Oberkampf, Christophe Philippe 88, 100-101
 Obermayer, Johann Georg 250, 257
 Ochagach (sălbatic amerindian) 207
 Olavide, Pablo de 48, 252
 Olier, Jean-Jacques (abatele) 265
 Orléans (d'), abatele 44, 300
 Orléans, ducesa d' 44
 Orlov, contele Vladimir 214
 Ormesson, Lefèvre d' familia 234, 255
 Ossian 174
 Oudinot, Nicolas Charles (mareșal al Franței) 83

P

Pahin de la Blancherie, Mamès-Claude 121
 Paine, Thomas 84, 245, 250, 306

Pallas, Peter Simon 194-195, 205, 210, 214, 217, 226
 Palassou
 Pallavicini, Gianluca 246
 Panckoucke, Charles Joseph 109
 Papion 100
 Pardon 243
 Parigny, frații 38
 Park, Mungo 192, 198, 203-205, 212, 215, 223-226
 Pavel (sfintul) 122, 273
 Pavón, José Antonio 194, 213
 Pelletier 113
 Penn, William 182
 Pepys, Samuel 250
 Pericle 183
 Péron 210
 Perrelet 95
 Pétion de Villeneuve, Jérôme 306
 Petit 139
 Petru I Alekseevici, cel Mare (țarul Rusiei) 21, 143, 146, 152, 194, 195, 239, 241, 243
 Petru al III-lea Fiodorovici (țarul Rusiei) 239
 Petru-Leopold de Habsburg-Lorena (mare duce de Toscana) 249, 250
 Peuchet, Jacques 250
 Peyssonnel, J.A. 198, 205, 213, 216, 217, 224, 226
 Pezzl, Johann 237
 Philipon, Jeanne Manon *vezi* Roland de la Platière 293, 300
 Pianelli, Demetrio 250
 Pidansat de Mairobert 109
 Pigalle, Jean-Baptiste 130-131, 136
 Pilâtre de Rozier, Jean-François 150
 Pilbeam, P.M. 230, 256
 Pingre (abatele) 206
 Pintner, W.M. 237, 239, 255-256
 Piranesi, Giambattista 174
 Pius al VI-lea (papa) 178
 Platner 127
 Pliniu 189
 Pluche, Noël Antoine (abatele) 31
 Plumier, Charles (părintele) 199
 Plutarh 300
 Poiret (abatele) 213
 Poissonnier 143
 Poivre, Pierre 220
 Polhem 146
 Pombal, Sebastião José de Carvalho e Melo, marchiz de 16
 Pomeau, Jean 16
 Pompadour, Jeanne Antoinette Poisson, marchiză de 111, 120, 178, 288, 303
 Poncet 65
 Pond, Peter 199
 Pontchartrain, Louis Phélypeaux, conte de 234
 Pope, Alexander 125
 Popkin, Jeremy 109, 132
 Popper, sir Karl Raimund 158
 Portland, ducesa de 182
 Pouget, François 277

Poullain de la Barre 289-290, 298, 308
 Poussin, Nicolas 179
 Praslin, César Gabriel de Choiseul-Chevigny, duce de 120
 Prévost, Antoine-François (abatele) 14, 214, 218, 226
 Priestley, Joseph 149, 153
 Puffendorf, Samuel, baron von 31
 Pugliese, S. 246, 256
 Pujati 127

Q

Quatremère de Quincy 171, 176, 179
 Querini (cardinal de Brescia) 272
 Quesnay, François 33
 Quinault, Philippe 129

R

Racan, Honorat de Bueil, senior de 129
 Racine, Jean 129, 300
 Radicev, Aleksandr Nikolaevici 162
 Raeff, M. 240, 256
 Ralph, James 126, 135
 Ramazzini 127
 Ramirez y Góngora 49
 Ramond, L. 208, 215, 225, 226
 Raynal, Guillaume (abatele) 112, 114, 136
 Réaumur, René Antoine Ferchault de 144, 213
 Regnault 5
 Renan, Ernest 283
 Restif de La Bretonne, Nicolas Edme
 Restif, zis ~ 11-12, 22, 260
 Réveillon 94
 Rey, Marc-Michel 108
 Reynolds, sir Joshua 170-171, 182, 184
 Riccoboni, Marie-Jeanne 298, 303
 Richard, G. 35, 58-59, 189, 224-225
 Richard, Ludovicus Claudius 189
 Richelet, Pierre 104
 Richelieu, Armand Jean du Plessis, cardinal de 39, 105, 139
 Richelieu, Louis François Armand de Vignerot du Plessis, duce de (mareșal al Franței)
 Richter, Joseph 250, 256
 Ricuperati, Giuseppe 126, 136, 240, 256
 Ristori, Giovanni 126
 Robert, Hubert 174
 Roberts, M. 239, 256
 Robertson, William 125
 Robespierre, Maximilien de 21, 84, 162, 295, 306
 Robin, Etienne-Vincent 108
 Robin, R. 18
 Roche, Daniel
 Rodriguez, Alfonso 273, 277
 Roger, J. 52
 Rogers, Robert 196
 Roland de La Platière, Jean-Marie 22
 Roland de La Platière, Jeanne Manon, zisă doamna ~ 288, 306

Rollin, M. 210, 225
 Rose, Mark 124, 133, 135
 Rosenberg, H. 240, 252, 256
 Roseveare, H. 245, 248, 256
 Ross, S. 153, 163
 Rossi, Domenico (episcop de Potenza) 163, 262
 Roth, Joseph 250
 Rousseau, Jean-Jacques 9, 23, 31, 43, 62, 76, 96, 108-109, 116, 132, 134, 157, 160, 163, 171, 184, 211, 260, 290-292, 294-295, 298, 308
 Rousel, Pierre 290-291, 308
 Rozier (abatele) 150
 Ruiz, Hippolito 194, 213
 Rumovskij 152

S

Sade, Donatien Alphonse François, marchiz de 17, 24, 33, 35, 39, 40, 50, 58, 59
 Saint-Aignan, François Honorat de, duce de 105
 Saint-Germain, Claude Louis Robert, conte de 202-203, 224, 245
 Saint-Germain, conte de 202-203
 Saint-Just, Louis Antoine Léon 62, 176, 229
 Saint-Lambert, Jean François, marchiz de 114, 136
 Saint-Pierre, Charles Irénée Castel (abate de) 62, 226, 231, 260
 Saint-Simon, Claude Henri de Rouvroy, conte de 99
 Santerre, Antoine-Joseph 93-94, 101
 Saxa, Maurice, conte de Saxa, zis mareșalul de ~ 17, 66, 68, 178
 Schalk, Ellery 53, 60
 Scheele, Carl Wilhelm 146
 Schelling, Caroline 300
 Schieder, T. 240, 256
 Schiller, Friedrich von 171
 Schlegel, Caroline 300
 Schlumberger 91
 Schmaltzer (firma) 91
 Schönberg 43
 Scott, H.M. 85, 241, 255-256
 Scudéry, Madeleine de 129, 298
 Scupoli, Lorenzo (părintele) 277
 Sedaine, Michel Jean 18
 Segneri, Paolo (părintele) 277
 Segrais, Jean Regnaud de 129
 Séguier, Jean-François 122, 135
 Ségur, Henri Philippe, marchiz de 37, 38
 Selle, Christian Gottlieb 119
 Seneca (Filosoful) 181
 Seniergues 204
 Serna, Pierre 16, 25, 60
 Sernin (de) 259-260, 280-281
 Sessé, Marin de 194
 Sestan, Ernesto 241, 256
 Sévigné, Marie de Rabutin-Chantal, marchiză de 298
 Sforza (familia) 63

Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, al treilea conte de 118
 Shakespeare, William 177
 Shelburne, William Petty Fitzmaurice al doilea conte de 181
 Sieyès, Emmanuel Joseph, conte, zis abatele 28, 78
 Sloane, Hans 199, 219
 Small, Charles 184
 Sofronov 152
 Solander, Daniel 200, 209
 Sonnenfels, J. von 247, 251
 Sorbière 139
 Spallanzani, Lazzaro 146, 150
 Staël-Holstein, Anne-Louise Germaine Necker, baroană de 300
 Starobinski, Jean 24, 168, 171, 185
 Stendhal, Marie-Henri Beyle 16, 273
 Stone, L. 242, 256
 Stubbs, George 184
 Suard, Jean-Baptiste Antoine 115-116, 122, 134, 136
 Suarez, Carl Gottlieb 119
 Suffren, Pierre André de Suffren de Saint-Tropez, zis judecătorul de ~ 198
 Sulkovski 74
 Surville 207
 Suze, doamna de la 129
 Swedenborg, Emmanuel 146
 Swift, Jonathan 116

T

Tanucci, Bernardo 16, 241
 Tardif, Jean 73
 Tartarotti 277
 Tasman, Abel Janszoon 207
 Tasso, Torquato 300
 Taylor, G. 16, 18
 Tencin, Claudine Alexandrine Guérin de 113, 302
 Théveneau de Morande 109
 Thévenot, Melchisedec 139, 140
 Thomas 113-114, 120
 Thouin, André 205, 209, 213, 225
 Thuillier, Guy 248, 250-251, 256
 Tilly, contele Alexandre de 28, 31, 36, 39, 58-59, 254
 Tirso de Molina, Fray Gabriel Téllez, zis ~ 17
 Tissot, Samuel 127-128, 136
 Titon du Tillet 129, 136
 Toaldo, Giuseppe 156
 Tocqueville, Charles Alexis Clérel de 41, 59
 Toma (sfintul) 276-277
 Tomás y Valiente, F. 236, 256
 Torrance, J. 230, 256
 Tortarolo, E. 252, 256
 Toscani, X. 271, 282-283
 Toulouse, Louis Alexandre de Bourbon, conte de 36, 38, 145, 268
 Tournafort, Joseph Pitton de 209, 216, 219

Tourton, Louis 100
 Tourville, colonelul 65
 Towneley, Charles 181
 Traversa 80
 Travet, Monsú 250
 Trenchard 118
 Troitski, S.M. 239
 Tronson 269, 272-273, 282
 Trudaine, Daniel Charles 110, 234, 244
 Tulard, J. 224, 230
 Turenne, prințul de 44
 Turgot, Anne Robert Jacques 110, 142, 144, 230, 251, 278

U

Ulloa, don Antonio 194

V

Vaillant 219
 Vancouver, Georges 191, 200-201, 205, 209, 222
 Vandermonde, Alexandre 144
 Van Klaveren, J. 247, 256
 Van Leeuwenhoek, Antonie
 Van Meckel, Christian 178
 Vann, J.A. 241, 257
 Van Swieten, Gottfried 253, 257
 Vassal 243
 Vaublanc, contele de 31, 58
 Vauvenargues, Luc de Clapiers, marchiz de 62
 Vayssières, P. de 26, 59
 Ventenat, Louis 212
 Venturi, Franco 136, 156, 163
 Vergennes, Charles Gravier, conte de 98, 121
 Verres, Caius Licinius 31
 Verri, Alessandro 127
 Verri, Pietro 127, 251-252, 257
 Verron 202
 Vertot 300
 Viala, Joseph Agricol 74
 Vicq d'Azyr, Félix 142, 157
 Victoire, Louise Marie Thérèse Victoire de France, zisă doamna ~ 243
 Victor-Amedeo al II-lea, regele Sardiniei 236, 242
 Victor-Amedeo al III-lea, regele Sardiniei
 Vien, Joseph Marie 183
 Vigée-Lebrun, Élisabeth 178
 Vigny, Alfred de 81
 Vigo-Roussillon 77
 Villeval (de) 243
 Vincent (tipograf din Paris) 109, 230, 269
 Vincent de Paul (sfântul) 266, 269, 283

Virgiliu 183
 Visconti, Giuseppe 127
 Voiture, Vincent 104
 Volta, Alessandro, contele 146, 156
 Voltaire 8, 10-11, 16, 20, 22, 31, 43, 62, 96, 104-108, 112, 120, 122-123, 130-134, 136, 154, 160, 179, 260, 300, 302
 Vovelle, Michel 35, 39, 58-60, 132, 185

W

Wallenstein, Albrecht von 63
 Walpole, Horace al II-lea, conte d'Orford 166, 235, 254
 Walpole, Robert, conte d'Orford 235
 Walter, F. 248, 257
 Wangermann, E. 253, 257
 Waquet, Jean-Claude 234, 247, 257
 Wargentin 146
 Watt, James 153
 Webb, Daniel 172
 Weber, Max 230, 232, 257
 Weckbecker, E. von 250, 257
 Wedgwood, Josiah 182-185
 Wehler, H. U. 236, 257
 Wellington, Arthur Wellesly, primul duce de 84
 Wentworth, Lady 183
 West, Benjamin 166, 181-185, 223
 Wieland, Christoph Martin 251
 Winckelmann, Johann Joachim 169-170, 172, 174-175, 177-178, 182-183
 Winslow 31
 Witte 63
 Wolfe, James 17, 182
 Wolff, Christian von 152
 Wollstonecraft, Mary 305
 Wren Christopher 176
 Wright, V. 174, 184-185, 235, 257
 Wright of Derby, Joseph 174
 Wunder, B. 236, 246, 257

Y

Yong-lo (împăratul Chinei) 191
 York 85
 Young, Arthur 12
 Ysoré, Victor, marchiz de Pleumartin 39
 Yves, contesa d' 305

Z

Zarate, Antonio Gil 243
 Zeisberger, David 200
 Zoffany, Johannes 181, 185
 Zola, Émile 57
 Zöllner, Johann Friedrich 119
 Zuber, Jean 90-94, 101

INDICE DE LOCURI

A

Academia de marină (Franța)
 Academia de inscripții și litere (Paris) 123, 139
 Academia franceză 111, 115, 120, 169
 Academia regală 44, 118, 139, 143, 174, 180
 Academia regală de științe și litere 147
 Academia de științe 139, 140, 142, 144-145, 148-149, 157-158, 193-195, 200-201, 212-213, 217
 Academia Scientiarum Imperialis Petropolitana (Sankt Petersburg) 146
 Adriatică 262
 Africa 198, 204-205, 212-213, 221-222, 226; de Sud 213
 Aix-en-Provence 30, 58, 133, 268, 310
 Akiaki 202, 224
 Alaska 192, 196
 Albă (Marea) 207
 Albi 198
 Alcalá 238
 Aleutine, Insulele 196
 Alexandria (Piemont) 80
 Algeria 213
 Alpi 92, 201, 207, 222, 241
 Alsacia 35, 73, 89, 90, 94
 Amazon 215, 222
 America 147, 182-183, 188-189, 195-196, 198-199, 208-210, 212-213, 221-222, 226, 308; Centrală 205; de Nord 66, 191, 194, 196, 200, 221-222; de Sud 194, 200, 212-213, 223
 Amour (fluviul) 199
 Amsterdam 88, 106, 122, 178, 218, 220, 299, 304
 Angers 267-270
 Anglia 5, 10-11, 17, 19, 20-21, 24, 33, 41, 46, 63, 65-66, 89-90, 98, 118, 121, 124-125, 133, 135, 145-146, 153, 166, 170, 172, 181-184, 192, 198-200, 205-206, 233, 235, 237-238, 245, 247, 251, 253, 299, 303
 Anjou 276
 Annonay 100
 Antile 98, 199-200, 205, 209, 220; franceze 65; engleze 98
 Anzii (platourile alpine) 193-194, 201, 205, 215, 222
 Apalași (munții) 196
 Apeninii meridionali 262
 Appian 300
 Arabia 194-195, 204, 206, 210, 213, 223

Aragon 263
 Ardeni 143
 Arhangelsk 152
 Arkansas (fluviul) 191
 Arles 50
 Arsenal (laboratorul, Paris) 143
 Arsenal (laboratoarele de chimie, Torino) 143
 Asia 190, 196, 199, 208, 221, 222, 226; Centrală 222; Septentrională 197
 Atena 157
 Atlantic 26, 196, 222, 307
 Auch 267
 Augsburg 89
 Australe (mările) 191, 192, 210
 Austria 18, 63, 68, 118, 145, 242, 247, 249, 251, 303
 Autun 269, 276, 284
 Auvergne 31, 262
 Avignon 263

B

Baden 246, 252, 255
 Baikal (lacul) 205
 Baltică (Marea) 11
 Barbaria 216
 Barcelona 92, 145
 Bari 262
 Basel 88-89, 91, 93, 101, 151
 Basilicate 262
 Bastilia 33, 40, 71, 109, 111-112, 121
 Beaucourt 95-97
 Beaudéan 280, 285
 Belfort (arondismentul) 96
 Belgia 75
 Berlin 89, 118, 146-148, 151-152, 197, 237
 Berna 92
 Besançon 238, 254, 298
 Beuvrages (castelul) 267
 Bilbao 92
 Birmingham 146, 153, 184
 Bordeaux 19, 36, 88, 145, 150, 269
 Boston 304
 Botany Bay 205
 Bozzolo 249
 Brazilia 145, 209
 Brescia 272
 Bretagne 28, 73, 262, 276
 Bristol 88
 Bruxelles 145, 147

C

Cadix 213, 265
 Cahors 268
 Cairo 213
 California 194, 210, 212
 Cambrai 93, 267, 275
 Canada 191, 198; ~ franceză 66
 Canton 205
 Capitanata 262
 Caracas 210
 Carcassonne 268
 Castilia 27, 238
 Caux (ținutul) 90
 Châlons-sur-Marne 298
 Châteaueux (regimentul de la) 66
 Chile 194, 200, 209-210, 213
 China 130, 191-192, 199, 205, 214, 217, 230
 Choisy 179
 Cisalpina 79
 Clermont 262, 281
 Colegiul de la Cluny (Paris) 142
 Collège de France 142
 Collège des Quatre-Nations (Paris) 142
 Colma 272
 Comedia Franceză 130
 Como 92
 Confederația Rinului 80
 Connecticut 199
 Constantinopol 204, 213
 Copenhaga 118, 145, 148, 195, 206, 212, 214
 Corbeil (morile din) 100
 Cordoba 265
 Corint 171
 Corsica 92
 Cremona 155, 248, 272
 Creta 170
 Cythera 203

D

Dampier (strîmtoarea) 199
 Danemarca 28, 195, 205-206
 Danzig 89
 Dauphiné 39
 Delft 177
 Delon 155
 Derby 146, 174, 184, 185
 Dijon 145, 309
 Dinan 267
 Disperării (Insula), *vezi* Kerguelen (insulele) 208
 Domfront 267
 Dornach 91
 Douai 265, 267
 Dresda 178
 Dunkerque 100

E

East India Company; *vezi* India 198
 Edinburgh 145, 198

Egipt 77-78, 204, 209
 Elbeuf 98
 Elveția 75, 80, 90, 93, 117, 121;
 nordul ~ 90
 Embabeth 77
 Emisfera sudică 196-197, 222
 Erfurt 147
 El Escorial 11
 Esmeralda 207, 210
 Etruria 181, 184
 Eu 37
 Europa 14, 42, 44, 64, 66, 84-85, 105,
 112, 122, 126, 130, 147, 153, 155, 158,
 171, 178, 183, 188, 190, 193, 199, 204,
 206-207, 209-214, 220-221, 226-227, 230,
 233, 235, 237, 242, 247, 266, 294, 303;
 Centrală 10-11, 14, 241; de Nord 122,
 131; Occidentală 10-12; Orientală 11, 89
 Eylau 82

F

Falaise 36
 Flandra 11, 18
 Florența 177, 178, 249
 Florida 208
 „fluviul de Vest” 207
 Fontenoy 68
 Franța 5, 10-12, 14, 17-18, 20-22, 27-29,
 31-32, 36, 39, 41, 50-51, 62-67, 78-79,
 85, 89-90, 92, 94, 96-99, 107-110, 115, 118,
 120-123, 126, 133, 140-141, 143-145,
 149-150, 169-170, 172, 179-181, 183,
 191-192, 194-195, 198, 201, 205-206,
 210, 219-221, 230, 234-238, 242, 248,
 250-251, 253, 262, 263, 265, 269, 270,
 274-275, 277-278, 291, 302, 305, 308;
 de Est 90
 Franche-Comté 262, 278
 Frankfurt-pe-Main 89, 92, 122
 Frankfurt-pe-Oder 242

G

Galii 29
 Gamba 100, 203
 Gand 90
 Geneva 89, 116, 149 (linia Saint-Malo -
 Geneva) 12, 229
 Genova 92, 223
 Germania 5, 22, 38, 63, 75, 83, 86, 89,
 90, 92, 96, 100, 119, 121, 131, 133,
 146-147, 150, 155, 158, 170, 172, 241,
 251-252, 298, 303, 305; de Sud 90, 252
 Gijón (Institutul asturian din) 48
 Gobelins (manufactura regală de
 tapiserii de) 91, 144
 Göttingen 145, 147, 199, 242, 300
 Grenada 265
 Guadelupa 210, 213
 Guebwiller 91

H

Halle (Germania) 147, 242
Hamburg 88, 92
Hanovra (oraşul) 92; Electoratul de ~
240, 242
Hawaii (insulele) 197, 208
Haywood 298
Hesse 240, 241
Hindustan 93
Hondschoote 76

I

Idapa (rio) 207
If (castelul d') 40
Ilirice (Provinciile) 80
India 205, 214; coloniile celor Două Indii
198; Compania franceză a Indiilor 21,
100, 109, 201 205; Compania olandeză
a Indiilor Orientale 199; Compania
olandeză a Indiilor Occidentale 199
Indonezia 220
Insula Paştelui 210
Irlanda 145
Italia 5, 13, 20, 23, 45, 50, 63, 74, 85, 89,
92, 110, 118, 122, 129, 138, 146, 151,
154, 170, 172, 179, 181, 201, 242, 252,
269, 282, 303; Cisalpină 79; de Nord
75, 150; de Sud, *vezi* Mezzogiorno

J

Japonia 199
Jardin des Plantes 143, 210, 219, 221
Jargerthal (minele, Alsacia) 35
Java 206
Jedo 199
Juilly (colegiul) 269
Jura 90, 95, 96, 284

K

Kamceatka 195, 205
Kassel 92, 178
Kentucky 195
Kerguelen (insulele) 208
Königsberg 89
Kungl. Vetenskapsakademie (Academia
de Stat a ştiinţelor, Uppsala) 146

L

La Chaux-de-Fonds 95
Lacoste (Lubéron) 34-35
La Flèche (colegiul) 31
Laponia 193, 200, 223
Lausanne 117, 127, 136
Legiunea de Onoare (Casa) 80, 96
Leipzig 84, 89, 92
León 263
Levant 195; *vezi* Arabia
Lichfield 183, 184
Lille 28, 90

Limoges 268, 282
Lisabona 42, 129, 213
Locle, Le (Jura elveţiană) 95-96
Lodi 272
Lombardia 63, 236, 271
Londra 12, 44, 46, 88, 98, 117, 121, 124, 139,
166, 171, 178, 181-183, 198, 213, 215
Lorena 247, 249
Louisiana 191, 199, 209
Louvain 267
Lubéron (Lacoste) 34-35
Luvru 129, 142, 178, 179, 243
Lyon 28, 89, 93

M

Madrid 17, 60, 129, 223, 237
Maine, le (Franţa) 28, 31, 276
Malaga 63, 265
Malmaison (grădinile) 212
Manila 205
Mannheim 145, 147-148
Mans, le 267
Mantua 147
Marburg 152
Marea Britanie 184
Marea Chinei 199
Marengo 80
Marile Lacuri 191
Marsilia 19, 20, 88, 145
Martinica (insula) 220
Maubeuge 68
Mauritius (insula) 209
Mediterranean 209-210, 213
Metz 68, 150, 264
Mézières 143, 243
Mezzogiorno 146, 262
Milano 92, 127, 241, 266, 269, 270
Mississippi (fluviul) 190, 196, 199, 208
Missouri (riul) 190-191, 197, 222
Modena 92
Moka 214
Molène (insula) 280, 285
Molise 262
Molue (arhipelagul) 220
Mongolia 89
Mons 265, 267
Montauban 44
Montbéliard (principatul) 90, 95-97
Monterey 191
Montevideo 209
Montlosier 34
Montpellier 145, 150
Montréal 17
Moscova 42, 84, 118, 146, 152
Mozambic 210
Mulhouse 90-92
München 145, 147
Murcia 265
Muzeul Monumentelor franceze (Paris) 178
Muzeul naţional de istorie naturală 188,
198, 210, 219, 221

N

Nancy 44, 66, 72
 Nantes 88, 220, 268
 Neapole 92, 111-112, 145-146, 152, 182,
 241-242, 271, 281-282; regatul 80, 143,
 235, 246, 262
 Neagră (Marea) 11
 Nercinsk (tratatul sino-rus de la 1689) 199
 New York 221
 Newcastle 146
 Niemen 84
 Niger 192, 212
 Nîmes 122
 Noua Anglie 299
 Noua Atlantidă 144, 147, 157
 Noua Britanie 199
 Noua Cythera; *vezi* Tahiti
 Noua Franță 191, 199
 Noua Guinee 209
 Noua Spanie 194
 Normandia 28, 98, 276
 Noul Mexic 205

O

Observatorul (Paris) 141-142
 Occident 89, 145, 150, 152
 Ohio (rîul) 200
 Olanda 80, 89, 121, 198
 „Oregon” (rîul) 197
 Orient 205
 Orinoco 205-207
 Orléans 44, 150, 300
 Otrante 262
 Ourthe (departamentul) 278

P

Pacific (insulele din) 191-192, 196, 205,
 208, 211, 219, 222
 Pacific (Oceanul) 190-191, 194, 197,
 199, 219
 Padova 127, 156
 Palatinat 69
 Parima lacul la 207
 Paris 11-13, 20, 30-32, 71, 89-90, 92-93,
 99-100, 107, 111-112, 116-121, 130, 134,
 139-140, 142, 144-146, 148, 151-152,
 155, 158, 168, 178, 191, 197-198, 200,
 205, 210, 213, 219-220, 222, 235, 244,
 262, 268-269, 274, 297, 302-304
 Pau 268
 Pavia 146, 151, 242
 Pekin 199
 Peloponez 170
 Pennsylvania 181, 182
 Peru 194, 200, 204-205, 209, 213, 216, 223
 Petropavlovsk 212
 Philadelphia 145, 148, 171, 192
 Piemont 143, 236, 240, 242, 245, 276
 Pierdut (Muntele) 208

Pirinei 201, 208, 215, 263, 280
 Pisa (Ateneul din) 242
 Pistoia 269
 Pitchincha (vulcanul) 215
 Plouha 34
 Pô (valea rîului) 11
 Polonia 16, 18, 27, 178
 Pondichéry 200, 205
 Pont-à-Mousson 123
 Pontarlier 40
 Pontlevoy 269
 Portugalia 13, 118
 Potenza 262
 Praga 147
 Provence 250
 Provinciile Unite 147, 153, 155
 Prusia 64, 66, 85, 143, 145, 147, 233,
 236, 241, 242, 243, 247
 Puy, Le 268

Q

Québec 182
 Quito 215

R

Rambouillet (pepiniererele) 221
 Reale accademia delle scienze (Torino)
 143, 146, 152, 158
 Reggio Emilia 269
 Regia explozibililor (Franța) 143
 Reims 131, 269, 275, 279, 285
 Renania 90
 Rennes 32, 36, 267
 Rixheim 90, 92, 93, 94, 96
 Rochefort (grădina) 220
 Rodrigues (insulele) 200, 206, 216-217
 Roma 44, 92, 123, 139, 157, 170, 177,
 178, 181-183, 263, 269
 Roșie (Marea) 191
 Rotterdam 145
 Rouen 269
 Royal Academy (Academia Regală)
 166-167, 171-172, 183
 Royal Society (Societatea Regală) 139,
 145, 171, 192, 198-199, 213
 Ruffec 100
 Rusia 18, 21, 79, 82-84, 89, 131, 145-146,
 152, 194-195, 205, 212, 215, 233, 237,
 239, 241, 243, 253, 303

S

Sahalin 210
 Saint-Brieuc 34
 Saint-Cloud 78
 Saint-Cyr (Școala militară de la) 80
 Saint-Denis (monumentele funerare
 regale de la) 179
 Saint-Gall (biblioteca din) 92
 Saint-Malo 267, 268, 275, 299
 Saint-Malo (linia Saint-Malo – Geneva)
 12, 229

Saint-Méen 267
 Saint-Pol-de-Léon 278
 Sainte-Maure 38
 Salamanca 238, 265
 Samoa (insulele) 197, 207, 211
 San Diego 191
 Sana'a' 212
 Sandwich (insulele); *vezi* Hawaii
 Sankt Petersburg 146, 148, 152, 171,
 194, 203, 212, 214, 243
 Santiago de Compostella 263, 265
 Saxa 17, 66, 68, 178
 Sceaux 113
 Sena (inferioară) 98
 Senegal 205
 Senlis 269
 Sevilla 48, 265
 Sèvres (manufacturile de porțelan de) 144
 Sfânta Elena 79
 Siberia 194, 200, 205, 210, 226
 Sicilia (vulcanii din) 201
 Siciliei (regatul celor Două) 178, 280
 Sienna 269
 Silezia 236
 Soissons (Hôtel de, Paris) 130
 Somosierra 82
 Sorèze 269
 Spania 13, 17, 27, 48, 50, 80, 86, 122, 145,
 191, 212-213, 235, 237, 243, 251-252,
 263, 280
 Sparta 116, 169
 Splügen 92
 Statele Unite 147, 153, 195
 Stîncoși (Munții) 191-192, 196, 210
 Stockholm 118, 146, 148, 177
 Strasbourg 68, 89
 Suedia 86, 145, 237, 238
 Suez 214
 Superior (Lacul) 207

Ș

Școala militară 31, 142
 Școala minelor 144
 Școala politehnică 80
 Școala regală de Drumuri și Poduri 144
 Școala regală de geniu (Mézières) 143, 243
 Școala regală de artilerie 151

T

Tahiti 197, 203, 208-209, 218, 221
 Tarbes 279-280
 Tarqui 208
 Tartaria (Asia Centrală) 210
 Tenerife 201
 Thiérache 93
 Thimert (prioratul de) 110
 Timor 211
 Tirol (munții) 84

Tivoli (Villa lui Adrian) 181
 Tobolsk 195, 203, 215
 Toledo 265
 Torino 92, 139, 143, 145-146, 148, 151-152,
 158, 242
 Toscana (Marele ducat) 92
 Toul 263, 282
 Toulouse 36, 38, 145, 150, 268
 Tours (manufatura regală de damasc)
 100, 245
 Tréguier 274
 Trento (Conciliul de la) 138, 261, 269,
 270, 277, 280
 Trévoux 189
 Trieste 92
 Trinity College (Cambridge) 177
 Tuileries 66, 113-114
 Tulard 224, 230
 Tulle 44
 Tunisia 213
 Turcia 170

Ț

Țara de Foc 209
 Țările de Jos 64, 89, 278
 Țările scandinave 253

U

Ulm 89
 Ungaria 10, 18, 89, 236
 Uppsala 195
 Ural 201, 205, 222
 Uranus 150
 Utrecht 235

V

Valence (Franța) 39
 Valladolid 238
 Van Diemen (capul Maria) 207
 Vancouver 191, 200-201, 205, 209, 222
 Vaneville 28
 Vanikoro (insula) 212
 Vannes 267
 Varennes 72
 Vatican, (galeriile din ~) 178; statul
 pontifical 233, 235
 Vaussieux (tabăra de la) 68
 Veneția 41, 92, 112, 127, 170, 181,
 183, 240, 303
 Venus 76, 193-194, 200, 205-206, 215,
 217, 223
 Versailles 31, 70, 89, 109, 111, 120, 212,
 244, 304-305
 Verviers 90
 Vezuviu 92
 Vieilleville 36
 Viena (Austria) 89, 178, 237, 242-243, 245
 Vincennes (închisoarea) 40
 Virginia 66, 221

W

Wallonia 90
Waterloo 82
Westminster Abbey 177
Württemberg 95, 236, 241, 246, 257

Y

Yemen 204-205, 209, 212, 213

Z

Zürich 167

CUPRINS

INTRODUCERE (Michel Vovelle)	5
Capitolul I	
NOBILUL (Pierre Serna).....	25
Capitolul II	
RĂZBOINICUL (Jean-Paul Bertaud).....	61
Capitolul III	
OMUL DE AFACERI (Louis Bergeron)	87
Capitolul IV	
OMUL DE LITERE (Roger Chartier)	103
Capitolul V	
OMUL DE ȘTIINȚĂ (Vincenzo Ferrone)	137
Capitolul VI	
ARTISTUL (Daniel Arasse)	165
Capitolul VII	
EXPLORATORUL (Marie-Noëlle Bourguet).....	187
Capitolul VII	
FUNCȚIONARUL (Carlo Capra).....	229
Capitolul VIII	
PREOTUL (Dominique Julia).....	259
Capitolul IX	
FEMEIA (Dominique Godineau).....	287
Postfață (Radu Toma).....	311
Indice de nume	317
Indice de locuri	327

Prin cele zece roluri sociale pe care le descrie, volumul conține esențialul informației disponibile în prezent despre veacul Luminilor. Autori prestigioși, sub coordonarea lui Michel Vovelle, profesor emerit la Universitatea Paris I, recompun o strălucită frescă a secolului al XVIII-lea european.

- **Nobilul**
- **Războinicul**
- **Omul de afaceri**
- **Omul de literă**
- **Omul de știință**
- **Artistul**
- **Exploratorul**
- **Funcționarul**
- **Preotul**
- **Femeia**

„Secolul al XVIII-lea a situat omul în centrul viziunii lui despre lume, al dispozitivului în jurul căruia își organizează întreaga reflecție. În aceasta se înscrie ruptura cu evul baroc, cu o sensibilitate dominantă mai mult de un secol în epoca post-tridentină și care se menține totuși disciplinată de ordinea clasică.”

Michel Vovelle

În aceeași colecție au apărut: Jacques Le Goff, **Omul medieval**
Eugenio Garin, **Omul Renașterii**

În pregătire: François Furet, **Omul Romantismului**
Guglielmo Cavallo, **Omul bizantin**

EDITURA POLIROM
ISBN 973-683-430-1